МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

П. П. НЕСЕНЕНКО, О. А. АРТЕМЕНКО,
О. Є. ПАТЛАТОЙ

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ 2019

УДК 330.1:338.2(075.8)
Нес 55

Рекомендовано Вченою радою Одеського національного економічного університету (протокол № 4 від 20 грудня 2018 року)

Рецензенти:
Уманців Ю. М. – доктор економічних наук, професор
Уперенко М. О. – доктор економічних наук, професор
Жданова Л. Л. – доктор економічних наук, професор

Несененко П. П.
Нес 55 Теоретичні основи економічної політики : навчальний посібник / П. П. Несененко, О. А. Артеменко, О. Є. Патлатой. – К. : ФОП Гуляєва В. М., 2019. – 306 с.
ISBN 978-617-7503-37-7

Навчальна дисципліна «Теоретичні основи економічної політики» є своєрідним продовженням та доповненням політичної економії (загальної економічної теорії), мікро-, макроекономіки, історії економіки та економічних учень та інших соціальних та економічних наук.

У навчальному посібнику на основі предмета західної та марксистської політичної економії дається теоретичний аналіз впливу держави на процеси господарювання від політики в доринкових суспільствах до економічної політики та політики технологічних укладів у постринковому суспільстві. Причому основна увага приділяється еволюції економічної політики від її зародження до сучасного перехідному стану. Через призму цього розкриваються теоретичні засади напрямків економічної науки від їх виникнення до сьогодення з визначенням їх мети, функції, завдання та інструментарію здійснення. Значна увага приділяється аналізу національної інвестиційної та інноваційної політики, конкурентного регулювання, соціальної та регіональної політики сучасної держави. Зроблено спробу показати стратегію економічної політики в окремих секторах національного господарства в умовах розгортання процесів глобалізації. На основі проведеного аналізу розглядаються причини жалюгідного сучасного стану економіки України та принципи переходу до побудови ефективної вітчизняної економічної політики.

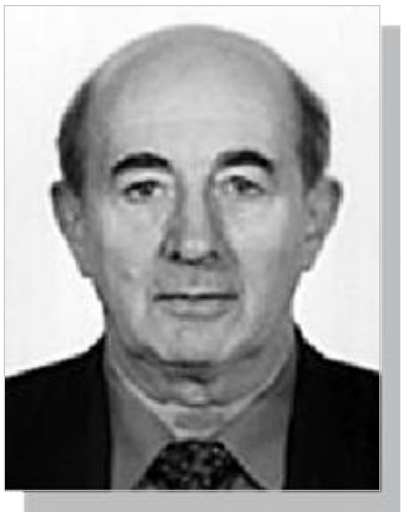
До теоретичного матеріалу всіх тем додається перелік ключових понять і категорій та питання для самостійного контролю знань, що має на меті сприяти кращому опануванню студентами представленого матеріалу.

Видання призначено для науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів економічного профілю, державних службовців, економістів-практиків та всіх тих, хто цікавиться проблемами економічної науки.

УДК 330.1:338.2(075.8)

© П. П. Несененко, О. А. Артеменко, О. Є. Патлатой, 2019

ISBN 978-617-7503-37-7 © ОНЕУ, 2019

Пам'яті визначного вітчизняного вченого-економіста, викладача та чудової людини, доктора економічних наук, професора Мартиновського Сергія Володимировича (1930-2018) присвячуємо!

Автори

ЗМІСТ

ЗМІСТ…… 3

ВСТУП…….. 7

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗНАЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ..……..... 11

1.1. Сутність економічної політики …..…….. 11
1.2. Предмет та значення економічної політики як дисципліни……. 21
1.2.1. Предмет економічної політики…… 21
1.2.2. Метод дослідження економічної політики……..... 25
1.2.3. Місце та значення економічної політики у системі економічних наук…..……. 27
1.3. Предмет та значення дисципліни «Теоретичні основи економічної політики» у підготовці сучасного економіста……..... 29
Поняття та категорії……... 30
Питання для самоконтролю…….. 30

ТЕМА 2. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ЗМІНИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ФОРМУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ТА ТИПІВ ВПЛИВУ ДЕРЖАВИ НА СУСПІЛЬСТВО ВІД ДОРИНКОВИХ ВІДНОСИН ДО КЛАСИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ……... 31

2.1. Соціальні системи та її елементи як підґрунтя формування відповідних принципів та типів впливу держави на суспільство …… 32
2.2. Соціальна сфера та її стрижневий сегмент – політика держави в доринкових системах……. 36

2.3. Еволюція ринку і капіталу як провідна причина появи та змін основних засад економічної політики …… 41
2.3.1. Поява перших концепцій економічної політики в умовах первісного нагромадження капіталу…… 43
2.3.2. Еволюція провідних теоретичних концепцій економічної політики в умовах становлення промислового капіталу……... 48
2.3.3. Генеза економічної політики класичного напрямку політичної економії …….. 51
2.3.4. Німецька історична школа як альтернатива економічній політиці класичного напряму……... 66
2.3.5. Питання економічної політики в умовах завершення формування класичного напрямку політичної економії та її еволюції в неокласичний напрям ……... 78
Поняття та категорії……... 95
Питання для самоконтролю…….. 97

ТЕМА 3. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ…… 99

3.1. Економічна політика у постринковій системі та її зміни під дією еволюції технологічних укладів..…….. 99
3.2. Проблеми соціально-економічного розвитку XX ст. і їх відображення в економічних теоріях та економічній політиці……. 110
3.3. Основні напрями еволюції сучасної економічної теорії та економічної політики…… 113
3.4. Критерії класифікації та загальна характеристика основних напрямів сучасної економічної теорії та економічної політики……... 116
Поняття та категорії……... 119
Питання для самоконтролю…….. 119

ТЕМА 4. КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА …...……... 120

4.1. Особливості економічної теорії та політики ортодоксального кейнсіанства……... 120
4.2. Особливості економічної теорії та політики неокейнсіанства…….. 131
4.2.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство…….. 133
4.2.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство…….. 134
а) теорії економічної динаміки та зростання…… 134
б) теорія економічного циклу……..... 137
4.2.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM……. 139
4.3. Особливості економічної теорії та політики посткейнсіанства…….. 141
4.3.1. Монетарне посткейнсіанство…….. 143
4.3.2. Калецкіанське посткейнсіанство…….. 144

4.3.3. Неорікардіанське посткейнсіанство…… 148
4.4. Нове кейнсіанство…… 148
4.5. Кейнсіанська теорія та економічна політика як етапи відображення глобальних змін у ринковому середовищі…….. 149
Поняття та категорії……... 159
Питання для самоконтролю…….. 160

ТЕМА 5. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПОЛІТИКИ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ…... 161

5.1. Причини занепаду кейнсіанства та поява нових проблем у функціонуванні економіки…… 161
5.2. Сутність неолібералізму та основні напрямки його розвитку…….. 162
5.3. Передумови формування неолібералізму. Неоавстрійська (віденська) школа. Л. фон Мізес і Ф. фон Хайєк…… 163
5.4. Чиказька школа. Монетаризм. Економічна теорія М. Фрідмена….. 165
5.5. Історичні умови утвердження теорії і практики монетаризму в економіці та політиці розвинених держав……... 168
5.6. Неокласичне відродження…….. 169
5.6.1. Теорія економіки пропозиції…….. 169
5.6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань)…….. 170
5.7. Німецький варіант неолібералізму. Економічні реформи Л. Ерхарда……... 172
5.8. Неокласична і неоліберальна теорії та економічна політика як відображення еволюції сучасної економіки…… 181
Поняття та категорії……... 185
Питання для самоконтролю…….. 186

ТЕМА 6. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ……... 187

6.1. Витоки та загальна характеристика інституціоналізму…….. 188
6.2. Періодизація основних етапів розвитку інституціоналізму та генеза його економічної політики…… 192
6.2.1. Інституціоналізм початку XX століття…….. 193
6.2.1.1. Загальна характеристика основних течій старого американського інституціоналізму…… 193
6.2.1.2. Особливості англійського варіанта старого інституціоналізму... 195
6.2.1.3. Місце та значення старого інституціоналізму в історії економічної науки. Генеза основ його особливого типу економічної політики…….. 196
6.2.2. Новий інституціоналізм та його основні течії…….. 197
6.2.2.1. Трансформаційний напрямок…….. 199
6.2.2.2. Індустріально-технологічний напрямок…… 200
6.2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок…… 201

6.2.2.4. «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта у США……... 202
6.2.2.5. Особливості економічної політики нового інституціоналізму… 207
6.3. Витоки та загальна характеристика сучасного етапу економічної теорії і політики інституціоналізму……. 210
6.3.1. Неоінституціоналізм та його ключові течії як умови трансформації економічної політики……... 212
6.3.1.1. Теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза.. 215
6.3.1.2. Теорія економічних організацій…….. 217
6.3.1.3. Теорія економіки права…… 218
6.3.1.4. Теорія суспільного вибору (нова політична економія)……. 219
6.3.1.5. Нова економічна історія (кліометрика)…….. 227
6.3.1.6. Економічний імперіалізм……. 231
6.3.1.7. Економіка угод (економіка конвенцій)……... 236
6.3.1.8. Еволюційний напрямок та еволюційна економіка……... 237
6.3.2. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їхнього можливого розвитку…… 240
6.3.3. Особливості економічної політики інституціоналізму другої половини XX - початку XXI століття…….. 244
6.4. Інституціоналізм, його місце і значення в економічній науці та економічній політиці……. 250
Поняття та категорії…….. 251
Питання для самоконтролю…….. 251

ТЕМА 7. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЕФЕКТИВНІСТЬ…….. 253

7.1. Стан ринку та відповідне йому інституційне середовище як головний принцип ефективної економічної політики…… 253
7.2. Неефективна економічна політика та її головні причини…….. 258
7.3. Економічна політика України: минуле, сьогодення та можливі перспективи на майбутнє…….. 265
7.3.1. Економічний стан країни та його глибинні причини……... 266
7.3.2. Стратегічні завдання держави по виходу з кризи…… 271
7.3.3. Основні шляхи та методи вдосконалення вітчизняної економічної політики……..... 277
Поняття та категорії……... 281
Питання для самоконтролю…….. 282

ЛІТЕРАТУРА……... 283

ВСТУП

Справжній економіст, знавець своєї справи повинен бути наділений різноманітними обдаруваннями – певною мірою він повинен бути математиком, істориком, державним діячем, філософом… Він повинен уміти розмірковувати про часткове в поняттях загального і повертати політ своєї думки однаковою мірою до абстрактного та конкретного. Він повинен вивчати сучасність у світлі минулого – заради майбутнього. Жодна риса людської натури чи створених людиною інституцій не повинна залишатися поза межами його впливу

Джон Мейнард Кейнс

Навчальна дисципліна **«Теоретичні основи економічної політики»** є поглибленням та доповненням курсів політичної економії (загальної економічної теорії), мікро-, макроекономіки, історії економіки та економічної думки та інших загальнотеоретичних наук, що вивчалися студентами раніше, та викладається для бакалаврів спеціальності 051 «Економіка» за програмою «Світова економіка та моделі функціонування господарських систем».

Дана дисципліна має за мету на основі предмета політичної економії у його марксистському та західному тлумаченні дати теоретичний аналіз впливу держави на процеси господарювання від політики доринкових суспільств до економічної політики у ринкових системах та політики технологічних укладів, що виникають зі зняттям ринку. Курс узагальнює існуючі підходи до аналізу місця та ролі держави у цих процесах через визначення її мети, функцій, завдань та інструментів впливу на господарство.

При цьому головна увага приділяється еволюції економічної політики від її зародження до сучасного перехідного стану через розкриття теоретичних засад головних напрямків економічної думки (меркантилізму та фритредерства) до класичного напряму як науки з подальшим розвитком та модифікацією. Значна увага приділяється аналізу національної економічної політики, що чітко окреслюється як окрема проблема, починаючи з німецької історичної школи, до німецького неолібералізму. У подальшому на цій платформі зроблено спробу показати стратегію економічної політики в окремих секторах національного господарства в умовах розгортання процесів глобалізації. Окремо виділена економічна політика та її модифікація в сучасних умовах з показом причин змін. У кінці курсу, на основі проведеного

аналізу розкриваються причини жалюгідного сучасного стану економіки України від її виникнення до сьогодення та принципи виходу з кризи через відпрацювання нового економічного курсу.

До теоретичного матеріалу всіх тем додається перелік ключових понять і категорій та питання для самостійного контролю знань, що мають на меті сприяти кращому засвоєнню студентами представленого матеріалу.

Предметом дисципліни «Теоретичні основи економічної політики» ***є дослідження теоретичних засад взаємопов'язаних аспектів виробництва, економіки та соціальної сфери для з'ясування впливу останньої на виробництво, які у вигляді наслідків відображаються на економіці (ринку).*** Крім того, курс ставить завданням дати можливість студентам опанувати категорії та напрацювання економічної науки, що дозволяли б самостійно аналізувати процеси, які відбуваються в економічній системі взагалі та зокрема в Україні, та можливість усвідомити необхідність проведення, залежно від рівня економічного розвитку суспільства, відповідної економічної політики.

Економічна політика та її теорія є сукупністю результатів різнобічних пошуків науки з метою дати рекомендації для практики господарювання. При цьому треба пам'ятати, що економічна політика виникає з певним етапом розвитку стану ринку та капіталу, що потребує уточнення сутності економіки та її зв'язку з економічною політикою, а з нею ролі та місця держави у її проведенні. Саме на останньому і концентрує свою увагу певна частина вчених, що аналізує дану проблему, хоча вона є похідною від стану капіталу та його еволюції, а не навпаки.

Важливим аспектом у визначенні економічної політики є інституційна складова, яка включає в себе окрім впливу економічних закономірностей, перш за все, і позаекономічні, як-то менталітет нації, традиції, культуру, правові норми тощо.

Звідси теорія економічної політики є методологічно неоднорідною сукупністю результатів наукових пошуків, значна частина яких спочатку використовується для потреб господарської практики, що отримує свій розвиток у основних напрямках і школах сучасної економічної теорії.

Починаючи з ранніх етапів суспільства, економічні ідеї, а потім і теорії, у значній мірі розвивались під дією стану ринку та капіталу. Спочатку представленому, в основному, у вигляді купецького та лихварського капіталу з поступовим переходом їх частини у сферу матеріального виробництва. Так вимальовувалась проблема співвідношення держави та ринку (економіки). В умовах домінування допотопних форм капіталу значний розвиток отримує державне втручання у хід економічних процесів. Це виливається у появу першої економічної політики – меркантилізму, а потім зміну її політикою фритредерства.

У подальшому діапазон поглядів щодо ролі держави в економічному житті суспільства суттєво змінювався від заперечення будь-якого втручання в економіку, (класичний капіталізм), до закликів використання більш активних форм, (кейнсіанство або сталінізм). Звідси постійно з'являлось питання ***про***

співвідношення держави та економіки і відносин між ними.

Стосовно економіки України, треба констатувати її мозаїчний характер та існування в її основі значних напластувань доринкових епох, що викликає необхідність системного теоретичного дослідження проблеми появи такого стану та створення відповідного їй типу економічної політики. Розуміння й сприйняття даного положення являється важливим для визначення стратегії й тактики у вирішенні сучасних соціальних та економічних проблем країни.

Наслідки трансформації економічної системи в Україні висвітлили питання про вибір та обґрунтування напрямів її подальшого економічного розвитку. Складність, багатоаспектність та масштабність поставленого питання визначили необхідність комплексного теоретичного вивчення поставленої проблеми та обумовили різнобічність наукового пошуку.

Особливістю економічних процесів України є те, що вони не вкладаються у схеми відомих нині економічній науці моделей та концепцій. Тому для формування відповідної їй економічної політики, що відповідала б державній стратегії розбудови національної економічної системи, необхідно з'ясувати стан розвитку ринку та вітчизняного капіталу. Окрім того, зміни, що відбуваються в країні, потребують розробки принципово нової моделі розвитку економіки країни з урахуванням відмічених вище закономірностей з посиленням соціального ринкового спрямування, записаного в конституції і направленого на становлення адекватного нашій державі інфраструктури ринку. Зрозуміло, що велику роль тут повинна відігравати держава.

Структура посібника складається з семи тем. У темі 1 розглядається предмет, методи здійснення економічної політики, розкриваються поява напрямків науки від їх виникнення, модифікації до сучасного стану, та методологічні засади реалізації на яких будується економічна політика зазначених напрямків.

Початок курсу (тема 2) відкривають етапи розвитку та зміни методологічних засад формування економічної політики від періоду доринкових відносин до класичного капіталізму. Окремі питання в ній присвячені аналізу появи політики держави, та її переходу в першу економічну політику меркантилізму до виникнення класичного напрямку економічної науки з демонстрацією змін економічної політики під дією капіталу та еволюції в ній ролі держави. Окреме місце в темі займають напрацювання економічної політики, виходячи із національної специфіки, що вилились у різнобічні теоретичні аспекти та практичний інструментарій в німецькій історичній школі.

Загальні тенденції розвитку сучасної економічної науки та економічної політики розглянуті в темі 3. Спочатку тут дається економічна політика у постринковій системі, її зміни під дією еволюції технологічних укладів та відображення цього в економічних теоріях і економічній політиці. Потім даються основні напрями еволюції сучасної економічної теорії та економічної політики з критеріями їх класифікації та загальною характеристикою у вигляді основних напрямків.

Наступні теми 4, 5 та 6 розкривають конкретні причини появи певних

сучасних напрямків економічної науки або їх модифікацію як кейнсіанство та його економічну політику (тема 4), неокласики з його еволюцією як теорії, так і економічної політики (тема 5). І, нарешті, показана економічна політика інституціоналізму та її зміни (тема 6).

Наприкінці курсу (тема 7) демонструються основні принципи побудови економічної політики України та її ефективність, де розкриваються причини занепаду її економіки та стратегічні й тактичні напрями виходу з кризи.

При підготовці навчального посібника автори, у першу чергу, спиралися на наукові та навчально-методичні праці західної класики, марксизму як засновників політичної економії та наших вельмишановних вітчизняних колег: у теоретичній частині проблеми – на монографію «Економічна політика: проблема досягнення цілі», на жаль, уже покійного нашого колеги д. е. н., професора С. В. Мартиновського [194] та конкретні економічні напрацювання – навчальний посібник «Механізм економічної політики» Ю. М. Уманціва, О. І. Міняйло та В. І. Косика. [300] Не залишились, зрозуміло, поза увагою й інші наукові досягнення економічної думки зарубіжних країн та розробки вітчизняних науковців.

Навчальний посібник є результатом багаторічної праці, перш за все, к. е. н., доцента П. П. Несененка (теми 5, 6 та список літературних джерел, що були використані при написанні даного посібника) та старшого викладача О. А. Артеменка (вступ, теми 1 та 3). У співавторстві П. П. Несененком та О. А. Артеменком були написані теми 2 та 7 і П. П. Несененком та О. Є. Патлатим тема 4. П. П. Несененком були підготовлені тема 2 розділ 3, а також, поняття та категорії і питання для самоконтролю до теми 2; тема 4 розділи 1 і 2, а також, поняття та категорії і питання для самоконтролю до теми 4; тема 7 розділ 1. О. А. Артеменком – тема 2 розділи 1 і 2; тема 7 розділи 2 і 3, а також, поняття та категорії і питання для самоконтролю до теми 7. О. Є. Патлатим, відповідно, виконані розділи 3, 4 та 5 теми 4.

Глибоку вдячність за допомогу при написанні цього навчального посібника автори хотіли б висловити всім викладачам та співробітникам кафедри загальної економічної теорії та економічної політики ОНЕУ, у першу чергу, тим, що колись там працювали: А. К. Покритану, І. Т. Балукову, В. П. Бородатому, М. І. Збарському, С. О. Матвеєву, В. І. Касаткіній, І. А. Болдирєву, С. В. Мартиновському, І. Д. Романенкову, К. В. Ликову, Б. Б. Заїнчковському, С. М. Козинському, В. Б. Михайлюк і тим, що й зараз на ній плідно трудяться: М. І. Звєрякову, М. О. Уперенку, Л. Л. Ждановій, А. В. Грималюку, С. М. Макусі, Г. А. Чередниченко, О. К. Луньовій та іншим нашим вельмишановним колегам.

Особливу подяку за змістовні наукові консультації та моральну підтримку при підготовці даного видання автори висловлюють багаторічному працівнику ОНЕУ к. філос. н., доценту Л. О. Сандюк.

Автори посібника будуть вдячні за цінні зауваження та пропозиції стосовно вдосконалення змісту, структури та форми подання навчального матеріалу для їх подальшого використання у майбутній роботі.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗНАЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Економіст, який є тільки економістом, не може бути хорошим економістом

Фрідріх Август фон Хайєк

В економіці не можна зрозуміти нічого, поки не зрозумієш усього

A Dictionary of Economic Quotations

1.1. Сутність економічної політики.
1.2. Предмет та значення економічної політики як дисципліни:
1.2.1. Предмет економічної політики.
1.2.2. Метод дослідження економічної політики.
1.2.3. Місце та значення економічної політики у системі економічних наук.
1.3. Предмет та значення дисципліни «Теоретичні основи економічної політики» у підготовці сучасного економіста.

1.1. СУТНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Економічна політика є одним із найважливіших напрямків діяльності всіх гілок влади від якої багато у чому залежить ***стан економіки*** держави та ***напрямки розвитку*** останньої. В її основу кладуться не тільки програми матеріального добробуту населення, але, з часом, і його духовного зростання.

При з'ясуванні об'єктивних витоків та засад ***економічної політики*** необхідно, перш за все, встановити те, що опосередковує відносини між людьми, а це можливо глибоко дослідити тільки на етапі розвиненого ринку з розглядом трьох систем суспільної взаємодії та характеристики їх ознак як: виробництва, стану економіки та соціальної сфери.

Зазначена вище тріада: процес виробництва, стан економіки та соціальна сфера в умовах ринку вільної конкуренції є першою ознакою досягнення найрозвиненішого типу господарства. Саме тут закони природи втрачають те значення, яке вони мали в доринкових типах господарств, чим суспільство остаточно долає свою залежність від природи.

Крім того, треба пам'ятати, що розвиток суспільств або їх стан розвитку, багато у чому залежить від зрілості ринку, який дозволяє визначити рівень досягнутої цивілізації тієї чи іншої країни та її рух до прогресу чи занепаду. В умовах сучасної України цим підтверджується надзвичайно проста теза: є рух до забезпечення простору в напрямку капіталізації ринку – є розвиток, нема такого руху – нема і розвитку. Причому темпи зростання економіки не завжди будуть означати її розвиток.

Особливе місце в економічній політиці держави займає і ***характер впливу держави на господарство***, яке може бути усвідомленим, таким, що пристосовується до економіки або активним. Надзвичайно важливо відслідковувати і вид домінуючої монополії, що може змінюватись від доринкової, ринкової до постринкової.

З досягненням промисловим капіталом зрілого стану, ринок сягає свого піку, а з ним розвиток суспільства починають визначати саме його закони, що неминуче проявляється і в економічній політиці, як адекватній формі його дії.

У ході ***зняття*** ринкової системи її місце переходить до технологічних процесів з їх матеріальною основою – технологічними укладами. При цьому кінцеві складові тріади як виробництво та соціальна сфера зберігаються. Однак матеріальний стан суспільства все більше починає залежати від підлаштування під домінуючий технологічний уклад, коли вибір відповідної технології багато у чому визначає рівень матеріального добробуту населення та його інтелектуальний розвиток.

Тому у даному випадку, ще більше значення має підлаштування соціальної сфери під умови розвитку окремої людини. Звідси вибрана технологія потребує оптимального співвідношення із соціальною сферою. Забігаючи наперед, можна сказати, що ті народи, які в умовах зняття економічної політики змогли знайти оптимум відповідності технологічного укладу виробництва соціальній сфері, досить швидко досягали разючих успіхів. Такою найуспішнішою моделлю розвитку, поки що віднайденої людством, можна вважати німецьку модель неолібералізму.

Виходячи із вище зазначеного можна сказати, що приведена вище тріада: **виробництво – ринок – соціальна сфера** діяла не завжди. Так, в умовах ***доринкових суспільств*** довгий час пануючою залишалась ***політична монополія, що опосередковувала відносини між людьми у формі державного устрою,*** який мав забезпечити підпорядкування людей або окремому правителю або групі правителів. Звідси, вимальовувалась інша тріада: **природа – держава – соціальна сфера**, де аспектом опосередкування відносин між людьми виступала ***держава*** та її організаційні форми.

Доринкові відносини у таких політичних системах об'єктивно приймали вид різноманітних форм політичного устрою держав, які формували надбудову життя цих суспільств. Першою класичною формою підпорядкування людей такого типу ***окремій особі***, можна вважати деспотії Стародавнього Сходу, що максимально відповідали домінуванню природного компоненту над людьми. Тут довгий час природа залишалась незмінною, надлишку при слабкому розвитку праці було обмаль, і ринок не розвивався. Звідси для підтримання головної пропорції будь-якого суспільства між виробництвом і споживанням здійснював не ринок (за відсутності масовидного надлишку), не ціновий сигнал, а розпорядження чиновника зверху. Тому, з причини слабкості ринку, потрібні були постійні команди управлінців з гори низам суспільства. Такий тип управління з часом отримав назву ***командно-адміністративної системи***. Причому не тільки назву, але й категорії науки рівня судження домогосподарок, а не вчених-економістів.

Там, де ринок сягав більшого розвитку і система особистої залежності поступово підточувались, вперше почали виникати більш різноманітні форми політичних систем, що отримували вид підпорядкування всіх людей не тільки одній особі. Це можна побачити у творах **Платона (427-347 або 348 до н. е.)**, часів античності, коли з'явились розмаїття державної політики, що могли отримати вид ***тимократії***, коли державна влада перебувала у привілейованій меншині з високим майновим становищем; ***олігархії***, при якій влада належала невеликій, закритій та тісно згуртованій групі осіб (військовим, крупним власникам, фінансистам тощо); ***охлократії***, як влади юрби; ***демократії***, за якої єдиним легітимним носієм влади в державі був її народ і, нарешті, названої вище ***тиранії***, коли влада, встановлена насильницьким шляхом, засновувалась на одноосібному правлінні.

Останні мають місце і зараз і справа тут не у відновленні справедливості у таких системах. Вони просто мають інші, ніж у розвинений країнах, об'єктивні закони свого існування. Звідси намагання цивілізованих країн як США, Великої Британії, Франції встановити сьогодні у Сирії, Іраку, Лівії демократичні норми життя є благими побажаннями з усіма «кольоровими революціями», що мали нібито за мету їх проведення. Звідси інша ціль повалення цих режимів – захоплення їх територій та контроль над їх ресурсами, що до речі з часом чесно визнала частина науковців у самих США.

У значній мірі політичний устрій у вигляді деспотій стародавніх країн визначався неможливістю їх існування у інших формах. Нерозвиненість економіки або ринку, та неможливість отримати інформацію про стан головної пропорції суспільного виробництва, яку надавав би ціновий сигнал, переклав функцію регулювання основної пропорції на державу в особі чиновництва. Звідси дія влади, при відсутності масовидного речового обміну, в основному зводилася до встановлення пропорцій між натуральними господарствами та регулювання ще не масовидного ринку надлишками продукту переважно через сферу обігу.

Економічної політики як такої в цих країнах, у сучасному розумінні цього слова, практично не було. Її місце займала **державна політика**, де велику роль відігравали традиції, звичаї, міфологія, що мали за мету відтворення та підтримання представників соціуму у певному соціальному, прошарковому стані як рабовласника, патриція, раба тощо. Подібне було і в умовах феодалізму, де місце рабовласника зайняв феодал, а раба – кріпак. Правда, були і відмінності. Так, кріпак мав більше прав ніж раб, а пануючі верстви, як це мало місце у Західній Європі, могли утворювати чітку піраміду васалітету з використання правових норм. Однак при цьому зберігався основний принцип життєдіяльності суспільства – панування людини над людиною, що постійно відтворювались як відносини особистої залежності.

В умовах ***розвинених ринкових систем*** положення кардинально змінювалось. ***Формою опосередковування відносин між людьми***, а значить і панування над ними, ставала ***мінова пропорція***, що визначала частку доходу, яку міг отримати кожний член суспільства виходячи з наявного стану ринку

та капіталу. Звідси виникала особлива форма впливу держави на суспільство як **економічна політика**, що ставила за мету визначити шляхи розвитку будь-якої держави для отримання максимальних доходів як грошей, перш за все, панівними верствами населення.

У залежності від рівня розвитку економіки (ринку) та її еволюції змінювались як головна мета економічної політики, її важелі, так і отримані результати. Звідси, для з'ясування суті економічної політики та напрямків змін, що в ній відбувались, ставало конче необхідним з'ясування *першої складової* цього питання – **економіки** та її еволюції, а з нею відповідно і економічної політики як її концентрованого відображення.

У ***постринкових суспільствах*** провідним елементом опосередкування відносин між людьми стає ***економічна форма монополії***, яка визначає як частку доходу, що отримує індивід, так і стан кожного члена суспільства. Правда одночасно з її економічною формою продовжує існувати і ***природна форма***, що поступово, із зняттям економічної складової. втрачає свою регулюючу роль. Нагадаємо, що на відміну від більшості науковців-економістів, до природної форми монополії ми відносимо тільки ***монополію в аграрному секторі економіки***.

Дивно, але теоретичний аспект економічної політики, за рідким винятком, і досі залишається поза межами ґрунтовного теоретичного аналізу наукового загалу. Звідси в певній мірі суспільство продовжує рухатись навпомацки, шляхом проб та помилок, коли при виборі економічної політики переважає аналіз співвідношення ринок – держава та дослідження ефективності його використання, залишаючи, як правило, поза увагою приховані причини подібного явища.

Зміни, які відбувались упродовж декількох століть з ринком та його першим аналізом меркантилізмом, наочно демонструють періодичні, часто кардинальні повороти в економічній політиці як об'єкта дослідження, перш за все, наслідків її реалізації. Поряд з цим, трансформувався і метод у дослідженні поставленої проблеми, як спроби подолати обмеженість до цього існуючих підходів. Таким чином здійснювалась трансформація економічної політики, оцінка методів її здійснення, важелів та способів обчислення ефективності отриманих результатів.

Прикладом подібного можуть бути події після Великої депресії 1929-33 рр. та поява найновітнішого, на той час, сучасного напрямку економічної науки – **кейнсіанства**. Так, **Дж. М. Кейнс (1883-1946)** та його однодумці, ретельно опрацювавши здобутки своїх наукових попередників, виявили причини та розробили ефективні заходи боротьби з небаченим на той час за своїм розмахом явищем – ***вимушеним безробіттям***, визначивши їх як головне завдання економічної політики в тих умовах.

Питання боротьби із вимушеним безробіттям потребували уточнення економічного середовища та особливостей його появи, яке дослідили англійка **Дж. В. Робінсон (1903-1983)** і американець **Е. Чемберлін (1899-1967)**, які внесли вагомий вклад у цю проблему. Вони звернули увагу на суттєві зміни, що відбулися з появою та поширенням монополій, підвели

суспільство до розуміння необхідності проведення змін в існуючій економічній політиці, хоча не помітили, що саме монополії є тим підґрунтям, яке дозволяє реально впливати на реформування тогочасного суспільства. Саме у цей час вперше ґрунтовно до причин підриву ринкового механізму саморегулювання підійшов польський економіст **М. Калецькі (1899-1970)**.

Важливою складовою, що, у значній мірі, вплинула на формування та деталізацію ще економічної політики у нових умовах, особливо у 60-70-х рр. минулого століття, стали розвідки **неоінституціональним напрямком** соціального середовища. Він виявився наслідком розуміння економістами важливості дослідження суспільних інститутів та можливостей впливу на них держави з метою покращання ефективності функціонування існуючої економічної політики. Це стимулювало аналіз інститутів тодішніх суспільств, які розширили як їх розуміння стану, важелів впливу держави на ці інститути як і наслідків взаємодії. Звідси сучасний інституціоналізм отримав широке використання у такому складному та багатогранному питанні, як економічна політика без надбань якого важко розібратися у існуючих проблемах господарської практики.

Однак отримані наукою результати не можуть вважатися достатніми для з'ясування причин наявного стану господарювання, так як коріння цих проблем знаходиться глибше ніж зазначають інституціоналісти, потребуючи уточнення таких звичних і здавалось би давно з'ясованих питань, як економіка, капітал, його еволюція, інфраструктура ринку, співвідношення держави до економіки тощо.

Тому звернемося до аналізу **економіки** та її ***предмета***. На перший погляд, така постановка може здаватися дивною. Однак, пам'ятаючи, що економічна політика є відображенням, перш за все, економічних процесів, без з'ясування яких нічого суттєвого відносно економічної політики неможливо щось сказати необхідно почати саме з них.

Нагадаємо, що термін **економіка**, або точніше **ойкономія (управління домогосподарством)** ввів у обіг давньогрецький філософ **Ксенофонт (бл. 430-355 або 354 до н. е.)**. Під предметом її аналізу він розумів хороше управління господарством, тобто майном яке корисне людині. Причому господарство розумілося, перш за все, як натуральне. Термін «**економіка**» зберігся до сьогодення, але притерпів істотних змін від економіки у ксенофонтівському варіанті до теперішнього її тлумачення. Цьому періоду, у силу нерозвиненості ринку, дія держави на суспільство виступала переважно як **політика держави,** де її вплив на ринок, як правило, був незначним і великого значння не мав.

У розвиненому стані ринку, якщо взяти **марксистську** категорію **економіка,** ***вона є системою товарних зв'язків між людьми, що здійснюються поза свідомістю людей, досягаючи її перетворено, тобто фетишизовано***. Відповідно до цього будується і економічна політика, в якій зберігається гасло як найменшого втручання держави у дію ринку.

По іншому економічна програма тлумачилась в умовах трансформації ринку періоду первісного нагромадження капіталу як розвиненого товарного

обігу. Тут вперше і з'являється термін політична економія та предмет її дослідження, як ***наука про практичні правила господарської діяльності держави та мистецтво управління ними*** у відомому творі французького меркантиліста **Антуана Монкретьєна де Ваттевіля (бл. 1575-1621)**.

Зазначене вище дозволяє констатувати три важливі площини поставленої проблеми без яких неможливо зрозуміти як економічну політику того часу, так і особливості її здійснення. ***По-перше***, об'єкт дослідження економіки зосереджувався навколо ***сфери обігу***, в якому меркантилісти чітко зафіксували головне багатство нації – ***гроші***. Тому, саме у сфері обігу відбувався пошук процесів їх зростання. ***По-друге***, на відміну від стародавніх філософів ***економіка розглядалася вже не як виявлення законів господарювання окремих рабовласницьких хазяйств, а практичні правила господарської діяльності держави***. І, нарешті, ***по-третє***, у такому тлумаченні ***предметом дослідження політичної економії була економічна політика***, що на теренах розвинених держав зберігається і донині.

Виникає закономірне питання, Чи мала місце економічна політика за часів, які передували первісному нагромадженню капіталу, тобто в умовах нерозвиненого ринку, коли мав місце мізерний надлишок? І так, і ні.

У зв'язку з тим, що у суспільстві постійно виникала необхідність підтримання співвідношення між виробництвом і споживанням як головною пропорцією будь-якого виробництва, але поза межами ринку, ці процеси вписувались у термін Ксенофонта **«економіка»** у його первісному значенні. Однак, по суті, подібні заходи економічною політикою не були. Причому, тут чітко проступав усвідомлений державою характер необхідності такої дії.

Якщо вплив на поведінку людей у процесах господарювання того часу розуміти як обмеження державою ставки відсотка лихварського капіталу, прибутку купців тощо, то така дія у межах **державної політики** була елементом **політики економічної**, хоча і здійснювалась для підтримання відносин особистої залежності, а не зростання грошей. Правда, масштаби такого регулювання за відсутності масовидності ринку були незначними.

Стосовно здійснення державою регулювання головної пропорції виробництва за межами ринку, то такий елемент впливу на суспільство не міг виступати у формі економічної політики. Однак, з часом межі такого впливу, по мірі наростання обміну, скорочувались, стимулюючи зняття **державної політики політикою економічною** як головною.

Тому, регулювання державою суспільних пропорцій, минаючи ринок, виступало по суті, як державна політика, а ті елементи, які в ній були по регулюванню безпосередньо ринку, утворювали форму економічної політики, яку вона отримала з розвитком суспільства. Однак у стані фіксації це була ***політики держави щодо підтримання відносин особистої залежності***.

Першу, суто економічну доктрину, як початок формування економічної політики, де ринок отримав значний простір, як нова форма суспільного зв'язку, що уособлювала тодішня пануюча форма суспільного багатства – ***гроші***, започаткували **меркантилісти**, де ранній його етап указав на зміну форми багатства. Правда, вона виникла не зразу. Їй передували

зміни у суспільному мисленні, які започаткували **епоха Відродження**, а потім і революція у релігійному мисленні – ***протестантизм***, які відкрили шлюзи ідеології вільної людини та вільного підприємництва, ламаючи ідеологію людини залежної. Звідси в економічній політиці меркантилізму з'явились закони про заборону вивозу грошей і поставлені перші питання стосовно виробництва на продаж з визначенням шляхів його зростання (заборони вивозу сировини, купівлі предметів розкоші тощо). Звідси виникла система грошового балансу.

Пізній меркантилізм, на відміну від раннього, мав цікаву особливість, пов'язану із зростанням грошового багатства, яка була у сфері виробництва. Вони помітили, що чим більше товар проходить переробок, тим більше він коштує. Стало очевидно, що заборона вивозу грошей за кордон не завжди стимулює зростання багатства. Адже їх можна збільшити шляхом їх вивозу, тобто купити товар у одній країні і продати іншій за більшу ціну. Подібні міркування отримали назву ***політики торгового балансу***. Звідси нові рекомендації державі звелись до того, щоб стимулювати виробництво на продаж (заборони вивозу сировини, купівлі предметів розкоші тощо).

Виходячи з вище зазначеного, економіка, у другому значенні цього терміна, стала нічим іншим, як ***наукою про ринок, в якому на першому етапі головна увага акцентувалась на аналізі сфери обігу***.

З часом ***капітал став активніше проникати із сфери обігу у сферу матеріального виробництва*** і тому постало питання його поглибленого дослідження. Так почався рух до формування **політичної економії** як науки. По мірі того, як ***промисловий капітал*** формував під себе адекватне йому нове інституційне середовище, допотопні його форми як ***торговий*** та ***позичковий капітали*** поступово втрачали своє значення.

Ринок перетворювався у ***саморегулюючу систему*** відносин, яка вже не потребувала втручання держави у своє функціонування, що викликало зміну економічної політики ***протекціонізму*** на ***фритредерство***. Останнє висувало принцип невтручання держави в ринкові процеси як головне гасло, тому що це могло тільки нашкодити встановленню стрижневих пропорцій в економіці.

Одночасно виникає генеза економічної науки західного класичного варіанта, що неминуче вносить певні корективи у економічну політику. Найбільш систематизовано це проявилось у працях виразників англійської класичної політичної економії – **А. Сміта** та **Д. Рікардо** та їх послідовників, а завершилось у творах їх систематизатора **Дж. С. Мілля**. Якщо перші звернули увагу на важливість інституціональних умов функціонування ринку, то останій посилив у цій ще й соціальний аспект.

Поряд із формуванням предмета західної політичної економії виникло її відгалуження – марксистський варіант, що мав не меті зовсім інші цілі.

Нагадаємо, що **західний напрямок політичної економії** з'явився як наука панівного класу, який цікавили, насамперед, суто практичні проблеми, з якими його представники постійно стикались. Звідси окреслився і предмет дослідження через визначення нової форми суспільного багатства, спочатку **меркантилістами *у сфері обігу, як гроші, а потім і у виробництві***. Саме з

його аналізу і почала викристалізовуватися принципово нова наука ***про з'ясування законів виробництва багатства, його зростання та розподілу.***

Уперше ***предмет*** **політичної економії** чітко визначив французький економіст, фізіократ **А. Р. Ж Тюрго**, а найбільш повно розкрив **А. Сміт** у своїй книзі «**Дослідження про природу та причини багатства нації» (1776)**, який пізніше **Д. Рікардо** змістив у бік визначення законів розподілу.

У кінці XIX ст. політична економія розширила предмет дослідження, сформувавши науку **«економіка»**, яку започаткували маржиналісти, а завершив англієць А. Маршалл, шляхом введення до неї ***відносин попиту та пропозиції***. Це легко побачити у визначенні ним предмета економіки. Вчений писав, «…що економічна наука – це з одного боку *наука про багатство*, а з іншого – та частина *суспільної науки* про дії людини у суспільстві, які відносяться до розпочатих нею *зусиль* для задоволення своїх *потреб* у тих межах, в яких ці зусилля і потреби піддаються вимірюванню в одиницях багатства або його загального представника, тобто грошей». [197, т. I, с. 107]

Звідси була посилена ***практична складова*** економічної науки шляхом уведення в науковий обіг *сили* виміру спонукальних мотивів через гроші, як ціну попиту та пропозиції.

Таким чином, **політична економія** суттєво розширила свій спектр дослідження, сконцентрувавши його на питаннях раціональної поведінки людини. З'явилась **історія економічного аналізу,** яка пройшла три періоди розвитку в залежності від розуміння предмета економічної теорії. Спочатку як частини філософії **(*моральна філософія)***, що було характерно для ***доринкових епох***, потім ***науки про матеріальне багатство***, і нарешті ***науки про раціональну поведінку людей***, коли предмет західної **політичної економії** трансформувався у **економіку**.

По іншому виник та окреслився марксистський варіант науки який утворився на теренах західного напряму класики із зовсім іншими ***метою***, ***предметом***, ***методом*** та ***структурою*** дослідження. ***Мету*** цього дослідження К. Маркс недвозначно сформулював у **«Тезах про Фейєрбаха»**, а точніше в 11 тезі твору. «Філософи, – писав він, – лише різним чином пояснювали світ, головна ж мета полягає у тому, щоб змінити його». [184, с. 4] Неважко побачити, що створена на базі нової **пролетарської філософії пролетарська політична економія** мала зовсім іншу, ніж західна, мету, а саме – ***змінити світ***.

Тому марксистська політична економія ніяк не може бути посібником для господарюючого суб'єкта, а є прологом до пролетарської революції через з'ясування її рушійних сил та побудови нового комуністичного суспільства, контури якого вчений і визначив в якості практичної складової цієї науки – у **науковому комунізмі**.

Звідси **«Капітал»** по-новому означив предмет дослідження політичної економії, який К. Маркс визначив як «капіталістичний спосіб виробництва та відповідні йому відносини виробництва і обміну». [179, т. 23, с. 6]

Зазначене вище не могло не відобразитися і на методі дослідження економічної науки. В західному варіанті, він в основаному, **аналітичний**, а в

марксистському – **метод діалектичного матеріалізму,** основою якого є ***дедукція*** як ***рух від абстрактного до конкретного***. Все це разом взяте визначило суттєві відмінності в тлумаченні конкретних процесів та категорій, що їх відображають.

Тому всі поняття політичної економії, як наприклад, вартість (цінність), заробітна плата, прибуток тощо виявились ***однойменними,*** але зовсім ***іншими по суті***. Крім того, у марксизмі, відтіняючи класову природу науки, з'явились нові поняття – додаткова вартість, постійний та змінний капітал, абсолютна рента тощо, які відсутні у західному варіанті.

Тому, і це найголовніше, марксизм є класовою теорією, що відображає зміни у суспільному розвитку виходячи саме з цього.

Таким чином, існують суттєві розбіжності між двома варіантами політичної економії в її західному та марксистському варіанті, де остання є відгалуженням західної економічної думки. Кожна з цих наук відповідно має свою ***мету, предмет, метод*** та ***структуру***. Тож не дивно, що при вивченні економіки студенти постійно стикаються із ситуацією, коли виявляється невідповідність марксистських категорій категоріям економіки, які пристосувати до неї неможливо. Це викликано різною метою цих наук, де практична сторона марксизму міститься у науковому комунізмі, а західна – в економіці, утворюючи два різні варіанти політичної економії, кожен з яких має свою, особливу цінність. При цьому важливо пам'ятати, ***що поява науки*** **економіка** ***аж ніяк не веде до зникнення*** **політичної економії** ***у її західному варіанті***. Для цього досить згадати, що **А. Маршалл** пише про політичну економію, або економічну науку через кому. [197, т. I, с. 56]

Таким чином, можна побачити, що ці два варіанти політичної економії можуть прекрасно доповнювати один одного. Так, марксистський дозволяє показати глибинні внутрішні причини зміни у способах виробництва, починаючи від політики держави, потім економічної політики, при масовидному ринку, до політики технологічних укладів.

Стосовно західного напряму як магістрального в політичній економії, то він чудово пристосований до вирішення безпосередніх проблем практики через урахування спонукальних мотивів людей, що ґрунтовно відображено у курсах мікро та макроекономіки, які виписані у конкретному механізмі економічної політики з деталізацією того, як він здійснюється. Однак, щоб вийти на нього, спочатку треба зрозуміти середовище, в якому він функціонує, з'ясувати його головні риси і тільки після цього визначати спонукальні мотиви людей, що впливають на господарські процеси.

Звідси марксизм добре показав себе у ситуаціях, коли відбувались докорінні глибинні зміни у суспільстві. Прикладом цього можуть бути пояснення стосовно причин зміни політики меркантилізму на політику фритредерства, а пізніше – поява нової політики після Великої депресії. Тому автори курсу торкались механізму впливу на економічну політику та її важелі у тій мірі, в якій вони спричинялись зміною глибинних процесів суспільства.

Однак повернемось до еволюції економічної політики. Ринок у другій половині XIX ст. поступово досяг свого піку, що викликало появу

маржиналізму як першого поглибленого варіанта для задоволення потреб господарської практики конкретного товаровиробника. Однак при всіх перевагах над попередніми варіантами класики (наприклад, добре розроблена сторона ***поведінки споживача*** з боку попиту), він не мав ґрунтовно досліджених спонукальних мотивів ***поведінки виробника***. Крім того, ця концепція носила статичний характер, так як торкалась тільки з'ясування закономірностей встановлення загальної економічної рівноваги.

Виникла нагальна потреба розробити теорію часткової економічної рівноваги, що у кінцевому підсумку трансформувалась у доктрину кембриджської школи з її метром **А. Маршаллом (1842-1924)**, який використав її для завершення остаточного переходу політичної економії у безпосередньо практичне русло. Одночасно відбулась трансформація терміна **«політична економія»** на **«економіку»**. Однак це ні в якому разі не означає, як сьогодні вважає певна частина українських науковців, зникнення політичної економії як науки. Для цього достатньо поглянути на визначення **А. Маршаллом *її предмета, яку він називав* політичною економією, *а через кому* – економікою.**

Таким чином, **економіка** – ***це наука про ринок***. Звідси залишається досить дивними терміни «ринкова економіка» або словосполучення типу «розвиток ринкової економіки». У зв'язку з цим, виникає питання: якщо економіка є наукою про ринок, тоді що вивчає «ринкова економіка»?

Крім того, в українській науковій літературі, і не тільки, використовується ще словосполучення «становлення ринкової економіки». Однак ринок почав розвиватися ще за часів первісного ладу, а не сьогодні, а те, що потребує розвитку зараз, у руслі ринкових засад, то це ***розвиток інфраструктури ринку***, а не економіки, на що й треба було б зробити акцент досліджуючи сучасний ринок або економіку.

Використання терміна **«ринкова економіка»** мало неочікувані наслідки. Так, у слові **економіка,** при перекладі першого підручника з економіки К. Р. Макконнелла та С. Л. Брю з англійської мови на російську, з'явилось закінчення на «с» – **економікс**, замість звичного – **економіка**. Перше речення починалось: ***«Економіка – це наука про економіку»***. Подібну тавтологію довелось долати, додавши до першого слова економіка закінчення на «с», хоча логічно було б перекласти так: ***«Економіка – це наука про ринок»***.

Виходячи з поняття **економіка** можна визначити **економічну політику** ***як цілеспрямовану дію елементів соціальної сфери на виробництво, результати якої відображаються на економіці (ринку)***. При дослідженні дії держави на ринок виникає питання про те, яким чином вона впливає на господарчі процеси: безпосередньо чи шляхом стихійного пристосування. Нагадаємо, що економічної політики держави діє не тільки на економіку, але й навпаки. Але безпосередньо впливати на ринок держава через економічну політику не може, а тільки, враховуючи закони його розвитку, на відповідну інфраструктуру ринку шляхом, перш за все, фінансової та кредитно-банківської політики та придатних інструментів дії на виробництво.

Важливою умовою ефективної фінансової політики як елемента політики економічної, є відображення в ній закономірностей еволюції капіталу, в якому потрібно виділяти етапи ***нерозвиненого ринку***, що завершається появою промислового капіталу, ***розвиненого ринку – класичний капіталізм***, і, нарешті, ***постринковий тип*** – в якому відбувається зняття закону вартості через самоліквідацію економічного циклу, а з ним і поступовий перехід до планомірності. Зрозуміло, що кожному з цих етапів повинна відповідати своя стратегія держави.

При її визначенні слід пам'ятати таку важливу категорію, як **політика**, яка з часом стала ще й наукою, що вивчає умови та способи досягнення, перш за все, державою ***економічних цілей***. Отже, **політика – *це діяльність органів державної влади та державного управління, а також, питання і події суспільного життя, пов'язані з функціонуванням держави.***

Що ж стосується безпосередньо економічної політики то тут важливим моментом її формування є визначення стадії розвиненості ринку, що дозволяє означити напрями руху суспільства до свого добробуту. Таким станом вважається етап досягнення капіталом форми машинного виробництва, в якому закон вартості досягає свого апогею, після якого наступає період підриву ринкового механізму, який характеризується поступовою монополізацією виробництва з його усуспільненням та планомірністю з її трьома рисами: по-перше, перехід до подетальної та технологічної спеціалізації, по-друге, змінами в існуючій системі ціноутворення, які через планомірність дозволяють не допустити перевиробництво та свідомо регулювати пропорції господарського організму і, нарешті, по-третє, у появі нової соціальної політики на основі «соціалізації інвестицій», яка забезпечує шляхом оподаткування через бюджети різних рівнів, інтереси основної маси населення країни.

Зазначене вказує на те, що економічна політика постійно змінюється в залежності від еволюції капіталу, продукуючи потребу в особливому методі, який крім методів відповідних напрямків економічної думки на певному етапі, мав би відображати логіку переходу від одного типу стратегії держави до іншого. Тому, такі методи, як аналітичний, діалектичний, історичний повинні досліджуватись у їх взаємозв'язку та переплетенні. Саме таким вимогам відповідає еволюційний метод, який автори даного курсу лекцій визначають магістральним.

1.2. ПРЕДМЕТ ТА ЗНАЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК НАУКИ

1.2.1. Предмет економічної політики

Економічна політика базується на національній економіці та виступає як специфічна багаторівнева господарська система із значною кількістю взаємопов'язаних підсистем та її елементів, тісно інтегрованих господарських

об'єктів, що включає в себе економічні, соціальні, екологічні і регіональні аспекти. Економічна політика є надзвичайно динамічною складовою, що визначає суспільну систему країни, яка розвивається під впливом як виробничих, економічних відносин, так і соціальної сфери (національних традицій, історичних особливостей, цілей та інтересів пануючих верств населення тощо).

Об'єктами регулювання економіки є процеси матеріального виробництва та відповідна ним економіка або ринок, а також умови соціально-економічного розвитку країни. На початковому етапі розвитку суспільств держава контролювала весь процес відтворення та розвитку всіх сфер суспільного життя. Однак, поступово, з розвитком ринку, вплив держави на економічні процеси слабшав і у розвинених ринкових умовах господарювання держава все менше контролювала процес відтворення, який став регулювати ***вільний ринок***.

Однак зародження в надрах вільного ринку монополій, які з початку XX ст. зайняли домінуюче становище, знову призвело до необхідності активної участі держави в економіці, що чітко засвідчила Велика депресія 1929-33 рр. Вони стали наслідком змін у технологічній формі зв'язку, що прийшла на зміну товарній з появою гнучкої автоматизації, змінивши постійне втручання держави в економічні процеси на паліативне, яке звелось до реформування інфраструктури ринкового середовища на кшталт неоліберальної доктрини. Проте, і у першому, і у другому випадку завданням держави залишилось створення необхідних умов, за яких суб'єкти господарювання мали б можливість приймати раціональні та виважені рішення. До таких, у сучасних умовах, відносяться загальні процеси, в управлінні якими зацікавлені і держава, і суспільство в цілому.

У розвинених країнах, із змінами соціально-економічного середовища, постійно модифікувались основні напрями та інструменти економічної політики, які ***визначали рівень та стан сучасного виробництва.*** Це **науково-технічна, інвестиційна, структурна, антикризова, екологічна** та **соціальна політики**. Виходячи із ***способів впливу на економіку,*** розрізняють **цінову** та **фіскальну політику**, а із ***територіальної складової*** **– регіональну** та **зовнішньоекономічну**.

Крім **об'єктів регулювання економіки** необхідно розрізняти ще й **об'єкти економічної політики** такі, як сфери, галузі, регіони, а також явища, ситуації та умови економічного життя країни, де виникли або можуть виникати певні проблеми, що не вирішуються автоматично, як то нормальне функціонування економіки та підтримання соціальної стабільності.

До **об'єктів економічної політики** можна віднести: економічний цикл, структуру економіки, умови інвестиційної діяльності, науково-технічний прогрес та інноваційні процеси, грошовий обіг та інфляцію, платіжний баланс, соціальні проблеми (зайнятість, доходи населення, підготовка і перепідготовка кадрів, соціальний захист тощо), умови конкуренції, довкілля (екологічні проблеми), регіони тощо.

Перелічені об'єкти охоплюють макроекономічні процеси, окремі галузі,

територіальні комплекси і відносини між суб'єктами, які повинні здійснюватися у контексті певних цілей. У цьому контексті, як правило, визначають ***глобальні цілі*** (високий рівень добробуту); ***генеральні цілі*** (економічне зростання, політична і соціальна стабільність, макроекономічна збалансованість, зовнішня та внутрішня безпека, соціальна орієнтованість економіки) та ***стратегічні цілі*** (темпи економічного розвитку, рівень зайнятості населення, стабільність цін та стійкість національної валюти, соціальна забезпеченість та підтримка недостатньо захищених верств населення, пріоритетні цілі структурного характеру тощо).

Сутність державної антициклічної політики або регулювання господарської кон'юнктури полягає в тому, щоб під час спадів та депресії стимулювати попит на товари та послуги, капіталовкладення та зайнятість. Для цього приватному капіталу надають додаткові фінансові пільги, збільшують державні інвестиції, що дає змогу зменшити глибину та тривалість імовірного спаду виробництва, збільшити обсяги інвестицій та зростання зайнятості.

Економічна політика на рівні галузевої та територіальної структури забезпечується за допомогою фінансових стимулів та державних інвестицій, які гарантують пріоритетні умови для розвитку окремих галузей та регіонів. У певних випадках підтримку надають галузям та територіальним одиницям, що перебувають у стані кризи, в інших – стимулюють розвиток нових галузей та видів виробництв, що є носіями науково-технічного прогресу, який зумовлює структурні зміни всередині галузей, між галузями та в усій національній економіці, забезпечуючи підвищення її ефективності та конкурентоздатності.

Найважливішим об'єктом економічної політики є інвестиційна діяльність. Тому державна економічна політика щодо стимулювання інвестиційної діяльності відповідає економічним інтересам суб'єктів господарювання. Створюючи додаткові стимули та можливості всім інвесторам або окремим групам за галузями та територіями, органи регулювання впливають на економічний цикл, структуру виробництва, зайнятість населення тощо.

Політика регулювання зайнятості передбачає підтримку оптимального, з точки зору економіки співвідношення між попитом та пропозицією на ринку праці, яке має задовольняти потребу економіки у кваліфікованих працівниках, заробітна плата котрих повинна служити мотивацією до праці.
Постійним об'єктом уваги державних органів регулювання є забезпечення стабільності національної валюти та грошового обігу, подолання інфляції, що становить серйозну небезпеку для економіки. Регулювання грошового обігу опосередковано впливає також на умови інвестування, динаміку цін, соціальні відносини тощо.

Стан платіжного балансу є важливим показником національної економіки. У всіх країнах держава постійно виконує оперативне та стратегічне регулювання платіжного балансу шляхом регулювання експорту та імпорту, руху капіталу, валютного курсу тощо.

Одним з головних об'єктів регулювання є також ціни. Динаміка та структура цін значною мірою відображає стан економіки. Водночас самі ціни значно впливають на структуру господарства, умови капіталовкладень, стійкість національної валюти, соціальну стабільність.

Крім ***об'єктів економічної політики,*** вирізняють ще й її ***суб'єкти***. ***Суб'єктами економічної політики*** є не лише держава, але й різного роду об'єднання, які виражають інтереси певних прошарків і груп населення. Це, перш за все, профспілки та об'єднання підприємців щодо здійснення та узгодження економічних інтересів різних груп виробників і населення країни, які функціонують через державні органи управління, включаючи регіональні і місцеві інституціональні структури.

У цілому ж **головною метою економічної політики *є забезпечення економічної та соціальної стабільності й зміцнення економічної безпеки держави***. З цього випливають конкретні завдання, без виконання яких неможливим є досягнення головної мети. Ці конкретні цілі тісно пов'язані з об'єктами регулювання економіки. Сюди належить також удосконалення галузевої та регіональної структури господарства, поліпшення стану довкілля.

Основні цілі економічної політики можна звести ***до такого:***

1. ***Раціонального використання ресурсів і досягнення макроекономічної ефективності.***
2. ***Забезпечення стабільного розвитку національної економіки.***
3. ***Забезпечення конкурентоздатності національної економіки.***
4. ***Реалізації соціальних цілей розвитку суспільства.***

Названі цілі, хоч і не є однаковими за значенням та масштабами, однак, перебувають у тісному взаємозв'язку, а тому досить часто одну з них не можна поставити та досягти незалежно від інших.

Виходячи з вище наведеного, ми сформулювали сутність економічної політики, її місце та значення в системі економіки. Було продемонстровано різне тлумачення понять економічної політики в до ринковому та ринковому середовищах, з'ясовані об'єкти та суб'єкти економічної політики, її головна мета та цілі. Цим були показані основні аспекти, які дозволяють зрозуміти сутність економічної політики, її місце та значення в економічній системі.

Однак, нас повинно цікавити питання не тільки сутності економічної політики як визначення об'єкта, предмета дослідження цієї науки, який тісно пов'язаний із суспільним середовищем де вона виникає, що досліджує політична економія. Так, наприклад, у марксистському варіанті об'єктом її дослідження є виробничі відносини, а сам предмет визначається як відповідний спосіб виробництва та відносини обміну та виробництва. Звідси визначення виробництва, економіки, предмета, сутності економічної політики, середовища в якому вона виникає як і її соціальної сфери потрібно чітко розрізняти. На нашу думку, **предметом науки «економічна політика» *є дослідження взаємопов'язаних аспектів виробництва, економіки та соціальної сфери для з'ясування впливу ряду елементів останньої на виробництво, що у вигляді результатів позначаються на економіці (ринку).***

1.2.2. Метод дослідження економічної політики

Особливість економіки, як органічної цілісноті, потребує такого способу пізнання, що зберігав би всі частини об'єкта дослідження як живого організму. Саме існування такої тонкої форми руху матерії, як **соціальної** в її особливому вигляді, як економіка або ринок, характеризується наступними параметрами: ***саморух, саморозвиток*** та ***самовідтворення***. Звідси соціальна сфера з її елементом – економічною політикою, що є об'єктом нашого аналізу, являє собою спосіб суб'єктивної дії соціуму на економіку через дію на процеси виробництва.

Саме таке розуміння повинно відображатись у методі дослідження економічної політики, щоб досягти її ефективної реалізації, а це можливо зробити через використання поняття «органічна цілісність економічної системи», що проявляється у більш конкретній формі – «суспільна система країни».

Важливо з'ясувати і загальні характеристики органічної цілісності економічної системи, потім її особливості і, нарешті, специфічні риси, притаманні кожній державі. Загальними рисами, які визначають особливість будь-якого способу суспільного господарювання, є її характеристика як живої органічної цілісності, як елемента соціальної форми руху матерії. Однак способи господарювання протягом еволюції суспільств постійно змінювались. В них можна побачити три форми функціонування, а саме: доринковий, ринковий та постринковий типи.

В умовах доринкового типу, як відомо, переважало натуральне господарство, яке за відсутності розвиненого ринку, з метою підтримки основної народногосподарської пропорції між виробництвом і споживанням, потребувало активного втручання держави в процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання. Звідси політика держави, якщо розуміти її як безпосередній вплив держави на суспільство, ставила за мету формування достойних її представників, з провідним завданням – збереження релігійно-етичного принципу виховання людини.

Зовсім по іншому ставилась мета господарювання за часів первісного нагромадження капіталу, де ринок усе більше перетворювався на загальну форму зв'язку, а з ним – виникала необхідність появи суто економічної політики, де економіка підсвідомо розумілась як синонім терміна ринок. Методом пізнання, як самої дійсності з її первісними формами капіталу – купецьким та лихварським, стає ***емпіричний метод***, який будується на відборі найбільш ефективних господарських прийомів економічної політики. Зрозуміло, що вона мала об'єктом аналізу, в основному, сферу обігу, в якій тоді жив капітал.

Перехід капіталу у сферу виробництва та, все більшому, завдяки йому масовидності обміну, потребував все меншого втручання держави в економічні процеси. Починає домінувати принцип – чим менше економічної політики, тим краще для її економіки. У західних країнах економіка частіше досліджується на засадах ***аналітичного методу***, який, в основному, стає

базою для формування принципів економічної політики тих часів. На відміну від першого етапу розвитку ринку, наука все більше конкретизує економічну політику, її важелі впливу на суспільство тощо. Однак фундаментального та багатогранного розвитку вона ще не отримує, хоча основні принципи невтручання в економічні процеси, досягнення максимальної свободи товаровиробників, їх максимальний захист у вигляді розвитку правових норм господарювання або іншими словами – формування інституційного середовища, економічна наука поглиблює.

Ситуація щодо методів відпрацювання і дослідження економічної політики кардинально змінюється із завершенням процесів появи класичного капіталізму (вільного ринку). В останній третині XIX ст. у надрах капіталістичних держав під дією концентрації та централізації виробництва поступово з'являються монополії, що відображає процеси соціалізації. Наявність останніх потребує змін і в економічній політиці, що відбивається і в методі дослідження економіки, де в науці ***починає домінувати розробка та деталізації все більш практичної складової***. Прикладом цього стає маржинальний напрямок, а з ним і маршалліанство.

Отримують широке використання ***методи граничних величин***, альтернативою яких стає ***історичний метод*** німецької школи. Останні виходять за рамки їх суто економічної складової, взявши за основу опрацьовування продуктивні сили суспільства. Одночасно на платформі історичного методу починають активно розроблятись нові площини економічної політики.

Більш грунтовні підходи щодо економічної політики із значним розширенням методологічного інструментарію, розвинені країни заходу отримали за часів Великої депресії. Стало зрозумілим, що стара економічна політика, побудована на засадах неокласичного напрямку, не відповідає вимогам часу. З'являється кейнсіанство та фактичне визнання, визначального впливу на економіку монополій (хоча Дж. М. Кейнс на це акцент не робив), а з ними необхідність переходу до економічної політики регульованого ринку. Методом дослідження стає ***макроекономічний підхід***, який відкинувши класичні складові впливу на ринкове середовище, та замінивши його залежними та незалежними величинами, починає торувати нові підходи до формування принципово нової доктрини економічної політики.

Разом з цим, суттєві зміни у інституційному середовищі потребували його ґрунтовного дослідження, так як позаекономічні параметри як-то право, традиції, релігія, суспільна психологія тощо продовжували поглиблювати свій вплив на економіку.

Таким чином, можна чітко прослідити процеси змін економічної політики із трансформуванням процесів господарювання, які з певного часу все більше почали залежати від ринкового середовища, а з його підривом і позаекономічних факторів, що періодично змінювали як економічну політику, так і методи її дослідження. Однак, кожен окремо взятий з них не міг прослідкувати її еволюцію, а тому був ефективним тільки в межах окремого напрямку.

Поступово виникала нагальна потреба у подоланні такої ситуації. Для цього знадобився ***еволюційний метод***, що дозволяв невілювати обмеженість методів окремих напрямків економічної науки. Він дав можливість більш глибоко з'ясувати не тільки причини існуючих різновидів економічної політики багатьох країн світу, але й показати вплив економічної політики на економіку у вигляді економічних моделей, як, наприклад, американська, західноєвропейська, шведська та японська.

1.2.3. Місце та значення економічної політики у системі економічних наук

Економічна політика являє собою цілеспрямовану дію ряду елементів соціальної сфери на виробництво, результати якої впливають на економіку (ринок). Вона здійснюється за допомогою комплексу економічних цілей і заходів держави щодо забезпечення довготермінових (стратегічних) та короткотермінових (тактичних) завдань розвитку національної економіки.

Ефективна економічна політика завжди має у своїй основі засади певної економічної теорії, на основі пізнання об'єктивних економічних законів, потреб, інтересів і цілей різних економічних суб'єктів, які в умовах розвиненого ринку визначаються станом розвитку капіталу, його еволюцією та змінами під його дією інституційного середовища. Тому, від глибини дослідження відмічених аспектів багато у чому буде залежати стан суспільства, яке використовує ту чи іншу економічну політику.

При вивченні даної проблеми потрібно розрізняти сутність економічної політики, економічну політику як науку і, нарешті, відповідну проблематику щодо її аналізу, як, наприклад, її теоретичний аналіз або механізм дії, що визначає специфіку відповідної дисципліни. В основі економічної політики повинна бути покладена економічна теорія стосовно даного питання, яка дозволяє не тільки осмислити існуючу економічну дійсність, а й спрогнозувати її економічну динаміку.

Звідси можна стверджувати, що **економічна теорія** вивчає, перш за все, механізм дії об'єктивних економічних законів, які найбільш повно досліджує політична економія. Конкретизацію їх дозволяє зробити економічна історія, завдяки чому виникає можливість уточнювати економічну політику через економічні моделі в окремій країні. Наприклад, це знання господарської системи, що проявляється у природному, демографічному, соціально-економічному, галузевому аспектах країни, яке дозволяє уточнити економічні моделі і задати **економічній політиці** конкретний механізм використання економічних законів суб'єктами господарювання (насамперед державою).

Економічна теорія не може обмежуватися лише констатацією фактів і тому її теоретико-пізнавальна функція має бути доповнена практичною функцією, яка відображається у відповідній економічній політиці. При цьому важливою умовою її ефективної реалізації стає цілісне бачення економічних процесів і не тільки.

Економіка як наука дозволяє поглибити практичну складову політичної економії як науки, особливо в її різновиді – макроекономіці, яка дає характеристику відтворення суспільного капіталу на відміну від мікроекономіки, де досліджується відтворення індивідуального капіталу, в тому є важливим елементом для безпосереднього виходу на визначення фундаментальних принципів економічної політики.

Утворюючи наукову базу політики, економічна теорія пропонує та обґрунтовує способи, які б сприяли подоланню багатьох економічних негараздів (безробіття, інфляції, різних форм криз тощо), а також стимулювали економічне зростання, підвищення добробуту населення країни тощо. Таким чином, основною метою економічної політики є досягнення найвищого рівня національного добробуту.

На економічну політику впливає ще ряд обставин, як-то ускладнення суспільного життя в усіх його формах і проявах, комплексність та складність соціально-економічних завдань, розв'язання яких є неможливим без належного економічного аналізу по суперечливому пошуку узгодження дій.

Економічна політика здійснюється за допомогою держави, що діє у двох основних аспектах по ***забезпеченню нею умов для реалізації загальносуспільних інтересів*** та ***координації погодження інтересів усіх верств населення***. Нехтування законами розвитку економіки призводить до її дезорганізації, що стримує розвиток суспільства.

Таким чином, значення економічної політики зводиться до ***ряду аспектів: теоретичного, практичного, класового та методологічного.***

Теоретичний аспект дозволяє зрозуміти ґенезу існування економічної політики, а значить визначити найбільш дієві засади конкретних форм її реалізації.

Практична складова дозволяє підвести підсумок як ефективності теоретичного пізнання економічної і позаекономічної дійсності, так і зрозуміти дієвість впливу держави на економіку.

Класовий підхід, на жаль, в умовах сучасної України, залишився за межами глибокого аналізу. Це пов’язано, з одного боку, з небажанням пануючих верств суспільства його підіймати, а, з іншого, виводити причини зубожіння більшої частини населення країни на публічне обговорення. Справа полягає у тому, що класова складова дає реальну можливість з’ясувати протилежність інтересів різних верств населення держави і чітко продемонструвати причини бід та поневірянь значної частини її громадян.

Методологічна складова є нічим іншим, як використанням відповідних методів економічної науки, що використовуються в економічній політиці як в теоретичному, так і практичному аспектах. Тому надбання, методології економічної політики як науки, дозволяють використовувати їх в інших дисциплінах як загальних, так і конкретно-економічних.

Проявом значущості економічної політики наразі стає збільшення кошторису на її функціонування у вигляді значного зростання частки державних витрат у ВВП. Так, зокрема, протягом ХХ століття її вартість зросла у 5 разів і досягає в розвинутих країнах, у середньому, до 40%.

1.3. ПРЕДМЕТ ТА ЗНАЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ» У ПІДГОТОВЦІ СУЧАСНОГО ЕКОНОМІСТА

У попередніх питаннях були розглянута сутність економічної політики як такої, та економічна політика як наука. Зараз питання буде полягати у тому, щоб з'ясувати один із напрямків дослідження економічної політики як науки через призму прояву її теоретичних основ.

Із останнього положення витікає послідовність побудови дисципліни **«Теоретичні основи економічної політики»**. Спочатку необхідно визначити предмет її дослідження, який характеризує наступні питання зазначеної дисципліни. Предмет дослідження повинен бути акцентованим на теоретичні аспекти економічної політики. Звідси **предметом дисципліни «Теоретичні основи економічної політики»** ***є дослідження теоретичних засад взаємопов'язаних аспектів виробництва, економіки та соціальної сфери для з'ясування впливу останньої на виробництво, які у вигляді наслідків відображаються на економіці (ринку).*** Як зазначалось раніше, акцент може бути зміщеним і на інші аспекти економічної політики, наприклад, механізм економічної політики, аспекти економічної політики стосовно окремих галузей тощо.

Методом «Теоретичних основ економічної політики» ***залишається метод науки*** **«Економічна політика»** ***як еволюційний підхід.*** Він дозволяє дослідити внутрішні пружини, що викликають появу певної економічної політики, етапи її розвитку, місце та значення.

Структура курсу починається передмовою, в якій визначені основні проблеми даної дисципліни, що підлягають з'ясуванню. На початку курсу визначається предмет і значення економічної політики в системі господарювання, еволюція змін у ній, особливості механізму її функціонування в залежності від відповідного етапу розвитку до з'ясування перемін самої економічної політики та того, як вона впливає на отримання відповідних результатів.

Місце курсу в системі економічних наук визначається його практичним використанням, яке потребує детальної розробки теорії даного питання, що полягає у виявленні появи та місця економічної політики у системі господарювання, співвідношень між економічними науками серед яких необхідно виділити ***фундаментальні економічні науки*** з їх царицею – політичною економією, економікою, історією економіки та економічних учень. Окрім цього важливо вказати і на тісний зв'язок економічної політики з ***конкретно-економічними дисциплінами,*** як: фінанси, гроші та кредит, менеджмент, маркетинг, економічна безпека тощо, які у тій чи іншій мірі, впливають на неї, одночасно багато у чому визначаючись станом її розробки. Звідси особлива увага у курсі буде приділена фундаментальним економічним наукам, тому що саме вони визначають теоретичний аспект економічної політики як ключовий, де на відміну від курсу «Механізм економічної політики» головна увага приділяється ***макроекономічній проблематиці***

питаннь, з боку деталізації їх у конкретно-економічних дисциплінах.

Значення «Теоретичних основ економічної політики» як курсу полягає у розумінні причин того чи іншого стану економічної політики, яка використовується державою. Цим даний курс визначає його практичну значимість. Разом з тим, він визначає та поглиблює класовий та методологічний аспект цієї проблеми, тому що демонструє стан економічної політики, виходячи з інтересів пануючих верств. Методологічно цінність його полягає у розробці методів з'ясування та використання економічної політики, що дозволяє розповсюдити найбільш ефективні напрацювання на інші економічні дисципліни.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Політика держави. Економічна політика. Політика регулювання економічних укладів. Складові виходу на економічну політику. Зв'язок між економікою та економічною політикою. Політика як ключовий спосіб досягнення державою економічних цілей.

Об'єкти регулювання економіки. Об'єкти та суб'єкти економічної політики. Головна мета та основні цілі економічної політики. Предмет науки «економічна політика».

Метод дослідження економічної політики.

Місце та значення економічної політики у системі економічних наук.

Предмет та значення дисципліни «Теоретичні основи економічної політики».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Приведіть різновиди впливу держави на суспільство.
2. Охарактеризуйте сутність економічної політики держави.
3. У чому полягає зв'язок між економікою та економічною політикою держави?
4. Поясніть чому економічна політика є ключовим способом досягнення сучасною державою економічних цілей?
5. Охарактеризуйте об'єкти регулювання економіки.
6. Дайте характеристику об'єктів та суб'єктів економічної політики.
7. У чому полягає головна мета та основні цілі економічної політики?
8. Дайте визначення предмета науки «економічна політика».
9. Охарактеризуйте специфіку методу дослідження економічної політики.
10. У чому полягає місце та значення економічної політики у системі економічних наук?
11. Дайте визначення предмета та методу дисципліни «Теоретичні основи економічної політики».
12. Охарактеризуйте структуру, місце та значення дисципліни «Теоретичні основи економічної політики».

ТЕМА 2. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ЗМІНИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ФОРМУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ТА ТИПІВ ВПЛИВУ ДЕРЖАВИ НА СУСПІЛЬСТВО ВІД ДОРИНКОВИХ ВІДНОСИН ДО КЛАСИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ

Коли держава управляється згідно з розумом, ганебні бідність і злидні; коли держава не управляється згідно з розумом, то ганебні багатства і почесті

Конфуцій (Кун-цзи)

Держава створюється не заради того тільки, щоб жити, але переважно для того, щоб жити щасливо

Арістотель

Політика – найкраща [найзначуща, найважливіша] з наук.

Арістотель

Політика є мистецтво передбачення сьогодення

Анн Робер Жак Тюрго

Жодне суспільство не може бути процвітаючим і щасливим, велика частина якого бідна і нещасна

Адам Сміт

Людина, у просуванні свого власного інтересу, може поранити суспільний інтерес

Даніель Фрідріх Ліст

2.1. Соціальні системи та її елементи як підґрунтя формування відповідних принципів та типів впливу держави на суспільство.

2.2. Соціальна сфера та її стрижневий сегмент – політика держави в доринкових системах.
2.3. Еволюція ринку і капіталу як провідна причина появи та змін основних засад економічної політики:
2.3.1. Поява перших концепцій економічної політики в умовах первісного нагромадження капіталу.
2.3.2. Еволюція провідних теоретичних концепцій економічної політики в умовах становлення промислового капіталу.
2.3.3. Генеза економічної політики класичного напрямку політичної економії.
2.3.4 Німецька історична школа як альтернатива економічній політиці класичного напряму.
2.3.5. Питання економічної політики в умовах завершення формування класичного напрямку політичної економії та її еволюції в неокласичний напрям.

2.1. СОЦІАЛЬНІ СИСТЕМИ ТА ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ ЯК ПІДҐРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДНИХ ПРИНЦИПІВ ТА ТИПІВ ВПЛИВУ ДЕРЖАВИ НА СУСПІЛЬСТВО

Як було з’ясовано раніше економічна політика є однією із форм впливу держави на процеси господарювання з відповідними їй принципами та типами такого впливу, однією, але не єдиною. Причому рівень розвитку суспільства багато у чому визначає провідна цільова функцію держави як формування громадян відповідно до державного стану, або збільшення промисловим капіталом грошей, що веде до зростання вартості, або створення умов для гармонійного розвитку людини. Останнє і формує ***принципи*** побудови політики та її ***типи***.

Політика як форма впливу держави на суспільство є центральною проблемою, що визначає елементи ***соціальної сфери,*** до якої входять **політика** держави в умовах доринкових суспільств, **економічна** в ринкових і нарешті **політика технологічних укладів** у постринкових суспільствах. Крім політики. соціальна сфера ще має такі важелі. як кредит, фінанси, бюджет, право власності та юридичне право. Саме через ці структурні елементи опосередковано соціум і діє на процеси виробництва.

Політика держав як форма впливу на суспільство визначається різноманітними чинниками. найважливішим з яких є ті, які опосередковують відносини між людьми. Наприклад, ***у доринкових системах найважливішим фактором є закономірності функціонування общин, особливо їх технологічний спосіб відтворення, у ринковому – стан економіки та капіталу, в постринкових технологічні уклади з відповідними їм технологічними способами виробництва.***

Вагому роль, також, відіграють менталітет нації, традиції, особливості культури, правові відносини, через які відбувається функціонування суспільства тощо. Тому, наприклад, важливо розмежування понять ***право власності*** та ***юридичне оформлення права,*** що має стратегічне значення

для досягнення ефективного господарювання в певних типах господарств як натуральне, товарне або планомірне. Коли, з тої чи іншої причини, ***юридичне оформлення права*** вступає у протиріччя з ***правом власності***, як об'єктивним відображенням системи господарювання, відбувається порушення механізму функціонування. Наприклад, намагання соціалістів-утопістів установити суспільну власність в умовах пізнього феодалізму протирічать праву власності як законам цього суспільства і є реакційним заходом, тому що руйнують систему господарювання, а з ним і соціум.

Не менший вплив на суспільство має також стан кредитної та фінансової систем, які в залежності від типу господарств будуть мати певну специфіку дії, яку треба постійно враховувати у процесах господарювання.

Таким чином, в умовах різних суспільних систем, при дослідженні проблем не тільки ринкового суспільства, позаекономічні фактори (особливо в доринкових системах) мають виняткове значення у формуванні певної політики. До них додаються як визначальні, ще й дія економічних чинників, особливо в умовах розвиненого ринку, а це потребує чіткого розуміння змісту терміна **економіка** як центрального поняття даного суспільства. Адже головне питання курсу присвячене політиці **економічній**.

Варіанти першого впливу держави на суспільство продемонстрували ще древні цивілізації Єгипту та Месопотамії. Однак вони не отримали свого продовження в історії людства на відміну від ***Західної (іудейська та еллінська)*** та найбільш далекої історично у часі – ***Східної (індійська та китайська)*** цивілізацій. Як стверджував у філософії історії відомий німецький філософ, психолог та психіатр **К. Ясперс (1883-1969**), вони виявились відмінними одна від одної, утворивши згідно з думкою вченого «Осьовий час», в якому на зміну міфологічному світогляду прийшло раціональне і філософське сприйняття світу. Зазначені відмінності отримали наступний розвиток і вплинули на формування їх сучасного стану. Тому, наприклад, неможливо зрозуміти нинішній прорив КНР в економіці без розуміння впливу на нинішніх китайців ідей конфуціанства та легізму.

Таким чином, історично прорив в Осьовому часі здійснили китайці, індійці, іранці, іудеї та елліни, а такі ж нації, як германці, слов'яни, японці та малайці пізніше скористались із їх скарбниці знань.

Коли мова йде про ***доринкові суспільства***, то **економіка,** а точніше **ойкономія (управління домогосподарством)** (термін **οἰκονομία** походить від давньогрецьких слів οἶκος – дім та νόμος – право, звичай)**,** тлумачиться за **Ксенофонтом (бл. 430-355 або 354 до н. е.)** ***як наука про організацію та збагачення рабовласницького господарства,*** яке виступає переважно у вигляді ***натурального***. Однак це не означає відсутності ринку. Він є, але виступає у рабовласницькій поставі і не має домінуючого значення.

Зазначене визначає напрям подальших досліджень, що деталізують конкретний стан існуючої політики господарювання у вигляді її ***принципів*** та ***типів***. Принципи такої політики будуються ***відповідно*** до стану суспільства і відображають його особливості, де головну роль відіграє відповідний йому тип господарювання. Так, у ***натуральному господарстві ним стає***

підкорення одних людей іншими: окремій особі – у країнах Стародавнього Сходу або певним спільнотам людей – у Стародавніх Греції та Римі.

У період нового рівня трансформації ринкової системи, починаючи з процесів первісного нагромадження капіталу та переходом його із сфери обігу у сферу виробництва як становлення промислового капіталу, економічна політика нарешті отримує свій адекватний стан. Вона стає тією політикою, що існує в умовах ***привалювання*** ринкового середовища, де особливого значення набуває рівень розвитку існуючого капіталу. Іншими словами – економічна політика в умовах становлення капіталізму та його подальшого розвитку багато у чому починає визначатися процесами його еволюції, від початку зародження промислового капіталу через перетворення у нього частини допотопних його форм як купецького та лихварського капіталів, а в умовах класичного капіталізму з досягненням ним розвиненого стану починається зняття вартості і самого капіталу.

Спочатку вони торкаються сфери обігу, а потім – і виробництва, сприяючи появі та розвитку ***промислового капіталу***. Звідси з'являються перші два види економічної політики, спочатку **меркантилізму**, а потім **фритредерства**, відображаючи зміну відношення до капіталу, спочатку у сфері обміну, а потім і виробництва.

Поступово **товарне виробництво** отримує ***капіталістичний тип*** як адекватний йому ***технологічний спосіб виробництва***, коли ***промисловий капітал*** як масовидне явище, фіксується у вигляді, спочатку ***простої кооперації***, а потім – ***мануфактури***, і нарешті ***фабрики***, як вищої форми його розвитку. Цьому періоду відповідають зміни в економічній політиці, що рухаються від процесів захисту ще слабкого національного промислового капіталу країни до його розвиненого стану, що має наслідком заміну політики протекціонізму політикою фритредерства.

Концентрація та централізація виробництва промислового капіталу з часом, призводить до появи економічних монополій. При цьому, економічна політика певний час залишається незмінною, і зводиться до старого гасла – ***чим менше економічної політики, тим краще***. Це означає, що втручання держави в економічні процеси шкодить розвитку економіки. С 90-х років XIX століття по жовтень 1929 року ця політика себе ще виправдовувала. Однак на певному етапі відбувся вихід обсягу капіталістичної концентрації і централізації виробництва за її межі, що остаточно підірвало механізм вільної конкуренції і зруйнувало ринкове саморегулювання по вартості.

Практика господарювання періоду Великої депресії, зробила очевидним висновок стосовно необхідності кардинальної зміни економічної політики розвинених країн. Детально про це буде сказано у параграфі 1 теми 3. Важливим аспектом у структурі соціальної сфери, як зазначалось раніше, окрім банків, бірж, страхових компаній тощо, є ще й ***право власності***, яке ***перетворено*** відображає існуючу об'єктивну економічну реальність.

Воно не може бути ні висхідним, ні підґрунтям цих відносин. Так, якщо взяти їх як висхідну форму, то ми наштовхнемося на *всю* систему суспільних взаємин, а не її окремий елемент і тому нічого не з'ясуємо. У другому

випадку, коли воно розглядається як основа суспільних відносин, теж нічого з'ясувати, по суті, не можливо, тому що право власності знов постає як ***вся*** суспільна система.

Будь-яке суспільство, завжди узаконює певну форму юридичної власності, яка може вступати в протиріччя з її правом власності, як об'єктивною формою відображення всієї системи економічних відносин. Тому надзвичайно важливо при формуванні економічної політики знаходити таку юридичну форму, яка через право власності найкращим чином впливала б на процеси виробництва.

Іншими словами, треба зрозуміти, що право власності є нічим іншим, як ***системою економічних (ринкових) відносин***, що відображає можливості використання і частково розпорядження (але не володіння). Останнє фіксує його юридична форма. Звідси в господарській практиці треба чітко в законах соціуму розрізняти право власності і його юридичне оформлення.

Історичний досвід наглядно продемонстрував, що існування суспільної власності на засоби виробництва, як юридичних законів СРСР, насправді не відповідало праву власності того часу, тому що вона по суті була не суспільною і навіть нижчою за нею за ступенем розвитку – ***приватною*** (для цього був потрібен певний рівень розвитку промислового капіталу), а ***особистою*** і, в значній мірі, привласнювались номенклатурою, а не народом.

По іншому це співвідношення склалось після отримання Україною, як і колишніми республіками СРСР, незалежності. Внаслідок ваучеризації, колишня «суспільна» власність перетворилася не в ***приватну*** (такою вона є при капіталізмі, і тільки), а в ***особисту***. Таким чином, замість політичного терору періоду становлення Радянської Влади, виник терор економічний, де головним дефіцитом став брак грошей у більшої частини населення країни, на відміну від якої її інша частина замість інвестування коштів, отриманих від ваучеризації у виробництво, направляла їх не на його розвиток та модернізацію, а в офшорні зони або на прилюдне особисте споживання.

Звідси, якщо в умовах становлення Радянської Влади крок по становленню політичної диктатури пролетаріату був виправданим, як і її економічний аспект (диктатура споживача над виробником), де споживач певний час функціонування НЕПу реально отримав право, диктувати власну волю виробнику через купівлю його товарів, що стимулювало розвиток країни, то у сталінські часи все змінилось. Диктатура як ***економічна*** зникла, замінившись жорствою ***політичною*** диктатурою яку вже здійснювали та контролювали каральні органи (ВЧК-ОДПУ-НКВС).

В умовах незалежної України ваучеризація та приватизація, як показав час, поклали початок розвалу її економіки. Гроші почали масово «тікати» від інвестування у виробництво, а найкращим способом їх зростання стали офшорні зони та допотопні форми капіталу у сфері обігу як торгівлі та банківської справи. Зростало і особисте споживання, заможних верств населення – українського олігархату, на фоні поглиблення злиднів основної його маси.

Із сказаного вище видно, що юридичні закони для зростання економіки не завжди приводились відповідно до права власності, яке б сприяло ***розвитку приватної форми власності*** за умови відтворення капіталу у сфері виробництва і найголовніше його розвитку як капіталу промислового.

Звідси повноцінна приватна власність може з'явитися тільки в умовах економічної уособленості, коли будь-яке благо можна отримати переважно через обмін. Причому, немає значення, для чого – особистого споживання чи виробництва для чого необхідно визнати людину юридично вільною. Звідси обмін стає нічим іншим як реалізацією економічної свободи, перш за все, на засоби виробництва. Враховуючи, що в доринкових та постринкових суспільствах обмін не мав масовидного характеру, то отримання благ її членами не могло масово реалізуватись через ***приватну*** форму власності

2.2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ЇЇ СТРИЖНЕВИЙ СЕГМЕНТ – ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В ДОРИНКОВИХ СИСТЕМАХ

Для розуміння економічної політики важливо прослідкувати процес її появи та змін, що зародились у доринковій системі. Це дозоляє глибше з'ясувати особливості економічних політик різних країн та краще побудувати свою власну, наприклад, в Україні. Велике значення тут має соціальна сфера, її стан та особливості, через яку опосередковано відбувається вплив на виробництво. Однак ще більше значення має специфіка виробничих відносин цих систем, через які відбувається опосередковування відносин між людьми.

Історія людства почалась за часів стародавнього світу, коли індивідуальна дія людей і їх національний характер, впливаючи один на інший та взаємодіючи багато у чому визначалися ***фізичними факторами***. Тому у появі тієї або іншої події можна побачити прояв ***спадковості інститутів, національних рис*** та ***фізичної природи***. [197, т. III, с. 143] Причому остання, з одного боку, є зовнішньою і має вид місця життя людей (ліс, степ, ріка) а з іншого внутрішньою і проявляється у статі особи (чоловік або жінка). В залежності від клімату (теплий, або більш помірний) багато у чому визначалася і активність людей, їх розвиток. Так, жаркий клімат таку активність пригнічує, а помірний стимулює. [200, с. 3]

Однак при всій відмінності життя людей можна побачити одну важливу схожість. Це значний вплив общинного типу господарювання та ***традицій***, що визначались ***звичаями*** та ***правилами сильних людей***, особистостями, шляхом вироблення ними ***формальних заповідей*** або ***непомітного впливу*** на одноплемінників, як головний інструмент їх підкорення. Причому ***природний компонент*** задавав тональність ***соціальним*** та ***природним інститутам***.

Подібні відмінності не могли проявитися на ранній стадії розвитку людини, коли вона перебувала у стадії дикунства, а звичаї доповнювались ще й власними імпульсами його поведінки, коли він не міг зосередитись на кропіткій роботі, і якщо така виникала, перекладав її на жінок. У таких суспільствах правлячі верстви витрачали свою енергію на війну та політику, а не на виробництво, де звичай ставав основою гноблення і придушення

людини.

Велику роль у доринкових суспільствах мала ***община*** як певна спільність людей, заснована на відносинах особистої залежності і підпорядкування людей. Причому з появою держави визначальним у відносинах між нею і громадою ставав відповідний тип громади (східна, антична, німецька, слов'янська, мексиканська, перуанська і т. ін.) на основі якого пізніше К. Маркс вивів із різновидів технологічних відносин у громаді тип общин. Це дозволило йому глибоко проаналізувати особливості рабства та феодалізму.

З часом керівник племені, вождь, починав привласнювати все більшу частину благ, які добувало плем'я і дивитись на своїх одноплемінників, як на засоби задоволення своїх потреб. Так, у залежності від типу общин з'являлося або рабство або кріпацтво, які К. Маркс визначив як «вторинні форми общинного устрою». [186, т. 46. ч. I, с. 485-486]

У доринковому середовищі основною складовою, яка б визначала особливості його соціуму та процесів господарювання у ньому стає ***держава***, що опосередковує відносини між різними верствами суспільства, реалізуючи вид ***політичної монополії***. Тому закономірності її діяльності визначали основні характеристики суспільних систем як рабовласництва, так і феодалізму до його пізнього стану, де збільшення матеріального багатства було важливою, але другорядною проблемою відносно принципів формування етичної, релігійної, культурної складової як основи політики держави.

У доринкову добу важливу роль у відносинах держава-суспільство відігравали різноманітні форми общинних утворень, що виступали як ключові об'єкти державного впливу на існуючий соціум. Тому, основною складовою, що опосередковувала відносини між державою як суб'єктом відносин та общиною як об'єктом, стає ***примітивний державний менеджмент***, тобто цілісна (виробництво, соціальна сфера та її складові) система управління общинами.

Доринковий тип суспільств є першою формою дії держави на процеси підпорядкування одних людей іншим через вплив на різноманітні форми общин, через які вони представлені, та на їх процеси господарювання. Община форма охоплює періоди рабовласництва та феодалізму, без розуміння суті яких неможливо простежити як зародження економічної політики, так і її модифікацію, пов'язану із далеким минулим (перш за все його залишками в сьогоденні), а також сучасним станом, особливо для країн з нерозвиненою економікою.

Крім того, знання суті доринкових систем дозволяє зрозуміти особливості та причини швидких та ефективних реформ, проведених у деяких країнах Азії як, наприклад, у Японії, так званих «азіатських тиграх», Південній Кореї та, особливо, у сучасному Китаї, тому що програми їх проведення максимально враховували історичний стан того середовища, з якого вони починались. Тож недивно, що і в новій економічній політиці Китаю, наприклад, враховувались історичні надбання конфуціанства та

легізму.

Однак повернемось до рабовласницького суспільства. ***Рабство*** мало ***два різновиди – східне*** та ***античне***. ***Східне*** – певний тип держави, спрямований на підпорядкування одних людей іншими через жорстку систему управління ними. Наприклад, за прикладом «великої родини» **(конфуціанство)**, законів, виписаних під певного правителя **(легізм)**, дотримання законів природи, яке визначає поведінку людей, виходячи з зміни періодів року **(даосизм)** та ін.

Першими формами впливу держави на суспільство, як **політики** стали реформи, проведені ще в умовах рабовласництва Сходу та античності. ***Метою цього суспільства було через певну політичну систему устрою держави створити умови підпорядкування одних людей іншим***. ***Інфраструктурою цього суспільства став певний тип держави з відповідною йому системою управління.***

Соціальна сфера системи натурального господарства включала: суспільне мислення, як політико-правову і юридичну ідеологію держави, до складу якої входять релігійні, морально-етичні, юридичні закони і правові норми.

Інфраструктура східного рабства будувалася на: іригаційній системі, що доповнювалась прошарковою структурою суспільства, а ***інструментами впливу соціальної сфери на виробництво*** були міфологія (східне рабство) та звичаї як загальна риса рабовласництва взагалі.

Причиною такої політики держави як провідної, була наявність практично незмінного природного середовища, привалювання у ньому збирального господарства, і як наслідок нерозвиненого стану ринку. Тому вплив цінового сигналу на встановлення суспільних пропорцій був обмежений. Звідси важливу роль у регулюванні суспільних пропорцій виробництва перебирало на себе чиновництво. Причому на Сході для підкорення населення широко використовувалась іригаційна система.

У країнах Близького та Далекого Сходу напрацюваннями правителів східного рабовласництва або їх радників проявились, перш за все, у різних способах підпорядкування людей їх правителям (фараонам, царям, імператорам тощо). При цьому політика східних правителів, маючи спільні риси з рабовласницькою думкою взагалі, характеризувалась рядом відмінностей, характерними тільки для неї як-то: наявність жорсткого управління людьми при малій чисельності рабів у загальній чисельності населення та ***деспотіями як політичним устроєм,*** коли звичай стає захистом від свавілля і тиранії інших людей хто їх сильніше.

Поступово виникало розмаїття різних форм як принципів господарювання. Перші з них були розроблені східними рабовласницькими цивілізаціями. Так, в основу підкорення людей у Стародавньому Єгипті було покладене осмислення досвіду управління ними, які накопичили фараони і зафіксували їх у писемних джерелах як повчання своїм спадкоємцям. У Вавилоні вінцем цього стали юридичні закони виписані під характер та особливості певного царя. Однак, як зазначалось раніше, в історії вони не отримали свого продовження.

По іншому склалася справа у Стародавній Індії та Китаї. Тут «осьовий час» спрацював і подібний досвід отримав розвиток в **індійських ведах**, **Законах Ману** і особливо ретельно виписаний у **Артхашастрі**. Однак найбільш ретельний варіант управління людьми був створений в умовах Стародавнього Китаю, де можна виділити як провідні філософські напрямки **конфуціанство,** так і **легізм,** який збагатив форми підкорення людей правлячими верствами Піднебесної.

Велике значення для розвитку торгівлі мав клімат та природне середовище, що надавало людині таку кількість благ, яку вона споживала б не відчуваючи почуття голоду. Однією з таких семітських рас були фінікійці, що жили за рахунок моря, так як територія їх перебування була незначна і обмежувалась, з одного боку морем, а з іншого – горами. Виходячи з цього, їм прийшлось зайнятися перепродажем товарів. Це викликало необхідність широких відносин з іншими народами для забезпечення проживання, коли основний час був присвячений комерції, з якою відбувалось розповсюдження ними своїх знань серед інших народів в арифметиці, вимірюваннях тощо, що неминуче стимулювало розвиток ринку.

Ще більшого піднесення ринок отримав в античному світі, ще при збереженні пірамідальної форми побудови суспільства з її прошарковими групами і більш демократичним, ніж на Сході, станом, що було викликано розвитком товарно-грошових відносин та суспільним розподілом праці.

Уперше це проявилось у ***свободі*** греків, яку стимулювали клімат Середземного моря. Вихід у море вимагав рішучості, швидкої реакції, підкорення та дисципліни. Крім того, море давало нові знання. Клімат не потребував будівництва дорогого житла, а наявність рабів, на яких була перекладена робота щодо забезпечення населення засобами існування, надавав можливість грекам мати вільний час і теж вільно спілкуватись між собою, висловлюючи свої думки. Цим були закладені перші цеглини в основу майбутніх наук, у тому числі й економіки.

Однак елліни не дали світу ґрунтовного аналізу ринку та усвідомлення зростання значущості праці. Більш того, у грецькій мові вона визначалась термінологічно по різному, у залежності від соціального статусу жителів, як праця щодо управління людьми, чи в торгівлі, що вказувало на її неоднорідність. А ігнорування людської гідності і визнання рабів як таких, що стали ними по природі, до яких додалась відсутність самодисципліни у виробництві призвела їх, як і ринок до занепаду. Його масовидного характеру не виникло, а той, що мав місце, не змінив відносин особистої залежності, як визначальні на головні – ринкові. Звідси елементи економічної думки і відповідної їй політики не отримали широкого розвитку.

Трохи інші задатки до сприйняття ринку мали мешканці Стародавнього Риму. Вони відзначались твердою волею, залізним характером, наполегливістю в досягненні мети. Однак виявились швидше великою армією, ніж нацією і використали ці надбання для її розбудови. Торгівля та майстерність у виробництві була не в пошані, як і товарно-грошові операції. Тому розвиток ринку отримав скоріше ***форму,*** ніж ***внутрішні складові***.

Правда, Стародавній Рим, використавши напрацювання стоїків із Сходу, де у людей було виховано сильне почуття обов'язку, залишив нащадкам важливий документ як подальшу основу формування інфраструктури ринку – **Римське право**, що спиралось на захист індивідуальної волі кожної особистості, а не тільки її правлячих верств у вигляді закріплення індивідуальних прав вільних громадян відносно власності.

В умовах ***феодального суспільства*** основний принцип побудови політики держави, як підкорення людей, залишається, але її тип модифікується (змінюється). Події нагадують гойдалку. Спочатку із занепадом ринку на стадії раннього середньовіччя, вплив держави на суспільство нагадує політику Стародавнього Сходу, а потім з його пожвавленням, змінюється, наповнюючись новими формами. Слабшає особиста залежність людей та зростає надлишок. Тому для стимулювання підлеглих верств населення панівними, все більше надлишку вони залишають їх розпорядженні.

Значним прогресом для Західної Європи стає збереження традицій правових відносин навіть з підлеглими, що проникають навіть у цеховий устрій. Подібна ситуація кардинально відрізняється від Східної Європи, слов'ян, де феодальний устрій був інший. Наприклад, у цеховому устрої Західної Європи перехід із підмайстра до майстра був чітко визначений у строках, чого не було у слов'ян. Звідси перехід до капіталізму у відсутності поваги до закону у нас мав затяжний та болісний характер, коли на його шляху виникали пережитки доринкових структур, що виявились не до кінця зруйнованими, а існували поряд з ринковими одночасно.

Однак головна закономірність зберігалась. Зростаючий надлишок нижчих верств при феодалізмі, все більше потрапляв в обмін, розширюючи межі ринку, перш за все, зовнішнього, і у кінцевому підсумку, остаточно ***перетворив натуральний тип господарства в товарний***.

Відновлюється конфлікт між містом та селом придушений завоюваннями цих територій римлянами. Життя переміщується до міст. Саме в них отримує розвиток необхідна ринку свобода, що виливається в їх самоорганізацію та самоуправління у вигляді першого міського права, створення права цехового та купецьких гільдій, яких не могло з'явитись за відсутності компактного проживання людей в селах. У зв'язку з цим, теж вперше з'являються умови обміну інформацією, правда, обмежені за відсутності пошти,телеграфу та залізничних колій.

Продовжують з'являтися нові паростки інфраструктури ринку. Великий крок у цьому зробили германці, для яких феодалізм став дуже важливим у формуванні нації. Правда, вони на відміну від своїх попередників не використовували досвіду завойованих ними народів, але почали формувати політичні здібності переважної частини класу та виховання ним рядових підлеглих у ***традиціях дисципліни та порядку***. Причому правлячі верстви діяли відповідно до свого ***кодексу честі***, тримаючи підлеглих відповідно на тому місці, яке вони займали.

Як результат, німці виховали у себе якості ***відданості*** і ***свободи***, що дозволило у майбутньому використати силу їх держави, спираючись на національні особливості сильних сторін свого характеру, у короткий строк здійснити прорив у розвитку продуктивних сил. Правда, з великими зусиллями, важко долаючи узи любові та поваги до ближніх, звичаї, невігластво, що йшли ще від племінних звичок звичаїв їх пращурів та сім'ї.

Треба нагадати і про великий вклад у ринкову свідомість менталітету сарацинів, що дали світу культуру таку необхідну для розвитку освіти.

Не залишилась осторонь змін у середньовічному суспільстві і ***Церква***. Вона надавала захист слабким, пом'якшувала страждання бідняків. У церквах відкривались робочі дома, велась освіта та захист вчених, забезпечувалась безпека проведення ярмарок. Церква виступала проти кастової виключності, допомагала зайняти у суспільстві керівні посади талановитим людям, закликала до боротьби з тиранією.

Таким чином, принципи положені в основу раннього та класичного рабовласництва продовжували зберігатись і за часів феодалізму до періоду його розпаду, завдяки ідеології християнства та інших релігій зберігаючи як позитивні, так і негативні процеси, що гальмували прогрес. До останніх, наприклад, можна віднести відсутність виховання у прихожан віри у власні сили та потягу до внутрішньої свободи.

У середньовіччі періодично утворювались вільні міста, а в них виникав цеховий устрій та міське право з купецькими гільдіями як новою формою вільних відносин, що протидіяли замахам на їх свободу деспотичних монархій. Вони організовували неосвічений сільський люд для нападу на вільні міста, створюючи по всій території політичні утворення абсолютистської монархії, які врешті-решт і перемогли. Здавалось, що цивілізація знову відкинута назад. Однак поява нових продуктивних сил, продовжила процес розриву замкненості між людьми, обмеження їх свободи.

Відбувся прорив і у засобах зв'язку. В умовах, коли у суспільстві засоби повідомлення виявляються не розвинені, а підприємливість обмежена як і простір для ефективної конкуренції, людина не могла швидко отримувати інформацію про зміни в господарських та суспільних процесах і оперативно на це реагувати. Для їх подолання з'являється книгодрукування, розвивається наука. Одночасно відбувається реформація католицької церкви, виникає відкриття та інтенсивна торгівля з Новим Світом, що знаменують остаточну перемогу над Середньовіччям.

Це штовхає людей на продовження змін у ринковому середовищі, його надбудові, що стимулює появу спочатку масовидного товарного обміну, а потім і виробництва на продаж. Суттєві зміни відбуваються і в політиці.

2.3. ЕВОЛЮЦІЯ РИНКУ І КАПІТАЛУ ЯК ПРОВІДНА ПРИЧИНА ПОЯВИ ТА ЗМІН ОСНОВНИХ ЗАСАД ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

З розпадом феодальної системи та її відносин особистої залежності між

людьми, де домінуюче місце починає займати ринок, справа кардинально змінюється. Одночасно змінюється і форма існуючого багатства, яка від місця у становому положенні, що визначає соціальний стан людини у суспільстві та особливо значиме в умовах феодального устрою, переходить до грошей, наявність яких визначає стан як держави, так і окремих її громадян.

Виникає перший примітивний варіант економічної політики, яка визначає способи збільшення грошового багатства спочатку у ***сфері обігу***. З розвитком промислового капіталу, цей варіант економічної політики доповнюється ще й ***сферою виробництва***. Одночасно змінюється і співвідношення ринок-держава, де її постійне втручання в економічні процеси поволі змінюється питаннями формування ринкового середовища, де кращою економічною політикою стає ***відсутність всякої економічної політики***, тобто домінує ***принцип невтручання держави в економіку***.

Свого апогею дане положення досягає в умовах класичного капіталізму з його найрозвиненішим станом ринку. Однак, потроху з процесами концентрації та централізації виробництва в надрах існуючої системи починають виникати монополії, які з початком XX ст. досягають свого найрозвиненішого стану, домінуючи в якості найголовнішого елемента господарювання, який підпорядковує собі навколишнє соціальне середовище. Разом з ними, виникає таке негативне явище, як соціальний дарвінізм та шалений спротив йому основних мас населення, який вперше стали досліджувати інституціоналісти.

Одночасно з'являється необхідність спочатку незначних, а потім, з появою Великої депресії 1929-33 рр., і кардинальних змін в економічній політиці. Це викликає появу нових принципів побудови економічної політики, яка насправді не є відображенням економіки або ринку, тому що в її основі лежать процеси усуспільнення або соціалізації виробництва, як зняття ринку. Починають швидко змінюватися контури існуючого капіталістичного суспільства, яке К. Маркс назвав соціалізмом, але не шляхом ***соціальних потрясінь (революцій)***, як він вважав, а ***еволюційно***. На зміну останнього положення, як і нової тактики пролетаріату, на яку звернув увагу ще Ф. Енгельс у останній Передмові до «Анти-Дюрингу», вказавши на те, що з появою монополій, зникає і необхідність соціалістичних революцій тому що монополії є найпростішою формою виникнення комуністичного устрою, як товар у суспільстві капіталістичному.

Ми означили основні етапи зародження та еволюції ринку від доринкових суспільств до ринкових, а потім – постринкових, вказавши на тісний зв'язок стану економіки з економічною політикою, де особливу роль відіграє стан ринку, а потім з появою промислового капіталу і його еволюція, що змінюється домінуванням монополій, як найпростішої клітини комуністичного суспільства. Тепер перейдемо до деталізації викладених вище положень, які будуть стосуватись еволюції основних теоретичних концепцій економічної політики під дією еволюції капіталу та відповідних змін в економічній ролі держави.

2.3.1. Поява перших концепцій економічної політики в умовах первісного нагромадження капіталу

Економічна політика у своєму розвитку проходить ряд етапів, у кожному з яких відбуваються кардинальні зміни як у її суті, меті, так і принципах побудови. На ***першому етапі*** розвитку суспільства ***основну роль відігравала політика держави основне завдання якої***, як ми вже зазначали, ***полягало у збереженні морально-етичних принципів людини у відповідному державно-політичному устрою***, який мав за мету формування громадян відповідно до існуючої на той час держави. Тому економічна політика того часу торкалась проблем регулювання норми лихварського відсотка та купецького прибутку, що були далекими від проблем функціонування масовидного ринку.

По іншому формувався вплив держави на суспільство на ***другому етапі*** трансформації ринку, що мало наслідком появу економічної політики, коли ринок із другорядного способу господарювання перейшов до розряду ключових. Цей період, як зазначалось раніше, співпав з ***первісним нагромадженням капіталу*** та появою ***меркантилістської доктрини,*** яка стала першою формою суто економічної політики, адекватної за своєю суттю цьому поняттю. Подібний стан справ був зумовлений масовидністю ринку і посиленням у ньому дії допотопних форм капіталу як купецького, так і лихварського. Останні стимулювали появу нового багатства у вигляді грошей, розширюючи ринок та поглиблюючи межі, суспільного розподілу праці спочатку як міжнародного, а потім і внутрішнього.

Цікаво, що **меркантилізм**, який дав ***перший варіант економічної політики***, був нічим іншим ***як специфічним різновидом регулювання ринку у сфері обігу***. Цим, на першому етапі, через торгівлю досягалось збільшення обсягів золота, а з ним і багатства країни. Однак для цього потребувалась кардинальна зміна суспільної свідомості населення зі зміною виду багатства, що викликало появу нової ідеології, яку дала **епоха Відродження**, що за своєю суттю була не економічним, а культурним зав'язком нового буржуазного мислення, що формувалося і без якої була б неможлива поява як буржуазного мислення, так і у наступному першої економічної політики.

Крім цього, треба вказати ще й на твори представників **Реформації**, які надали новим поглядам ще й ***релігійного забарвлення***, де вперше отримали місце і ***включення економічної проблематики***. Завдяки Реформації значно змінилось соціальне середовище, а з ним і мислення середньовічної людини. Виникає уособлення людини від інших, у тому числі, і у господарській діяльності. Цим були закладені основи нового способу господарювання людей, з опорою на власні сили, який все більше рухався у бік не втручання у ці процеси держави.

Однак, на перших порах у значній мірі ще зберігалась необхідність патерналістської функції держави, у тому числі, і в економічних процесах щодо формування економічного уособлення, яке виникло у цей період і

досягло свого апогею у період класичного капіталізму.

Захист окремого купця як допотопної форми капіталу почався з появою нового напрямку, який отримав назву **меркантилізм**, що знаменувало на тлі ***процесів первісного нагромадження капіталу*** перший суто економічний світогляд як першу школу буржуазної політичної економії етапу зародження промислового капіталу, а з ним капіталізму.

Термін **«меркантилізм»** походить від латинського ***mercari*** – торгувати, а в перекладі з французької та англійської мов ***(mercantile)***, а з італійської ***(mercante)*** – торговець, купець. Уперше його в економічній науці було запропоновано до вжитку разом з поняттям «меркантильна система» фізіократом **Віктором Рікеті де Мірабо (1715-1789)**, а згодом – у широкий літературний обіг було введено **А. Смітом** у його **«Багатстві націй» (1776)**.

Ринок, спочатку у формі міжнародної торгівлі, зародився у XVI столітті і отримав широкий розвиток у XVII столітті. Його економічним фоном був занепад феодалізму та ґенеза капіталістичних відносин, де ***ключове завдання меркантилістської доктрини постало у розв'язанні наростаючих протиріч феодалізму***. Цим, ***по-перше***, забезпечувався ***приплив грошей у казну*** і, ***по-друге***, реалізувалося ***головне завдання первісного нагромадження капіталу – швидке збільшення грошей у всіх верств населення за підтримки феодальною державою торгової буржуазії***. При цьому, абсолютна монархія підтримувала монополію торгового капіталу і міст проти феодалів, а з нею і ***політику промислового протекціонізму*** та ***боротьби з марнотратством***.

Виходячи з вище викладеного, випливає, що ***основними рисами нової доктрини є: визнання основним видом багатства є гроші; їх джерелом – зовнішня торгівля, яка здійснюється купцями з використанням сили державної влади,*** внаслідок чого економіка перетворюється на служницю держави.

На даному етапі існування ринку меркантилізм ***предметом дослідження*** визначив ***сферу обігу***, що правомірно, тому що ***капітал*** спочатку проникає саме до ***неї*** і лише потім у ***виробництво***, а ***методом дослідження – емпіричний підхід***, пов'язаний з описом ринкових відносин. На пізньому етапі вище названої доктрини починає використовуватися ***кількісна оцінка економічних явищ,*** яка спонукала появу **бухгалтерського обліку** (спочатку в Італії), а згодом – у XVII ст. ще й с***татистики.*** Поклавши в основу принцип ***подвійного запису***, бухгалтерський облік отримує широке розповсюдження у другій половині XV ст. по всій Західній Європі, поступово отримуючи у господарській діяльності провідне місце.

У залежності від запропонованих меркантилістами способів залучення грошей у країну, розрізняють ***два основних етапи його розвитку: ранній (система грошового балансу)*** і ***пізній (мануфактурна система*** або ***система торгового балансу),*** на яких чітко вибудовуються два різновиди економічної політики. Розглянемо їх більш детально.

Ранній меркантилізм, що виник ще до початку періоду великих географічних відкриттів у XV столітті і вичерпав свій потенціал ще до

середини XVI століття. Основною доктриною, на яку спиралися перші меркантилісти, була ***ідея*** так званого ***грошового балансу – залучення грошей у країну за допомогою використання відповідних законодавчих актів***. Основними ***методами здійснення*** такої політики стала система, так званих, «складових місць» (обмежених територій, упорядкованих державою, де купцям з інших країн дозволялося зберігати свої товари та вести торгівлю). До цієї системи додавався, так званий, закон про витрачання, суть якого зводилася до необхідності витрат усіх отриманих грошей від продажу іноземцями своїх товарів усередині цієї країни, звідки і пішла його назва. Для успішного функціонування цієї системи були облаштовані монетні двори, вводилися посади королівських міняйл, митних сищиків та наглядачів. Усі ці меркантилістські заходи, направлені на швидке нагромадження грошей, вписувались у першу спробу формування економічної політики, направленої на захист власних економічних інтересів, яка дістала назву ***протекціонізму***.

У цю епоху намагалися знайти компроміс між завданнями державної фіскальною політики та інтересами торгового капіталу, а звідси ***головною задачею раннього меркантилізму стала заборона вивезення грошей за кордон, що означало визнання за ними головної функції як засобу утворення та накопичення скарбів***. У ті часи дії держав нагадували скупих рицарів, що, охопивши свої мішки з грішми у вигляді золота та срібла, з осторогою та недовірою, озираючись, споглядали на своїх конкурентів.

У цей час торгівля вже перестає виступати як діяльність нижчого порядку, і офіційно визнається як така, що сприяє забезпеченню населення товарами. Жорсткій критиці піддається лихварство за дуже високий відсоток, особливо за ті кредити, які видаються для придбання товарів вжитку, але виправдовується відсоток на капітал.

Однак з часом, країни, які накопичили багато грошей у вигляді золота та срібла, як наприклад, Іспанія та Португалія, із занепокоєнням стали помічати тенденції занепаду власних економік. Це мало наслідком коригування методів їх накопичення, а з ними і коригування економічної політики, де основною функцією грошей визначалась їх функція як капіталу, що поклало початок формуванню доктрини **пізнього меркантилізму**.

Етап **пізнього меркантилізму** почав своє формування у другій половині XVI століття і фактично припинив своє існування після виходу в світ книги А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства націнальностей» у березні 1776 року. Розквіт цього періоду меркантилізму припав на середину XVII століття. Його головною економічною доктриною стає ***система активного торговельного балансу, суть якої зводилася до принципу перевищення суми проданих вітчизняних товарів на ринках інших країн над сумою імпортованих товарів усередині власної держави.***

Основними засобами досягнення зазначеної мети стає розвиток підприємництва, заохочення торгівлі готовими виробами своєї країни та заборона ввезення з-за кордону предметів розкоші. Особлива увага звертається на ***торгівлю*** не сировиною, а ***готовими продуктами***. Активно заохочується і економне особисте споживання. ***Основою економічної***

політики даного періоду залишається ***система протекціонізму***. Однак ***на відміну від стадії раннього меркантилізму, посередницька торгівля набуває характеру домінуючої форми зростання багатства, в якій орієнтир робиться на функцію грошей як капіталу.***

Одночасно помічається, що кількість переробок продукту веде до збільшення його ціни. Наслідком цього стає масовий розвиток вітчизняного мануфактурного виробництва та активний захист його державою від зовнішніх конкурентів.

У даний період продовжує здійснюватися компроміс між завданнями наповнення державної скарбниці грішми та інтересами торгових монополій. В господарському житті стали простежуватися нові явища, як наприклад, поява радників з економічних і фінансових питань при королях.

Виходячи з вище викладеного, можна дати визначення меркантилізму. **Меркантилізм** – ***це різновид економічної політики держав періоду первісного нагромадження капіталу XV-XVIII ст., яка ототожнювала багатство з грошима, а його джерело вбачила у зовнішній торгівлі і ставила за головну мету розробку методів залучення грошей у країну***.

Для України, з особливостями її економіки доринкового типу, актуальним є дослідження міжнародної кон'юнктури, коли продаж сировини на міжнародному ринку у певні періоди її піку дозволяє отримувати більше грошей. Однак, до цього керівництво Україні досі не приступило.

З появою меркантилізму та змінами у розвитку ринку відбувається критика доктрини меркантилізму. Так, наприклад, представники пізнього меркантилізму критикували ранній по мірі зростання товарного обігу, який ставав усе більш саморегульованим. Разом з цим, очевидним ставала необхідність змін і в економічній політиці.

За дослідження цих проблем уперше ґрунтовно взялися представники **фритредерства**, де ***аналіз сфери обігу був доповнений зв'язком останнього зі сферою виробництва.*** Це сприяло ґенезі ***класичної політичної економії*** та коригуванню нею ***економічної політики.***

Як було зазначено раніше, більш розвинена сфера обігу як основа становлення капіталу виявила нові закономірності, які частково були помічені ще меркантилістами як-то спосіб збільшення грошей за допомогою зростання цін по мірі збільшення кількості стадій переробки сировини, що, в кінцевому підсумку, мало результатом примноження штучного багатства.

Крім того, пізній меркантилізм звернув увагу на значення у зростанні багатства не тільки ***обігу***, але і ***сфери виробництва*** та тісного зв'язку між ними. Однак, ґрунтовному аналізу ця проблема в працях меркантилістів не отримала, а тому за неї взялася велика група дослідників, що отримала назву **фритредерів**, як прихильників вільної торгівлі.

Найвидатнішою особистістю цього напряму став англійський філософ та економіст **Джон Локк (1632-1704)**, який створив новий метод дослідження – ***емпіричну філософію***, що ґрунтувалася на зовнішньому і внутрішньому досвіді, в основу якого було покладено ***аналіз.*** Уперше, ***людина*** розглядалась ним як ***економічний індивід, звільнений від феодальних залежностей***.

Потім цей аспект поглибить А. Сміт. Він візьме за основу методи Дж. Локка та свого вірного друга і порадника Д. Юма.

Дж. Локк обґрунтував причини появи ***приватної власності***. Його логіка з вирішення зазначеного питання будувалася в такий спосіб: загальна власність, заснована на пануванні природи, а з появою трудових функцій людини призводить до обміну, а з ним – спочатку до цінності, а потім і грошей. Останні, у свою чергу, ведуть до нерівності між людьми та перенесенню прибутку від праці однієї людини, через гроші, у кишеню іншої.

Саме цим був покладений початок аналізу експлуататорської природи суспільства, що виникає на основі приватної власності і тому економічна політика держави так, чи інакше повинна враховувати цей аспект дійсності як ідею соціальної справедливості. Причому Дж. Локк при наявності ***стихійного ринку*** вважав за необхідне дотримуватись його законів. На інший недолік приватної власності, вже з боку ***можливості її функціональної неефективності***, звернули увагу **соціалісти-утопісти**. Це може виникнути у разі, коли збереження права наслідування бізнесу переходить до рук нащадків, які, на відміну від батьків, від природи не мають навиків її ефективного та раціонального використання. Звідси, у першому випадку, підкреслюється експлуататорська природа приватної власності, а у другому – неефективне її використання. Поставлені питання у подальшому стали предметом дослідження наступних поколінь і знайшли відгук у відповідній економічній політиці свого часу.

Іншим видатним представником ідеї вільної торгівлі став **Дадлі Норс (1641-1691)** , який вказав на необхідність дотримання в економічній політиці ***принципу вільної торгівлі*** і ***саморегульованого грошового обігу***. Гаслом до активної дії для більшості урядів тодішньої Європи стала його знаменита фраза: «Жоден народ ще ніколи не розбагатів за допомогою політики. Лише мир, праця і свобода приносять торгівлю і багатство і більш ніщо».

Він активно виступав проти ***законодавчого регулювання цін*** та ***умов торгівлі***. Йому, вслід за Арістотелем, вдалося більш чітко показати відмінності між ***грішми як грішми і грішми як капіталом.*** На його думку, ***гроші є капіталом тільки в русі***. Тим самим ним була зафіксована одна із ключових особливостей капіталу, правда поки що тільки у сфері обігу. Це дозволило зробити крок до встановлення більш ефективної економічної політики через її деталізацію.

Досліджуючи с***тавку відсотка***, як другу за значимістю форму доходу після ***купецького прибутку***, він звернув увагу на його чималий процент, причину зростання якого він вбачав у малій кількості грошей в обігу, викликаних, на його думку, недоліком капіталу або доходу. А тому для ***зниження*** ставки відсотка ним в економічній політиці держави рекомендувалось вкладати гроші у торгівлю, а не пускати їх на розкіш землевласників, як це було у ті часи (9/10 від загальної кількості грошей, за його ж підрахунками, витрачалося на купівлю предметів розкоші, що зрозуміло не сприяло зростанню багатства нації). Звідси актуальним для України висновком є те, що для збільшення суспільного багатства при

розвиненій сфері обігу, гроші потрібно вкладати саме у цю сферу, а не витрачати на придбання предметів розкоші. З розвитком сфери виробництва такою сферою стануть ще й інвестиції капіталу у виробництво.

Вагомий внесок у розвиток цього напрямку зробили англійський економіст **Джейкоб Вандерлінт (помер у 1740 році)** і **Девід Юм (1711-1776)**, які продовжили розвиток ідеї вільної торгівлі. Так, перший стверджував, що у торгівлі виграють усі, а рівність торговельних балансів установлюється ***природним шляхом***, що випливало з ***ідеї саморегулювання ринку***. Звідси отримала підтвердження ідея невтручання держави безпосередньо у процеси виробництва. Тобто, економічна політика у цьому питанні зводилась до ідеї всякої її відсутності, яку ефективно проводили вже їх нащадки.

Девід Юм, великий шотландський філософ та друг А. Сміта, доповнив напрацювання філософії того часу, значно розширивши інструментарій дослідження науки, у тому числі, і економічної. Так, вчений довів, що ***кількість грошей в обігу має визначатися виробництвом.*** «Гроші – масло для коліс торгівлі» – писав він, а тому ***їх кількість повинна співвідноситися з потребами виробництва***. Звідси, ***однаково шкідливим є як надлишок грошей, так і їх нестача***, що суттєво відрізнялося від суджень меркантилістів. Виходячи з вищевикладеного, Д. Юм сформулював ***кількісну теорію грошей***. Суть її зводиться до того, що ***величина цін товарів визначається кількістю грошей в обігу***. Крім того, Д. Юм підмітив лаг цін, які зростають після надмірної кількості грошей в обігу після певного проміжку часу. При цьому останньою зростатиме ціна праці. ***Отримані результати дозволили підтвердити основний принцип економічної політики того часу, як невтручання у хід економічних процесів державою.***

Підводячи підсумок вищевикладеного, можна констатувати, що **фритредерами** була обґрунтована нова економічна політика – ***вільного ринку***. Крім того, вони звернули увагу на необхідність існування певного інституційного середовища, як-то збереження миру, надання умов для свободи особистості та гарантування недоторканності приватної власності, відповідної раціональної політики оподаткування тощо. Було вказано, що сама по собі економічна політика не створює багатств, а лише надає необхідні для цього можливості.

2.3.2. Еволюція провідних теоретичних концепцій економічної політики в умовах становлення промислового капіталу

Новий етап розвитку ринку знаменувався переходом частини капіталу із сфери обігу у сферу виробництва, результатом чого стало енергійне формування ***промислового капіталу***. Враховуючи цю обставину, в економічній політиці окреслились ряд нових питань. ***По-перше,*** це визначення галузі, з якої почнеться капіталізація економіки, ***по-друге***, необхідність формування рамок ринкового середовища (інфраструктури ринку), в якому б промисловий капітал отримав би найбільш комфортні

умови розвитку, ***по-третє***, підтримання умов соціальної стабілізації, яка б запобігала значному соціальному розмежуванню, як масовидному явищу. Правда, детально ці аспекти почали конкретизуватись пізніше і отримали широкий розголос в умовах завершення становлення промислового капіталу, на його завершальній стадії машинного виробництва.

Уперше питання економічної політики, як важливого аспекту економіки, що вже стала наукою про ринок, були поставлені у працях меркантилістів, про що вже було сказано вище. Генеза ж класичного напрямку, як і її економічної політики, відбулась у працях двох відгалужень класики – ***англійського*** (**В. Петті**) та ***французького*** (**П. Л. Буагільбер)**. Їх відмінності, у вигляді умов розвитку капіталізму з урахуванням його національної специфіки, визначили особливості економічної політики відносно цих двох країн. Останні стали прикладами формування ***специфіки*** в економічній політиці, які важливо враховувати будь-якій державі у вигляді історичних, економічних, позаекономічних та багатьох інших аспектів при її побудові.

Наприклад, у французькій економіці, де зберігалися значні напластування феодальної системи, визначали різні першочергові завдання в економічній політиці, де в основному зверталась увага на створення умов розвитку промислового капіталу. Трохи по іншому складалися справи розвитку промислового капіталу в Англії, що відбувався в умовах більшої свободи ринку, де основні перепони для цього практично були подолані.

Тому, наприклад, **Вільям Петті (1623-1687**) ставив за необхідне задати Англії новий вектор економічного розвитку, коли ***зростання багатства відбувається за умови проведення державою економічної політики***, яка будувалася відповідно до відкритих економічних законів та враховувала більш високий, ніж у Франції, рівень економіки. Виходячи з цього, ***найважливіші аспекти економічної політики Англії ним зводились до таких положень:***

1. Буржуазну власність необхідно всебічно захищати. По суті, він вперше визначив *приватну* власність, як рівнозначну по своїй суті *буржуазному суспільству*, що становить основу могутності економіки країні**.**

2. Усім членам суспільства потрібно працювати над вдосконаленням вміння та ефективність праці з метою підвищення її продуктивності. Дане положення є визначенням великої ролі у процесах господарювання не тільки природного фактору у створенні багатства, але й праці, яка все більше стає головною продуктивною силою буржуазного суспільства.

3. Помірна праця рятує суспільство від поневірянь. Цим підкреслювалась головна складова продуктивних сил буржуазного суспільства.

4. Небезпечна надмірна розкіш частини членів суспільства і зубожіння інших. На його думку, граничною критичною величиною такого співвідношення є 1:10. В сучасній України це співвідношення значно вище. Цим положенням дослідник вказав на негативні сторони ринку, які при їх

ігноруванні, неминуче ведуть до соціальних потрясінь.

5. Зростання багатства нації знаходиться у сфері матеріального виробництва, а тому потрібно враховувати кількість людей у невиробничій сфері, яку може прогодувати виробнича. Для України з її значними напластуваннями доринкових відносин і підміною регулювання основної пропорції суспільного відтворення між виробництвом і споживанням, замість законів ринку (за відсутності ринкової інфраструктури) відбувається регулювання значно збільшеним державним апаратом, що вимагає не тільки засобів для його нормального фізичного існування, але в деяких випадках значно перевищує допустимі норми.

Наприклад, чималі заробітні плати, пенсії, різноманітні пільги тощо серед зазначеної категорії працівників є надвисокими, що створює додатковий тиск на виробничу сферу. Звідси, замість того, щоб приступити до формування ринкової інфраструктури через зняття перепон свободи ринку, чим зменшити управлінський апарат в Україні, він, навпаки, має стійку тенденцію до зростання.

Значні напластування доринкових епох, в умовах існування політичної системи феодального суспільства, не могли не відбитись на економічній політиці Франції, дослідження якої були здійснені французьким юристом та економістом **П'єром Лепезаном де Буагільбером (1646-1714)**. Виходячи з відкритого ним механізму саморегулювання процесів господарювання для підтримання механізму пропорційного розвитку суспільства, він рекомендував державі, перш за все, ліквідувати перепони для розвитку ринку, визначивши правила господарювання через юридичні норми та відслідковувати їх виконання. Параметри ж, в яких повинно діяти ринкове середовище та закони самого ринку зводились ним до реалізації ряду економічних аспектів у вигляді рекомендацій:

По-перше, звільнити внутрішню торгівлю від обмежень, розширити внутрішній ринок шляхом ліквідації митних застав.

По-друге, ввести вільний ринок зерна, не встановлюючи на нього максимальних цін, що повинно через досягнення «пропорційних цін» забезпечити можливість сільським товаровиробникам відшкодовувати витрати виробництва з отриманням певного доходу, а з цим забезпечувати стан економічної рівноваги.

По-третє, використовувати ***гроші***, як «поручитель обміну» – тобто ***засобу обігу***, для забезпечення безперебійного платіжного обороту, не допускаючи отримання грішми прямої влади над людьми, яку він вбачав у їх функції накопичення. Фактично дослідник указав на функцію грошей на етапі становлення ринку, який відкривається єдиною для них функцією, яка уособлює в собі матеріал для обміну. З часом відбувається розвиток і інших функцій (міри вартості, грошей як грошей), що призводить до найрозвиненішого їх стану, а з ним і промислового капіталу.

Прикладом нерозвиненості грошового багатства в Україні стає закономірне бажання населення тримати грошові заощадження у вигляді золота або доларів та євро, але ніяк не надається перевага національній

валюті. Зрозуміло, що подібне явище можна і потрібно враховувати і у національній економічній політиці для розширення її можливостей щодо інвестування головних галузей промисловості.

По-четверте, враховуючи важливість повного відшкодування витрат на виробництво аграрної та ремісничої продукції, П. Буагільбер відзначував за необхідне провести ***податкову реформу,*** для чого ***замінити регресивний податок пропорційним***, чим розширити можливості товарності дрібного виробника. Подібна рекомендація залишається актуальною і у сучасній Україні, без проведення якої неможливе різке підвищення рівня життя пересічних громадян без вкладання отриманих коштів для інвестування, що визначило б розвиток матеріального виробництва країни.

Саме такими були рекомендації дослідника уряду країни, виходячи з проведеного ним детального аналізу становища Франції того часу, що знайшли своє відображення у запропонованій ним ***економічній політиці.***

Спробуємо підвести деякі підсумки. Досліджуючи економічну політику Англії та Франції, можна відмітити загальні риси в її проведенні, що пізніше дали значний поштовх розвитку промислового капіталу. Однаковою для обох країн є невизначена економічно, але реалізоване практично завдання щодо визначення галузі первісного розвитку промислового капіталу та деталізація умов досягнення завдяки цьому значного зростання матеріального багатства.

Однак, крім загальних рис розвитку ринку мали місце і розбіжності у способах його здійснення. Так, в економічній політиці Франції, початком капіталізації суспільства стала ліквідація залишків феодалізму, як-то зняття митних перешкод при пересуванні товарів за межі провінцій, зняття фіксованих цін на зерно, запропонована реформа оподаткування тощо.

Нічого подібного в економічні політиці Англії не було, оскільки відмічені перепони у свій час уже були ліквідовані Англійською буржуазною революцією. Для України підхід в економічній політиці Франції є більш актуальним, тому що основні проблеми коріняться у наявності значних доринкових напластувань, що вказує на ті першочергові завдання щодо їх подолання, які потрібно як найшвидше вирішити.

2.3.3. Генеза економічної політики класичного напрямку політичної економії

Питання економічної політики, як першої школи класичного напрямку отримали свій розвиток у працях **Франсуа Кене (1694-1774)**, як засновника фізіократичної доктрини. Саме завдяки йому, вперше отримало осмислення та розвиток цілісне уявлення про суспільство, що було започатковано **Річардом Кантільоном (бл. 1680-1734)** в його єдиній науковій праці **«Есе про природу торгівлі в цілому» (1755).**

Ф. Кене поглибив ряд положень, сформульованих своїм попередником стосовно визначальної ролі в ***утворенні цінності*** не скільки працею, скільки ***природою*** і не тільки для формування відповідної корисності, але й для обміну. Привалювання природи як фактора зростання багатства суспільства

обумовлювалось нерозвиненістю ринкового середовища та неминучістю закріплення промислового капіталу Франції у сільському господарстві. Звідси центральним пунктом в економічній політиці Ф. Кене, що визначило її подальшу деталізацію, стала розробка проблеми взаємин ***держави*** та ***економіки***.

Багатство суспільства, стверджував вчений, буде зростати, якщо держава буде дотримуватися економічних принципів управління та відповідних економічних законів. Причому, ***принципи*** слід застосовувати до ***цілого***, а не до його ***частин***. На відміну від поглядів В. Петті, який вбачав ***зростання багатства в розумній економічній політиці держави***, Ф. Кене відводив ***державі*** лише ***епізодичну роль і визначав її втручання у економіку*** виправданим тільки при***:***

а) хворобі суспільства, тобто ***кризовій ситуації в економіці***;

б) необхідності ***зняття перепон дії «природного порядку»*** з боку частини населення країни, через які іноді виникають порушення цих принципів. У цьому випадку людей необхідно повертати на шлях істини, використовуючи ***важелі апарату*** абсолютної монархії. Наприклад, у разі використання власниками частини коштів не за призначенням (на закупівлю сільськогосподарської продукції), а предметів розкоші. У цьому випадку пропонувалося обкладати цю частину їх витрат податками державою для подальшого перерозподілу на користь продуктивного класу.

Під ***природними законами*** Ф. Кене мав на увазі закони, що відповідають законам природи, які підлягають вивченню та використанню майбутніми державними діячами. Вчений, розглядаючи феодальне суспільство, поставив за мету необхідність покращення ефективності його функціонування. Однак, ті заходи, що витікали із економічної політики вченого неминуче призводили до становлення непередбачуваного ним якісно нового буржуазного ладу, що нагадувало відкриття Х. Колумбом (1451-1506) Америки у 1492 році, яку він, у свій час, прийняв за Індію.

Інша обставина проекту реформ Ф. Кене полягала у необхідності дослідження законів суспільства без державного втручання в його функціонування, де роль учених зводилась у доведенні цих принципів до відома короля як керівника освіченої монархії. За життя Ф. Кене спробував реалізувати цю ідею шляхом виконання ролі наставника майбутнього монарха Людовіка XVI.

Зазначена вище ключова проблема у ставленні держави до економіки виводила на порядок денний ***іншу проблему – співвідношення економіки до політики, яка отримала свою деталізацію у ряді більш поглиблених положень економічної політики:***

1. Політичним устроєм Франції повинна стати освічена абсолютистська монархія, освячена релігією. У державному апараті ключові пости повинні займати освічені люди, а не крупні землевласники та аристократи, які за допомогою встановлення надмірних податків, власної жадібності і недалекоглядності неминуче призведуть суспільство до зубожіння. Слід зазначити, що це положення співзвучно ідеям А. Сміта.

Непродуктивний клас, у разі потрапляння до влади, прагнув би до отримання виключних привілеїв та високих цін на свої вироби і зниження їх на сільськогосподарську продукцію, що гальмувало б розвиток єдиної продуктивної галузі – сільського господарства.

Ф. Кене був і активним противником народовладдя, оскільки, на його думку, невігластво і забобони та розгнуздані пристрасті простолюдинів призвели б державу до збуджень та до страхітливих наслідків, яскравим прикладом чого стали подальші події Великої французької революції.

2. Розвивати сільське господарство найефективніше через широке запровадження фермерства з використанням найманої праці.

3. Податком слід обкладати ЧП як єдиний надлишок, який повинні сплачувати землевласники – тобто ті, хто його отримує. Це була своєрідна експропріація власності панівних класів на користь продуктивних прошарків суспільства в межах збереження існуючої феодальної системи.

4. З огляду на те, що промисловість і торгівля є непродуктивними видами діяльності, які не створюють чистий продукт і знаходяться на утриманні аграрної сфери, їх витрати слід максимально оптимізувати. Для цього потрібно ***знизити податки на торгівлю та промисловість.***

5. Необхідно максимально стимулювати продуктивні витрати, які викликають зростання чистого продукту у сільському господарстві, а безплідні (у промисловості і торгівлі) перекласти на плечі останніх.

Важливу роль у подальшому розвитку фізіократичної доктрини належить **Анну Роберу Жаку Тюрго**, **барону д'Ольну (1727-1781)** на посту міністра фінансів Франції в 1774-1776 рр., діяльність якого залишила глибокий слід не тільки у розвитку ***теорії економічної науки***, а й ***господарській практиці***, що, на жаль, в історії зустрічається нечасто.

Як правило економічні надбання вченого відносять до розвитку та поглиблення виключно фізіократизму. Однак глибоке знайомство з його творами вказує на те, що до фізіократизму він прийшов, маючи за плечима напрацювання свого вчителя **Жака Клода Марі Венсана, маркіза де Гурне (1712-1759)**, і тому вже мав трохи інше бачення соціально-економічних та політичних проблем Франції. Звідси його діяльність на посту генерального контролера фінансів мала ряд специфічних рис, які місцями відходили від способів реалізації генеральної доктрини фізіократів.

Економічна політика вченого базувалась на ряді положень, з якими він прийшов у науку, що дозволили, з одного боку, уточнити деякі положення вчення фізіократів, а з іншого, дати своє бачення економічного стану тодішньої Франції. ***По-перше***, це більша ніж у Ф. Кене роль праці у створенні цінності, ***по-друге***, розробка концепція цінності та грошей, що дозволило, ***по-третє***, деталізувати як класову структуру суспільства, так і доходи, які вони привласнювали.

У повній мірі, його грандіозні реформаторські здібності розкрилися під час міністерської діяльності за часів Людовика XVI. Стрижневі положення реформ, що ним проводились, були зафіксовані у ***6 едиктах***. Так, у ***першому*** з них, натуральні дорожні повинності замінялися грошовим збором, у

другому – заборонялися збори з хлібної торгівлі, у ***третьому*** – ліквідовувалися всі інші податки з торговців. Але особливо потужним ударом по феодальній системі стала ***відміна ремісничих цехів*** та ***гільдій***. Останні ***два едикти скасовували збори на сало***, ввезене до Франції і ***з м'ясної торгівлі***. Відмінялося також і ***регулювання цін на один із стратегічних товарів країни – зерно***.

Відмічені заходи мали за мету сприяти швидкому та ефективному розвитку економіки держави. Однак, у ході їх здійснення, влада від дворян та короля поступово і непомітно переходила до нового класу – буржуазії, і з цим панівні верстви змиритися не могли, а тому в ході трансформацій в економіці посилювався і її опір радикальним змінам. Дане положення красномовно демонструє той факт, що навіть блискучі економічні проекти завжди можуть розбитися на державному рівні, якщо це буде суперечити інтересам людей, що перебуватимуть при владі. Тому це потрібно мати на увазі розробляючи ту чи іншу економічну політику.

Крім того, проведення реформ продемонструвало необхідність на певних етапах проведення економічної політики втручання в неї держави і відходу принципів підкорення тільки дії законів ринку. Іншими словами, успіхи або невдачі у проведенні економічної політики багато у чому будуть залежати від втручання на певний період часу у господарський механізм держави. На це, у свій час, указував ще Ф. Кене. Однак А. Р. Ж. Тюрго орієнтувався виключно на стихію ринкового саморегулювання, що, у певній мірі, визначило невдачі у проведенні ним економічної політики фізіократизму.

Подальший розвиток проблеми економічної політики отримали у творчості видатного шотландського філософа та економіста **Адама Сміта (1723-1790)** в його головній книзі **«Дослідження про природу і причини багатства націй» (1776)**, яка складається ***з 5 книг (розділів)***.

Головне питання, поставлене автором, торкається проблем багатства, законів його розвитку та факторів, що на нього впливають. А. Сміт закладає підвалини економічної політики в умовах існуючої економічної системи, в якій вже привалював промисловий капітал, але ще не в його найвищій формі розвитку, як ***машинного виробництва,*** а у вигляді ***мануфактури***. Звідси економічна політика не могла бути реалізованою у тій формі, яка б визначалась найрозвиненішим станом ринку. ***Закон вартості*** у у тлумаченні цього поняття К. Марксом у ті часи ще не досяг свого найвищого стану, у зв’язку з чим економічна політика у певній мірі була спрямована на остаточне подолання залишків доринкових епох через забезпечення максимальної свободи ринку.

На відміну від Франції, де промисловий капітал закріпився в аграрній сфері, у Великій Британії він знаходився, в основному, у легкій промисловості, що дало можливість максимально використати переваги ***суспільного розподілу праці***, а з ним і значно підвищити її ***продуктивність***.

Теоретично обґрунтування різних сторін середовища, в якому розвивається ринок, А. Сміт дав у перших двох книгах, ***присвячених***

проблемам політичної економії. Найважливішими з них є ***демонстрація суспільного розподілу праці та переваг, які вона дає***. Другим аспектом стає ***дослідження проблем цінності у споживанні та обміні***, де вчений визначає за продуктивну працю таку, яка застосовується у будь-яких галузях матеріального виробництва. Саме цим вона визначається як головне мірило багатства та підкреслюється її продуктивність у будь-якій галузі, а не тільки в аграрному секторі виробництва, де на думку фізіократів, тільки і може бути створена ***цінність для обміну***.

У кінці ***першої книги «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу»*** А. Сміт визначає причини, що збільшують продуктивність праці та приводять у дію перший фактор виробництва, що визначається мистецтвом, умінням та винахідливістю, з якими застосовується праця, визначається рівнем суспільного розподілу праці і тому має наслідком зростання багатства. Ця обставина відіграє велику роль у побудові відповідної економічної політики, оскільки є головною у зростанні матеріального багатства. Крім того, досліджуються закони розподілу продукту між різними класами суспільства.

Друга книга «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування» має за мету з'ясування другого фактора зростання багатства. Зазначений поділ людей на зайнятих продуктивною і непродуктивною працею відбувається несвідомо і визначається законами нагромадження капіталу, які А. Сміт і з'ясовує в цьому розділі. У ньому детально розглядаються природа капіталу, способи його нагромадження, а також зміни в кількостях праці, що приводяться ним до дії, залежно від різних способів його застосування, які теж мають величезний вплив на формування економічної політики. Таким чином, перші дві книги фіксують природу багатства і фактори його зростання.

Інші три книги деталізують питання економічної політики. Так, наприклад, третя книга вченого ***«Про розвиток добробуту у різних народів» присвячена обставинам, які стимулювали у одних народів розвиток одних галузей виробництва, наприклад, промисловості, а у інших – інші, наприклад, сільського господарства***. Це предмет нової науки – **економічної історії**, яка дає можливість розглянути багатство різних народів з іншого боку, а саме – розвитку продуктивних сил у часі, що теж є важливим фактором у формуванні відповідної економічної політики.

У ***четвертій книзі «Про системи політичної економії» з'ясовується сутність та особливості двох напрямків економічної думки – меркантилізму та фізіократії, що домінували на той час***. По суті справи, у цьому розділі закладені підвалини **історії економічної думки**. Погляди вчених зазначених напрямів завжди отримували практичну реалізацію через економічну політику держав, а тому мали наслідком або зростання багатства, або його падіння.

І нарешті, ***п'ята книга «Про прибутки правителя або держави», досліджує фінансові системи двох типів – феодальну і ту, що є системою***

фінансів буржуазного ладу. Перша з них, будується на принципах максимального задоволення панівних верств суспільства і її головне завдання полягає в знаходженні джерел доходу для потреб представників феодальної держави (ведення війн, паразитичного споживання і т. ін.). Звідси, у бюджеті головним є наповнення будь-якими шляхами дохідної його частини. У буржуазному суспільстві, навпаки – необхідність нагромадження капіталу, як орієнтир для фінансової система. Тобто, у бюджеті головною стає видаткова частина, при правильному визначенні якої автоматично зростає і її дохідна частина. Таким чином, з боку економічної політики А. Сміт уточнює різновиди суспільних систем, чим більш чітко окреслює як специфіку економічної політики, стосовно їх суті, так і один із найважливіших важелів її здійснення через податкову систему.

Важливість фінансової політики у зростанні багатства буржуазного суспільства А. Сміт, у п'ятій книзі, доповнює чотирма золотими правилами фінансової системи, пояснюючи чому їх важливо виконувати.

Як слідує з вище наведеного аналізу 5 книг, вони, показують різні аспекти однієї проблеми – багатства, деталізуючи його спочатку через два фактори зростання, а потім і всебічного розкриття обставин, які на нього впливають. Цим підводиться основа для визначення ключових контурів майбутньої економічної політики. Подібний підхід в економічній літературі зустрічається вкрай рідко.

Виходячи з вище наведеного, вчений говорить про наслідки втручання держави в економіку, підкреслюючи важливість наявності вільного ринку для встановлення оптимальних пропорцій між зазначеними первісними формами доходів. Однак, з причини постійного впливу держави на ринок ні в одній економічно розвиненій країні ця умова не дотримується. Звідси будь-яке втручання в економічне життя суспільства порушує природний хід конкуренції і приносить шкоду, яка має ***три негативні наслідки*:**

1. Обмеження конкуренції в деяких промислах меншим числом людей, ніж тими, які б до них би звернулись без такого втручання, призводить до нерівності в загальній сумі вигод і невигод різних застосувань праці і капіталу.

2. Посилення конкуренції в деяких професіях, порівняно з природними умовами, що збільшує суперництво між працівниками і має наслідком іншу нерівність у загальній сумі вигод і невигод різних застосувань праці і капіталу, та падіння їх доходів. Типовим прикладом цього може бути стан справ з надлишком дипломованих економістів та юристів в Україні, що викликає втрату коштів тих, хто навчався за власний кошт та постійну необхідність у їх перенавчанні та збитки держави.

3. Обмеження вільного переходу праці та капіталу від одного промислу та місця до іншого, що є наслідком перших двох негативних явищ. Вони є проявом докапіталістичних пережитків у вигляді цехових законів або законів про осілість, що збереглася в Україні у вигляді інституту прописки, для подолання яких необхідно активно розвивати ринок житла, що дозволило б прискорити міграцію робочої сили в ті регіони країни, де існує у

ній реальна потреба.

На думку дослідника, все вище викладене гальмує вільний перелив капіталу і робочої сили, а значить конкуренцію, знижаючи ефективність виробництва. Тому, лише ***«невидима рука провидіння» без усякого втручання держави через коливання цін може найкращим чином відрегулювати оптимальні пропорції суспільного виробництва***.

У науковій спадщині **А. Сміта** червоною ниткою проходить ряд ідей, які він намагався у свій час упровадити у життя, і не без успіху, через наймолодшого Прем'єр-міністра Великобританії **Вільяма Пітта (молодшого) (1759-1806)**.

Ключові контури економічної політики А. Сміта умовно можна звести до таких основних пунктів:

1. Забезпечення політичної свободи є головною умовою нормального функціонування ринку.

2. Відміна всіх перешкод, що обмежують мобільність робочої сили (закон про учнівство, осілість, тощо).

3. Негативне ставлення до існуючих великих феодальних землеволодінь та повна свобода торгівлі землею за прямим призначенням з метою підвищення її ефективності та більш раціонального використання. Тим самим, він активно виступав за розвиток цивілізованого ринку землі та проти земельних спекуляцій нею, що важливо для українського сьогодення.

4. Установлення мінімальних податків на прибуток і зарплату, які повинні бути диференційовані і зручні для сплати кожному. Акцизи слід використовувати тільки для поповнення бюджету, але не як спосіб впливу на економіку.

5. Відміна регламентації урядом діяльності промисловості та внутрішньої торгівлі.

6. Здешевлення утримання держапарату.

7. Дотримання стосовно держави принципу ролі «нічного сторожа», що повинна захищати власність від злодіїв та соціалістів, що на неї зазіхають.

8. В управлінських органах найбільш перспективні службовці – це науковці, але ж ніяк не капіталісти та робітники, бо перші будуть думати про прибутки та лобіювати власні бізнесові інтереси, а від інших – мало користі з причини їх низької освіченості. Це наочно демонструє українська дійсність на прикладі функціонування Верховної Ради.

Якщо держава прибере штучні перешкоди на шляху дії ***«природного порядку»*** та надасть егоїзму кожної людини максимальну свободу, то, у цьому випадку, ***«невидима рука провидіння»*** зробить життя людей найкращим. Про те, як це здійснити, А. Сміт висловлювався у своїх лекціях 1748-50 рр. «Для того, щоб піднести державу з самого низького ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту, – писав вчений, – потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні, усе інше зробить природний рух речей». [175, с. 155]

Основні принципи побудови економічної політики класичної школи в її англійському варіанті були сформульовані **А. Смітом,** а тому його послідовникам лише залишалось уточнювати та деталізувати вже розроблені ним принципи. Так, наприклад, його видатний послідовник **Давид Рікардо (1772-1823)** уточнив деякі положення стосовно початку періоду безпосереднього ***становлення машинного виробництва.*** Треба зазначити, що вчений ніколи не ставив завдання чіткого формулювання принципів економічної політики. Тому основні ідеї стосовно останньої торкались деталізації деяких її основних положень, ***як-то; досягнення оптимального розподілу продукту землі між класами як основи ефективного відтворення; дотримання принципу відносних переваг, що з часом стали основою принципів міжнародної торгівлі, а, також, проблеми привласнення ренти тощо.***

Його найбільш відомими послідовниками були так звані **джорджисти** та **соціалісти-рікардіанці**. ***Перші***, виходячи з його напрацювань стосовно впливу природного середовища на формування ренти, вважали за необхідне її націоналізацію. ***Другі*** – з протиріч між основними доходами суспільства – заробітною платою та прибутком та їх трудовим походженням, побачили у цьому експлуататорську природу капіталу та поставили питання про відновлення справедливого обміну. ***Тільки трудове походження вартості*** вбачав і **Карл Генріх Маркс (1818-1883),** яких обґрунтував це положення у **«Капіталі»**, і вважав можливість його розв'язання через ***соціальні революції***.

Інакше розв'язання цього питання бачив **Дж. С. Мілль** та його послідовники, але без соціальних потрясінь, про що буде сказано нижче. Таким чином, ідея соціальної справедливості логічно наклалися на хід економічного дослідження цього питання та отримала свій розвиток у економічній теорії в подальших варіантах економічної політики.

У 1825 році економічну систему капіталістичних країн вразила економічна криза, яка поставила питання про причини і виникнення та способи пристосування, що стало новим явищем для стану ринку того часу. Зрозуміло, що це не могло не відобразитись на економічній політиці капіталістичних країн. Одними із видатних економістів того часу, які зробили спробу дати відповідь на це, були опоненти попередньої економічній теорії – **Томас Роберт Мальтус (1766-1834)** та **Жан Шарль Леонард Сімонд де Сісмонді (1773-1842)**.

До основних робіт першого слід віднести **«Досвід про закон народонаселення...» (1798)** (у повній назві твору близько 15 слів) та **«Принципи політичної економії, розглянуті в плані їх практичного застосування» (1820)**. Саме на основі першої праці, він заклав, з одного боку, основи ***демографії***, а з іншого – дав ***новий підхід до аналізу економіки та економічної політики,*** де органічно пов'язав, на перший погляд непоєднувані речі, у вигляді тісного зв'язку між «біо» людини та її «соціо».

Таким чином, його ***закон народонаселення*** став відправним пунктом аналізу економічних явищ, які подібного прецеденту в науці, практично, не мали. Одна справа ринок, як взаємовідносини між людьми та їх економічна

поведінка, що визначається терміном «економіка». Інша – біологічна, медична, тобто природна складова людини.

Сутність ***закону народонаселення*** була викладена вченим у роботі **«Досвід про закон народонаселення» (1798).** В концентрованому вигляді його можна було б звести до такого: «***Народжуваність людей або приріст народонаселення відбувається в геометричній прогресії, а виробництво предметів споживання, насамперед, їжі – в арифметичній».***

Т. Р. Мальтус нітрохи не сумнівався саме в «арифметичному зростанні» продуктів харчування. Тому він у економічній політиці держави наполягав на заходах щодо зниження дітонародження (пізні шлюби, ліквідації суспільних вад типу проституції та ін.). Важливо звернути увагу, на те, що вчений відносив свій закон до природних, який скасувати неможливо.

Ідея народонаселення, покладена вченим в основу його економічної теорії, мала ряд попередників, які звертали увагу на важливість чисельності населення та рівня його кваліфікації (меркантилісти, В. Петті та інші). Теорія народонаселення Т. Р. Мальтуса, у тій чи іншій мірі, впливала на економічну політику, яка у своїй основі почала відслідковувати вплив на неї тенденції народонаселення.

Нарешті, важливо відзначити, що «соціо» у XX ст. досить змінилося. Можливості збільшення їжі, у зв'язку із застосуванням науки різко зросли і поступово вийшли далеко за межі простої арифметичної прогресії. Даний закон Т. Р. Мальтуса є магістральним, бо на його фундаменті, побудовані практично всі економічні висновки, розглянуті у концентрованому вигляді в його основній праці **«Принципи політичної економії, розглянуті в плані їх практичного застосування» (1820)**, як-то проблеми доходів основних класів, як наприклад, ***заробітна плата***, ***прибуток*** та ***рента***.

На основі закону народонаселення була побудована і проблема ***реалізації сукупного суспільного продукту,*** яка загострилась з постійним повторенням криз надвиробництва. Вчений виділив платоспроможний попит, як найважливіший чинник реалізації. В її основі знаходився спосіб розподілу ССП, а також зв'язок між попитом, споживанням і заощадженнями. Наявність доходів тільки робітників і капіталістів, писав вчений, не дозволяє забезпечити реалізацію створеного ССП, тому що заробітної плати робітника і прибутку капіталіста замало для реалізації всього виробленого. Так, фонд споживання робітника обмежений «залізним законом зарплати», а капіталісти більше накопичують, чим значно обмежують розміри непродуктивного споживання.

Вирішення проблеми бачилось у ***непродуктивному споживанні так званих «третіх осіб».*** До них Т. Р. Мальтус відносив лендлордів, військових, священнослужителів та інші верстви населення. Особливу роль тут відіграла його ***теорія ренти,*** яку отримували лендлорди, привласнюючи ***додатковий дохід*** у вигляді ***диференціальної ренти I,*** що відбувається за рахунок вкладання капіталу в землі кращої якості, та послідовним додатковими інвестиціями орендарем в одну і ту ж ділянку, що дає можливість отримати диференційний дохід, схожий за своєю природою на ***диференційну ренту II***.

Свою практичну складову, так звані «треті особи», маючи у власному розпорядженні реальні доходи, могли використати на придбання нереалізованого ССП, сприяючи його купівлі, стаючи найважливішим чинником відновлення економічної рівноваги. З іншого боку, значне підвищення ставок оподаткування з метою зменшення розмірів накопичення капіталів, а також створення громадських програм, на кшталт дорожнього будівництва з метою зниження тягаря безробіття, сприяли виходу із кризи.

Через сторіччя Дж. М. Кейнс дуже високо оцінив наукові досягнення Т. Р. Мальтуса, відзначаючи, нетрадиційні для свого часу підходи до з'ясування появи проблем кризи та її вирішення. Дж. М. Кейнс писав: «саме він озброїв мене антикризовими ідеями про фактори «ефективного попиту» і їх ролі у споживанні виробленого продукту проміжними верствами суспільства та іншим». Дивно, але багато ідей Т. Р. Мальтуса, а через нього і Дж. М. Кейнса, отримали своє реальне втілення у «Новому курсі» Ф. Д. Рузвельта, хоча останній, нічого не знав про цих авторів та їх напрацювання, а дійшов до них практичним шляхом роботи його радників.

Таким чином, можна відзначити, що перебуваючи на ідеях економічного лібералізму, Т. Р. Мальтус поглибив дослідження проблеми зростання багатства суспільства, поєднавши його динаміку з темпами зростання народонаселення, завдяки чому зробив ґрунтовний аналіз проблем суспільного відтворення та економічних криз, що з часом отримало великий резонанс в економічній політиці Великої Британії, а потім і в інших країнах.

Своєрідний вклад у розвиток ідей «laissez faire» зробив французький економіст **Жан Батист Сей (1767-1832)**. Багатий практичний досвід та свої спостереження фабриканта вчений виклав у працях **«Трактат політичної економії» (1803)**, **«Катехізис політичної економії» (короткий виклад «Трактату») (1817)** та шеститомному **«Курсі політичної економії» (1828-1830)**, в яких отримали розвиток ідеї економічного лібералізму та критика меркантилізму. Спочатку його напрацювання базувались на вченні фізіократів, а потім, познайомившись із теорією А. Сміта, він здійснив систематизацію та популяризацію вчення великого шотландця.

В основу теорії вченого була покладена ідея ***економічного лібералізму***, а стрижневим пунктом аналізу стало положення про визначення основою цінності корисності. Завдяки цьому отримали життя дві генеральні теорії – ***трьох факторів виробництва*** та ***закону ринків***, останній з яких пізніше ввійшов в економічну науку як ***«закон Сея»***.

Два останні закони стали конкретизацією ідеї вільного ринку з мінімальним втручанням держави в економічні процеси, які повністю відповідали теорії А. Сміта та його економічній політиці. Заслугою Ж. Б. Сея стала розробка практичної складової поведінки господарюючого суб'єкта, яка зводилась, ***по-перше***, до оптимізації процесів господарювання з отриманням максимуму доходів основних класів, як заробітної плати, процента та ренти.

По-друге, в умовах вільного ринку був знайдений принцип установлення суспільних пропорцій за рахунок оптимізації діяльності виробників з ухилом на бік пропозиції, що визначає ефективність

господарювання у суспільстві. Перше положення відобразилось у теорії ***трьох факторів виробництва,*** а друге – у ***законі ринків***.

Таким чином, вчений посилив ідею А. Сміта стосовно економічної політики «laissez faire», надавши могутній поштовх реальній практиці господарювання ***окремого індивідуума***, на старих принципах економічної політики нічого не змінивши у положеннях своїх попередників.

У першій половині XIX століття, у зв'язку із загостренням класових протиріч, отримує подальший розвиток ***ідея гармонізації інтересів*** між різними класами суспільства і державами, завдяки підтриманню і реалізації ідеї вільного ринку, які знайшли своє продовження у працях французького економіста Ф. Бастіа та американця Г. Ч. Кері.

Економічна криза 1825 року охопила, у тому числі, і Швейцарію, де боляче вдарила по дрібнотоварних виробниках, що складали основу економіки цієї країни.

Завдяки економічній теорії франко-швейцарського економіста **Жана Шарля Леонарда Сімонда де Сісмонді (1773-1842)** був відкритий в економічній науці ***критичний напрям класичної політичної економії***, витоки якого сягають ще часів англійського філософа Дж. Локка з його положенням про ***трудову приватну власність***, із якої почалась ***етична критика капіталізму*** як системи, а пізніше і ***функціональна,*** пов'язана з ім’ям видатного французького науковця К. А. де Сен-Сімона та його учнів.

Якщо на першому етапі своєї творчості він був палким прихильником класичного напрямку, то на другому етапі, що співпав з розпалом промислового перевороту на його батьківщині вже ознаменувався критикою канонів класичної політекономії, названої ним «економічною ортодоксією», чим прийшов до висновку стосовно обмеженості класичного підходу. Це не могло не відобразитись як в його економічній теорії так і в економічній політиці. Цим він першим поклав початок кардинальному вирішенню цих питань.

Зріла частина життя Ж. Ш. Л. Сімонда де Сісмонді припала на епоху промислового перевороту кінця XVIII - першої половини XIX століття, який розпочався у Великій Британії посиленням ролі великого виробництва і супроводжувалась масовим зубожінням та розоренням дрібних товаровиробників. На відміну від острівної держави побут швейцарців мав специфічний устрій життя, що визначався великою часткою дрібнотоварного виробництва, розміреністю та передбаченністю життя. Результатом стала розробка власної ідеї збереження існуючого способу життя за умов збереження основ дрібнотоварного виробництва.

Економічна теорія вченого на другому етапі його творчості, що витікала із поставленого завдання характеризувалася необхідною зміною як ***предмета,*** так і ***методу дослідження***. Цікаво, що ***перший*** у багатьох посібниках визначався по різному. Наприклад, як ***«матеріальний добробут людей, оскільки він залежить від держави***», у інших ***«бережне та господарське управління національним надбанням»*** тощо***.*** До предмета потім додавали ***моральні аспекти науки*** та ***проблеми розподілу*** і

споживання. Однак, якщо предмет визначати так широко, то це, скоріше за все, деталізація окремих сторін дослідження, а не його визначення.

Тоді виникає питання: який же ***предмет дослідження автора***? Як це не дивно, але відповідь лежить на поверхні. Вона, як і А. Сміта, у назві його головного твору **«Нові початки політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення» (1819).**

Звернемо увагу на першу частину назви – **«Нові початки політичної економії»**. Слово «нові» вказує на уточнення предмета, яку автор формулює як науку **«…Про багатство в його відношенні до народонаселення»**.

Звідси, якщо мова в предметі політичної економії йде про ***відношення*** багатства до народонаселення, то природно ***не багатство***, а ***народонаселення*** є визначальним, що, перш за все, тягне за собою питання про людську природу, потреби та пристрасті людей, як першочергові питання, а не економічні відносини між ними. Велике значення отримує дослідження в часі країни та професій, де головними є ***специфічні***, а не ***загальні*** закономірності.

Виходячи із ***предмета, методом*** проголошувалося ***дослідження людини в умовах історичного розвитку країни***, тобто історичний метод, що фіксував специфіку соціально-економічних умов тодішньої Швейцарії, який згодом використали спочатку представники німецької історичної школи, а в XX ст. і інституціоналісти. Іншими словами, мав місце шлях динамічного аналізу, що спирався на час та простір.

На противагу ортодоксальній класиці вчений заперечував слідування «закону ринків» Ж. Б. Сея, тому що зниження цін товарів, на його думку, випереджає процес звільнення людей з виробництва. При цьому рівновага встановиться, але ціною величезних страждань переважної частини суспільства. Тому головним є не досягнення рівноваги попиту та пропозиції, а збереження старого середовища, його інституціональної структури. Звідси вважався хорошим лише той прогрес, який є природним для дрібного товаровиробника.

Погоджуючись з думкою Т. Р. Мальтуса про зв'язок між величиною багатства та народонаселенням, він заперечував положення стосовно того, що «національний добробут залежить від стабільного та постійного попиту на працю». Видатний швейцарець вважав, що кількість засобів існування не може бути межею, яка регулює чисельність населення. Більш того, лише при наявності значної частки дрібних товаровиробників не має ніякої загрози для виникнення перенаселення.

Однак зміна предмета і методу дослідження класичної школи зовсім не означала відмову від серцевини класичного підходу – теорії витрат виробництва. Тому**,** наприклад, ***рента тлумачилася ним як дар землі,*** що нагадувала підхід фізіократів, де земля була продуктивною силою, що утворювала цінність в обміні. Дивно, але К. Маркс вважав, що у вченого була здогадка про існування ***абсолютної ренти***, яка випливала з критики швейцарцем положення про нібито передачу гірших ділянок в оренду землевласниками без сплати ренти. Однак, на нашу думку, вчений виходив з

двохфакторної моделі створення цінності для обміну (праці та капіталу), де земля є капіталом, а тому, разом з працею бере участь у створенні надлишку – ***ренти***. Звідси потреби в категорії ***абсолютної ренти*** у нього просто не могло бути, а тому дія сили природи у створенні ренти нагадувала підхід до проблеми Д. Рікардо.

На основі теорії ренти була розроблена ***теорія капіталу*** як похідна від землі і розглянута переважно як засіб виробництва. ***Прибуток*** визначався як відрахування від продукту праці, створеного робітниками, і майже не підкреслювалася його експлуататорська природа. Дослідник указав на наявність ***середньої норми прибутку*** та закон її створення.

Однак найбільш значущим внеском вченого у розвиток економічної думки стала ***теорія відтворення і криз,*** чим уперше було розпочато її глибоке дослідження. Воно, з одного боку, виявилось продовженням теорії відтворення у працях фізіократів, а потім і у А. Сміта, де вперше чітко був проаналізований розширений тип суспільного відтворення, а з іншого – проведене дослідження відносно причин виникнення економічних криз. Метою капіталістичного виробництва ним оголошувалось споживання, а ***основним протиріччям системи – протиріччя між виробництвом та споживанням***, де друга обставина провідна.

Причина криз ним бачилася у вузькості внутрішнього ринку і виникненні звідси недоспоживання широких мас трудящих, насамперед, через зменшення доходів товаровиробників, які через високі витрати виробництва не в змозі продати свій товар. Проблема ускладнювалася й тим, що капіталісти переорієнтовувалися із споживання товарів особистого споживання на накопичення капіталу. Звідси, частина ССП не могла бути реалізована без зовнішніх ринків, а тому ***для їх реалізації необхідні дрібні товаровиробники або зовнішні ринки***, тому що товари в даному випадку купуються на доходи.

Учений довів, що в цих умовах матеріальний добробут людей залежить від держави, а тому вона повинна взяти на себе управління народним багатством, регулюючи зростання статків людей із їх споживанням. Звідси вирішення ситуації, що склалася, ним вбачалось ***втручання держави в економічне життя суспільства, яке мало допомогти дрібним товаровиробникам продати свій товар.***

Діяльність держави він звів ***до регулювання темпів зростання та обмеження конкуренції; досягнення повільної, але поступальної еволюції; заохочення роздробленості виробництва; розробки соціальних програм.***

У працях автора отримала розвиток політична економія як наука, що ґрунтувалася на критиці капіталізму, доводилась необхідність державного втручання в економічне життя суспільства, що фундаментально пізніше буде розроблено у працях майбутнього кейнсіанства.

Звідси економічна політика вченого зводилась до ряду принципових положень, які відрізняли її від основ класичного напряму. ***Перш за все, це необхідність втручання держави в економічні процеси з метою регулювання основної пропорції суспільного виробництва. По-друге,***

значний вплив на економічну політику соціально-економічного середовища, яке потім отримало фундаментальне продовження у працях німецької історичної школи. І, нарешті, по-третє, продовження критики вад капіталізму як системи, що поклали праці англійського філософа-матеріаліста Дж. Локка.

Економічні точки зору вченого традиційно тлумачаться як дрібнобуржуазні. Однак, саме такі умови (дрібне виробництво простих громадян) дійсно мали місце у французькій та швейцарській економіці. Новоявлений «середній клас» боявся розвитку великого, тим більш машинного виробництва, яке несло йому розорення. Економічна політика успішно проведена у країні за лекалами вченого дозволила зберегти інституційні засади Швейцарської федерації і тому аж ніяк не може бути названа соціальною утопією. Теорія, в основі якої була покладена ідея збереження дрібнотоварного виробництва, крім Швейцарії, отримала свій особливий розвиток у деяких провінціях Франції та інших західноєвропейських країн, але головне полягає у тому, що вчений довів, що **економічна політика** повинна відображати ***специфіку*** тієї або іншої країни.

Одним із продовжень теорії швейцарця стала концепція французького економіста **П'єра Жозефа Прудона (1809-1865)**, який зробив своєрідний внесок в історію економічної думки та економічну політику Франції.

Головним в його поглядах стало відстоювання максимальної індивідуальної свободи та рівності незалежних господарюючих суб'єктів, яка, на його думку, досягалась через реформи у сфері обігу, яку він виклав у своїй основній праці **«Система економічних суперечностей або філософія злиденності» (1846)**.

В останній праці ***предметом вивчення політичної економії***, на думку П. Ж. Прудона, визнавались проблеми соціальної сфери і, насамперед, різноманітні завдання організації обміну та споживання. При цьому, він вважав, що предметом дослідження не може бути сфера виробництва, бо у цьому випадку «мінова цінність не піддається виміру».

Методом вивчення політичної економії вважався діалектичний метод Г. В. Ф. Гегеля, виходячи з якого було продемонстроване неефективне використання приватної власності та її функціональні вади.

У підходах до аналізу економіки він мав багато спільних рис з методом Ж. Ш. Л. Сімонда де Сісмонді.

Це проявлялось: по-перше, у запереченні доцільності в економіці необмеженої вільної конкуренції, яка не веде до знищення свободи, а тільки дозволяє знайти рівновагу між попитом і пропозицією, шляхом її регулювання; ***по-друге,*** він пропонував у процесі аналізу господарського життя аналіз не економічних показників та факторів, а категорій добра, моралі, етики та соціальної справедливості, які лежать в основі таких вищих благ у житті людства, як рівність та свобода; ***по-третє,*** неприйняття домінуючої ролі у політичній економії каузального методу аналізу.

Виходячи з необхідності реформування сфери обігу та споживання, вчений визначив основні відправні пункти її здійснення. Вони були зведені,

по-перше, до забезпечення справедливого обміну через підрахування створеної виробником вартості до процесу виробництва, так званої «***конституйованої» вартості, по-друге***, до переходу власності заможних верств населення до нужденних через створення робочого банку**.** І, нарешті, ***по-третє***, введення в обіг робочих грошей.

Програма П. Ж. Прудона, в основному, базувалась на такому економічному інституті, як банківська система і повинна була забезпечити, на його думку, рівність між людьми із розширенням кола осіб, що господарюють на основі своєї приватної власності.

Однак реальні факти життя показали хибність такої постановки. По-перше, власність, а йдеться про капіталізм, не можна розуміти спрощено як зміну її форми з приватної на суспільну і навпаки, яка кардинально змінює сутність суспільної системи. По-друге, капіталістична власність – це об'єктивна, матеріальна система виробничих відносин. Звідси усунення капіталізму через експропріацію (роздай багатство бідним, відібравши у багатих за принципом Робін Гуда) насправді є не революційним, а руйнівним процесом, що відкидає суспільство назад. І нарешті, історично регулююча роль вартісних процесів завжди буде зніматись самим ходом розвитку капіталізму, яке означає знищення виробництва додаткової вартості, а з ним і самого капіталізму.

П. Ж. Прудон зрозумів це положення, але по-своєму і дуже примітивно. Він запропонував заходи, по суті, суб'єктивного впливу на ***вартість***, яку він назвав ***«конституйованою»***, тобто заздалегідь визначеною. Тут треба звернути увагу на те, що вартість – це матеріалізована абстрактна праця (за К. Марксом). Зазначені визначення припускають реалізацію вартості після процесу виробництва товару, коли праця в ньому вже втілена.

«Конституйована» вартість як ідея П. Ж. Прудона органічно лягла в основу сталінського планування радянської економіки, що означало заздалегідь, оминаючи ринкові механізми, встановлення рівноваги між попитом і пропозицією. Конституйована вартість, за П. Ж. Прудоном, була реалізована у колишньому СРСР через передачу приватної власності у руки держави, яку вважали суспільною. Однак, насправді, вона залишилась особистою власністю, бо приватна, виникає тільки в умовах піку ринкового механізму в часи вільної конкуренції при наявності крупного машинного виробництва.

Звідси утопією виявився і метод усунення капіталізму через безкоштовний кредит, коли кошти передбачалося направити на викуп у капіталістів промислових підприємств. Однак такий варіант робітничо-селянської приватизації навряд чи був би можливий. Жоден банк не зміг би давати безкоштовні кредити, тим більш, що П. Ж. Прудон замість грошей пропонував, слідом за Р. Оуеном і соціалістами-рікардіанцями використовувати трудові талони. Вони повинні були опосередковувати конституйовану вартість, отже, вказувати вартість товару безпосередньо у вигляді «працегодин», що, у свій час, отримав широке поширення в Радянському Союзі в колгоспно-радгоспній системі, де оплата праці

нараховувалася в трудоднях і тільки згодом була замінена на грошову.

Ідеї прудонізму знайшли своє відображення і у реформах після здобуття Україною незалежності. Якщо після 1917 року усуспільнення здійснювалося через зміну юридичної форми власності з приватної на суспільну, то з 1991 року відбувся зворотний процес, коли рівень реального усуспільнення в Україні юридично був закріплений на більш низькому рівні, ніж він був насправді. Тому, якщо після 1917 року переведення власності з приватної на суспільну мало реальні підстави, пов'язані із запеклим опором ворогів Радянської влади, то зворотний процес у сучасній Україні вже виглядав як нерозуміння «реформаторами» суті необхідних змін, які можна назвати «більшовизмом навиворіт». Це б немало великого значення, якби ця ідея не отримала свого розвитку у економічній політиці України того часу.

Ідея реформування власності, по суті за П. Ж. Прудоном, зберігається у деяких теоретичних положеннях українських економістів, які продовжують ставити в основу системи форму власності або як висхідну, або як основу всієї системи, що не змінює суті справи, тому що у даному випадку нівелюються відмінності між юридичним та економічним (усією системою виробничих відносин) її змістом. Звідси зміна юридичної форми нічого суттєво не змінює. Для цього достатньо нагадати невирішені колізії, що виникли у зв’язку із плутаниною між поняттями права власності та її реальною економічною формою.

Підведемо деякі підсумки. Економічна політика П. Ж. Прудона ***по-перше***, показала важливість виявлення відмінності між категоріями права власності та її юридичною формою, ***по-друге***, тісної прив’язки першого аспекту до змін у процесі виробництва, і, по-третє, неможливість ефективного реформування економіки виключно через сферу обігу. Зазначені аспекти, якщо вони не враховуються в економічній політиці завжди болюче відображаються в її наслідках, про що свідчить сучасна економічна політика нашої держави.

2.3.4. Німецька історична школа як альтернатива економічній політиці класичного напряму

Реальна практика формування економічної політики показала необхідність урахування ще одного важливого аспекту, який випливав із специфіки окремої держави і у значній мірі, визначав особливості її реформування, особливо, коли вона значно відставала у своєму розвитку.

У зв’язку з цим, виникала потреба дослідження середовища існування соціуму і значної деталізації факторів, які визначають рівень суспільного багатства, розглянутих через дії інститутів, як різновиду ***продуктивних сил нації в історичному аспекті.*** Звідси предмет дослідження економічної науки тлумачився як дія продуктивних сил суспільства економічного, та позаекономічного плану у часі, тобто історично.

Тому особливості економічної політики, що випливають із специфічних рис кожної держави багато у чому визначаються передумовами виникнення й

розвитку економічної науки та політики взагалі. Враховуючи, що на таку специфіку вперше звернули увагу саме німці, нагадаємо основні ідеї німецької історичної школи в якій вони вперше в історії економічної думки знайшли своє відображення.

Нагадаємо, що на формування її ідей у першій половині XIX століття суттєво вплинуло економічне становища Німеччини і, насамперед, її феодальна роздробленість. Досить сказати, що у XVIII столітті на її території налічувалося близько 365 удільних князівств, на яких діяло своє законодавство, карбувалися власні гроші, функціонувало своє законодавство, суди тощо.

Навіть після завершення об'єднання німецьких земель у 1871 року все ще залишалося 36 самостійних німецькомовних держав. В економічному розвитку країна продовжувала катастрофічно відставати навіть від Франції, не кажучи, про Англію. Так, у 1840 році, хоча чисельність німців приблизно дорівнювала населенню Англії (близько 27 млн. осіб), воно видобувало в 14 разів менше вугілля, виплавляло у 8 разів менше чавуну, переробляло у 16 разів менше бавовни, ніж острівна держава. [7, с. 306]

Тривала феодальна роздробленість загальмувала економічний розвиток німецьких земель, а тому пошук шляхів їх об'єднання ставав для німців нагальним питанням. Одночасно потрібно було віднайти джерела в німецькій творчості, які б відображали єдність ***німецького духу***, і органічно б накладались на ***процес створення загального внутрішнього ринку***. Саме таке завдання і поставила історія перед німецькою нацією.

Під ідею об'єднання поступово ***стали підводити практичні заходи***.

Першим кроком з них стало досягнення економічного єднання під егідою Прусського королівства, коли у 1834 року було створено митний союзу, який ставив за мету спочатку налагодити вільний ринок у межах німецьких територій, які входили до його складу. Це відкрило початок подолання позаекономічних зв'язків. З появою ще слабкого, але вже свого національного промислового капіталу виникала необхідність зміцнення та захисту національних продуктивних сил з пошуком шляхів прискорення промислового перевороту.

Період, який переживала Німеччина, знаменувався зростанням національної та громадянської свідомості німців, осмисленням ними себе як представників великої нації. Німецька інтелігенція всіляко підкреслювала таку духовну єдність, почерпнуту в ідеях німецької класичної філософії, і, перш за все, з праць І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля, де останній розглядав розвиток матеріального як реалізацію абсолютного духу. Для німців таким став ***дух німецького націоналізму***.

Предмет філософії Г. В. Ф. Гегель визначив як ***волю уособленої людини***, яка *економічно* могла реалізуватися тільки через ***ринок*** у формі ***приватної власності.*** Діяння ***абсолютного духу***, за Г. В. Ф. Гегелем, отримало своє завершення у формі прусської держави, створення якої стимулювалась шляхом налагодження постійних контактів німецьких учених з урядом країни через презентацію своїх наукових досягнень для їх

упровадження в економіку об’єднаних територій.

Німецька філософія стимулювала появу ***ідеології романтизму,*** що виявилась особливо потужною силою у народу, який не мав своєї держави. ***Економічний романтизм*** базувався на двох засадах: ***національній єдності,*** оформленої в ідеї націоналізму та ***побудові потужної централізованої німецької держави.*** Все це посилило інтерес німців до вивчення історії своєї країни, а з ним ***духовне*** почало превалювати над ***матеріальним.*** Саме у ці часи з'являється відоме гасло: ***«Нація понад усе».***

По-друге, як було вказано вище, Німеччина залишалась феодальною державою, а значить нерозвиненою країною, продовжувала пошуки шляхів виходу на рубежі розвинених країн. Для цього потребувалось знаходження нетрадиційних підходів подолання відсталості, виходячи з її тодішніх умов. До кардинальних дій німців підштовхували ще й деякі обставини самої дійсності. Перш за все, це порівняно невелика територія, безплідні землі, а на півдні гориста місцевість і бурхливе зростання населення, яке і без того загострювало проблему свого виживання. Збільшення продуктів харчування на безплідних землях вимагало зростання врожайності культур, що наштовхувалось на хронічну нестачу органічних добрив. Промисловість же, що зароджувалась, і була головною умовою підвищення продуктивності праці на землі, потребувала металу. Постала нагальна необхідність заміни в сільському господарстві органіки – неорганічними добривами, а деревини більш довговічним і міцнішим матеріалом.

Металургія та хімічна промисловість у ті часи стають для німців базою економічного прориву завдяки розширенню сировинної бази. Під неї була підведена магістральна ідея ***прискореної індустріалізації*** як способу переходу з розвитку безпосереднього машинного виробництва, здатного активізувати вирішення поставленого завдання. Зрозуміло, що визрівання молодого німецького капіталу насамперед потребувало його захисту від згубної для нього конкуренції з набагато розвиненими країнами, що й було досягнуто через ***економічну політику протекціонізму***. Тільки вона на той час дозволяла безпечно розширювати і постійно нарощувати вітчизняний економічний потенціал.

По-третє, була ще одна особливість, яка отримала реалізацію у підході німців до економічної парадигми нового типу – ***етичний аспект,*** що виходив за межі ***економічної проблематики***. Останній став провідним у вирішенні багатьох господарських проблем, які з часом були підхоплені американським ***інституціоналізмом***. Цим німці продовжили ідеї, що мали ґенезою ще філософію Арістотеля з її етичною складовою. Даний аспект разюче відрізнявся від англосакського з його домінуванням у теоретичному аналізі аспектів ринку через аналіз, перш за все, ***мінових відносин***.

Таким чином, ***подолання економічного відставання*** країни німцями пов'язувалося зі зміцненням ними національної єдності та централізованої держави, здатної захистити ***національні інтереси*** та ***прискорити індустріалізацію країни***.

Звідси ***визначальними положеннями***, які були покладені у фундамент

німецької історичної школи, стали три ключові положення: ***націоналізм, прискорена індустріалізація*** та ***етичний аспект***.

Велику роль у німецькому відродженні відіграла **камералістика**. Вона являла собою сукупність адміністративних та господарських знань, які включали у себе ряд спеціальних адміністративних та економічних дисциплін, які викладали в університетах тодішньої Німеччини.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що ефективна практика державного управління німецького уряду базувалась на ідеях **Даніеля Фрідріха Ліста (1789-1846)**. Його головна книга була написана для відсталих країн за якою, по вибору економічної політики протекціонізму чи фритредерства, на початковій стадії розвитку, легко, як по лакмусовому папірцю, визначити представників верхівки суспільства та групи до якої вони належать: компрадорської чи захисників економічних інтересів нації. Адже, якщо протекціоністська політика дає збитки з точки можливостей збільшення національного багатства, виходячи із сучасного відліку часу, але робить прорив на майбутнє, то фритредерство навпаки, маючи очевидні вигоди зараз, консервує відсталість на майбутнє. Тому теорія Ф. Ліста нині є для України єдиною магістральною лінією в період катастрофічного розвалу економіки незважаючи на всі заклики до нас представників Заходу через МВФ та СОТ проводити політику відкритих дверей.

Ідейна спадщина Ф. Ліста заклала міцний фундамент для подальшого розвитку Німеччини та була достойно оцінена, нажаль, вже після самогубства її автора, через діяльність німецьких економістів, об'єднаних чотирма поколіннями історичної школи.

Перше покоління історичної школи часто називають **старою історичною школою**, підкреслюючи тим самим відправний етап її розвитку.

Засновник школи професор **В. Рошер** стверджував, що ***немає загальних законів політичної економії***, як трактувала класична школа, а є тільки ***закони розвитку економічних фактів***. При цьому ним використовувалася ідея історичної школи права, що існувала в Німеччині з 30-х років XIX століття.

Виходячи із концепції національного розвитку **Ф. Ліста**, можна виділити декілька особливостей, які стосуються відносин між суспільством і державою. Так, в основу господарювання і економічного прориву була покладена ідея нації як основоположної складової. Навколо неї планувалась побудова стратегії розвитку із залученням до неї держави і окремих індивідів, але, на відміну від англійців, як частини національного спектра. Держава при цьому ставала могутньою силою об'єднання нації у справі збільшення матеріального добробуту через перерозподіл спочатку незначних коштів, отриманих через оподаткування, на основні напрямки розвитку економіки (металургія, машинобудування, хімія тощо) та на суспільне виховання людини в національному дусі, яка може стати активним учасником ринкового процесу через відповідне її виховання.

Вона не залишилась без уваги і була реалізована у працях видатного правознавця **Фрідріха Карла фон Савіньї (1779-1861)**, що використав

принцип, закладений Ф. Лістом, стосовно першочерговості інтересів нації над інтересами індивідуума та держави. Згідно з цим на теренах Німеччини повинне діяти не «природне право» (право кожної людини як першочергове), а «історичне право» (верховенство інтересів держави, що представляє *національну* спільноту перед особистістю). Згодом ця ідея отримала розвиток у працях нової (молодої) історичної школи.

Ще одним виразником ідей цього етапу був **Б. Гільдебранд**. Він продовжив розробку емпіричного підходу, збираючи матеріал, що розкривав закономірності історичного розвитку. Йому належить ***ідея трьохфазної моделі розвитку людського господарства***, де ***першою фазою є натуральне, другою – грошове та третьою – кредитне господарство***. Дослідник відкинув твердження англійської класики стосовно ***впливу на поведінку людини переважно егоїстичних мотивів, указавши, що на неї впливають, також, право, політика, національні інтереси тощо.*** Виступаючи захисником прав власності, вчений стверджував, що ***всякий прогрес у суспільстві пов'язаний з приватною власністю, а тому посягання на неї є і посяганням на технічний прогрес.***

Найбільш систематизований виклад ідей історичної школи отримав у творчості **К. Кніса**, який довів до логічного завершення твердження, стосовно того, що ***в суспільстві немає універсальних законів.*** Вони діють тільки у природі, оскільки вона незмінна. Закони ж, в економічній галузі, постійно змінюються, а тому природні закономірності тут не функціонують. ***Способами пізнання економічних явищ*** учений вважав ***статистику*** та ***економічні дослідження.***

Крім того, він здобув визнання завдяки узагальненню попередніх теорій вартості, капіталу та ренти, а також критиці теорії кредиту.

Таким чином, стара історична школа поставила завданням по новому підійти до дослідження процесів господарювання. Однак приступити до його вирішення можна було тільки після збору та аналізу величезного наукового матеріалу.

Напрацювання старої історичної школи знайшло своє продовження у працях її послідовників – **нової (молодої) історичної школи,** яка виникла у 1871 році, після об’єднання Німеччини. Якщо ***стара історична школа виконала завдання відпрацювання історичного методу та збору емпіричних даних про розвиток суспільства, то їх глибоке осмислення та практичне використання було завершено вже в рамках нової історичної школи.***

Причому, якщо ***стара історична школа*** для утвердження себе в якості **альтернативного напрямку** класичній політичній економії ***головним опонентом для себе визначила класичний напрям економічної науки***, то ***нова – соціал-демократичний рух***, акцентувавши увагу на його ***марксистській доктрині***, яка теж сповідувала історичний підхід, котрий, однак, принципово відрізнявся від варіанта, запропонованого історичною школою. Також ***змінювався і підхід до переходу у нове суспільство, де його головним засобом було не здійснення соціальних революцій, а поступове***

реформування та оновлення існуючого.

Ідеї, запропоновані представниками німецької історичної школи виявились настільки незвичними, що окрім існуючих суперечок з представниками марксизму, ***її методологія дослідження*** спровокувала гостру дискусію між засновником австрійського варіанта маржиналізму К. Менгером та Г. Шмоллером, що отримала назву ***«суперечки про методи»***. В її основі лягли принципово різні методологічні підходи, в яких ***представники німецької історичної школи відстоювали принципи історизму та національної своєрідності різних країн, акцентуючи увагу на особливе***. На відміну від них, ***прихильники австрійської школи вважали головним загальноекономічний підхід, беручи за основу індивідуалізм та кількісний аналіз економічних явищ.***

Якщо стара школа мала одного визнаного лідера – **В. Рошера**, то нова вже двох – **Г. фон Шмоллера** та **Л. Брентано,** погляди яких утворили, відповідно, два крила цього напряму – ***праве*** або ***консервативне***, що мало ще назву ***катедер-соціалізму*** та ***ліве*** або ***ліберальне***.

Консервативний напрямок представляв професор Берлінського університету **Густав Фрідріх фон Шмоллер (1838-1917)**. Він вважав, що ***завданням політекономії є не тільки вивчення фактичного і статистичного матеріалу та опис народногосподарських процесів і явищ, але і їх використання в практиці господарювання.***

При цьому особлива роль відводилася державі, яка повинна була виконувати ті функції, які не може забезпечити діяльність окремих осіб. До їх числа він відносив виховання людей у дусі ринкових засад, підтримку їх здоров'я, допомогу престарілим, жінкам, дітям, інвалідам і т. ін. Вчений пропонував здійснювати жорсткий контроль над громадянами з боку держави, яка мала б вирішувати будь-які соціальні протиріччя надкласовим (консервативним) шляхом, що і визначило назву цього напряму. Крім того, увага зверталась і на «етичний принцип», який повинен був формувати відповідні для ринкової системи звичаї, без яких існування ринкового суспільства неможливе. Централізація влади дозволяла економити кошти суспільства, направляючи їх через акумуляцію в державному бюджеті на прискорене вирішення завдань індустріалізації та виховання нації.

Для досягнення суспільного миру представники катедер-соціалізму у 1872 році утворили «Союз соціальної політики», який спочатку сформувався як союз однодумців правого крила школи, а потім вилився у практичну програму соціальних перетворень, що зводилась до ***таких заходів***:

- поліпшення статистики праці;
- обов'язкового навчання дітей у школах до 10-12 років;
- державного регулювання праці дітей, підлітків, жінок;
- організації страхування робітників від хвороб і нещасних випадків;
- установлення пенсій по старості та непрацездатності;
- організації третейських судів для розгляду скарг між робітниками і підприємцями;
- розвитку споживчої та житлової кооперації.

Менш відомим представником цього напрямку був **Адольф Генріх Готгільф Вагнер (1835-1917)**, який у 1892 році сформулював так званий ***закон постійного зростання державних потреб***, що отримав його ім'я.

Інший напрям, який виник у рамках «Союзу соціальної політики» – ***ліберальне крило***, репрезентував **Людвіг Йозеф (Луйо) Брентано (1844-1931)**. Він бачив роль держави, перш за все, у ***регулюванні ринку праці*** та ***розвитку соціального партнерства***. Іншими словами, якщо ***праве крило*** ставило за мету ***здійснення реформ через традиційні підвалини німецького суспільства – монархію*** та ***націоналізм, тобто згори, то ліве – шляхом розвитку профспілкового руху для досягнення класового миру, тобто знизу.*** Цей підхід, також, дозволяв економити кошти в проведенні реформ, але шляхом досягнення класового миру та національної гармонії, тобто без ***революції як крайньої форми вирішення класових протиріч.***

Крім суто практичних розробок цього крила, представляє інтерес і ***аналіз етапів розвитку капіталістичної економіки***, зроблений **Карлом Вільгельмом Бюхером (1847-1930).** Він виділив ***3 етапи розвитку економіки:***

1) «Ступінь замкнутого домашнього господарства», де споживання відбувається без обміну благ.

2) «Ступінь міського господарства» з порівняно слабким розвитком товарних відносин, що характеризується безпосереднім зв'язком виробника зі споживачем, і його праці на замовлення, що, по суті, є простим товарним виробництвом.

3) «Ступінь народного господарства», тобто товарного виробництва, що працює на невідомий ринок, де обмін найбільш розвинений, а довжина шляху товару подовжується і тому продукт виробляється послідовно на багатьох підприємствах. Звідси до уваги береться наявність торгового та позичкового капіталів, а значить – панування капіталізму, як суспільної системи. У зазначеному підході, виходячи з відміченої класифікації, міститься одна важлива деталь – ***спосіб обміну***, що є суттєвою складовою у розвитку капіталізму.

У подальшому ідеї Л. Брентано знайшли своє продовження у теорії держави суспільного добробуту, а потім і теорії економіки добробуту. Саме починаючи з творчості Л. Брентано починається чітка лінія на досягнення класового миру, яка тягнеться від соціальної школи до інституціоналізму і, нарешті, – «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.

Третя хвиля або **найновіша історична школа** пов'язана з іменами **Вернера Зомбарта (1863-1941)**, **Макса Вебера (1864-1920)** і менш відомого економіста **Герхарда Шульце-Геверніца (1864-1943)**, що зібрав величезний матеріал з історії промисловості і банківського капіталу.

Німецький націоналізм, відкритий з творчістю А. Мюллера та Ф. Ліста, прозвучав соціалістичними ідеями в новій історичній школі і отримав подальший розвиток у націонал-соціалізмі В. Зомбарта.

Вернер Зомбарт написав величезну кількість робіт, які стали згодом об'єктом гострих дискусій. Він почав свою наукову та літературну діяльність

як історик, будучи учнем Г. фон Шмоллера, потім прихильником марксизму, і, нарешті, завершив свою наукову еволюцію від марксизму до фашизму. Про його творчість сучасний історик економічної думки сказав, що «найкраще, що можна сказати про В. Зомбарта, – це те, що його роботи збуджують думку».

В. Зомбарт, досліджуючи національну економіку, величезну увагу приділив розвитку історії, яку визначає рух національного духу, що зумовлює всі явища світу матеріального. На думку вченого, при капіталізмі існує свій особливий дух, який є йому адекватним і висуває на перше місце ту націю, у якій він є найбільш розвиненим. У своїй книзі **«Євреї і господарське життя» (1911)** вчений стверджував, що капіталізм створили євреї, так як їх потяг до грошей як абстрактного багатства стимулює розвиток ринку, виконуючи роль, подібну дріжджів для тіста.

Його книга **«Торговці і герої» (1915)** носила націоналістичний характер. У ній він стверджував, що для початку розвитку капіталізму, є характерним дух людей з агресивним авантюризмом та прагненням до завоювання, а потім, з досягненням більш-менш розвиненого стану, починають усе більше цінуватися ділова мораль та раціональність поведінки господарюючого об'єкта. Звідси, на його думку, німці, що починали свій розвиток в умовах відсутності єдиної країни та внутрішнього ринку у силу історичних обставин, були змушені боротися за її об'єднання, а тому – виступали як ***«нація героїв»***. Англійці ж, що існували в умовах розвиненого ринку, протиставлялись німцям як ***«нація крамарів»***.

У подальших дослідженнях В. Зомбарт ***намагався поєднувати історичний підхід у вивченні економічних явищ з абстрактною теорією капіталізму***, що знайшло своє відображення в його фундаментальній багатотомній роботі **«Сучасний капіталізм» (1902)**. У ньому було показане господарське життя Європи в історичному розрізі від раннього середньовіччя до XIX століття. Фундаментальна праця включала і відомості про економічні уявлення людей в кожну епоху. Однак вершиною світової економічної думки твір не став.

У ньому В. Зомбарт увів два нові поняття ***«господарська система»*** і ***«господарська епоха».*** Перша категорія – це абстрактна модель, очищена від історичної конкретності. Друга – реальність, що служить об'єктом аналізу. Вивчення епох знайшло своє відображення у сформованих теоретичних моделях. Згодом, у першій половині XX ст. цей підхід розвине В. Ойкен, використавши зазначений принцип для формування типів господарств.

Завершення ідеї «національного духу» в найновішій історичній школі отримали логічний розвиток у працях німецького філософа, історика, соціолога та економіста **Макса Вебера**. На його долю випало осмислення та підведення підсумків складного шляху, що пройшла історична школа у XX столітті. Вчений подолав упередженість націоналізму і однобічність «історичного методу» довівши, що ***розвиток економічного життя народів і їх культури*** *визначається* ***загальними законами, які пробивають собі дорогу крізь національні особливості.***

Коло розвитку світової економічної науки замкнулося. ***Відбулося***

своєрідне доповнення методу класичної школи німецьким історичним методом та повернення німців у русло світової економічної думки. Тобто відбулося повернення до визнання основ того методу, із заперечення якого німецька історична школа почала свій шлях, проте, вже на новому, більш високому щаблі суспільного розвитку. Крім того, М. Вебер зазначив недостатність виключно описів в історичній науці. На його думку, необхідні ***узагальнення*** та ***інтерпретація***. Ним була висунута концепція ***ідеальних типів*** (певна схема для пояснення конкретних фактів і процесів історичного розвитку того чи іншого народу).

Помітне значення у науці залишили його роботи **«Протестантська етика і дух капіталізму» (1905)**, а також **«Господарська етика світових релігій» (1919)** про ***вплив релігії на економіку.*** М. Вебер показав, що у кожній релігії існує два компоненти: містичний і аскетичний. Причому аскетичний компонент більше впливає на зміцнення і розвиток раціонального початку, що становить основу капіталізму. Саме цей виток найбільш розвинений у протестантизмі, де богоугодність людини визначається її успіхом на обраному нею терені господарювання.

М. Вебер зробив те, чого не вдалося здійснити В. Зомбарту. Він створив фундаментальну історико-економічну працю, яка могла б стати результатом роботи цілого інституту. Причому, зробив все це самотужки. Його епоха збіглася з періодом відродження кантіанства, прихильником якого він був. Саме оновлений метод І. Канта вчений використав для своїх соціально-історичних досліджень. До найвищих цінностей людства він зараховував свободу індивіда, а расизм і націоналізм вважав хибною ідеологією.

Однак головне надбання вчених цього етапу полягало у тому, что вони відкрили засади **найновітнішої німецької історичної школи.** Так постмарксистське дослідження капіталізму, більш усього В. Зомбартом, виходячи з тенденції розвитку промислового капіталізму, починаючи з XVI століття, змінило ***марксистську матеріалістичну теорію історії*** на ***теорію історичного процесу***, де в соціальній та економічній історії визначальна роль вже належала інтелектуальним факторам. До інтелектуальних факторів були віднесені такі визначні, як духовні, наукові та релігійні, що суттєво впливають на економіку. Зафіксовані як даність, вони на початку XX ст. отримали характер результату ***усвідомленого формування*** завдяки започаткованому В. Зомбартом поняттю «господарської системи», яке дало можливість, у майбутньому, В. Ойкену вперше побудувати динамічну систему економічного розвитку Німеччини в теорії господарських порядків.

Останній представник новітньої історичної школи **Артур Шпітхоф (1873-1957)** виявився провідним дослідником ***економічної кон'юнктури*** у Німеччині, що було характерно для багатьох виразників інституціоналізму. Він висунув постулат про сталу мінливість економіки і вважав, що ***не тільки національна економіка, але й кожен етап її розвитку потрібно вивчати з позиції окремої економічної теорії.***

Причому цей напрямок кардинально відрізнявся як від маржиналізму (заперечення індивідуалістичного підходу щодо оцінки економічних благ,

який не враховує ***групові*** інтереси людей, замінюючи їх дією ***індивідів***), так і марксизму (про вирішальну роль процесу виробництва та ***заперечення ролі права*** і ***надбудови*** та кінцеву ***залежність їх від базису***). Мали місце і відмінності від попередньої німецької історичної школи, які полягали у прагненні створити економічну ***теорію загальну*** для всіх країн, в якій вирішальну роль у розвитку суспільств має етико-правовий аспект.

Якщо здобутки економічної теорії представників цього напрямку навряд чи можна назвати вагомими, то в методологічному плані вони розчистили дорогу появі **інституціоналізму**.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що дослідження інститутів та капіталістичного духу, зроблене представниками найновішої історичної школи, дає можливість вважати їх першими німецькими інституціоналістами.

На рубежі XIX - XX століття у Німеччині виник новий етап розвитку історичної школи, що отримав назву **соціальної школи**. Якщо стара школа з'явилась у період панування в Німеччині дрібнотоварного виробництва, нова та новітня – при наявності розвиненого капіталізму епохи вільної конкуренції, то соціальний напрям виник з початком домінування монополій та державно-монополістичного регулювання.

Змінився і стан Німеччини. Так, якщо за рівнем свого розвитку вона у першій половині XIX ст. відставала навіть від Франції, то з початком XX – вийшла на перше місце в Європі, а у світі поступалася лише США.

Між історичною школою і даним етапом продовжувала зберігатися спадковість. Його представники німці **Рудольф Штаммлер (1856-1938)**, **Рудольф Штольцман (1852-1930)**, **Франц Оппенгеймер (1864-1943)**, **Карл Діль (1864-1943)** та австрієць **Отмар Шпанн (1878-1950)** при аналізі ряду проблем і категорій відрізнялися великою різноманітністю. Однак при цьому мала місце одна суттєва спільність. ***Соціальне життя суспільства вони розуміли як сферу соціальних відносин.*** Причому останні розумілися як ***правові*** та ***етичні***, які визначають усі інші.

Слід відзначити, що історична школа не обмежилась у своїй діяльності виключно рамками Німеччини. Її ідеї отримали своє продовження та розвиток у окремих країнах світу і, перш за все, у Великій Британії, Франції та Росії, а з часом, закріпилися на благодатному ґрунті і у США.

Так, до найбільш видатних представників школи у Великій Британії слід віднести **Арнольда Тойнбі (Старшого) (1852-1883)**, **Вільяма Каннінгема (1849-1919)**, **Вільяма Джеймса Ешлі (1860-1927)**, **Джона Аткінсона Гобсона (1858-1940)** тощо.

Один з найвидатніших представників цього напрямку, відомий англійський історик та родоначальник економічної історії як самостійної дисципліни **В. Каннінгем** стверджував «відносність економічних учень» та вважав, що вивчення економічної історії необхідне для знання економічних фактів, які є найкращим уведенням в економічну науку. Його головним напрацюванням стала робота **«Зростання англійської промисловості і торгівлі» (1882)**, яка мала величезний стимулюючий вплив на викладання і дослідницьку роботу в університетах країни.

У Франції у цьому напрямку працювали **Клемент Жугляр (1819-1905)**, **П'ер Еміль Левассьор (1828-1911)**, **Шарль Жид (1847-1932)**, **Франсуа Сіміан (1873-1935)**, **Альбер Афтальон (1874-1956)** та інші.

Найбільш знаний представник цієї течії в країні, видатний соціолог та економіст **Ф. Сіміан** був послідовником **Е. Дюркгейма (1858-1917)**. Вчений в основу своєї методології досліджень поклав ***принцип «соціологічного релятивізму»***, тобто прагнення розглядати явища у їх соціологічному контексті, приділяючи рівну увагу культурним, історичним та економічним чинникам щодо формування суспільного процесу. Скрупульозним емпіричним аналізом, заснованим на розробці статистичного матеріалу, критикою абстрактних економічних і соціологічних теорій він сприяв поширенню у Франції методів емпіричної соціології.

У полеміці з представниками історичної школи дослідник доводив, що в історії слід шукати не випадкове, а закономірне, елімінувати індивідуальне, щоб дослідити соціальне. На його думку, історія забезпечує соціологію конкретним матеріалом, тоді як соціологія відкриває історії схему розвитку. Вчений відкидав концепцію, згідно з якою історію роблять великі люди. На його думку, вчинки будь-якого індивіда обумовлені «колективними уявленнями», що відрізняються від «індивідуальних уявлень». Великі люди діють на основі надзвичайно розвиненого соціального інстинкту і їх роль вимірюється здатністю зрозуміти і передбачити потреби та тенденції колективного розуму всього суспільства.

Істотний внесок у розробку проблем історичної школи зробили, також, видатні українські та російські економісти **Іван Іванович Янжул (1846-1914)**, **Іларіон Ігнатійович Кауфман (1848-1916)** та **Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919)**.

Таким чином, історична школа виникла як своєрідний шлях обґрунтування економічного і духовного об'єднання багаточисельних феодальних князівств в єдину могутню державу для економічного прориву.

Тому значення даної школи для країн наздоганяючого розвитку важко переоцінити. Сформований нею новий підхід у дослідженні економічних явищ через підбір та аналіз багатого історико-географічного та економічного матеріалу, на базі якого був використаний ***історичний метод дослідження через вивчення господарських явищ і процесів національної та часової визначеності, дозволив обґрунтувати пріоритетність ролі держави в забезпеченні національних інтересів та соціальної злагоди***. У кінцевому рахунку, вибраний нацією вищеназваний підхід, спочатку відкинувши здобутки класики, а потім повернувши її в економічний аналіз і починаючи з творчості М. Вебера, визначив на довгі роки інструменти стратегії розвитку німецької економічної науки.

Ідеї прихильників німецької історичної школи, хоча і не отримали загального розповсюдження, все ж знайшли своє продовження у творах англійських, шведських, американських та інших економістів. Крім того, нова історична школа здійснила великий вплив на появу **інституціоналізму**.

У свій час, **Дж. М. Кейнс**, виходячи з тез **В. Зомбарта** ***про***

«організований капіталізм» обґрунтував теорію державного регулювання капіталістичної економіки, зробивши висновок про те, що тільки активна фінансова політика, що стимулює сукупний попит, може подолати масове безробіття у період загальної кризи.

Рекомендації **Л. Брентано** з приводу ***державного управління ринком праці*** знайшли відгук у американського економіста **Артура Мелвіна Оукена (1928-1980),** який вважав, що будь-яка теорія про формування заробітної плати і ринку праці повинна виходити з його недостатньої гнучкості. Тому держава зобов'язана сприяти створенню в угоді між підприємцями та найманими робітниками таких умов, щоб вони були зацікавлені у підписанні довгострокових домовленостей про працю та гідну за неї платню. Саме те, що А. Сміт називав ***«невидимою рукою»***, яка розподіляє виробництво та продаж товарів, А. Ойкен доповнив та розвинув її як ідею ***«невидимого рукостискання»*** між двома сторонами.

Неабияке значення ідеї історичної школи в умовах транзитивної економіки мають для сучасної України. Уряд, виходячи із існуючої ситуації, мав би надавати всіляку підтримку вітчизняним виробництвам, які визначають стратегічний розвиток у глобальній економіці. Крім того, держава, в умовах «затягування поясів» для світового прориву, повинна потурбуватися про збереження соціальної злагоди у суспільстві через стимулювання розвитку продуктивних сил, тобто «промислового виховання нації» згідно з концепцією Ф. Ліста, коли втрати, пов’язані з цим процесом, досить тривалий час будуть повинні нести *всі*, без винятку, верстви країни.

Підводячи підсумки, слід нагадати, що німецька історична школа пройшла у своєму розвитку ряд етапів. Так, **стара школа** обґрунтувала нові методологічні принципи аналізу економічних явищ та почала збирати статистичний матеріал, стосовно законів зростання національного господарства. Її **нова** генерація приступила до його ґрунтовного аналізу і використання в практиці господарювання. Представники **новітньої школи** провели глибокий аналіз напрацювань попередників і дали нову інтерпретацію цим економічним явищам, доповнивши здобутки класичної школи А. Сміта і Д. Рікардо, чим вивели економічну науку на якісно новий рівень, узявши за основу розвитку суспільства ґрунтовне дослідження його інститутів. Останній – **соціальний** етап став своєрідною модифікацією історичної школи в умовах монополістичного капіталізму.

Таким чином, **німецька історична школа** поклала початок ретельному дослідженню суті та розвитку інститутів, але, на відміну від **інституціоналізму** не визначила їх у якості предмета, тобто не розглядала ***проблематику господарювання виключно через інституційне середовище.***

Крім того, німецькою історичною школою була підкреслена значна роль держави у модифікації продуктивних сил. Взявши це положення за основу, американський інституціоналізм вніс у нього певні корективи, які в основному торкались взаємодії суспільства та держави.

Якщо німці, за відсутності розвиненого ринку, вимушені були використовувати державу для концентрації нарощування зусиль у вирішенні

господарських і політичних завдань через ***принцип етатизму***, то роль держави у американському суспільстві була значно скромніша і зводилась лише до інструменту в контролі за проведенням економічної політики. Американське суспільство високо цінувало *індивідуалізм*, і тому постійно шукало ефективний механізм контролю обмеження дії держави щодо недопущення перешкод у реалізації волі окремої особистості

Такий підхід виявився найбільш близьким до інституційного підходу, який використав напрацювання прибічників **історичної школи *у Німеччині***, а точніше, **найновішої історичної школи**. Цим уперше, інститути почали досліджуватися через вирішальну роль проблем, що знаходилися на межами економіки та права, етики, моралі з підкресленням значення свідомого початку у суспільстві, який, на їх думку, повинен був керуватися державою.

2.3.5. Питання економічної політики в умовах завершення формування класичного напрямку політичної економії та її еволюції в неокласичний напрям

Особливе місце у розвитку англійської класичної школи та економічної політики країни тих часів, займає вчення **Джона Стюарта Мілля (1806-1873)**, яке з одного боку, на основі її здобутків опрацювало та узагальнило отриману спадщину стосовно капіталізму XIX століття, а з іншого – вивело теорію на новий рівень. Причому, використавши досягнення своїх попередників таких, як І. Бентам, Д. Рікардо, Т. Р. Мальтус та Ж. Б. Сей, Дж. С. Мілль направив свою теорію на шлях соціальних реформ, завдяки чому став одним із засновників ***соціального реформізму***, що відобразився у його економічній політиці.

Звідси важливим аспектом вченого стала постановка питання про необхідність з'ясування об'єктивних основ реформування суспільства, що є нехарактерним для західної класики. Це зближує його позицію з теорією К. Маркса, однак, на відміну від останнього це повинно відбуватися не ***революційним***, а виключно ***еволюційним шляхом***. Виникає питання, як це відбулося? Чому вчений, що розпочав свою діяльність як представник буржуазного світогляду, завершив перший етап класики як прихильник ***соціалістичних ідей***?

Зрозуміти таку незбагненну логіку трансформації ідей вченого можливо лише за умови демонстрації відправних пунктів його дослідження та їх еволюції. Зазначимо, що ключова складова, що об'єднувала його з класикою була ідея *еволюції* суспільства. Дж. С. Мілль, розвиваючи її, визнавав дію економічних законів, правда, перш за все, у виробництві, а, також, форму приватної власності як основу суспільного прогресу, закон народонаселення Т. Р. Мальтуса, ідеї утилітаризму І. Бентама тощо.

Далі починались розбіжності. На відміну від класиків учений вважав, що закон народонаселення Мальтуса немає такої фатальної дії і його можна упередити, свідомо зупинивши неконтрольовану народжуваність, шляхом роз'яснення нижчим верствам населення катастрофічність її наслідків.

Учений зазначав, що змінити економічні закони виробництва неможливо, бо вони визначаються об'єктивними обставинами як-то, типом природних законів (технологією, плодючістю землі, кількістю робітників і т. ін.). У той же час, розподіл вироблених благ відбувається суб'єктивно, тобто ***персоніфікується*** і визначається традиціями та способом життя суспільства. Звідси реформи, на його думку, треба зосереджувати на найбільш справедливому ***розподілі суспільного багатства***, а не на темпах його зростання, які треба адаптувати згідно з принципом І. Бентама (досягнення максимальної корисності для всіх верств). Це не означає, що така дія суспільства є свавільною, бо тут мова йде тільки про люфт у розподілі який неодмінно позитивно вплине на подальше зростання величини суспільного багатства. Специфіка законів розподілу багато у чому, згідно з Дж. С. Міллем, диктується відмінностями, що існують у різні часи і різних країнах, яка багато у чому залежить від законів та звичаїв суспільства, нахилів правлячої еліти тощо.

До нових надбань вченого, які виокремлюють у класиці, додамо, ще два важливих положення. По-перше, визнаючи існуючі жорсткі форми боротьби людини за своє існування, він не вважав їх незмінними і бачив у користолюбстві не тільки ваду існуючого суспільства, але і позитивну його сторону. Саме через користолюбство і треба розвивати у людині спонукальні мотиви, навчаючи всіх кращим, цивілізованим прийомам примноження багатства. По-друге, у суспільстві потрібно запобігати небезпеці розчавлення індивідуальності окремої особи. Таким чином, у першому випадку вченим були виділені ***економічні***, тобто практичні складові перетворень, а у другому – ***політичні***, які він і розвинув у своїй наступній праці **«Про свободу» (1859)**.

Цікаво, що аналізуючи вади капіталізму, Дж. С. Мілль із співчуттям ставився до простого люду та позицій соціалістів-утопістів, визнаючи їх правоту, але бачив недоліки суспільства, як К. А. де Сен-Сімон та Ш. Фур'є не серцем, а розсудком. Треба пам'ятати, що з часів Великої французької революції ***політичні аспекти*** старих утопістів доповнились новими – ***економічною складовою***.

Не визнаючи хиби буржуазного суспільства наслідком приватної власності, Дж. С. Мілль підкреслював, що «негативи» капіталізму, відбуваються через збереження напластувань доринкових епох та зловживання приватною власністю. Саме ця ідея покладена в основу його економічної політики та її непогано було б узяти на озброєння нашим законодавцям.

На стадії тогочасного суспільства вчений побачив реальну, хоча і обмежену можливість його ***соціалізації***, яку конче треба використати. Виходячи із поставленої мети, витікали й інші аспекти його вчення як, наприклад, визначення ***предмета економічної науки***, який він бачив ***не у розподілі існуючого багатства, а у зростанні нового***.

Виходячи з положень класичної школи, **Дж. С. Мілль** визначав ***предметом політекономії*** науку про ***«багатство, дослідження його сутності, законів виробництва та розподілу»***. Саме ж ***багатство***

тлумачилось як ***«поняття, що охоплює всі корисні або приємні речі, які володіють міновою вартістю»***.

У його часи економічна наука поступово виходила за межі суто ***теоретичних аспектів*** і виступала ***як нова галузь знань, де теорія виливалася в оцінку практичних дій людей та аналіз їх поведінки, як здатність оцінювати різні способи досягнення кінцевої мети.*** Звідси більш чітко розмежовувалися позитивні і нормативні знання.

Надалі це положення відбилось у формуванні предмета **економіки** у його геніального учня і послідовника **А. Маршалла**. Нагадаємо, що намітки до такого переходу політичної економії у практичне русло мали місце ще у працях **Н. В. Сеніора**. Основу ж економічної науки, за **Дж. С. Міллем**, складав ***поділ науки на чотири розділи: виробництво, розподіл, обмін і споживання***, який пізніше отримав нищівну критику з боку К. Маркса***.***

У ***метод дослідження*** економічної науки Дж. С. Мілль увів ***економічний позитивізм***, коли джерелом істинних знань ставали ***емпіричні факти***. Тим самим, він звернув увагу на небезпеку використання суто ***дедуктивного методу***, відстоюючи необхідність перевірки даних дійсності емпіричною базою. Прикладом цього може бути факт залежності частини економічних законів від конкретної ситуації, коли вони втрачали свою силу дії в залежності від часового простору.

Теоретичні обґрунтування ***вартості*** багато у чому будувалися на положеннях Д. Рікардо, після якого мало що можна було б додати у розробку цього питання, а з іншого боку, використовувались практичні результати теорії народонаселення Т. Р. Мальтуса. Так, пропонувалося зважувати прийняття законів та юридичних актів з боку держави з урахуванням їх впливу на чисельність населення.

Саме з вищевикладеного і витікали соціалістичні ідеї Дж. С. Мілля та його ***реформізм, що*** і визначав ***напрямки проведення соціальних реформ. Стисло вони можуть бути зведені до таких положень:***

1. Знищення найманої праці шляхом удосконалення приватної власності на основі розвитку кооперативно-виробничих асоціацій та трудової діяльності еволюційним шляхом, що автоматично знімає класовий антагонізм між капіталістами та найманими робітниками через налагодження нових відносин партнерства***.***

2. Соціалізації земельної ренти за допомогою земельного податку***.***

3. Обмеження нерівності в багатстві шляхом локалізації прав наслідування, що дає «помірне забезпечення» спадкоємцям.

4. ***Визначення ролі держави відносно окремого господарюючого суб'єкта.***

Являючись прихильником принципу «laissez faire», в окремих випадках вчений допускав можливість втручання держави у реалізацію основних прав приватної власності, які були пов'язані, у тому числі, і з здійсненням оподаткування, судочинства тощо. Причому подібне втручання вбачалось через сферу розподілу, з дотриманням принципів справедливості, рівномірності, платоспроможності тощо. У цьому ж руслі діє його принцип,

стосовно необхідності прогресивного оподаткування та неоподаткованого мінімуму, що витікає із теорії «рівності пожертви», коли податок визначається не стільки розміром його відсотка, скільки тим, що залишається у товаровиробників після його сплати. Дане положення є особливо актуальним в умовах, що склались в Україні в останні роки.

Розвиток ринку, який досяг свого найвищого рівня на початку 90-х років XIX ст. дав можливість уточнити інструментарій ведення господарства окремими господарюючими суб'єктами. Іншими словами, економічна теорія, яка багато у чому залишалась практичною наукою, робить рішучий крок у бік розв'язання безпосередніх процесів господарювання. Багато у чому це стало можливим завдяки досягненню промисловим капіталом своїх розвинених форм, а відкриття, зроблені в інших науках не тільки економічного плану, дозволили зробити цілісну концепцію реалізації практичних напрацювань. Класика поступово набуває нових рис, що фіксується у необхідності уточнення її назви. У зв'язку з цим, виникає неокласичний напрям, представлений концепцією маржиналізму.

З останньої третини XIX ст. класичний напрям остаточно оформився у **маржиналізм**, який у 1871 році приймає вид економічних шкіл спочатку ***першої***, а потім ***другої хвилі***. У своєму розвитку, як відомо, він пройшов ***два етапи або хвилі: перша хвиля – з 1871-90-их рр. та друга – з 1890-1930 рр.***

Досягнення маржинальною концепцією свого розвиненого стану передували роботи авторів, які послідовно закладали фундамент у цей напрям. Посилюючи безпосередньо практичний аспект класики, вони продовжували вважати ринок самодостатньою і саморегулюючою системою. Саме у руслі такого підходу продовжували вестись пошуки передумов досягнення ринкової рівновага як головної засади класики взагалі, так і маржиналізму, зокрема, як його відгалуження через уточнення законів ціноутворення.

При цьому не зважаючи на ***принципово різний підхід до трактування мірила мінової цінності задля наближення даної концепції до вирішення практичних засад, через розробку нових елементів методу та методології дослідження,*** маржиналізм усе ж продовжував залишався у межах класичного напряму**.**

Причиною цього стало фундаментальне положення останнього – слідування концепції економічного лібералізму, яку маржиналізм намагався уточнити через визначення кількісних параметрів економічних процесів для досягнення ефективного господарювання через новий підхід до аналізу мінової цінності, мірилом якої стала гранична корисність. У результаті чого виник **економікс**, що зовні оформився як новий, зміщений у бік практики, варіант економічної науки.

У зв'язку з цим, виникає питання про співвідношення економічної політики та напрацювань маржиналізму. Зовні це може виглядати як повна відсутність напрацювань в економічну політику класичної школи. Зовсім по іншому це виглядає з точки зору глибинних характеристик проблеми. Справа у тому, що маржиналізм, повністю зберігаючи основи класичного підходу в

економічній політиці за А. Смітом, розробив ефективний механізм підтримання пропорцій суспільного відтворення через дію конкретного господарюючого суб'єкта шляхом ведення ним справ у руслі орієнтації на ***граничну корисність***, а з часом – і ***граничну продуктивність,*** виходячи з напрацювань американського економіста Дж. Б. Кларка.

На відміну від нього, такий же, практичний підхід в економічній теорії у цей час отримала у Німеччині **історична школа.** Цей підхід виявився альтернативою класиці та однієї із її шкіл – **марксизму**. «Політична економія» класичного напряму як наука про мінові цінності у німців замінюється «Історією народного господарства». Цьому були свої причини, що полягали у незначній розвиненості на німецьких землях внутрішнього ринку як наслідку феодальної роздробленості. Саме остання і змусила німців шукати інший спосіб досягнення капіталістичних форм господарювання як найбільш ефективних для подолання відсталості у більш швидкий спосіб. Але для цього необхідно було звернути увагу не на загальні риси ринкової системи, а на їх національну специфіку. Саме це завдання і виконала у німців **економічна історія**. Тут емпірія як аргумент у вивченні специфіки дії продуктивних сил тодішніх німецьких земель та трансформації отриманого матеріалу в практичне русло набула особливого значення.

Подальший розвиток названих напрямів (маржиналізму, німецької історичної школи, марксизму) показав, що ні один із них окремо взятий не може бути використаним повною мірою для практичних цілей. Звідси виникла нагальна необхідність їх об'єднання і доповнення напрацюваннями інших наук, що закривали б прогалини в побудові більш досконалих принципів господарювання у згаданих вище напрямках. Подібне завдання поставив та блискуче вирішив англійський економіст, фундатор кембриджської школи – **А. Маршалл**.

Таким чином, останній створив модель часткової економічної рівноваги, чим підвів під теорію класиків могутні підвалини у вигляді практичної складової, що завершили формування на мікроекономічному рівні принципів економічної політики, створеної як цілісної концепції ще А. Смітом. Однак розвиток економічної форми монополій підірвав ринковий механізм саморегулювання і заставив розвинені суспільства почати активний пошук принципово нової економічної політики в умовах підриву вартісних процесів.

Як уже було зазначено раніше, класичний напрям активно почав безпосередньо пристосовуватися до потреб господарчої практики, починаючи з маржиналізму. ***Особливості його економічної думки першої хвилі*** полягали у тому, що він, з одного боку, розробивши специфічні інструменти до потреб господарчої практики, почав відпрацьовувати нові підходи до встановлення граничної корисності, що визначило спільні з маржиналізмом риси як концепцією економічної науки.

Перш за все, це практичне спрямування напрацювань, що характерно як для першого, так і другого напрямку, орієнтація на використання граничних величин тощо. Однак при цьому мали місце і певні особливості, які

визначали соціально-економічна та історична специфіки розвитку тих суспільств, де вони виникли. Одночасно відбувалась інтенсивна розробка нових методів дослідження дійсності для більш тісного їх зв'язку з практикою.

Перша хвиля була започаткована **австрійською (віденською)** з її ***граничною корисністю***, та **Лондонською школами**. Трохи пізніше до них, у 1874 році, приєднується **Лозаннська школа** з її ***теорією загальної економічної рівноваги*** **Л. Вальраса**, що разом з Лондонською поглибили математичні модифікації маржиналізму, створивши на його основі перші економічні моделі.

Австрійська (віденська) школа, на чолі із її метром **Карлом Менгером (1840-1921*), взяла у якості основи граничної корисності суб'єктивний підхід оцінки речей індивідом.*** Саме виходячи із цього положення досліджувались усі інші економічні явища. ***Школа використала каузальний підхід і не застосовувала в дослідженнях математику.***

На відміну від неї, **Лондонська** та **Лозаннська школи** застосовували ***функціональний підхід, а тому математика відігравала тут значну роль. Створення моделі загальної економічної рівноваги*** **Л. Вальраса** ***мало велике значення для науки, але носило статистичний характер. З часом*** **А. Маршалл** ***створив модель часткової економічної рівноваги, чим перевів дослідження у площину динаміки.***

Як відомо з курсу історії економічних учень, ***другий етап*** означився появою **Кембриджської** ***(теорія часткової економічної рівноваги)*** та **американської** ***(теорія граничної продуктивності)*** **школами**. Вони базувались на поглибленні маржиналізмом 70-90-х років XIX століття основних положень класики, що дозволило вивести економічну теорію на якісно новий рівень. Завдяки уточненню принципів економічної науки закладених, ще класикою та її новими розробками, які були в арсеналі або взагалі не використовувались. Особливо цим вирізнялась перша школа.

Таким чином, на новому етапі розвитку суспільства основні ідеї маржиналізму отримали новий подих через запровадження в обіг принципу граничного аналізу і визначення величин цінності ринкових благ їх корисністю та рідкістю. Таким чином, у руслі нового етапу науки складались погляди на ті чи інші сторони економічного життя суспільства або у підтвердження окремих положень англійської класичної політичної економії, або в протилежність ним. Причому висновки вчених суттєво відхилялись у бік трактування найважливіших категорії класики – мінової цінності (вартості).

В одних випадках, головним чином, коли мова йшла про глибинні економічні закономірності, діаметрально протилежні висновки обумовлювались класовими, партійними підходами. В інших, виходячи із необхідності задоволення потреб у практичних рекомендаціях, центр тяжіння в дослідженнях зміщувався на необхідні державі, соціальним верствам та класам, різним господарюючим суб'єктам потреби. Не останню роль тут відігравали і різні наукові вподобання та інтереси дослідників.

Одночасно, починаючи з 90-х років XIX століття, у класичну доктрину ринкового лібералізму, окрім маржинальних підходів, був привнесений мікроекономічний аналіз щодо проблеми відтворення індивідуального капіталу. З часом, починаючи з 30-х років минулого століття, неокласичний напрям економічного неолібералізму починає доповнюватись макроекономічними дослідженнями та ідеями виваженого державного регулювання ринку.

Вихід на практику через формування принципів економічної теорії як методу, що визначав би, у тій чи іншій господарській ситуації, правила практичної дії в Кембриджській школі, мав результатом уведення в науковий обігяк окремої проблеми відносин попиту та пропозиції. Саме це дозволило вийти на магістральний шлях нової науки – мікроекономіки через вимір ***сили***, а не самих ***спонукальних мотивів*** людей, які її метр – **А. Маршалл** запропонував обчислювати через ***гроші як ціну попиту та пропозиції***. Останній аспект як відправний пункт його дослідження, у розгляді питань мікроекономічного аналізу, постійно уточнювався та доповнювався все новими складовими, проходячи червоною ниткою через його витвір.

Характеризуючи методологію неокласики слід відмітити, що зміщення предмета дослідження в кінці XIX століття мало наслідком оновлення методологічного інструментарію. Продовжуючи традиції класики, акцент науки зміщується у бік дослідження поведінки економічної людини, яка постійно намагається максимізувати свій доход і мінімізувати витрати.

Взявши за основу маржинальні напрацювання концепції граничної корисності, неокласики другої хвилі пішли далі своїх попередників. Вони відмовились від орієнтації на категорію ***граничної корисності***, замінивши її виключно ***функціональним аналізом***. Крім того, отримав поглиблення аналіз сторін попиту (гранична корисність) та пропозиції (граничні витрати виробництва), при збереженні використання граничних величин як методологічної основи дослідження.

Це дозволило на іншій стороні земної кулі, у США, внести корективи і доповнення у принцип граничної корисності, яка трансформувалась у ***концепцію граничної продуктивності***, запропонованої **Дж. Б. Кларком**. На її базі була створена нова концепція розподілу, що дозволила розширити межі використання маржинальної теорії ціни, а на її основі розробити закони розподілу продукту між класами з метою його оптимізації.

Напрацювання представників неокласики першої хвилі впритул наблизили економіку до вирішення безпосередніх практичних питань. Але зробити надбання тодішньої науки такими, що повністю б вирішували це завдання було зарано. Для цього необхідним ставав відповідний стан ринку, що надавав реальну можливість застосувати до всіх його частин поняття міри. Саме у А. Маршалла економічна наука вперше і предстала у тому вигляді співвідношення вже існуючих концепцій і у тому «пропорційному» розвитку своїх складових частин, коли до них може бути використана математика для задоволення безпосередніх потреб капіталістичної практики.

Саме А. Маршалл як представник англійської економічної науки та

фундатор Кембриджської школи довів економічну науку до того рівня конкретики, що дозволила перевести накопичені нею здобутки в господарську сферу. Завдяки цьому йому вдалося здійснити сокровенні бажання товаровиробників в отриманні дієвих інструментів управління економічними процесами, чим завершити напрацювання попередників, доповнивши їх власними і направити їх у практичне русло, спростивши їх, одночасно невілюючи протиріччя між існуючими теоріями.

За такими протилежними за своєю суттю тлумаченнями економістами фундаментальних питань як вартість та ціна, він уловив їх спадковість та показав місце кожної із представлених концепцій для вирішення безпосередніх проблем господарювання. Виходячи з вище викладеного, вчений зробив висновок, «… що прогрес економічної науки практично не привів до виявлення будь-яких нових розбіжностей по суті, тоді як він безперервно зводить уявні відмінності по суті у відмінності по ступені» [197, т. I, с. 110]. Крім того, в систему його поглядів потрапили не тільки елементи економічної теорії різних шкіл, але і філософії, соціальної психології та інших наук.

Таким чином, роботами А. Маршалла завершила своє формування нова наука – **економіка**, назва якої була запропонована, як відомо, В. С. Джевонсом, а основні поняття, як попит і пропозиція, були введені в обіг ще його попередниками. Проте, як це не дивно, ніхто із них так і не побачив у відносинах попиту та пропозиції основний стрижень переходу політичної економії як науки у бік безпосередньої практики. Стосовно цього А. Маршалл неодноразово зазначав, що такий підхід виводить науку на новий рівень, коли всі теоретичні опрацювання, зроблені його попередниками, розглядались в його головному творі «Принципів економічної науки» через призму господарської практики.

Тому розбіжності економістів у тлумаченні проблем цінності, ціни, грошей тощо він відносив у зноски основного тексту цієї роботи або додатки в кінці третього тому. Завдяки введенню в обіг не тільки економічної, але й позаекономічної складової, йому вдалося зробити колосальний прорив як у визначенні предмета, так і методу дослідження науки, чим здійснити своєрідну революцію в економічній теорії, яка нарешті повернулася обличчям до вирішення найрізноманітніших завдань господарюючого суб’єкта.

Завдяки **А. Маршаллу** наприкінці XIX століття у Кембриджі утворилась школа, яка дала світу ряд визначних економістів як **Ф. Еджуорт**, **А. С. Пігу**, **Дж. В. Робінсон**, остання з яких більш відома, як продовжувач кейнсіанського напрямку. Що стосується творчості самого вченого, то його книга справила величезний вплив на розвиток економічної науки, неодноразово перевидавалась та на декілька десятиліть стала основним джерелом сучасних знань з економіки у Великій Британії, а він неодноразово входив до урядових комісій з вирішення нагальних економічних питань.

Уточнення ***предмета економічної науки*** **А. Маршаллом** значно розширило межі дослідження політичної економії і мало наслідком виведення

науки про багатство на новий практичний рівень, підходи до якого поставили представники німецької класичної філософії **І. Кант** та **Г. В. Ф. Гегель**, що сформували метод дослідження, а економічну складову відпрацював його вчитель **Дж. С. Мілль** та сучасники – **маржиналісти**. Цим самим, ним, уперше в ***економічній науці***, були чітко розмежовані ***два її основні аспекти: теоретичний та практичний***, привнесені філософією **І. Канта**.

Здобутки А. Маршалла визначають як маршалліанську революцію кінця XIX ст., якою завершився другий етап класики, до якого вчений відніс і маржинальний напрям, що відкрив в економічній науці її неокласичну традицію. Вона стала продовженням класики, але з посиленим акцентом на її практичне спрямування, що ознаменувало початок нового етапу науки – поглиблення принципів її економічної теорії.

У руслі класичного напряму існувала теорія безробіття витоки якої сягають ще часів економічної теорії Д. Рікардо. Вони побудовані на теорії вартості та виробництва, де досліджуються розподіл даного обсягу занятих ресурсів між різними сферами і умов їх використання, що визначають відносну винагороду та відносну вартість продуктів. Цим підкреслюється не скільки абсолютна величина винагороди за використані ресурси, скільки визначення пропорцій їх розподілу та закону, що ці пропорції визначає. На що, до речі, акцентував увагу Д. Рікардо.

Теорія А. С. Пігу, як і вся класична теорії зайнятості, дуже проста і тримається двох визначальних положень, по-перше, що заробітна плата дорівнює граничному продукту праці. І по друге, що корисність заробітної плати при даній кількості зайнятих робітників дорівнює граничній важкості праці при тій же величині зайнятості.

Дж. М. Кейнс вважає у такому підході головну помилку у тому, що теорія А. С. Пігу відносно національного доходу, як він вбачає, прийнятна і при наявності вимушеного безробіття і повної зайнятості. Однак, як далі показує автор загальної теорії зайнятості, це не відповідає дійсності. Причину ж розгляду теорії зайнятості класиків через призму творчості А. С. Пігу пояснює найбільш повним викладенням цієї проблеми саме у його тлумаченні.

До аналізу відміченої проблеми вчений підійшов шляхом визначення предмета економічної науки. У **«Вступі»** спочатку визначається предмет політичної економії, який поступово, по мірі заглиблення у її практичну складову, виникають контури економікс, який визначається як дослідження життєдіяльності людського суспільства. Таким чином, предмет науки вивчається як сфера індивідуальних та суспільних дій, які тісним чином пов’язані зі створенням та використанням матеріальних основ добробуту.

Звідси економічна наука, з одного боку, вивчає ***багатство***, а з іншого – ***людину***, характер якої значною мірою формується у процесі використання матеріальних ресурсів, причому, у більшій мірі, ніж в інших видах діяльності. Визначальними силами, які формують світову історію є релігія і економіка. Тому характер людини багато у чому залежить від умов повсякденної праці, розміру її доходів та способу, яким вони добуваються.

Розвиток суспільства, поява нової техніки, технології збільшує частку людей кваліфікованих. Одночасно по мірі їх звільнення від влади звичаїв та розширення ***свободи господарювання*** зростає роль ***спонукальних мотивів*** людей у відносинах обміну. У зв'язку з цим, виникає особлива форма ***конкуренції,*** що на відміну від минулих епох покоїться на ***свободі вибору*** власної поведінки людини. Конкуренція призводить до появи об'єднань людей, які базуються вже не на звичаях, а на свободі підприємництва. Правда сама конкуренція, яка може бути руйнівною або творчою. Стан індустріального суспільства краще визначає термін ***свобода підприємництва*** або ***економічна свобода***. Саме індустріальна епоха, в якій аспекти економічної свободи мали місце і раніше, але не в таких масштабах, як тепер, закладає початок усім відміченим вище характеристикам, знаменуючи появу повноцінної економічної науки. Таким чином, все зазначене вище, вказує на тісний зв'язок між індустріальною епохою і економічною наукою, що є наслідком її породження.

У ***главі II*** **«Предмет економічної науки»** А. Маршалл, на основі попереднього аналізу, уточнює предмет науки через головну проблему економіки – ***спонукальні мотиви*** людей. «Економічна наука, – писав він – займається вивченням того, як люди існують, розвиваються і про те що вони думають у своєму повсякденному житті. Але предметом її дослідження, головним чином, є ті *спонукальні мотиви*, які найбільш сильно і найбільш стало діють на поведінку людини у господарській сфері їх життя». [197, т. I, с. 69]. (Курсів наш – П. Н.)

Найбільшим стимулом для простої людини є бажання отримати плату у вигляді відповідної суми грошей завдяки можливості виміру бажань людини як схильності людського єства віддати відповідну кількість грошей за отримання відповідного ***задоволення*** або побудити її здійснити ***витрату відповідної кількості стомлюючої праці***. Звідси з'являється реальна можливість появи економічної науки, що переводить її в розряд найбільш значущих і передових.

У подальшому А. Маршалл показує варіації, пов'язані з виміром спонукальних дій людини і тими проблемами, які при цьому виникають. Одні із них можуть виходити на дії колективу, а тому, при вимірі спонукальних мотивів окремої особи їх необхідно враховувати, а отримані на основі науки результати підтверджувати.

Попередні визначення **А. Маршаллом *предмета* економіки**, зроблені ним раніше, та наступні доповнення дозволяють дати ***повне*** визначення ***предмета***. «Ми бачили, що економічна наука, – писав він, – це, з одного боку, *наука про багатство,* а з іншого – та частина *суспільної науки* про дії людини в суспільстві, яка належить до *зусиль*, які вона докладає для задоволення своїх *потреб* у тих межах, в яких ці зусилля і потреби піддаються вимірюванню в одиницях багатства або його всезагального представника, тобто грошей». [197, т. I, с. 107]

Таким чином, завершення становлення **економіки** вивело економічну теорію в практичне русло завдяки розширенню рамок політичної економії

шляхом доповнення її аналізом відносин попиту та пропозиції. Останні дозволили поставити питання стосовно ***сили*** спонукальних мотивів поведінки покупців та виробників і їх виміру через гроші, тому що ***самі спонукальні мотиви*** виміряти неможливо.

Визначення А. Маршаллом ***предмета дослідження*** економіки не могли не торкнутися і ***методу***. За час пізнання економічної проблематики людство накопичило велику кількість понять, правил та принципів, розпорошених за різними її напрямками. При їх виборі А. Маршалл пам'ятав рекомендацію І. Канта, що претензії розуму повинні бути обмежені їх придатністю застосування у можливому досліді. Згідно з І. Кантом, він вбачав розумне пізнання дійсності у здатності створювати принципи (основи), виходячи із яких можна досягти необхідної єдності емпіричним шляхом вироблених правил, виходячи із засад ***принципів науки***.

Саме тому виклад основного матеріалу у **«Принципах економічної науки» (1890) А. Маршалла** значною мірою спирався на твори **А. Сміта (1723-1790)** та **І. Канта (1724-1804)**. У свій час завдяки цим принципам були започатковані класичні школи, відповідно, у політичній економії і філософії. Після ж виходу у світ їх праць, вони отримали беззаперечний авторитет у цих науках ще за життя, який залишається за ними і досі.

Що стосується західноєвропейської наукової традиції, то починаючи з першої половини XIX століття, саме ідеї **І. Канта** та його послідовників захоплюють не тільки філософів, але й економістів, що мали наслідком значні зміни у царині методології економічної науки. Звідси наукова методологія економічних досліджень більшості видатних економістів у значній мірі базується на досягненнях німецької класичної філософії, або ж тією чи іншою мірою враховує їх. Головним чином це праці німецьких філософів таких, як І. Кант та Г. В. Ф. Гегель, які не тільки масово цитувались у працях марксистів, представників німецької історичної школи, австрійської (віденської), кембриджської та інших економістів. Наукові доробки цих славетних філософів використовував у якості методу економічних досліджень А. Маршалл, а також, у значній мірі, М. І. Туган-Барановський.

Початок дослідження економічних проблем А. Маршаллом співпав із зацікавленням його методом **Г. В. Ф. Гегеля (1770-1831)**, для чого він певний час жив у Німеччині, спілкуючись з послідовниками самого філософа – молодими гегельянцями. З часом, не відмовляючись від діалектики **Г. В. Ф. Гегеля**, його інтерес змістився у бік методу **І. Канта**. Тому **«Принципи економічної науки» (1890) А. Маршалла** є реалізацією методологічної основи цих філософів, що підкреслював у своїй передмові до цієї праці Дж. М. Кейнс, вказуючи, що філософія І. Канта та «Філософія історії» Г. В. Ф. Гегеля є основою побудови великого твору А. Маршалла. Оскільки термін ***«принципи»*** винесений у заголовок цього твору, то автор ніби підкреслює, що мова тут йде не про суб'єктивні розсудкові фантазії, а про розумне творіння, побудоване на глибоких наукових засадах.

Особливо це стосується методу І. Канта. «Якщо розсудок є спроможність створювати єдність явищ за допомогою правил, то розум є

спроможність створювати єдність розсудкових правил згідно з принципами – писав І. Кант. – Отже, розум ніколи не скерований прямо на досвід або на який-небудь предмет, але [завжди спрямований] на розсудок, щоб a priori надати через поняття його різноманітним знанням єдність, яку можна назвати єдністю розуму, яка є цілком інакша, ніж та, що може бути здійснена розсудком». [126, с. 216-217]

«Слово «принцип» є *двозначним* і зазвичай означає лише таке знання, що може вживатись як принцип. Хоча саме по собі і за своїм походженням воно не є принципом. Кожне загальне положення, хоч би й навіть запозичене з досвіду (шляхом індукції), може слугувати більшим засновком в умовиводі; але від того воно саме не є принципом… Я назву пізнанням з принципів лише таке пізнання, у якому я пізнаю Окреме в Загальному через поняття. Таким чином, кожний умовивід є форма виведення знання з принципу, бо більший засновок завжди дає поняття, завдяки якому все, що підводиться під його умову, пізнається з нього відповідно до певного принципу». [126, с. 215-216] «Принципи економічної науки» А. Маршалла повною мірою заслуговують того, щоб їх вважали дійсно науковою працею.

У безпосередньому викладі матеріалу уважному читачу неважко побачити використання методу І. Канта, особливо в 4 главі І книги, де вчений, підводячи підсумок визначення предмета дослідження, намічає порядок і мету економічних досліджень. Дивно, але у творах навіть таких визначних учених, до яких наукова спільнота відносить М. Блауга (його робота присвячена методології неокласичного дослідження) про цих філософів нема навіть згадок, а А. Маршаллу, відмічений вище автор, приписує зовсім інші філософські підходи.

Слідування А. Маршаллом духу німецької класичної філософії виявилось у застосовуванні ним ***каузального (причинно-наслідкового) підходу***, який знайшов своє відображення у розгортанні предмета дослідження автора. У зв’язку з цим, є дивним приписування цій людині багатьма сучасними авторами ***функціонального методу*** як головного. Прикро, але таке ж тлумачення зафіксовано і в багатьох вітчизняних підручниках та навчальних посібниках з політичної економії, мікро-, макроекономіки та історії економічних учень.

Окремо слід сказати про використання А. Маршаллом математичних методів та їх місця в економічній теорії. В економічній (коментаторській) літературі поширена точка зору, що вчений широко використовував математику як основний інструмент пізнання дійсності. Однією з причин подібного підходу мабуть було чудове знання ним математики, яку досконало знав і дуже любив. У його житті був навіть період, коли він довго вагався, який фах вибрати: математика чи економіста. Однак математичні узагальнення, як і сам математичний аппарат, зайняли в його книзі досить скромне місце і були відправлені в додатки, де математичний метод, як він зазначав, слугував тільки для компактного представлення отриманих результатів. Звідси математика, як метод дослідження займала у його економічній творчості другорядну роль. На це вказує відмова від

застосування функціонального методу дослідження, який йому закидають, де математика дійсно стала б основним інструментом дослідження.

Велике значення в економічній спеціалізації вчений приділяв трьом інтелектуальним якостям: ***сприйняттю, уяві*** та ***розсудливості***. Причому, головним із них він вважав *уяву*, яка дає можливість знайти сховані для очей людини наслідки видимих причин, що віддалені від дослідника або не лежать на поверхні. Уява економісту необхідна також для реалізації своїх ідеалів. Аналіз наведених фактів дає можливість знайти найбільш ефективний шлях до стимулювання зростання багатства суспільства, одним із яких, згідно з поглядів А. Маршалла, є витрати на ***народну освіту***.

Характеризуючи структуру та проблематику твору, нагадаємо, що ***перша книга*** **«Попередній огляд»** А. Маршала ставила за мету розкрити нові проблеми сучасної дійсності і цим, шляхом уточнення загального визначення предмета та методу нової науки, розкрити можливості останньої в якості її практичного використання як науки про багатство.

Друга книга торкалась проблем ***уточнення основних понять,*** які будуть використані в наступних книгах. Вона так і називалась – **«Деякі основні поняття»**. Перш за все, це категорія багатства, докази необхідності в науці слідуванню за плином життя та визначення вимог до формування категорій, виходячи із практичної складової дослідження. Далі йшов розгляд поняття блага, їх класифікація та зв'язок з багатством. Цим автор вводить читача в проблеми виробництва, споживання, праці, насущних життєвих засобів, що потім дозволить розкрити такі найважливіші проблеми виробництва – як капітал та дохід.

Початок уточнення економічних категорій починається аналізом сторони попиту, який пізніше дозволить конкретизувати спонукальні мотиви споживача шляхом постановки таких проблем, як багатство та споживання. Це дає можливість вийти на відносини пропозиції з боку праці, нагальних життєвих засобів існування людини, капіталу та доходу. Вони, з одного боку, визначають обставини, що розкривають спонукальні мотиви споживача через розгляд і класифікацію матеріальних, дарових, економічних та інших благ, а з іншого – деталізують сторону пропозиції.

Уточнення понять, що будуть використані у наступних шести книгах, дало можливість їх автору натрапити на центральну проблему твору – ретельне дослідження відносин попиту та пропозиції як головну умову практичної площини економічної науки. Цим вчений одночасно доводить правомірність існування різних поглядів на економічні проблеми. Іншими словами їх спадковість, різне тлумачення мінової цінності, а з нею і цін, як основи суспільних пропорцій. З часом це стане своєрідною межею між класичним і неокласичними напрямами.

Для розгортання відміченої площини А. Маршалл звертає увагу на важливе положення Д. Рікардо, який зауважив, що «Товари, які мають корисність черпають свою мінову вартість з двох джерел: своєї рідкісності і кількості праці, необхідної для їх виробництва». [256, с. 402] Це дозволило перейти до магістральної проблеми економічної науки – з’ясування

рівноважної ціни.

Історично склалось так, що залежно від погляду на те, що визначає цінність в обміні економісти розділились на дві групи. Одна з них взяла за основу формування мінової цінності рідкість та тлумачила основу обміну через корисність речей, утворивши маржинальний напрямок науки, де ціна стала висхідним пунктом аналізу. Інша, як відомо, за мірило обміну взяла працю. Найбільш послідовним у останньому підході виявився марксизм, який брав за основу вартість товару, пояснюючи нею ціну. У такому підході, праця виступала не тільки мірилом вартості, але і фактором товару, тобто уречевлювалась. На відміну від нього, А. Маршалл виходив із традицій західного відгалуження економічної класики таким визначальним аспектом аналізу цінності, як і маржиналісти, вважав ціну, через яку досліджував спонукальні мотиви людей. Причому у нього, як і у всьому західному напряму класики, цінність ніколи не розглядалась як абсолютна, як це мало місце у трудовій теорії вартості К. Маркса.

Дослідження впливу на пропорцію обміну рідкості товару Д. Рікардо не заперечував, але спеціально на цьому свою думку не акцентував. Звідси А. Маршалл, звертаючи увагу на положення В. С. Джевонса, який писав: «Тривалі роздуми та дослідження привели мене до доволі нового висновку, що *вартість цілком залежить від корисності*» [197, т. III, с. 278] стверджував, що подібні висновки є однобічними і справедливими виключно до короткостроковому періоду. Далі він цитує ще одне положення цього автора, «… що вартість визначається працею, але тільки опосередковано – через вимір ступеня корисності шляхом розширення або обмеження пропозиції» [197, т. III, с. 279] та робить підсумок, що ця теза істинна тільки для певних часових періодів, а тому – помилкова.

А. Маршалл звернув увагу на значення цих підходів для практики господарювання, вказуючи що дія факторів, яку виділили попередники і послідовники Д. Рікардо, справедлива, але тільки для відповідних умов. Це конкретизувало його дослідження сторін попиту та пропозиції і вивело на необхідність розвідки спочатку спонукальних мотивів споживача, яку, в значній мірі, визначала рідкісність блага та його бюджет. До речі, цей зв'язок ретельно дослідили ще маржиналісти. З іншого боку, вченим були уточнені питання аналізу спонукальних мотивів виробника, що впливали на мінову вартість через витрати виробництва, що визначали сторону пропозиції. Максимально використавши напрацювання західної теорії витрат виробництва, а не марксистської трудової теорії вартості, про обмеженість якої А. Маршалл указав при розборі питань впливу часу на дію ціноутворюючих факторів, він деталізував сторону пропозиції.

Книга III **«Про потреби та їх задоволення»** присвячена показу розмаїття чинників, які визначають сторону попиту. А. Маршалл зауважує, що цією стороною проблеми економічна наука, до певного часу, нехтувала. З одного боку, така традиція пішла від Д. Рікардо, який спеціально цей аспект не конкретизував, а тільки означив. З іншого, неможливість науки дати у цій проблемі щось більш вагоме, на той час, багато у чому визначались

практикою дій звичайного покупця. А. Маршалл показав, як змінювались потреби, що спочатку мали на меті подолання скрути, а потім, з часом, виросли у зростаюче різноманіття способів їх задоволення як засіб виокремлення людини у суспільстві. Потім даний аспект уточнювався через спроби кількісного виміру потреб, їх градацій, еластичності, вибору між різними видами споживання однієї і тієї ж самої речі і нарешті вартості та корисності. Всі ці питання були добре висвітлені у курсі мікроекономіки, а тому особливої деталізації не потребують.

IV книга **«Фактори виробництва. Земля, праця, капітал і організація»** присвячена аналізу пропозиції та факторів виробництва. Це основне ядро багатства, що розглядається зі сторони факторів виробництва, а не як безпосереднього задоволення потреб людини. Спочатку досліджується кожен із чинників виробництва, а далі їх різностороння характеристика.

Так, під ***землею*** він мав на увазі речовини і сили, які природа безкоштовно надає на допомогу людині – у вигляді землі і води, повітря, світла і тепла. ***Праця*** – це економічна робота людини будь-то руками або головою. ***Капітал*** **–** весь накопичений запас коштів для виробництва матеріальних благ і для досягнення тих вигод, які зазвичай вважаються частиною доходу. Останній, на його думку, основне ядро багатства, що розглядається як фактор виробництва, а не як безпосереднє джерело задоволення. [197, т. I, с. 208]

І нарешті ***організація.*** Вона сприяє знанню та має багато форм, як, наприклад, форму окремого підприємства, різних підприємств однієї і тієї ж галузі, відмінних одна від одної галузей, і, нарешті, форму «держави». Різниця між державною і приватною власністю у сфері знання та організації має велике і дедалі все зростаюче значення; в деяких відносинах вона навіть більш важлива, ніж відмінність між державною і приватною власністю на матеріальні об'єкти. Організація була виділена вченим як четвертий, особливий фактор виробництва. [197, т. I, с. 208-209]

Виняткове значення А. Маршалл придає дії таких факторів виробництва, як ***земля*** та ***праця***. До речі, у західній літературі вони пишуться через англійське «and», як «земля і праця», що вказує на їх нерозривний зв'язок, де земля дає сировину для виробництва, а праця перетворює продукт землі у форму, придатну для безпосереднього споживання людиною. Саме така взаємодія, виражена кількісно, показує, у що обходиться дія цих факторів зі створення засобів для споживання людини і виступає як ***витрати виробництва***.

Книга V **«Загальні відносини попиту, пропозиції і вартості»** є центральною в усій роботі та ставить завданням дослідження попиту і пропозиції, ринкової рівноваги та її чинників. Саме в ній автор порушує питання: про механізм установлення цієї рівноваги при досягненні оптимального стану попиту та пропозиції; проблеми інвестування та розподілу ресурсів, та ряд інших питань як, наприклад, вихід на теорію монополій. При цьому, головним завданням продовжує залишатися з’ясування обставин, що визначають зрівноважену ціну. Цим А. Маршалл

закладає проблему ціноутворення, яку вирішує шляхом конкретизації практичної площини зазначеного питання.

Остання ***VI книга*** **«Розподіл національного доходу»** присвячена аналізу заробітної плати, прибутку, ренти, економічного та соціального прогресу, яка уточнює попередні п'ять книг. З часом ця проблема отримала розвиток у працях послідовника А. Маршалла – **Артура Сесіла Пігу (1877-1959)**, у його **«Теорії суспільного добробуту» (1932)**, яка започаткувала новий напрям економічних досліджень та обґрунтування економічних функцій держави.

Половину ***третього тому*** російського видання 1993 року цього твору А. Маршалла складають **«Додатки»**. [197, т. III, с. 143-332] В них винесено частину важливих питань, розглянутих у попередніх розділах, як-то розвиток економічної науки, предмет та метод її дослідження, визначення капіталу і таке інше. Вони є частиною проблем, які автор виокремив. На відміну від зносок головної частини праці, де знаходяться теоретичні питання, що не мають безпосереднього виходу на практику, тут представлена цілісна картина окремих фундаментальних проблем. Ознайомлення з нею дає можливість читачу уточнити ті положення твору, які А. Маршалл означив в основній частині твору як надважливі, але ґрунтовно не розкривав.

Характеризуючи основні теоретичні надбання маршалліанства, слід відзначити, що воно, як економічна теорія знаменувала новий етап у розвитку класики. Вона стала революцією в історії економічної думки, що полягала не тільки у використанні напрацювань попередників у царині загальної економічній теорії, але і в інших галузях суспільних наук.

А. Маршалл уперше ввів у науковий обіг ***відносини попиту*** та ***пропозиції*** як центральну вісь дослідження, яка дозволила розширити предмет політичної економії та вивести економічну науку із теорії у русло безпосередньої практики господарювання. Для цього він ретельно дослідив напрями розвитку економічної науки підмітивши в них не стільки розбіжності, скільки точки поєднання. Цим він довів правомірність кожної із них, але при наявності відповідних умов і часу їх дії.

Подібні новації вченого не могли бути досягнуті без уточнення методу дослідження. За основу останнього він узяв надбання німецької класичної філософії І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля, де перший показав шлях чіткого розмежування між методом дослідження явищ та їх практичним використанням. Усе це отримало розвиток в аналізі такої специфічної сфери людської діяльності, як ринок або економіка. Філософія Г. В. Ф. Гегеля дозволила уточнити предмет дослідження науки, як волі окремої людини та широко використати в аналізі економічних явищ історичний підхід.

Демонстрація відносин попиту та пропозиції стала основою розгортання практичного використання надбань наук, які по мірі аналізу отримували все нові та нові площини, уточнюючи і розвиваючи попередні. Вченим були широко використані характеристики сторони попиту, де величезне значення для нього мали напрацювання представників маржиналізму. Що ж стосується особистого вкладу А. Маршалла у це

питання, то він показав необхідність при його з'ясуванні класифікації благ та ввів еластичність попиту в аналізі поведінки споживача.

Що стосується сторони пропозиції, то надбання попередників виявились недостатніми. Більш того, до факторів виробництва вже відкритих і досліджених, як ***земля***, ***праця*** та ***капітал***, він додав ще й ***організацію***. Взявши за основу аналізу теорію витрат виробництва, вчений показав вплив на сторону пропозиції об'єму та інших характеристик пов'язаних з практичною діяльністю людини. Однак і цього виявилась недостатньо. Тому А. Маршалл увів в аналіз наробки німецької історичної школи, що дозволило розкрити дію такого фактора виробництва, як організацію.

Після детального аналізу взятих окремо відносин попиту, а потім і пропозиції вчений дослідив їх взаємодію і її результат – ***рівноважну ціну***.

Це дозволило поглибити ***аналіз ринків*** та ***їх видів***. Дослідження виявили важливість, до цього нерозкритої, характеристики ринку, виходячи із часового простору завдяки введенню в аналіз фактора часу. Саме це дозволило вийти на зв'язок різних підходів економістів до характеристики ціни, чим були подолані існуючі до цього розбіжності на дане питання.

Вчений довів, що в короткому періоді визначальне значення на формування рівноважної ціни має сторона попиту і тут правомірні напрацювання маржиналізму. Із появою середнього, довгого або вікового періоду на рівноважну ціну поступово збільшується вплив сторони пропозиції, а з ним – витрат виробництва. Крім цього, вчений довів, що на формування ***ринкової ціни*** в нерозвинених суспільствах визначальне значення має ***сторона корисності***, а в розвинених – ***праця***.

Відмічені аспекти дозволили А. Маршаллу розкрити теорію представницької фірми з середніми галузевими характеристиками, яку він назвав ***репрезентативною***. Вона дозолила створити модель аналізу, яка незалежна від її величини та обсягу випуску продукції і отримала виняткове практичне значення в народногосподарській практиці.

Таким чином, можна констатувати, що теорія А. Маршалла посіла визначне місце у розвитку не тільки класичного напрямку, але і економічної науки в цілому, яку без перебільшень можна назвати найвидатнішим надбанням не тільки XIX ст., але і сьогодення.

Стосовно **економічної політики** А. Маршалла та його послідовників, слід зазначити, що вони продовжили традиції смітіанства та його розвиток через призму **соціальної філософії**, яку ґрунтовно розробив і почав втілювати у життя його вчитель – **Дж. С. Мілль**. У свою чергу, його видатний учень поглибив дослідження проблем дії економічного прогресу на суспільство, а також зв'язку прогресу з рівнем життя населення.

Дія економічного прогресу розширює масштаби використання капіталу і праці, змінює структуру зовнішньої торгівлі, збільшуючи, при цьому, виробництво предметів споживання замість розкоші. Прогрес збільшив вартість праці, при цьому зменшивши вартість більшості видів матеріальних благ та засобів виробництва.

Прогрес за А. Маршаллом підвищив і комфорт та життєві зручності.

Стала очевидною вигідність для всього суспільства скорочення тривалості робочого дня. Однак профспілки, виступаючи за збереження рівня життя робітників, можуть підривати стимули до розвитку капіталу, на що треба постійно звертати увагу. Проте важливо приділяти велику увагу соціальному забезпеченню «низів» суспільства, але без насильницьких методів здійснення даної мети, бо швидко подолати характер, який людство успадкувало від попередніх віків егоїзму та розбрату, миттєво неможливо.

З вище зазначеного виходить інший, ніж до періоду розвиненого капіталу погляд на соціальний фон суспільства, коли головним стає не стільки можливість отримати відповідний доход за рахунок інших, а з ним і належний ***добробут***, а забезпечення все більшого розвитку і ***матеріального добробуту всіх верств населення розвинених країн***. Звідси, органічно постає проблема необхідності продовження розробки цього питання у працях **А. С. Пігу** в його **«Теорії суспільного добробуту» (1932).**

З часом відбувається зміна пріоритетів розвитку людського суспільства, на першому етапі якого є фізіологічне виживання, що органічно переростає у проблему забезпечення окремих людей все більшою кількістю матеріальних благ, яка переростає у проблему оптимального забезпечення всіх, без винятку, людей, що призводить до відходу від матеріального багатства та появу нового його типу – гармонічного розвитку людини, де зв'язок з її відповідною кількістю праці щодо створення матеріального багатства поступово слабшає. Тож не дивно, що ще Дж. С. Мілль виділяв ***два типи розподілу у новому суспільному устрої: на першому етапі – за працею, на другому – за потребами***. Тим чи іншим чином, але ці закономірності все більше стають елементами економічної політики.

З появою більш розвинених виробничих сил, праця окремої людини все менше визначає частку матеріальних благ, які вона може отримати. Це відбувається на етапі підриву вартісного механізму саморегулювання, де окремий індивід зв’язується з окремими його представниками не через обмін товарів, а через з'єднання з певними технологічними процесами у суспільстві, яке можна здійснити виключно через ***загальну суспільну працю***. Тому з Великою депресією 1929-33 рр. головною проблемою постає питання про забезпечення максимальної загальної зайнятості, на що акцентує свою увагу нова економічна теорія – **кейнсіанство**. Відповідно, вперше і кардинально змінюються і підходи до економічної політики.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Соціальні системи. Соціальна сфера. Політика. Економічна політика. Політика технологічних укладів. Кредит. Фінанси. Бюджет. Право власності. Юридичне право. «Осьовий час». Доринкові суспільства. Натуральний тип господарства. Соціальна доринкова сфера. Держава. Етично-релігійне виховання громадян. Рабовласницьке суспільство. Феодальне суспільство. Ойкономія. Політична монополія. Політика.

Ринкове суспільство. Товарне господарство. Економічна політика:

принципи; типи. Первісне накопичення капіталу. Епоха Відродження. Реформація: нова етика відносин. Протекціонізм. Меркантилізм: грошове багатство, «Революція цін». Ранній меркантилізм: доктрина активного грошового балансу. Пізній меркантилізм: доктрина активного торговельного балансу. Металічна теорія грошей. Кількісна теорія грошей. Закон Грешема-Коперника. Кольбертизм. Фритредерство. Економічний лібералізм.

Промисловий капітал. Економічна політика: генеза класичної школи. В. Петті. П. Буагільбер. Р. Кантильон.

Фізіократія: економічна політика Ф. Кене, едикти А. Р. Ж. Тюрго.

Мануфактура. Економічна політики А. Сміта.

Промисловий переворот. Фабрика. Економічна політика: Д. Рікардо, джорджистів; соціалістів-рікардианців:, К. Г. Маркса; Т. Р. Мальтуса; Ж. Ш. Л. Сімонда де Сісмонді; Ж. Б. Сея та П. Ж. Прудона.

Національна політична економія. Економічний романтизм. Німецький націоналізм. Прискорена індустріалізація. Етичний аспект. Камералістика. Історична школа. Ф. Ліст: Теорія «національної економії». Політика «виховного протекціонізму». Концепція «національній продуктивних сил». Історичний метод дослідження. «Матеріальний» та «моральний» капітал. Економічна політика.

Стара історична школа: В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс. Етика, право та держава. Періодизація історії націй. Концепція стадійного економічного розвитку Ф. Ліста, В. Рошера, Б. Гільдебранда.

Молода (нова) історична школа: Г. Шмоллер, Л. Брентано, К. Бюхер. Катедер-соціалізм. «Світ господарської культури» та моральна природа людини. Класифікація історії народного господарства. «Класовий мир» та реформи. Економічна політика.

Новітня історична школа: В. Зомбарт. Державний соціалізм. М. Вебер. Теорія «ідеальних типів». Господарська етика релігій. Економічна політика.

Соціальний напрям у політичній економії. Економічна соціологія.

Французьке та англійське відгалуження історичної школи: Ф. Сіміан, А. Тойнбі, В. Каннінгем. Принцип «соціологічного релятивізму» Ф. Сіміана.

Соціальна школа: Р. Штаммлер, Р. Штольцман, Ф. Оппенгеймер, К. Діль, О. Шпанн. Економічна політика.

Дж. С. Мілль: Предмет дослідження. Економічний позитивізм. Виробництво та закони розподілу. Теорія соціального реформізму. Економічна політика.

Перша хвиля маржиналізму (1870-1890): австрійська школа (К. Менгер, О. Бьом-Баверк, Ф. Візер), англійська школа (В. Джевонс), лозаннська школа (Л. Вальрас, В. Паретто). Економічна політика.

Друга хвиля маржиналізму (1890 - перша третина XX ст.). Неокласичний напрям. Кембриджська школа. А. Маршалл: часткова економічна рівновага. Економіка. Предмет економіки. Метод дослідження. Відносини попиту: класифікація благ, концепція корисності, ціни. Еластичність попиту. Споживчий надлишок. Відносини пропозиції. Фактори виробництва: земля. праця, капітал, організація. Еластичність попиту. Еластичність пропозиції.

Економічна рівновага. Рівноважна ціна, віддача факторів виробництва. Репрезентативна фірма. Короткостроковий, середньостроковий та довгостроковий періоди. Квазірента. Закон постійної та зростаючої віддачі. Принцип заміщення. Економічна політика.

А. С. Пігу: економічні теорії зайнятості та добробуту. Економічна політика.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке соціальна система і які її складові?
2. У чому полягають особливості доринкових та ринкової систем як основи формування відповідних принципів та типів економічної політики?
3. Розкрийте роль та значення держави в доринкових середовищах.
4. Що таке політична монополія і яке значення вона має в доринкових системах?
5. Якими процесами викликана поява буржуазної економічної думки та економічної політики?
6. Що змінили Відродження та Реформація у феодальному світогляді?
7. Чому меркантилізм слід вважати першою формою суто економічної політики, що вони розуміли під багатством і його джерелом?
8. У чому схожість та відмінність раннього та пізнього меркантилізму?
9. Які досягнення меркантилістів набули подальшого розвитку у працях економістів XX століття?
10. Якими процесами було викликане фритредерство і в чому полягає його головна відмінність від меркантилізму?
11. Чим викликана поява класичного напряму економічної думки і у чому полягають особливості економічної політики в умовах первісного нагромадження капіталу в Англії та Франції?
12. Що спільного та відмінного в поглядах на економічну політику Англії та Франції у творчості В. Петті і П. Буагільбера?
13. У чому полягає схожість та відмінність економічної концепції та економічної політики Р. Кантильона від його щодо економічної політики та практичні заходи А. Р. Ж. Тюрго стосовно зростання економіки Франції.
14. Які найважливіші проблеми розглядаються в 5 книгах «Багатства націй» і чим вони були викликані?
15. Що писав А. Сміт про наслідки втручання держави в економічні процеси?
16. Перерахуйте та охарактеризуйте фундаментальні положення економічної політики для вільного ринку, запропоновані А. Смітом.
17. У чому полягала особливість епохи промислового перевороту?
18. Охарактеризуйте вклад в удосконалення класичного варіанта економічної теорії та економічної політики Д. Рікардо, джорджистів, соціалістів-рікардианців, К. Г. Маркса, Т. Р. Мальтуса, Ж. Ш. Л. Сімонда де Сісмонді, Ж. Б. Сея та П. Ж. Прудона.

19. Які фактори в історії Німеччини та розвитку її суспільствознавства виявилися найвпливовішими при формуванні німецької історичної школи?
20. Чому історична школа Німеччини спочатку відкинула напрацювання класичної економічній теорії?
21. На яких основних принципах побудована німецька історична школа?
22. На чому ґрунтувалося твердження В. Рошера, К. Кніса, Б Гільдебранда щодо законів розвитку економіки та економічної політики?
23. Яке місце в теоретичній системі Г. Шмоллера посідає держава і чому його нерідко пов'язують з консервативною течією нової історичної школи?
24. На чому ґрунтувалося твердження К. Бюхера щодо тенденцій розвитку в економіці та наявності трьох основних стадій її розвитку і як впливає це на економічну політику?
25. У чому полягають погляди Л. Брентано на економічну політику?
26. Що спільного та розбіжного можна виділити у поглядах представників німецької історичної школи на межі XIX та XX ст.?
27. Чи справедливим буде твердження М. Вебера, який вважав ефективною таку економічну політику, яка спирається на економічну теорію?
28. Що є джерелом виникнення капіталізму за В. Зомбартом?
29. Чим викликана поява соціального напряму і в чому полягають його основні напрацювання в економній теорії та політиці?
30. Дайте загальну характеристику наукових напрацювань першої (австрійської, англійської та лозаннської шкіл) хвилі маржиналізму (1870-1890) і як це змінило економічну політику? Чому?
31. Дайте загальну характеристику неокласичної економічної теорії як другого етапу маржиналізму (1890-1930). Що він вніс в економічну політику?
32. Дайте визначення предмета економічної науки за А. Маршаллом.
33. У чому полягають особливості методу дослідження А. Маршалла?
34. Охарактеризуйте структуру та зміст основних книг «Принципів економічної науки» (1890) А. Маршалла.
35. У чому полягає механізм взаємодії відносин попиту та пропозиції в теорії А. Маршалла?
36. Дайте загальну характеристику теоретичних надбань маршалліанства та основні уточнення, які він вніс в економічну політику?
37. Які особливості методологічного підходу в дослідженні економічних процесів, прийняті А. Маршаллом, зумовили обмеженість неокласичного напрямку економічних досліджень в умовах економічної кризи 1929-1933 років та, в значній мірі, призвели до провалу практичних рекомендацій його послідовників?
38. У чому принципова відмінність поглядів А. С. Пігу на досконалість ринкового механізму і вільну конкуренцію у порівнянні з поглядами економістів класичної і неокласичної школи і як це скоригувало економічну політику?

ТЕМА 3. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

В економіці все впливає на все, причому більш ніж в одному відношенні

A Dictionary of Economic Quotations

3.1. Економічна політика у постринковій системі та її зміни під дією еволюції технологічних укладів.
3.2. Проблеми соціально-економічного розвитку XX ст. і їх відображення в економічних теоріях та економічній політиці.
3.3. Основні напрями еволюції сучасної економічної теорії та економічної політики.
3.4. Критерії класифікації та загальна характеристика основних напрямів сучасної економічної теорії та економічної політики.

3.1. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА У ПОСТРИНКОВІЙ СИСТЕМІ ТА ЇЇ ЗМІНИ ПІД ДІЄЮ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕХНОЛОГІЧНИХ УКЛАДІВ

Аналізуючи будь-який етап розвитку економічної політики та її еволюції треба пам’ятати, що її зміни є наслідком модифікації виробничих відносин та капіталу, що знаходять відображення в економічній теорії. Це положення є загальним, а тому стосується і сучасного етапу розвитку економічної політики. Тому вкажемо на ті процеси, які, з одного боку, впливають на різні сторони людської діяльності у сучасних умовах, а з іншого, знаходять відбиття в економічній теорії розвинених країн. Під дією змін у формах спеціалізації на початку становлення капіталізму та досягнення ним розвиненого стану, все більше проступають результати дії на всі сторони життя суспільства ***технології***, а з нею і елементів ***планомірності***.

Спочатку вони повстають у капіталістичній кооперації, яка поступово, з появою та розвитком економічної форми монополії, де знаряддя праці як найдинамічніша складова продуктивних сил швидко розвиваються та вдосконалюються, розширюють свої межі. Одночасно у межах певного технологічного процесу під дією нової техніки, з'являється необхідність відповідних змін не тільки в способах господарювання, але і в надбудові суспільств, що веде до змін у його оформленні у таких інститутах, як право, політика, управління господарчими процесами тощо.

До періоду Великої депресії 1929-1933 рр. технологічні процеси виступали як необхідна умова підтримання вартісного механізму саморегулювання, а з ними періодично з’являлась необхідність урахування свідомого початку на дію стихійного ринкового механізму. Першим кроком цього стало законодавство про робочий день та його регламентацію (початок,

обідня перерва, завершення), що було наслідком появи фабрик з технологічною безперервністю та паралельністю виробництва з необхідністю збереження суспільства від непередбачених збоїв технологічного циклу. Саме це і мала за мету поява законодавства про робочий день. Іншим прикладом цього процесу є виробництво і привласнення додаткової вартості, де обмін здійснюється за законами еквівалентності, а привласнення додаткової вартості – без еквівалента. І нарешті, прийняття засобами виробництва форми основного капіталу означає, що наступний обіг товарів, що вироблені, залежить від корисності основного капіталу, тобто, технічних параметрів останнього, які визначають тривалість експлуатації його частин, що установлюють фонди для відшкодування зносу як амортизації.

Усі ці приклади вказують на появу в межах капіталу нових форм, які є, за своєю суттю, реалізацією нового, вже невартісного по суті зв'язку, який є формою прояву усуспільненої праці, що предстає у новому планомірному механізмі саморегулювання. Одночасно з цим відбувається і становлення нового мірила зв'язку, яке здійснюється не за минулою працею, а живою.

З остаточним підривом вартісних процесів саморегулювання, що яскраво проявились у період Великої депресії, з появою конвеєрного виробництва та з розгортанням процесів вертикальної монополізації суспільство вступає в стан раніше невідомих йому явищ, як то змін дії цінового механізму, що у своїй основі все менше проявляє свою стару вартісну природу. У зв'язку з цим, відбувається значне збільшення об'ємів нереалізованої продукції і нарешті поява такого грізного явища, як небачена до цього армія безробітних у новій формі ***безробіття вимушеного***.

Динамічні зміни в технологічних процесах незмінно протікають на фоні ґенези такого явища, як ***планомірність***, що є результатом відповідного рівня розвитку продуктивних сил. Спочатку нова форма зв'язку виникає у середині ***капіталістичної кооперації***, де відносини між людьми не потребують обмінів продуктами праці, а виступають як діяльність людей по виконанню певної виробничої функції, стаючи особливою формою зв'язку з іншими представниками кооперації, як ***обмін діяльністю***.

На рівні ***простої капіталістичної кооперації*** та ***мануфактури*** відбувається ґенеза нової форми зв'язку, що готує умови до появи більш високого рівня розвитку продуктивних сил у вигляді ***машинного виробництва*** представленого ***фабрикою*** на фоні подальшого поглиблення безперервності та паралельності виробництва.

Технологічний зв'язок у середині кооперації, поступово посилює свою дію, виходячи за її межі і стає все більш важливою формою взаємовідносин між людьми не стільки технологічного, скільки соціального плану. Підриваючи вартісну природу саморегулювання, він виходить на провідне місце і потребує постійного врахування за межами не стільки кооперації, як форми організації капіталу, скільки у середині суспільства.

Це стає очевидним з концентрацією та централізацією виробництва, яка на своєму певному етапі предстає у якості економічних монополій, чим виводить планомірність на новий рівень, викликаючи від суспільства

необхідність постійного відслідковування пропорцій між виробництвом та споживанням шляхом регулювання технологічних зв'язків. Тому наукове пізнання планомірності та форм її здійснення неможливе без відслідковування постійних змін у самій ***технології***. Іншими словами, ***технологічні зв'язки стають нічим іншим, як матеріальною основою планомірності***, яка у своїй основі, про що писалось раніше, має безперервність та паралельність виробництва. Саме останнє визначає стан планомірності та її еволюцію. Зрозуміло, що це потребує детального аналізу того, у чому вона матеріалізується, а це технологічні уклади. Звідси виникає необхідність аналізу розвитку їх внутрішньої логіки, а з нею розмаїття форм та проявів відміченого явища.

Однак для переходу до деталізації зазначених аспектів, щоб не виникало плутанини у дослідженні глибинних закономірностей розвитку укладів важливо розрізняти поняття ***планування*** та ***планомірність***, які є взаємопов'язаними, однак, не рівнозначними. Спочатку визначимо сутність категорії ***«планомірність»*** та її відмінність від категорії ***«планування»***.

Під ***планомірністю*** слід розуміти ***об'єктивний, тобто неусвідомлено здійснюваний виробничий процес, пов'язаний з регулюванням обсягів виробництва і з цінами виготовлених товарів***. Звернемо увагу, що головна суспільна пропорція між виробництвом та споживанням, як першорядна у будь-кому суспільстві, тут відбувається через ціни. Для цього використовується і такий інструмент, як вільні економічні зони, де рух товарів відбувається в максимально комфортних умовах як для виробників, так і споживачів.

Треба пам'ятати, що поняття ***ціни***, як основи ринкової системи, що регулюють визначальну пропорції між виробництвом і споживанням через рух продуктів праці як товарів, суттєво відрізняється від такого ж регулювання в умовах соціалізації виробництва. Це потрібно мати на увазі при формуванні відповідної економічної політики, бо ціна у цьому випадку є головним аспектом, що демонструє існуючі на даний час пропорції та тенденції до їх змін через ринкову форму його прояву як ціновий сигнал.

Що стосується ***планування*** як категорії, то вона, ***виступаючи формою планомірності, може відображати не тільки її адекватну сутність, але і існувати без неї***. Наприклад, у колишньому СРСР було широко представлене планування, однак воно не виступало формою планомірності, бо не мало місця навіть розвинених форм товарних відносин. Звідси об'єктивно були в наявності цілі напластування доринкових епох таких, як рабство (праця в ГУЛАГах) та феодалізм (праця в колгоспно-радгоспній системах). Ще одним прикладом подібного явища може бути наявність в доринкових епохах такої категорії, як прибуток, але, при цьому, не мати місця категорії додаткової вартості.

Зазначимо, що якщо навіть відкинути доринкові напластування колишнього СРСР, то розвинена товарна форма зв'язку не дасть того рівня планомірності, які мали місце у розвинених країнах після 50-х років XX ст., тому що для цього потрібно, щоб планомірність через технологічні зв'язки

охопила б всі виробничі структурні елементи, які на той час існували. Подібного стану економіки в СРСР не було.

Виходячи з вище наведеного, можна стверджувати, що ***планування є розвинена форма планомірності***. Тому, ***планування*** можна визначити як ***складний усвідомлений процес, направлений на суспільний контроль держави за майбутнім обсягом та структурою виробництва, що досягається шляхом постійної координації темпів економічного зростання, які безперервно змінюються у залежності від кон'юнктури з метою недопущення перевиробництва з одночасним стимулюванням його зростання шляхом дії на наявні у суспільстві економічні стимули***.

Звідси пізнання ***планомірності*** як і її форми – ***планування*** потребує використання нових понять і термінів, які базуються на різноманітних формах, що часто технологічно змінюючись, характеризують рух планомірності та планування у вигляді цілого ряду таких понять, як ***технологія, технологічна межа, технологічний розрив, технологічний стрибок, технологічний уклад та ін.***

Технологія як визначена послідовність виробничих операцій і процесів з отримання певного продукту завжди фіксується у відповідному досягнутому технологічному рівні. Її наявний потенціал і можливості, з часом, зумовлюють перехід до більш досконалих, ніж попередні технологічних процесів.

З часом наявна технологія вичерпується, виявляючи неспроможність до наступних змін, тобто досягає ***технологічної межі***, а з нею і необхідність переходу до нового, більш досконалого технологічного рівня. Відбувається ***технологічний стрибок, як процес заміни діючої технології на більш досконалішу. Проміжок часу, коли наступну технологію ще не розробили або не довели її переваги, становить так званий період технологічного розриву.***

Ще більш важливим за значенням для пізнання науково-технологічного прогресу, а з ним і планомірності, є поняття ***«технологічний уклад»***. Уперше цей термін був введений у науковий обіг у статті **«Теоретичні й прикладні аспекти управління НТП»** [173] відомими радянськими економістами Д. С. Львовим і С. Ю. Глазьєвим у 1986 році. С. Ю. Глазьєв відзначав, що життєвий цикл технологічного укладу охоплює 100 років, а період його домінування в розвитку економіки – від 40 до 60 років та скорочується по мірі прискорення НТП. Комплекс базисних сукупних технологічно поєднаних виробництв утворює ***ядро технологічного укладу***. [75]

Технологічні нововведення, що визначають формування ядра технологічного укладу мають назву ***«ключовий фактор».*** Галузі, що інтенсивно його використовують, відіграють провідну роль у розповсюдженні нового технологічного укладу, стаючи, завдяки цьому, провідними.

Для розуміння технологічних укладів, їх сутності та закономірностей розвитку дуже важливо витримувати принцип історизму, коли технологічні процеси розглядаються у часі, починаючи від їх виникнення, розвитку та

занепаду. Тому, з появою постіндустріального суспільства, дослідження технологічних укладів, а з ним і планомірності, набуває особливого значення, що дозволяє через історію етапів зміни відповідних укладів вийти на розуміння стану цих суспільств. Особливо з 1930-1970 рр. – підриву вартісного механізму саморегулювання, що дозволяє по новому подивитися на віддзеркалення їх у сучасних наукових теоріях та економічній політиці.

Початок зародження феномена планомірності тісно пов'язаний з появою та розвитком нових технологій на базі машин і відповідних змін *у переході* до нового головного суспільного багатства соціуму – ***гармонійного розвитку людини***.

Розглянемо етапи еволюції машин, а з ними і технологічних укладів упродовж становлення та модифікації промислового капіталу, починаючи з перших фабрик до їх розвиненого стану, а потім і трансформації у цілий ряд нових технологічних систем, побудованих на принципах відмінних від машинної індустрії, наприклад, генної інженерії, нанотехнологій тощо.

Перший технологічний уклад (1770-1830 рр.) сформувався під впливом першої промислової революції і був викликаний завершенням процесу досягнення промисловим капіталом розвиненої форми мануфактури. На цей період *мануфактура* виконала роль масового виробництва на продаж, але натикнулася на межі зростання продуктивності праці на її ручній основі.

Звідси в межах ***першого технологічного укладу*** починається новий тип розвитку продуктивних сил капіталу, де головним чинником кооперації, з частковим використанням машин стають, у першу чергу, ткацькі верстати, а ядром укладу – водяний двигун, виплавка чавуну, обробка заліза, будівництво каналів. Ткацькі станки посилили масове виробництво на продаж, а водяний двигун дозволив подолати обмеження, які мала сила тварин та людей, що до цього приводила верстати у дію. Однак силу води можна було використати тільки там, де вона була, а це суттєво обмежувало можливості розповсюдження машин.

Крім того, машини потребували більш міцного матеріалу, ніж деревина, з якого вони були вироблені, що натикнулось на обмеженість сировини для них у вигляді лісів та невелику міцність деревини. Власне це й викликало необхідність початку масового виробництва з більш міцного матеріалу ніж деревина – металу, а з ним і початок капіталізації таких галузей, як металургії та машинобудування, яка почала масово виробляти для другої галузі сировину. Однак технологічні ланцюжки, що певний час концентрувались навколо виробництва тканин, виявилися досить короткими. Подоланню цієї проблеми заважала і відсутність розвиненої інфраструктури ринку, а без цього виявилась неможлива подальша еволюція промислового капіталу і розвиток технологічних укладів.

Наслідком осмислення процесів другого етапу розвитку ринку (першим був меркантилізм), коли капітал існував, в основному, у сфері обігу і почав поступово проникати у сферу виробництва стало початком формування засад класичного напряму економічної думки. Започаткована ще у середині XVII ст. В. Петті, П. Буагільбером, а потім розвинута Б. Франкліним вона отримала

назву класики в основі якої була покладена ідея економічного лібералізму. Вона мала два відгалуження. Одне із них будувалося на майбутній теорії витрат виробництва, а з іншого – продовжував поглиблюватись старий підхід, в основу якого був покладений принцип граничної корисності, розроблений Е. Б. Кондільяком та Ф. Галіані, а в основних контурах визначений ще у творчості Арістотеля та Аквіната.

Довершена ж теорія класики сформувалась тільки із творами А. Сміта, який фактично втілив у життя модель економічної науки, у вигляді сформованих принципів дослідження економіки, закладеної ще ірландцем Р. Кантільйоном. На той час економіка, в основному, базувалась на системі суспільного розподілу праці, що ґрунтувалася на подетальному її варіанті.

У загальних рисах, тут окреслились основні контури того суспільства, а потім і його деталі, де отримала втілення ідея вільного ринку, а з нею і, як домінуюча, ***економічна політика фритредерства***.

У середині цього укладу почав формуватися ***другий технологічний уклад (1830-1870 рр.)*** у вигляді масового виробництва парових двигунів та становлення машинобудування, що забезпечило виготовлення паровозів, пароплавів, а з ними будівництво залізниць, причалів для суден, що зумовило подальший розвиток вугільної та металургійної промисловості. Зрозуміло, що особливістю цього інтенсивного періоду впровадження машин у виробництво, стає, як зазначалось раніше, завдання завершення формування інфраструктури ринку з метою його значного розширення як-то будівництва залізниць, так і самих засобів пересування як перших потягів, так і пароплавів, так і подальшого розвитку як старих форм (товарних бірж), так і закладення нових інститутів ринку – фондових бірж.

Технологічний ланцюжок у виробництві, що виник спочатку в ткацькому секторі поступово розширює свої межі за територію згаданої галузі подовжуючи його, а паровий двигун створює умови для суттєвого подовження технологічних ланцюжків через усунення завад (будівництво фабрик тільки біля джерел води) як умови розповсюдження промислового капіталу у вигляді фабрики по всій території. Одночасно виникає перша усвідомлена дія суспільства у справі регулювання економічних процесів у вигляді появи законодавства як першого прояву планомірності, де чітко та обґрунтовано визначається тривалість робочого дня та чітко визначені аспекти стосовно його початку, технологічних та обідніх перерв, та його закінчення. Останні були пов’язані з необхідністю регулювання процесів безперервності та паралельності виробництва, що стимулював бурхливий розвиток машинного виробництва.

З часом наявна технологічна основа досягла своєї межі (низький коефіцієнт корисної дії парової машини, неможливість подальшого нарощування її потужності, зупинка в рості продуктивної сили праці) при збереженні у значних масштабах ще ручної технології. Тому замість енергії пару починає впроваджуватись відкрите фізикою явище електрики для використання сили її енергії у промисловому виробництві та суспільному ужитку (освітлення вулиць та приміщень, їх обігрів тощо), що кардинально

змінило і образ життя людей.

Теоретично цей етап розвитку економіки представ у вигляді продовження напряму класики, що отримала піднесення як теорія витрат виробництва, так і підготовки підґрунтя для економічної революції у вигляді концепції граничної корисності з початком 60-х років XIX ст. Крім нього, шлях до виявлення процесів у цьому періоді часу формував ще один альтернативний напрям, де головна увага була приділена не міновим відносинам, а продуктивним силам суспільства у їх історичному розвитку. Нею стала німецька історична школа. Вона теж вирішувала питання становлення машинного виробництва, але пропонувала його здійснення через розвиток продуктивних сил як головну складову перетворень в її прискореному варіанті. Цікаво зазначити, що незважаючи на відмінність зазначених напрямів, і класика, і німецька школа мала результатом один і той же наслідок – подальший розвиток інфраструктури ринку, а з нею – і нових технологій.

В економічній політиці зазначеного періоду слід відмітити завершення становлення інфраструктури ринку та появу в її межах першого прояву нової форми зв'язку – ***планомірності як спроби регулювання технологічних ланцюжків***.

Одночасно з цим, в економічній політиці держав починають використовуватись напрацювання **соціальної філософії** для розв'язання завдань, пов'язаних із зняттям соціальної напруги та спробою вмонтувати зміни у суспільстві в рамки існуючої економічної політики, що наглядно продемонструвала творчість Дж. С. Мілля.

Поступово у межах другого технологічного укладу вимальовується ядро ***третього укладу (1870-1930 рр.),*** де відбувається нарощування масового виробництва сталі, електроенергії та продукції неорганічної хімії. Ключовим чинником цього укладу стає електродвигун, що зумовило розвиток електротехнічного і важкого машинобудування та виготовлення продукції неорганічної хімії. Електродвигун стає головним приводом до роботи машин, замінюючи силу пару, чим прискорюється процес оновлення технічної бази фабрики, де метал займає головне місце як матеріал для виготовлення машин та обладнання.

Відмічені зрушення у промисловості затребували вирішення питань, що накопичились у аграрній сфері, де виникла потреба у штучних добривах, при зростаючому дефіциті органіки. Новий розподіл праці, що почав формуватися з кінця 20-х рр. минулого століття ***розширив, і значно, межі технологічних ланцюжків***. Вони перекидаються на вдосконалення видів транспорту і розвиток його нових більш довершених форм, як наприклад, автомобілів.

Треба зазначити, що цей етап знаменував собою появу маржинального напряму та його боротьбу із німецькою історичною школою, перш за все, на теренах методу дослідження. Поява шкіл маржиналізму була викликана розширенням розмаїть товарного світу та способів прискорення руху до нових технологій, що повернуло економічну науки в сторону суто практичних розробок питань корисності. Одночасно не припиняється пошук

способів узагальнення отриманих теорією результатів, взірцем вирішення якої стає книга **А. Маршалла «Принципи економічної науки» (1890)**.

При всьому розмаїтті підходів до дослідження та практичного використання їх результатів в економічній науці цього періоду відчувається спроба охопити етап завершення функціонування найрозвиненішого стану ринкової системи та дати, відповідно до її законів, економічну політику, яка б орієнтувалась на мінімальний вплив на дію господарюючих суб'єктів.

Однак у межах тієї системи, особливо з початком XX ст. починають набирати силу процеси монополізації виробництва, що перетворюються у домінуючі, викликаючи необхідність кардинальної зміни процесів господарювання, а з ними і економічної політики. Таким переломним моментом, як в економічній теорії, так і практиці господарювання став перехід до четвертого укладу.

У ньому змінюється головний чинник, що визначає функціонування продуктивних сил суспільства. У межах ***четвертого укладу (1930-1970 рр.)*** з'являються двигун внутрішнього згорання та нафтохімія. Інтенсивний розвиток набуває виробництво автомобілів, кольорова металургія, авіаційна промисловість, видобуток і переробка газу, що стає нічим іншим як конкретним розв'язанням проблем, що виникли в період закінчення третього укладу. Одночасно розвиток електроенергетики та створення умов для її функціонування, затребував збільшення виробництва для неї нових кольорових матеріалів.

Відмічені зміни у характері розвитку процесів господарювання, пов'язані з новими продуктивними силами, стали наслідками поглиблення процесів технологічної спеціалізації, яка знову натикнулась у своєму розвитку на обмеженість суто ринкового механізму саморегулювання. Він виявився, з одного боку, вперше остаточно підірваним новими технологічними процесами, а з іншого, теж уперше, поставив проблему знаходження співвідношення між новою технологією і відповідній їй планомірності для забезпечення більш тісного ***технологічного зв'язку*** між виробничими комплексами. Цим відбувся остаточний перехід до планомірності, вже не скільки технологічної за своєю природою, як це було до цього, а до ***соціально-економічної*** як нового способу регулювання технологічних процесів, а з ним і співвідношень між виробництвом та споживанням. У зв'язку з цим виникає ще одне нове явище, як ***соціалізація інвестицій***, коли пропорції ***між виробництвом і особистим споживанням*** усе більше починають орієнтуватися на забезпечення блага переважної більшості людей.

Звідси для поглиблення та розширення технологічних зв'язків через безперервність та паралельність небаченого прискорення набуває інтенсивний розвиток автомобілебудування. Подібного економічна історія не знала. У свою чергу це поставило питання про пошук особливого двигуна, який максимально вписувався б у процес безперервності та паралельності виробництва, був максимально автономним і ефективним у своєму використанні, як транспорт, що завершує доставку товарів, фактично, до

дверей кінцевого споживача.

Поставлене завдання було вирішене завдяки двигуну німецького механіка Р. Дизеля (1858-1913). Розвиток енергетики та машинобудування викликав потребу в інвестуванні у сировинні галузі, як-то нафтову та газову промисловість для забезпечення паливом указаних видів транспорту та функціонування нових виробництв.

Саме в цей період отримало завершення впровадження у виробництво ланцюгового конвеєра, що дістав широке застосування в 1913 році спочатку на заводах Г. Форда (1863-1947), а в кінці 20-х років минулого століття остання технологія отримавши вид масової, остаточно підірвавши дію вартісного механізму саморегулювання. Тим самим процес регулювання основної економічної пропорції був поставлений на якісно новий рівень – не через вартісний механізм регулювання, тобто по ***минулій праці***, а через планомірність – по ***живій праці***.

Однак власного механізму, що базувався б на саморегулюванні технологічних процесів у новій формі – технологічному розподілі праці вона не дала. Звідси держава вимушена була взяти на себе участь у формуванні макроекономічних процесів. Нічого подібного до цього суспільство не знало. Результатом цього і стала поява нової доктрини – **кейнсіанства**. На певний час **неокласика** була визначальним напрямом в економічній науці, на чотири десятиліття відійшла на запасну колію.

Поряд з **кейнсіанством** отримує нове дихання молодий напрям науки – **інституціоналізм**. Саме він поряд із кейнсіанством зайнявся вирішенням проблем, що виникли в період Великої депресії в США. Це стало наслідком підриву ринку як регулятора виробництва, а з ним і значного посилення ролі ***позаекономічних чинників*** як-то дія групової психології, права, менталітету нації, особливостей навколишнього середовища, релігії та інших суспільних інститутів, яких частково торкався і Дж. М. Кейнс, але не так глибоко, як прихильники цього напрямку.

Як результат, починає вимальовуватись нова доктрина у підході до економічної політики, що мала у своїй основі процеси усуспільнення виробництва та спроби реалізації нових закономірностей у вигляді планомірних початків. В економічній політиці з'являються нові явища як, наприклад, створення планів розвитку окремих розвинених країн на декілька років, в яких визначається їх майбутня перспектива та закладається потужна складова під відтворення інших засад щодо нового способу життя.

Виникає цілий ряд небачених для старої системи соціальних програм щодо підтримки безробітних, збільшення доходів переважної маси населення через перерозподіл національного доходу (соціалізація інвестицій за Дж. М. Кейнсом) та грандіозна за своїм розмахом робота з ліквідації вимушеного безробіття. Подібне стає причиною необхідності оволодіння новою формою зв'язку через з'єднання виробників з іншими членами суспільства через систему технологічних ланцюжків, а тому, як вирішення цієї проблеми – ліквідація нової форми безробіття як умови забезпечення функціонування виробництва у нових рамках. Нова соціальна форма зв'язку у

вигляді ***загальної праці***, остаточно підриває ***абстрактну працю*** старого класичного капіталізму, яка втрачає спроможність регулювання загальної форми зв'язку без забезпечення *праці всіх* з одночасним переходом її на якісно новий рівень – як ***наукової діяльності***.

П'ятий уклад (1970-2010) визначив *основним чинником розвитку мікроелектронні компоненти*, що тепер спирались на розробки у таких галузях, як електроніка, обчислювальна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, біотехнології тощо. При цьому основним видом енергії залишилась електрична. Однак, якщо спершу вона, в основному, використовувалась для підвищення продуктивності праці механічних агрегатів та покращення побуту суспільства, то тепер її завдання значно розширилось. У значній мірі, спочатку воно полягало в забезпеченні процесів автоматизації виробництва, що на даному етапі виступало як перехід від жорсткої автоматизації до гнучкої, до якої тепер стали додаватися проблеми оптимізації управління виробництвом або менеджменту.

Звідси стає зрозумілим місце та розвиток відмічених вище галузей, що забезпечують досягнення можливості встановлення пропорцій ***не через ринок, а у самому виробництві,*** тобто ***планомірно*** з ключовим компонентом мікропроцесором.

Цей уклад знаменує вищий рівень технології, коли інформація і знання реально стають новими факторами виробництва. Він характеризує ***матеріально-технологічне підґрунтя*** переходу людства до вищого етапу цивілізаційного прогресу, як ***інформаційного постіндустріального суспільства.***

Неважко побачити, що у цих умовах безперервність і паралельність виробництва, а з нею і планомірність, вступає у новий, більш високий етап, де більш вагомим, ніж на попередніх етапах стає безпосереднє впровадження напрацювань науки і техніки у виробництво. Причому, це відбувається шляхом формування елементів інфраструктури під планомірність, коли створюються потужні засоби виробництва для збору інформації, її опрацювання та безпосереднього використання у всіх сферах людської життєдіяльності. Одночасно відбуваються істотні зміни і в укладі суспільного життя більшості людей.

Починаючи із 70-х років минулого століття із створенням та впровадженням у виробництво гнучкої автоматизації, визначальна роль в економічній науці знову повертається до неоліберальної доктрини. Так, у корпораціях як нових формах промислового капіталу виникає можливість швидкого впровадження та переналагодження обладнання на випуск нової індивідуальної продукції за рахунок здобутків гнучкої автоматизації. Одночасно роль держави в безпосередньому впливі на регулювання технологічних процесів значно слабшає, відводячи на другий план кейнсіанську доктрину.

Одночасно неолібералізм, як етап розвитку класики, отримує певні відмінності від витоків цієї доктрини. Так розгляд процесів відбувався не тільки на мікро-, але і на макрорівні з боку відслідковування якісних змін в

інституційних умовах суспільства, а не тільки кількісних параметрів, як це мало місце до цього. Одночасно визнається необхідність регулювання державою умов конкурентного середовища тощо.

В цих умовах значно зросло значення інституціональної доктрини як результату поступового зняття ринкової складової і створення основи для інфраструктури принципово нового соціально-технологічного зв'язку. Це нагадувало період створення інфраструктури ринку періоду його функціонування на вартісних процесах. Для підкреслення значущості інституціоналізму як доктрини сучасного напрямку економічної науки досить нагадати, що головними лауреатами Нобелівської премії з економіки, починаючи із 80-х років XX ст., ставали переважно представники саме цього напрямку. Одночасно продовжує відбуватися симбіоз головних напрямків XX століття як кейнсіанства, неолібералізму, так і інституціоналізму.

Крім перерахованих в економічній літературі ***п'яти технологічних укладів***, наводиться і ***шостий***, хоча відносно нього та його специфіки привалюють здебільше гіпотези, бо він знаходиться у початковій стадії. Однак з повною впевненістю можна констатувати, що він є нічим іншим, як подальшим поглибленням безперервності та паралельності виробництва. Під впливом нового рівня розвитку планомірності та усуспільнення виробництва, які направлені на більш тісне охоплення своєю дією навколишнього середовища та використання можливостей останнього, де закони розвитку суспільства все більше будуть йти поряд із законами природи, потребуючи їх гармонізації.

До зазначеного технологічного укладу частина науковців відносить біотехнології, ракетно-космічну техніку, тонку хімію та ін. Одночасно відбувається пошук та використання нових видів енергії, які, скоріш за все, замінять функціонуючий до цього часу основний вид енергії – електричну. Вчені прогнозують у найближчі десятиліття швидкий розвиток біотехнологій та генної інженерії, нанотехнологій, мембранних, квантових тощо.

Звідси, постає якісно нова форма соціально-технологічного зв'язку на основі заміни старих технологій та їх джерел. Відмічені зміни для цього періоду не можуть не торкнутись і питань економічної теорії, а з нею і економічної політики, яка повинна забезпечити швидке впровадження нових відкриттів у виробництво, чим сприяти більш значному, ніж це було до цього, рівню гармонійного розвитку людини як головного багатства суспільства. В сучасних умовах тенденції до зближення і взаємозбагачення провідних напрямків економічної думки та тих, які розвивались поза їх межами значно посилились. Однак практика господарювання показує, що провідні напрямки сучасної економічної теорії, такі як неолібералізм та кейнсіанство не можуть забезпечити високі темпи економічного зростання. Тож недивно, що новий уклад буде стимулювати пошук нових, більш дієвих напрямків економічної науки.

Зрозуміло, що і економічна політика розвинених країн цього етапу, отримає новий поштовх, де поряд зі спільною стратегією зростання добробуту життя більшості людей відбувається зближення їх соціального

стану, а також нівелювання суттєвих розбіжностей у специфіці кожної із них. Виходячи з початкового етапу становлення шостого укладу, щось більш розгорнуто про нього на сьогодні сказати неможливо.

3.2. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ XX СТ. І ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЯХ ТА ЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ

Як було сказано вище, наприкінці XIX – початку XX ст. у розвитку людства цивілізованих країн стали відбуватися істотні зміни. З 70-х років XIX ст**.** розвинуті суспільства через нову форму технологічного зв'язку особливо у машинному виробництві, досягають розвинених форм, посилюючи безперервність і паралельність виробництва. Настає пік ***вільної конкуренції***. Одночасно у надрах цих суспільств відбувається капіталізація процесів концентрації і централізації виробництва, що веде до виникнення ***монополій***, спочатку як тимчасових явищ у вигляді пулів, рингів, корнерів тощо, а на початку XX століття – як постійних утворень, що отримують панівний характер, замінюючи ***вільну конкуренцію монополістичною.***

До 1929-33 рр. завершуються зміни і у продуктивних силах суспільства у вигляді масового розповсюдження ***конвеєрного виробництва***, яке остаточно підриває ринковий механізм саморегуляції економіки. Нагадаємо, що перший конвеєр був установлений у 1913 році на заводах з випуску автомобілів відомим американським підприємцем **Генрі Фордом (1863-1947)**, який провів, по суті, ***соціалістичний переворот*** у виробництві, об'єднавши навколо великих підприємств малих виробників, які почали працювати не на ***вільний ринок***, а на ***замовлення***, тобто ***планомірно***.

Другий, вже ***політичний переворот***, здійснив Президент США **Франклін Делано Рузвельт (1882-1945)**, коли запропонував реформування фінансової системи через державний бюджет шляхом податкової реформи, вперше у світовій історії здійснивши перерозподіл величезних грошових сум (90% податків отримувались оподаткуванням доходів великого капіталу, які потім були доведені до 94%) до кишень знедолених верств населення. Як результат – вперше були започатковані ***соціальні програми***. Обидва рішення стали нічим іншим, як викликом на процеси соціалізації виробничих відносин, що остаточно обернули вільний ринок на надбання історії**.**

З другої половини XX століття нові технології шляхом ***соціально-технологічного зв'язку*** суттєво ***посилюють процеси усуспільнення***. На місце вартісного, товарного механізму саморегуляції відносин ***за минулою працею*** як речової форми зв'язку, відбувається перехід на регулювання за трудовим еквівалентом – ***працею живою***. Таким чином, суспільство перетворюється на величезну фабрику, робота якої дедалі більше диктується безперервністю та паралельністю виробництва.

Конвеєрне виробництво, що досягло свого піку у 1929 році, у решті-решт остаточно ***підірвало вартісний механізм саморегуляції пропорцій суспільного виробництва***. Однак механізм, адекватний новим умовам

регулювання по ***живій праці*** – ***трудовому еквіваленту***, залишався несформованим. Саме цим була викликана об'єктивна необхідність державного втручання в економічні процеси, а принцип «Laissez faire, laissez passer» (дозволяйте робити, що хочуть, дозволяйте йти куди хочуть) перетворюється в анахронізм.

З часом ***автоматизація виробництва***, спочатку ***жорстка***, а потім і ***гнучка,*** підведе матеріальну базу під новий механізм саморегуляції, адекватний технологічній формі зв'язку, що, у свою чергу, послабить потребу у безпосередньому втручанні держави у господарський механізм. Через майже чотири десятиліття, кейнсіанська доктрина, як визначальний напрям сучасної думки, посунеться сучасним монетаризмом на другий план.

Велика депресія виявилась для класичного капіталізму незвичним явищем, що викликало необхідність тогочасне суспільство через нові інститути шукати нові, найбільш ефективні методи ринкового регулювання. Сформовані ще за часів вільного ринку, вони отримають нове дихання через реформування банківської і фінансової систем, до яких у 70-х років XX ст. додадуться ще й фондові біржі, і нарешті, установи, що допомагають передбачати та відстежувати процеси сталого розвитку і здійснювати як планомірні, так і прогностичні передбачення для регулювання економіки.

За таких обставин гроші все більше перетворюються у інвестиції, продовжуючи процес, втрати ними характерної ролі універсального еквівалента. Відбувається підрив праці як головної продуктивної сили суспільства, поява діяльності (загальної праці), що за формою стає такою, що не потребує обміну її продуктами. Останнє явище викликає посилення планомірних витоків регулювання суспільних пропорцій, а з ними і процес доведення до кінця зняття залишків вартісних процесів, які колись становили основу саморегулювання економіки.

Зовні відмічені вище внутрішні закономірності у розвинених країнах набують вид:

1. Значного зростання міського населення та урбанізації міст.

2. Суттєвого зростання чисельності «середнього класу» (до 20-25% у Великобританії, Франції, США).

3. Безперервного як головної тенденції розвитку, поліпшення якості життя всіх верств населення (навіть безпритульних).

З другої половини XX ст. каталізатором цих процесів, стає НТП. Він дозволяє значно зменшити питому вагу фізичної праці все більшої кількості людей, перетворюючи її на ***універсальний процес***, що поступово перетворюється у ***різновид наукової діяльності.*** Саме це явище К. Маркс назвав ***процесом знищення праці***.

Як результат, ***економічна форма продукту як товару*** підривається, створюючи новий тип багатства – ***гармонійно розвинену особистість*** з одночасним посиленням дії ***суспільної форми власності***, що більше не потребує еквівалентного відшкодування. Речова форма багатства і її уособленням у формі ***приватної власності діалектично знімається***, перетворюючись із ***власності на матеріальні блага*** у ***власність на знання***.

У виробництві з'являються продукти, ефективність використання яких постійно зростає, заощаджуючи час при їх споживанні, що у багато разів перевищує витрати на їх виробництво. З розгортанням НТП ***мірило багатства – робочий час,*** усе більше переходить до ***часу вільного*****,** а з ним отримує нові грані ***загальний закон заощадження часу***. За рахунок скорочення робочого часу і збільшення годин неробочого розширюється часовий простір розвитку людської особистості, а з ним і частки ***вільного часу***. Таке суспільство К. Маркс назвав ***комуністичним*** (у західній термінології – ***постіндустріальним***), де ***законом руху стає розвиток окремої особистості, що перетворюється на умову розвитку інших людей***.

Зв'язок індивіда з іншими людьми все більше відбувається через технологічні процеси, змушуючи кожного вдосконалювати свої знання та опановувати нові технології і професії, з якими він стикається на своєму робочому місці. Це, відповідно, посилює дію закону зміни праці. Наприклад, зараз у США, за життя кожна людина 5-6 разів вимушена повністю оновлювати свої знання.

Зміна технологій робить суспільство більш динамічним і більш складним, коли все більшу роль починають відігравати позаекономічні фактори або «духовні виробничі сили», як наприклад, політика, суспільна психологія людей, право тощо. Продовжується підрив вартісних відносин, а з ними і економіки. Багатогранність і складність соціуму не дозволяє дослідити його одним, навіть самим визначним, напрямком, а тому потребує використання розмаїття існуючих підходів.

Початок XX ст. дав ряд нових течій економічної думки, які по різному бачили як предмет, так і метод дослідження, у чому проявились розбіжності як у теорії, так і практиці господарювання. Сучасна економічна наука як би продовжила стару лінію своєї трансформації через поглиблення, з одного боку, теоретичних напрацювань, що нагадували проблеми наукового етапу економічної думки 1750-1870 рр. щодо з'ясування сутності економіки суспільства того часу. Одночасно, до них додалися проблеми розробки практичних аспектів у вигляді відкриття принципів економічної теорії, які вперше економічна наука активно почала розробляти ще в 1870-1930 роках.

Складність та різноплановість досліджень, що зародилась на початку XX ст., поставила на порядок денний ряд суто нових напрямків, як **інституціоналізм**, а потім і **кейнсіанство**, які по новому подивилися на економіку суспільства того часу, закономірності його розвитку, які вилились, у незвичні до цього підходи у практиці господарювання. Зрозуміло, що це не могло не відбитися на економічній політиці розвинених держав того часу.

Наприклад, інституціоналізм поставив питання стосовно обмеженості дії ринку та влади монополій (соціальний дарвінізм), що проявилось у втручанні держави, направленому на обмеження ринкових сил та викликало необхідність процесів перерозподілу національного багатства.

Більш очевидними подібні дії держави проявились за часи Великої депресії 1929-33 рр. Стала очевидна необхідність змін у господарському

механізмі викликана підривом вартісного механізму саморегулювання. З'являються нові форми планування, реформи банківської та фінансової систем, що засвідчило переміни у економічній політиці.

Для розуміння подібних змін виникає потреба спочатку розкрити причини змін в економічній політиці через появу нових підходів до економічної політики, а з нею і трансформації її, що диктували закони трансформації економіки, які тим, чи іншим чином завжди фіксував відповідний економічний напрямок.

Тому спочатку визначимо специфіку кожного економічного напрямку, тобто з'ясуємо ***загальне,*** що характеризує його як особливий вид економічної думки. Потім перейдемо до його ***особливостей***, викликаних змінами у часі економіки. І тільки потім наведемо характеристику дослідження еволюції ***окремих*** теорій, репрезентованих її представниками, що відображає ***одиничне*** відповідного напрямку. Зрозуміло, що це означає необхідність з'ясування економічної політики, коли спочатку визначається специфіка напряму як такого, наприклад, кейнсіанства, інституціоналізму тощо, яка демонструє стратегічний підхід до відповідної економічної політики. Потім демонструються зміни у суспільстві, викликані часом, а з ними і тактичні підходи в економічній політиці. Наприклад, у кейнсіанства стратегією в економічній політиці є значна регулююча роль держави, але на різних етапах розвитку вона змінювалась від усунення вимушеного безробіття до забезпечення сталих та високих темпів економічного розвитку тощо. Теж саме можна простежити і на прикладі інституціоналізму.

3.3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Розвиток сучасної економічної теорії у XX-XXI ст., головним чином, визначали напрямки представлені:

- кейнсіанством;

- неокласикою та неолібералізмом;

- інституціоналізмом.

Крім них, економічна думка XX століття мала у своєму арсеналі ще три ***неключові (локальні) напрямки***.

Перший представляли напрацювання ***соціал-реформізму***, який мав локальний характер і отримав найбільше поширення у Німеччині та скандинавських країнах. Опанування його наробок потребує врахування ряду важливих обставин, як-то ***причин появи***, *суті* і, нарешті – ***цінності*** щодо ***перебудови економіки, так званих постсоціалістичних країн***.

Другий напрям, що виник після Жовтневої революції 1917 року, представляв ***теоретичні основи радянського порядку.*** Він теж не отримав широкого розповсюдження, але з інших причин і вже став надбанням історії. В основному його представляли використання в господарському житті здебільше догматизованих тлумачень теорії марксизму-ленінізму.

Відгалуження виявилось неоднозначним і завершило своє існування у

серпні 1991 року з розпадом СРСР. При цьому, в його арсеналі виявились напрацювання, які показали свою ефективність як у середині країни, так і за її межами. Наприклад, досвід політики НЕПу використала Швеція та продовжує застосовувати сучасний Китай. Крім того, здобутками радянських вчених у царині планування скористалися США при розробці «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта. Вони мають ходіння і досі в умовах сучасних Франції, Японії та інших розвинених держав.

Досвід радянської системи господарювання та теоретичні напрацювання радянських вчених були використані країнами колишнього соцтабору Європи, Азії, Африки та Латинської Америки.

Крім того, радянська економічна думка представляє інтерес і зараз як певний історичний і соціальний феномен недалекого минулого.

Третій напрям, отримав назву ***самостійних економічних теорій країн, що розвиваються*** у вигляді так званої ***теорії «периферійної економіки»*** у деяких країнах Латинської Америки, ***теорії «арабського соціалізму»*** та ***«ісламської альтернативи»*** у країнах Близького Сходу тощо [119, с. 701-727].

Крім вище зазначених напрямків, існують теорії економістів ХХ ст., творчість яких однозначно не можна віднести до того чи іншого напрямку. Найбільш типовим прикладом цього є праці видатного американського економіста австрійського походження **Йозефа Алоїза Шумпетера (1883-1950)**, до основних наукових здобутків якого слід віднести теорії економічної динаміки та інноваційно-еволюційного розвитку, а, також проблеми функціонування економічних систем та історії економічного аналізу.

І все ж вирішальний вплив на розвиток світової економіки мали три перші зазначені вище напрямки. Тому почнемо з причин їх появи, сутності, співвідношення і взаємозв'язку з іншими, а завершимо в однойменних темах.

Найбільш значущим із сучасних напрямків є кейнсіанство, яке стало відповіддю на всебічну глибоку економічну кризу капіталістичної системи 30-х років ХХ ст., що охопила всі розвинені країни, торкнувшись не тільки економіки, але й інших сфер життя. Вона виявилась незвичною за своїми масштабами і мала катастрофічні наслідки. Спроби впродовж чотирьох років вирішити питання традиційними ринковими методами успіху не мали. У зв’язку з цим, стала очевидною неспроможність її приборкання приписами неокласики, що викликало потребу у розв’язанні проблеми по новому.

Його запропонував видатний англійський економіст Дж. М. Кейнс (1883-1946), від прізвища якого і пішла назва – **кейнсіанство,** обробивши та узагальнивши здобутки своїх попередників. Саме він виписав вмираючому капіталізму рецепт, який дозволив його реанімувати. На відміну від неокласиків, прихильників економічного лібералізму, Дж. М. Кейнс обґрунтував необхідність повернення до концепції державного регулювання економіки і розробив конкретні форми її реалізації, що для прихильників неокласики виявилось досить незвичним явищем.

Неокласичний напрям, що домінував у світовій економічній думці аж до 30-х років ХХ ст., виявився найбільш давнім із трьох відмічених вище, на

сорок років вимушений був поступитися провідним місцем кейнсіанству.

Нагадаємо, що неокласика бере свій повноцінний початок від творчості Р. Кантильона, фізіократів та англійської класичної політекономії А. Сміта і Д. Рікардо. Приставка «нео» з'явилась тільки наприкінці XIX століття і була запропонована родоначальником інституціоналізму Т. Вебленом. Головні засади неокласики у 90-х роках XIX століття сформулював А. Маршалл на основі синтезу ліберальної доктрини та маржиналізму як мікроекономічної теорії. З 30-х років XX ст. неокласика доповнилась ідеями обмеженого державного регулювання, що вивело її на розробку засад макроекономіки, якої до цього класика не мала. Однак, стратегічна ідея стосовно невтручання держави в економічні процеси залишилась незмінною і продовжила своє існування у вигляді економічної політики laissez-faire.

Початок неокласики відкрився суб'єктивною школою політичної економії, де об'єктом досліджень стала «поведінка економічної людини», що намагається максимізувати свій дохід і мінімізувати витрати. Вона виявилась спробою сформулювати закономірності оптимальних засад господарювання економічних суб'єктів в умовах вільної конкуренції шляхом установлення принципів рівноваги цієї системи.

Аналізуючи суть неокласичного напряму і кейнсіанства, слід звернути увагу на їх зв'язок з соціально-економічними умовами і обумовленість ними. Крім того, важливо простежити еволюцію відмічених напрямів і визначити їх схожі риси та розбіжності, що відобразились як в економічній теорії, так і економічній політиці.

У кінці XIX – на початку XX сторіччя почав окреслюватися ще один напрям – **інституціоналізм** в якому у суспільному розвитку вирішальну роль надавали, перш за все, позаекономічним чинникам – соціальним інститутам. Інституціоналізм, як і будь який напрям, мав своїх попередників. Його витоки формувались на теоретико-методологічних принципах, зокрема нової німецької історичної школи, англійського ліберального реформізму Дж. С. Мілля та ідей фабіанства. Зазначимо, що він з'явився майже одночасно з піком розвитку неокласики і повів з нею непримириму боротьбу як на теоретичному, так і практичному фронті.

Головна увага інституціоналістів з самого початку появи цього напрямку була зосереджена на аналізі динамічних змін в інституційному середовищі, що проявилось в нових постановках питань, відносно надбудовних форм організації суспільства та їх величезної ролі у розвитку суспільства. Зрозуміло, що цей аспект не міг залишитись без уваги у відпрацюванні питань економічної політики, в які рефреном проникла проблема відслідковування та змін, що відбувались в інститутах суспільства, особливо в умовах НТР.

З'ясовуючи характерні риси відмічених напрямків економічної думки, слід не тільки усвідомити їх еволюцію, а й замислитися над тим, що послужило причиною їх появи, і те нове що вони внесли у розвиток економічної науки, а з нею і економічної політики, а для цього потрібно визначити критерії класифікації та загальну характеристику основних

напрямків сучасної економічної теорії та економічної політики.

3.4. КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Суспільно-економічний розвиток і ті зміни, що сталися в ринковій капіталістичній системі та світовому господарстві у цілому, поставили перед економічною наукою нові завдання в розробці сучасних напрямків науки як кейнсіанства та інституціоналізм та модифікованої неокласики. Настав час, як писав Дж. М. Кейнс, подивитися на світ іншими очима.

Економічна наука повинна була віднайти методологічний стрижень, який зробив би можливим виявлення взаємозв'язків як між різнорідними процесами господарювання, так і політикою, ідеологією, соціологією, екологією і т. ін. Формування нової наукової парадигми – процес складний і відбувається не тільки на основі якогось одного підходу, а на комплексному, системному аналізі. Тому, вивчаючи сучасні економічні теорії, слід не тільки глибоко усвідомити їх зміст, а й простежити взаємозв'язок і взаємозалежність між ними. Саме на це акцентовані питання даного розділу.

Вище вже були означені основні напрямки сучасної економічної думки у рамках яких існують відповідні економічні теорії. Аналіз останніх дозволяє ***конкретизувати*** сутність кожного із напрямків у часі та побачити ***розмаїття прийомів*** в аналізі економічних процесів, які вони використовують.

Історично першим був **неокласичний напрямок**. Потім, у 1899 році, з'явився **інституціоналізм**. **Кейнсіанство**, на відміну від них, виникло пізніше і, з певного часу, почало втрачати своїх прибічників. **Неокласика** сформувалась у кінці XIX - на початку XX ст., коли А. Маршалл зробив спробу об'єднати напрацювання всієї пострікардіанської політичної економії, спрямувавши її напрацювання у практичне русло. Вчення А. Маршалла та його послідовників стали називати «неокласичною» теорією, підкреслюючи походження неокласики від теорій класичної школи. З часом засновником кембриджської школи він був поширений і на маржиналізм.

Сутність неокласичного напряму сучасної економічної думки у сучасному трактуванні економічного лібералізму не залишалися незмінними, тобто відбулась його модифікація. Однак спочатку ті процеси, які діяли в суспільно-економічному житті XX сторіччя, а особливо після кризи 1929-33 років, на певний час викликали занепад неокласичної теорії, бо вона не передбачила ситуації, що виникла з Великою депресією, і не змогла запропонувати дієвих рецептів виходу з неї. Більш того, його представники не були одностайними у визначенні причин кризи та способів її подолання, безуспішно намагаючись застосовувати різні практичні заходи із старого арсеналу неокласики для виведення економіки з тривалого депресивного стану. Але марно.

Однак це не означає, що неоліберальна доктрина повністю відійшла у

минуле. Наприклад, вона збереглась і продовжила свій розвиток у працях неавстрійської школи, представленої працями Л. фон Мізеса та Ф. фон Хайєка, які не дивлячись на глобальне домінування кейнсіанства активно продовжували пропагувати ідеї вільного ринку та невтручання держави в економічні процеси. Їх напрацювання знайшли своє логічне продовження з поверненням неолібералізму в якості домінуючого напрямку з 1973 року, тобто після початку відомої світової енергетичної кризи.

Неоліберальна доктрина продовжила свій розвиток у вигляді **неоконсервативних теорій: сучасного монетаризму, економіки пропозиції** та **теорії раціональних передбачень**. Кожна з них торкнулась і підходів до економічної політики. У 1968 році посилився економічний спад, значно зросли безробіття та рівень інфляції. Гібрид останніх двох явищ отримав назву стагфляції, яка разом зі збільшенням державного боргу остаточно підірвала провідні позиції кейнсіанства. На ведучі ролі знову повертається класичний напрямок, який з 30-х років XX ст., отримав назву неолібералізму як сучасної модифікації засад неокласики та її підґрунтя – класичного напряму.

У рамках новітньої класики виникають теорії неокласичного відродження – **монетаризм** та **економіка пропозиції**, що отримали небачений вплив на формування економічної політики розвинених західних держав.

Так, у сучасному **монетаризмі** цим стало ***регулювання грошової маси*** як умови забезпечення стабільності розвитку та боротьби зі стагфляцією. В **економіці пропозиції** основна увага була приділена зміною підходів ***до процесів оподаткування***, де ставилось за завдання оптимізація ставки відсотка по оподаткування доходів, а потім їх зниження для стимулювання інвестиційної діяльності господарюючих суб'єктів. У **третій теорії** – в економічній політиці знайшла своє відображення ***ідея прогнозування та планування***, що перетворила інформацію на товар.

Уособлено від зазначених неоконсервативних теорій, що ставили за мету повернення до традиційної класики, був ще один напрям, що базувався на ідеях поєднання кращих рис ринкової та централізованої систем – **ордоліберализм**. Вона ввібрала в себе напрацювання історичної школи та класичного напрямку, які ставили за мету побудову ***трьох видів порядку: економічного, соціального та політичного***. При чому, серцевиною зазначеної теорії стала ідея максимального доступу представників суспільства до тих видів діяльності, в якій вони можуть себе максимально проявити. Звідси в основі економічної політики Німеччини була покладена ідея ***соціальної ринкової економіки***, що ставила за мету, перш за все, підйом матеріального та духовного рівня розвитку людини.

Після перших років початку боротьби з наслідками Великої депресії побачила світ робота **Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936)**, яка підвела теоретичну базу під необхідність втручання держави в економіку, яка, на відміну від неокласиків, – палких прихильників ринкового саморегулювання довів нагальну необхідність подібного кроку.

Його економічна теорія не тільки пролила світло на природу кризи, а й започаткувала нові підходи у економічному мисленні, щодо практики господарювання.

Спочатку головною проблемою нової доктрини була боротьба з вимушеним безробіттям, яка проявилась у реформуванні кредитної та бюджетної політики з їх ухилом у бік підвищення матеріальних та соціальних гарантій більшості населення. Наприклад, була створена розгалужена система всім добре відомих соціальних програм стосовно боротьби з безробіттям як умовою налагодження нової форми соціально-технологічного зв'язку, що без повернення людей у виробництво була б неможливою.

З часом, після вирішення цієї проблеми виникло завдання досягнення стабільних та високих темпів економічного розвитку, у зв'язку з чим, кейнсіанство набуває нових форм у вигляді теорій економічного зростання, а з ними – і модифікації економічної політики.

З вирішенням цього питання гостро постала проблема закріплення досягнутих результатів через стабілізацію розвитку економіки. Для цього була зроблена відома спроба синтезу кейнсіанства з неокласикою.

Третім етапом зазначеної доктрини у 70-ті роки ХХ ст., з відходом кейнсіанства з домінуючих позицій в економічній теорії, коли їх місце зайняли неоліберальні доктрини неоконсервативного типу, кейнсіанство робить крок по своєму оновленню у вигляді **монетарного, калецькіанського** та **неорікардіанського посткейнсіанства**. Кожне з цих відгалужень ставило за мету здійснення впливу з боку держави на економічні процеси. Однак в економічній політиці вони не були цілісно представлені з причини домінування неолібералізму.

На початку ще 30-х років відбуваються спроби синтезу неокласики та кейнсіанства, які з 50-60 рр. ХХ ст. отримують широке поширення у вигляді теорій економічного зростання та концепції «неокласичного синтезу». Звідси наприкінці 70-х років минулого століття між кейнсіанством та неокласикою спостерігалося певне примирення.

Середина 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст. знаменувався остаточною втратою ортодоксальним кейнсіанством своїх домінуючих позицій і перехід до неокласики в стан опозиції. Проте, це не означало, що воно відійшло в аннали історії. Навпаки, у 80-рр. ХХ ст. модифіковане ортодоксальне кейнсіанство продовжило своє існування, прийнявши вид посткейнсіанства та нового кейнсіанства (не плутати з неокейнсіанством).

Що стосується останнього, третього напряму – **інституціоналізму**, то він до певного часу не отримав широкого розповсюдження в економічній думці і тому серйозно не сприймався ні «ортодоксальною» неокласичною, ні кейнсіанством. Однак маючи у своєму науковому багажу багато того, що важливо не тільки для формування економічної політики, а і для розробки стратегії сучасних корпорацій, з 90-х рр. ХХ ст. він отримав нове дихання. Достатньо нагадати, що в цей період переважна більшість економістів – Нобелівських лауреатів з економіки були саме інституціоналісти. Особливу популярність отримує концепція трансакційних витрат, «нової

інституціональної економічної теорії», теорії суспільного вибору та ряд інших.

У сучасних умовах можна говорити про утворення своєрідного синтезу неокласики, кейнсіанства та інституціоналізму, «чистої» теорії і прикладних досліджень при збереженні значного впливу інституціоналізму.

Таким чином, упродовж XX - початку XXI ст. процес розвитку науки пройшов своєрідну універсалізацію економічної думки та взаємопроникнення її окремих напрацювань у межах відмічених вище трьох напрямків.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Постринкова система. Планомірність. Проста кооперація. Мануфактура. Фабрика. Планування. Технологічні процеси. Технологія. Технологічна межа. Технологічний розрив. Технологічний стрибок.

Технологічні уклади: сутність та особливості. Загальна характеристика етапів розвитку технологічних укладів. Вплив змін технологічних укладів на економічну політику.

Ключові тенденції розвитку економічної науки та економічної політики у XX – початку XXI ст.: проблеми соціально-економічного розвитку та їх відображення в економічних теоріях та економічній політиці; основні напрямки розвитку сучасної економічної теорії та їх еволюція; критерії класифікації та порівняльний аналіз напрямків економічної теорії та відповідної їм економічної політики.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте обставини, які визначили появу світової економічної кризи 1929-1933 рр.
2. Дайте визначення категорій планомірності та планування. У чому полягає схожість та принципова різниця між ними?
3. Дайте визначення категорій технологія, технологічна межа, технологічний розрив, технологічний стрибок.
4. Визначте сутність і дайте загальну характеристику шести етапів розвитку технологічних укладів.
5. У чому віддзеркалився вплив зміни технологічних укладів на економічну політику?
6. Дайте загальну характеристику проблем соціально-економічного розвитку XX ст., їх відображення в економічних теоріях та економічній політиці.
7. Охарактеризуйте основні напрями розвитку сучасної економічної теорії, економічної політики та їх еволюцію.
8. Дайте основні критерії класифікації, загальну характеристику основних напрямків сучасної економічної теорії та економічної політики.

ТЕМА 4. КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Ідеї економістів мають набагато більше значення, ніж прийнято думати. Насправді тільки вони і правлять світом

Джон Мейнард Кейнс

4.1. Особливості економічної теорії та політики ортодоксального кейнсіанства.
4.2. Особливості економічної теорії та політики неокейнсіанства:
4.2.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство.
4.2.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство:
а) теорії економічної динаміки та зростання;
б) теорія економічного циклу.
4.2.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM.
4.3. Особливості економічної теорії та політики посткейнсіанства:
4.3.1. Монетарне посткейнсіанство.
4.3.2. Калецкіанське посткейнсіанство.
4.3.3. Неорікардіанське посткейнсіанство.
4.4. Нове кейнсіанство.
4.5. Кейнсіанська теорія та економічна політика як етапи відображення глобальних змін у ринковому середовищі.

4.1. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПОЛІТИКИ ОРТОДОКСАЛЬНОГО КЕЙНСІАНСТВА

Кейнсіанство належить до етапу економічної думки, яким відкриваються сучасні теорії, а разом і з ними і кардинальні зміни у підходах та способах реалізації економічної політики. Як будь-який новий напрям науки воно мало об'єктивні причини своєї появи. Ними стали зміни в економічних процесах капіталізму, а точніше поява нової продуктивної сили праці – ***конвеєрного виробництва***, що ознаменувало освоєння капіталом більш розвиненої продуктивної сили. Останнє мало для капіталізму суперечне значення. З одного боку, це дозволило скоротити необхідний робочий час і збільшити додатковий продукт, а значить і додаткову вартість, а з іншого призвело до підриву вартісного механізму саморегулювання економіки. Таким чином, суспільство перетворилося на величезну фабрику, в умовах якої отримав піднесення ***новий регулятор ринку – не по вартості, а по живій праці***.

Одночасно відбувалося формування нового механізму господарювання. З 70-х років XIX століття в економіці розвинених країн спостерігається пік

панування вільної конкуренції (стадія машинного виробництва). Разом з цим, завершується перетворення суспільства в єдину фабрику, де паралельність і безперервність виробництва поступово стає його сутністю. Виникає явище ***співіснуючої праці***, підмічене ще соціалістами-рікардіанцями. Вона посилюється з переходом до монополістичного капіталізму, в умовах якого діяльність банків з підтримання безперервності та паралельності виробництва отримує якісно новий розвиток. Укрупнення капіталу і поява промислових монополій тепер потребує значних джерел кредитування, які малі банки надати вже не могли. Виходячи з цього, починається їх концентрація, що неминуче веде до перетворення останніх на всесильних монополістів, які через банківські рахунки вкладників дізнаються про їх фінансовий стан і можуть на нього радикально впливати. Це ж відноситься і до монополій різного виду.

Зміни в продуктивних силах у 1920-1929 рр., 1948-1957 рр., 1957-1966 рр. – показник оволодінням капіталом нової масової продуктивної сили. З 1913 року роль такої сили починає набувати конвеєрне виробництво, яке досягає свого піку в 1929 році. Крім того, у цей період почали закладатися основи монополізації по вертикалі, які, зрозуміло, не могли отримати свого логічного завершення. Воно відбудеться значно пізніше – у 70-80-х роках XX ст., коли утворився новий вид технологічних ланцюжків, які у кінцевому підсумку мали наслідком зникнення галузей як особливих форм господарювання, що утворились в епоху класичного капіталізму.

Одночасно з цими процесами, після подій, особливо Першої світової війни, почався циклічний підйом 1924-1929 рр., що викликав значне зростання накопичення капіталу і загострення внутрішньогалузевої конкуренції, у зв’язку з чим зросла і кількість фірм у її межах. Крім того, в умовах початку вертикальної інтеграції відбулась заміна старого обладнання, зношеного за часи війни, на нове. Виник спекулятивний бум, який призвів до небаченого відриву курсу цінних паперів від їх дійсної вартості.

Як результат – фіаско ринку, що отримало прояв у першій світовій економічній кризі 1929-1933 років і депресії 30-х років, яка послідувала за нею. В цих умовах велике виробництво виявилося немобільним, при нагальній необхідності оперативного переміщення як матеріальних, так і трудових ресурсів. Безперервність та паралельність виробництва, що значно зросла з конвеєризацією, остаточно підірвала вартісний механізм саморегулювання. Однак власного механізму не створила. У зв'язку з цим, ставала очевидною неминучість державного втручання в економіку, а з ним і питання про те, за допомогою саме яких важелів держава може «допомогти» їй вийти із цього становища. В економічній літературі питання виникнення Великої депресії залишається і досі відкритим. Так, частина авторів, крім зазначеного вище досить глибокого тлумачення природи цього явища, пояснює його виникнення падінням фондового ринку, низьким рівнем відсотка за кредит, обвалом направленого на Європу американського експорту при низькому відсотку за кредитами в США.

Проте ясно одне, що всі ці негаразди почалися з Першої світової війни.

Тому саме там треба шукати коріння проблеми, що виникла, використовуючи при цьому, перш за все, напрацювання марксизму. Однак більшості сучасних економістів це важно зробити, бо у них давно з'явилась стійка відраза до марксистської доктрини.

Однак продовжимо. Одним із важелів використання елементів планомірності виявилась ***кредитна система***, яка була ще В. І. Леніним задіяна в умовах НЕПу в Радянській Росії як, до речі, і ***система фінансова***, за допомогою якої проводилась програма швидких та кардинальних змін пропорцій у виробництві, прикладом якої може бути ленінська ідея електрифікації Росії.

Сказане вище означає, що ***ідея регульованого ринку*** вперше отримала розвиток саме у нас в умовах НЕПу, яку використали більшовики на чолі з їх вождем – В. І. Леніним. Її завдання мало за мету прискорене ***«дозрівання»*** капіталізму в умовах тодішньої Росії за наявності нової політичної влади трудящих, представленої Радами. Результати реформ виявились вражаючі.

У країнах Західної Європи та США стан справ був іншим. Капіталізм *«перезрів»* і почав рухатися у бік освоєння нової планомірної форми зв'язку як чужорідної ринковій системі. Спочатку ця ідея отримала своє ***практичне*** відображення у «Новому курсі» 1933-1938 років Ф. Д. Рузвельта, а пізніше в ***теоретичній розробці*** економічної політики державного регулювання економіки, запропонованої Дж. М. Кейнсом.

У нових умовах всеохоплюючої кризи, неокласична теорія, згідно з якою ціни і доходи, що вільно утворюються і несуть достовірну інформацію про ринок, перестали відповідати дійсності. Спроби її поновити через державну заборону профспілкам втручатися у регулювання вартості робочої сили і контроль держави над цінами, як шлях повернення до вільного ринку, провалилися. Не дали позитивного результату і експерименти керівництва розвинених держав зі встановлення збалансованості бюджету та сталого валютного курсу, а також орієнтації економіки на внутрішню замкнутість. Усе це підводило економістів до неминучості пошуку принципово нових підходів у теорії та практиці господарювання. Одним з таких на виклики часу і стала нова парадигма – **кейнсіанство**.

Головна книга Дж. М. Кейнса засвідчила наявність у суспільстві стану різкого перевиробництва товарної маси, падіння рівня цін, крах великих банків та фондових бірж. У результаті «великої депресії» утворилася небачена армія безробітних, яка досягала в деяких країнах до третини працездатного населення, а, наприклад, у Німеччині – половини.

Суттєвий внесок на формування автором ідей цієї книги справили напрацювання **меркантилістів**, **класиків** та **неокласиків**. Однак, найбільше значення на нього справили: ***теорія суспільного відтворення*** **Т. Р. Мальтуса**; ***принципи макроекономічного аналізу***, сформовані **Ю. Г. К. Вікселлем** – фундатором шведської школи; ***концепція ефективного попиту*** та деякі інші проблеми, запропоновані **Дж. А. Гобсоном**; теза **В. Зомбарта** стосовно ***«організованого капіталізму»*** та ряд наукових ідей видатного вітчизняного економіста **М. І. Туган-**

Барановського.

«Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» складається із шести книг. Так, ***перша книга*** **«Вступ»** ставила за мету дати визначення власної концепції автора, і її особливості з головним акцентом на пояснення причин назви твору як **«Загальна теорія…»**. Після автор дав розгорнуту критику постулатів класичної та неокласичної теорій, а також, сформулював у загальному вигляді ***принцип ефективного попиту***. У подальших книгах він деталізував окремі сторони відзначених проблем, а у вісімнадцятій главі зробив доповнення, виходячи із уточненої ***загальної картини цілого***, окремі сторони якого були досліджені у першій книзі.

Друга книга **«Визначення та поняття»** розкриває загальний принцип ефективного попиту з його поділом на споживчий та інвестиційний. Визначається дохід, споживання, заощадження з подальшим аналізом зв'язку заощаджень та інвестицій.

Третя книга **«Схильність до споживання»** розглядає основні фактори динаміки споживчого попиту. Причому, спочатку дається розгорнутий аналіз об'єктивних та суб'єктивних факторів, що визначають схильність до споживання та заощадження. У главі 10 розкривається сутність граничної схильності до споживання та мультиплікатора з функціональними залежностями між цими категоріями.

Книга четверта **«Спонукання до інвестицій»** містить розгорнутий аналіз чинників інвестиційного попиту та його динаміки. Розглядаючи граничну ефективність капіталу, Дж. М. Кейнс розкриває свою теорію норми процента та її відмінності від класичної теорії з розгорнутою критикою поглядів Д. Рікардо та А. Маршалла. Теоретична розробка інвестиційного попиту розкриває психологічні та ділові мотиви надання переваги ліквідності, аналіз природи капіталу, основні властивості процента та грошей. Книга завершується новим формулюванням загальної теорії зайнятості.

Книга п'ята **«Грошова заробітна плата та ціни»** показує теорію заробітної плати, функцію зайнятості та теорію цін.

І, нарешті, остання ***шоста книга*** **«Короткі замітки у зв'язку із загальною теорією»** містить три глави. Перша з них, має назву **«Зауваження про економічний цикл»**. Дві останні присвячені проблемам концепції меркантилізму та особливостям теорій недоспоживання, з одного боку, а з іншого завершається ***главою 24*** **«Заключні зауваження про соціальну філософію, до якої може привести загальна теорія»**. Саме в них дослідник докорінно переглядає критичну оцінку школи меркантилістів їх сучасниками та науковими нащадками. Вчений розкриває їх позитивну роль в історії економічної думки. Крім того, він здійснює спробу критичного переосмислення теорії ринків та реалізації напрацювань попередників, в якій протиставляє неортодоксальну теорію недоспоживання Т. Р. Мальтуса, вважаючи останнього найближчим науковим однодумцем.

Слід відмітити, що завершальним акордом у дослідженні великого англійця є повернення до проблем ***соціальної філософії***, до якої може привести ***загальна теорія***, з якої, власне, він і почав свій твір. Тепер вона

виходить на більш високий рівень дослідження завдяки зв'язку його постановки з тими ж питаннями, що і у першій главі, але на зовсім іншому рівні, коли досягнуті результати дослідження дають можливість вийти на суттєві доповнення до існуючих до цього проблем соціальної філософії, де крім суто економічної проблематики, додаються ще питання неекономічного характеру, що у подальшому стимулювало розвиток цих проблем в **інституціоналізмі**.

Розглядаючи внесок Дж. М. Кейнса у соціальну філософію, неважко побачити загальні риси у підході до появи змін у капіталістичному суспільстві з теорією К. Маркса, що стали наслідком процесів соціалізації. Однак, якщо **К. Маркс** ***бачив вирішення проблем, перед якими постане капіталізм, шляхом його усунення за допомогою соціалістичної революції***, то **Дж. М. Кейнс** ***вважав, що ці питання можна вирішити шляхом пошуку інших (змінних) величин***, ніж це бачили неокласики для створення передумов для вирішення ситуації, перед якими розвинені країни опинилися у період 1929-1933 рр.

Таким чином, якщо **К. Маркс** вбачав вирішення проблеми, перед якими рано чи пізно постане розвинена капіталістична система шляхом революції, то **Дж. М. Кейнс** ***це ж завдання вирішував еволюційним шляхом*** через ***зміну ролі держави в економіці,*** завдяки ***вихованню у населення нових психологічних схильностей, що заперечують усі попередні, як, наприклад, намагання «робити гроші».*** Іншими словами, для великого англійця ***була очевидною неможливість вирішення даної ситуації тільки суто економічними методами.***

В аналізі проблем сучасної економіки розвинених країн автор звернув увагу саме на безробіття. Важливим є перше слово у назві твору – «***загальна***», яке говорить, і це найголовніше, на можливість застосування його теорії до будь-яких фаз циклу і, перш за все, до депресивного стану економіки тоді, як класичний варіант був особливим випадком існуючої економічної ситуації.

Досліджуючи причини безробіття в класичній інтерпретації та його форми, проаналізованої найбільш ґрунтовно в теорії А. С. Пігу, Дж. М. Кейнс указав на наявність, окрім ***фрикційного*** і ***добровільного безробіття***, ще й ***вимушеного,*** яке до цього економічна наука не виділяла, а, також, його значну загрозу для існування системи капіталізму.

Звідси проблема ліквідації безробіття розглядалась як магістральне завдання урядів економічно розвинених держав в економічні політиці, що добре видно з третього слова назви книги «Загальна теорія занятості, відсотка та грошей», з якої починається перелік найбільш важливих проблем тогочасного суспільства. Одночасно незрівноважений ***стан економіки*** оголошувався як ***звичайний***, тобто ***закономірний*** для тогочасної економічної системи.

По іншому автор поглянув і на економіку, не як на діяльність окремих фірм та організацій, тобто з точки зору відтворення ***індивідуального капіталу***, а ***капіталу суспільного***. Звідси ***предметом*** сфери його

дослідження стали ***питання макроекономічного аналізу, на відміну від неокласики, де в центрі уваги була мікроекономіка***. Причому, Дж. М. Кейнс на початку твору зазначає свою прихильність до традицій неокласики, на яких він був вихований. Цим він, по суті, визнає ***предметом*** власного ***дослідження,*** як і його вчитель А. Маршалл, ***економіку як науку про багатство та спонукальні мотиви людей, що вимірюються в грошах***. Різниця полягає лише у підходах до її аналізу, де у ***основу*** покладені не ***мікро-***, а ***макрозакономірності***.

Причому ***кейнсіанський аналіз*** можна було використовувати як для ***економіки вільного ринку***, так і ***монополізованого***. У своїй праці вченим були використані терміни «мікроекономіка» та «макроекономіка» на відміну від марксистських: відтворення індивідуального та суспільного капіталів. Хоча треба зазначити, що вперше економіку на мікро та макроекономіку поділив норвезький вчений, один з перших лауреатів Нобелівської премії з економіки **Рагнар Антон Кіттілх Фріш (1895-1973).**

Дж. М. Кейнс, теж ***вперше, стосовно до нових умов монополістичного капіталізму, починаючи з 30-х років XX ст. поглибив метод макроекономічного аналізу,*** що мав своїм витоком підхід, який виклав ще Ф. Кене, а потім розвинув К. Маркс у третій частині другого тому капіталу. Як неокласики, і його вчитель А. Маршалл, у своєму аналізі він широко використав граничні величини, але для розгляду вже не мікро, а макроекономічних проблем.

Спадкоємність у використанні методу неокласики проявилась і у тому, що вчений досліджував явища, виходячи із принципу характеристики загального, потім розгляду окремих частин останнього, і лише наприкінці давав загальну характеристику з урахуванням даних, отриманих від аналізу окремих частин. Це неважко побачити із структурних частин його твору, наведених вище, де у шостій книзі дається аналіз загального з урахуванням закономірностей його частин, у чому, власне, проявляється ***аналітичний метод***, що починає використовуватись у повній мірі в творчості А. Сміта, продовжується А. Маршаллом і завершується саме Дж. М. Кейнсом.

Для дослідження ситуації, яка склалась після Великої депресії, дослідник зосередив увагу на ***двох проблемах: питанні попиту та безробітті***. Цим він пояснив причини нерівноваги в економіці, хоча пропорції суспільного відтворення безпосередньо його не цікавили. Ними займуться його послідовники. Дж. М. Кейнс сконцентрувався на іншому – ***питаннях причин падіння сукупного попиту, основ порушення процесу відтворення і того, як ці негаразди усунути.***

Вчений не ставив за завдання дати глибокий аналіз внутрішніх причин, які викликали явище Великої депресії. Тому він зайнявся з'ясуванням питань пошуку причин, які викликають падіння обсягів виробництва, а з ним і таку форму безробіття, як ***вимушене***. Цього було достатньо для з'ясування того, що потрібно практично зробити для виходу із даної складної ситуації.

Причину падіння виробництва і зайнятості вчений вбачав у недостатньо ***«ефективному попиті»***, який він не тільки констатував, але і пояснив.

Звідси була отримана відповідь на питання, чому економіка втратила автоматичний механізм переведення частини, що заощаджується, в інвестиції. В кінцевому підсумку це відкрило дорогу до з'ясування причин появи вимушеного безробіття і ще раз підвело його до фундаментального положення про нагальну необхідність втручання держави в економіку.

Пояснення механізму утворення вимушеного безробіття вчений почав із визначення складових частин національного доходу *(Y)* як суми, що складається з елементів, які споживаються *(C)* та заощаджуються *(S)*:

$$Y = C + S$$

При зростанні доходів кожна наступна одиниця грошей, що йде на споживання, падає. Дане явище Дж. М. Кейнс назвав ***основним психологічним законом*** і математично зафіксував його як ***граничну схильність до споживання***. При зменшенні частини, що споживається, збільшується частина, яка заощаджується, а за відсутності автоматичного переведення частини, що зберігається в інвестиції, відбувається падіння обсягів виробництва, а значить і зайнятості.

Звідси ринок, втративши автоматичний механізм саморегулювання, вже не міг регулювати пропорції виробництва, а тому повинен був спиратися на державу, яка повинна була створити комплекс заходів щодо примусового переведення частини, що заощаджується, в інвестиції. Причому, ідеальним варіантом, як було виявлено Д. Х. Робертсоном, є співвідношення S = I.

Таким чином, основна проблема суспільства (збільшення ефективного попиту) конкретизувалась через визначання державою важелів щодо впливу на сукупний попит. У зв'язку з цим, Дж. М. Кейнс писав: «Нашим кінцевим завданням є вибір тих змінних, які можуть знаходитися під свідомим контролем або управлінням центральної влади в тій реальній системі, в якій ми живемо». [131, с. 415] Звідси вчений переходить до розгляду тих величин, які можуть стати основою впливу на ринковий механізм і сформувати потрібні суспільству показники, найважливішим з яких, як зазначалось раніше, було досягнення повного рівня зайнятості.

Велике значення у моделі Дж. М. Кейнса мало визначення залежних та незалежних величин. У зв'язку з цим, він визначив три групи факторів:

1. ***Висхідні***, які в розрахунок не приймаються (рівень кваліфікації робітників і кількість робочої сили, технологія, смаки споживачів), бо змінити їх у короткому періоді неможливо.

2. ***Незалежні змінні***. Це саме ті величини, через які є єдино можливим вплив держави на створення відповідного економічного клімату. До них слід віднести:

- Граничну схильність до споживання ($\frac{\Delta C}{\Delta Y}$);

- Граничну ефективність (продуктивність) капіталу ($\frac{\Delta P}{\Delta I}$);

- Норму процента (r').

3. ***Залежні величини***. Вони є результатом діяльності позначених вище незалежних змінних. До них належать:

Y – національний дохід; N – зайнятість.

Розглянемо перші два показники незалежних змінних. Досліджуючи процес споживання, Дж. М. Кейнс показав, що схильність до споживання є функціональною залежністю між доходом, вираженим в одиницях праці, та витратами на споживання при цьому ж рівні доходів. Дана закономірність фіксується через граничну схильність до споживання, як відношення приросту споживання до приросту доходу ($\frac{\Delta C}{\Delta Y}$),

де: ΔC – останній приріст порції споживання;

ΔY – остання порція отриманого доходу, що йде на споживання.

Вона показує, яким чином певний приріст виробництва (НД) розподіляється між споживанням та інвестиціями.

Гранична ефективність (продуктивність) капіталу визначається як остання одиниця приросту доходу (найменшої його величини, на яку погодився підприємець) до останньої одиниці інвестицій, що дала цей дохід. ($\frac{\Delta P}{\Delta I}$). По суті – це середня норма прибутку, як відомо з курсу політичної економії, де: ΔP – порція доходу, використана на здійснення останньої інвестиції;

ΔI – остання інвестиція, що принесла найменший дохід на який погодився підприємець.

Залежні змінні є, по суті, результатом дії товаровиробників, які оформлюються у вигляді обсягу національного виробництва та зайнятості.

Із вище наведеного слідує, що Дж. М. Кейнс зміщує важелі дії держави на економіку у бік незалежних змінних величин. Вони і стають головними при формуванні середовища для виходу із Великою депресії.

Після цього автор приступає до формулювання ***теорій інвестицій та зайнятості.***

Теорія інвестицій Дж. М. Кейнса стисло формулюється таким чином: ***при даному психологічному стані суспільства загальний рівень виробництва і зайнятості залежить від величини інвестицій***. Це, по суті, єдиний фактор, що визначає ці величини, але чинник схильний до різких змін.

Родзинкою ідеї Дж. М. Кейнса в цьому питанні була, по-перше, ***соціалізація інвестицій***. Цей принцип передбачав перерозподіл частини бюджету для направлення останнього на продуктивне споживання. Характеризуючи роль та значення цього принципово нового положення в економічній науці вчений писав, що саме «... досить широка соціалізація інвестицій виявиться єдиним засобом, щоб забезпечити наближення до повної зайнятості...». [131, с. 514] Цікаво те, що цією ідеєю, незалежно від Дж. М. Кейнса, вперше скористалася команда вчених-економістів у США, що розробила і активно впроваджувала в життя програму, більш відому в історії

як «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта. Другим, ключовим моментом кейнсіанської ідеї було використання ***принципу мультиплікатора***, про що буде сказано нижче.

Обсяг інвестицій залежить від граничної ефективності капіталу, яка схильна до змін та норми процента. Остання визначає нижню межу прибутковості майбутніх інвестицій. Тому, одну із ключових ролей у цій функції він надавав регулюванню ставки процента та маси грошей. Ланцюжок зазначених зв'язків має такий вигляд: держава, у залежності від ситуації, може збільшувати або зменшувати грошову масу. Її збільшення призводить до зниження норми процента і, відповідно, стимулювання інвестицій. Як наслідок, збільшується як зайнятість, так і національний дохід. Однак, при всій його значущості цей важіль мав певні обмеження. Здійснюючи вплив на рівень процента через регулювання кількості грошей в обігу, держава, може наразитися на небезпеку, так званої ***ліквідної пастки***, коли «накачування» грошей, з певного моменту, вже не буде знижувати рівень процента, а почне породжувати інфляційні хвилі.

Другою теорією Дж. М. Кейнса є ***теорія зайнятості***. Відносно неї великий англієць писав:

«І так, суть розробленої нами теорії зводиться до такого:

1. При даному стані техніки, обсязі застосовуваних ресурсів і рівні витрат виробництва дохід (як грошовий, так і реальний) залежить від обсягу зайнятості N.

2. Співвідношення між сукупним доходом і величиною очікуваних витрат на споживання, що позначається (D_1), буде залежати від психологічної характеристики суспільства, яку ми будемо називати його схильністю до споживання. Це означає, що споживання буде залежати від рівня сукупного доходу, і, отже, від рівня зайнятості, якщо тільки не відбудеться змін у схильності до споживання.

3. Обсяг витрат праці N, на який підприємці висувають попит, залежить від очікуваних витрат суспільства на споживання (D_1) і від очікуваних витрат суспільства на нові інвестиції (D_2). $D= D_1+D_2$ і є те, що ми раніше визначили як ***ефективний попит***.

4. Оскільки $D_1+D_2=D= \varphi(N)$, де φ функція сукупної пропозиції, а D_1 – як було показано вище, в п. 2, функція від N. Позначимо її через $\chi(N)$, що залежить від схильності до споживання, то $\varphi(N) - \chi(N) = D_2$.

5. Отже рівноважний рівень зайнятості залежить: а) від функції сукупної пропозиції φ, б) від схильності до споживання χ та в) від обсягу інвестицій D_2. Це і є суть загальної теорії зайнятості». [131, с. 243]

На базі неї можна побудувати модель капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса (рис. 1), яка включає психологічні фактори, що мають у собі три складові:

1. Граничну схильність до споживання.
2. Перевагу ліквідності.
3. Передбачення майбутніх доходів.

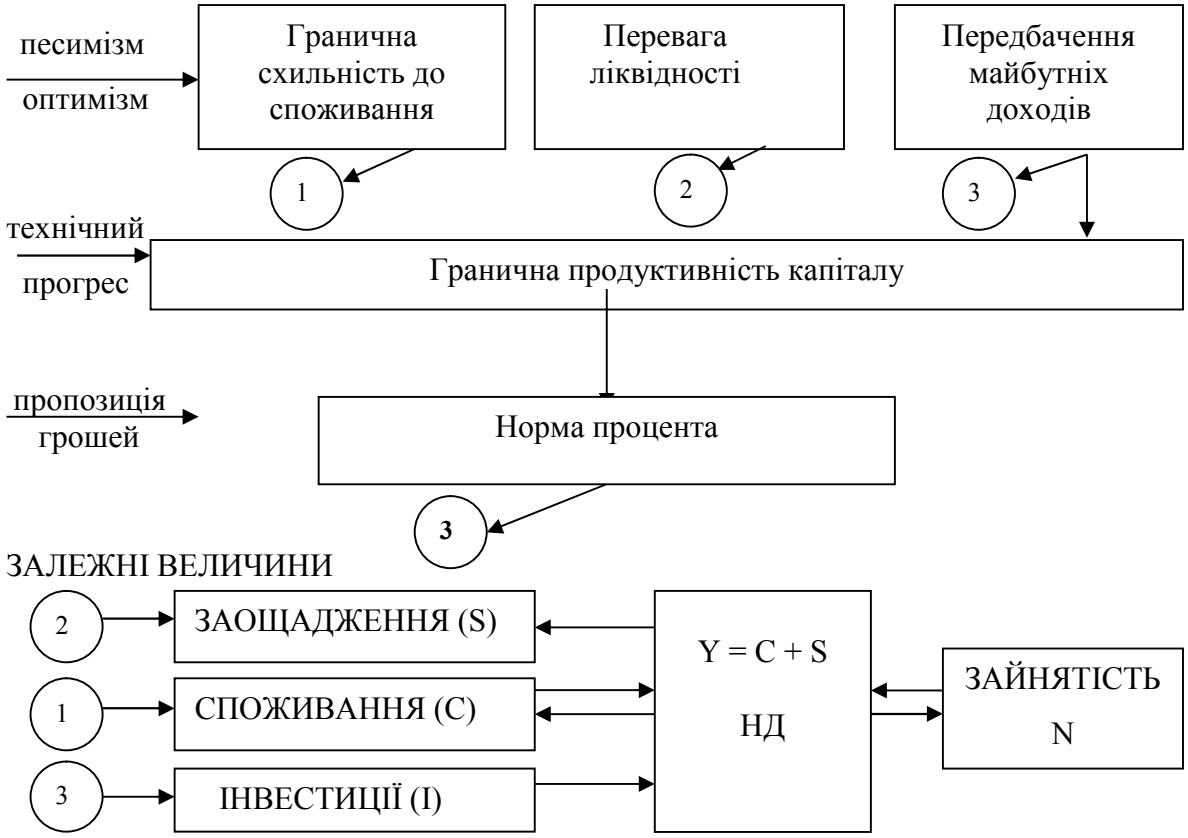

Рис. 1. Модель капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса

– ***Дохід (I) – різниця між виручкою від реалізації товару і поточними витратами виробництва.***

– ***Збереження (S) = дохід – витрати на споживання***

S = I – C I = C + S ідеально, коли S = I.

Усі вони, на думку вченого, залежать від психології суспільства – його оптимізму або песимізму.

Гранична продуктивність капіталу залежить від технічного прогресу суспільства, а норма відсотка – від пропозиції грошей.

Оскільки від рівня інвестицій залежить зростання зайнятості та національного доходу, а самі інвестиції залежать від безлічі факторів, то держава, впливаючи на обсяг інвестицій, може домогтися ***ефективного попиту***.

Y = C + S, але краще, якщо S = I, тобто $D = D_1 + D_2$.

При цьому важливо, щоб інвестиції держави були «чистими», тобто здійснювалися, головним чином, не за рахунок податків, а шляхом ***зростання державного боргу***.

Для досягнення ефективного попиту через інвестиції, крім впливу держави на ***кредитно-банківську систему*** через ставку процента, може використовуватися ще й ***фінансова система*** через дотримання відповідної їй

фінансової політики. Вона пов'язана з виділенням державою значних бюджетних асигнувань для проведення масштабних робіт, як, наприклад, будівництво доріг, поліпшення сфери охорони здоров'я тощо, які будуть викликати значні інвестиційні вливання у приватний сектор. Для цієї мети автор розробляє **теорію мультиплікатора.**

Цю ідею, як уже було сказано вище, він запозичив у свого учня Р. Ф. Кана, який ще у 1931 році вивів ***принцип мультиплікації***. У нього він представ як відношення між загальним і первинним збільшенням зайнятості. Саме її і використав Дж. М. Кейнс у своїй теорії. Наприклад, якщо будується мережа лікарняних комплексів, то важливо забезпечити автономні інвестиції. Причому так, щоб вони були «чисті». У результаті цього зросте зайнятість і дохід як окремих осіб, так і національний, оскільки з'явиться попит на засоби виробництва, а найняті робітники пред'являть попит на відповідні предмети споживання. Результатом цього є індукування приватних інвестицій окремих осіб, що стимулюють зростання зайнятості та доходу. Таким чином, початкові інвестиції держави будуть «обростати» приватними інвестиціями.

Мультиплікатор, у свою чергу, виступає як числовий коефіцієнт, що виражає співвідношення між приростом доходу і зайнятості, що породжує цей приріст збільшенням обсягу інвестицій.

$$Y = K \bullet \Delta I$$

Сам ***інвестиційний мультиплікатор*** можна визначити як:

$$K = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}$$

«Назвемо *k мультиплікатором інвестицій*. Із сказаного вище, – писав учений, – виходить характеристика мультиплікатора інвестицій: коли відбувається приріст загальної суми інвестицій, то дохід збільшується на суму, яка в *k* раз перевищує приріст інвестицій». [131, с. 314]

При цьому важливо інвестиції направляти у невиробничу сферу, щоб не було зростання виробничих потужностей, які, як правило, з часом можуть призвести до перевиробництва.

Головним завданням в економічній політиці держави, на думку Дж. М. Кейнса, є забезпечення ***ефективного попиту.*** Звідси витікають кейнсіанські рекомендації щодо державного регулювання економіки, які досягаються через інвестування ***двома шляхами***:

1. У сферу виробництва за допомогою:

а) грошово-кредитної політики;

б) бюджетної політики.

2. Розширенням споживання, що є другим, допоміжним варіантом, який досягається за допомогою:

- організації громадських робіт;

- збільшення споживання державних службовців;

- зменшення майнової нерівності через уведення спеціальних соціальних програм, що призводять до збільшення споживання незаможних верств населення.

При цьому Дж. М. Кейнс вважав, що краще наступати одночасно на два фронти, з одного боку, стимулюючи переведення заощаджень в інвестиції, тобто у ***виробниче споживання***, домагаючись рівності (S = I), а з іншого – розширювати ***особисте споживання*** (C).

Дж. М. Кейнс високо оцінив меркантилістську доктрину, оскільки і сам наполягав на ***активному втручанні держави в економіку***.

При уважному ознайомленні з меркантилізмом, про що було сказано раніше, можна виділити схожі з кейнсіанством три пункти, що стали життєво важливими для економіки розвинених капіталістичних країн у 30-х роках, а саме:

1. Втручання держави в економіку.
2. Виконання державою завдання щодо забезпечення достатку грошей у країні, або їх «дешевизни» шляхом підтримання низьких ставок процента.
3. Забезпечення повної зайнятості через обмеження ввезення іноземних товарів і здійснення маневрування курсом валют.

Порівняння меркантилістських концепцій і теорії Дж. М. Кейнса дозволяє виділити ряд спільних моментів:

1. Збільшення грошей у країні ставить за мету зниження рівня процента та заохочення інвестицій.
2. Не слід боятися підвищення цін у країні. Це сприяє розширенню торгівлі та виробництва, що стало своєрідною теорією «помірної інфляції».
3. Меркантилісти вважали, що нестача грошей у країні є причиною безробіття і як Дж. М. Кейнс стверджували, що їхнє зростання через кредитну експансію банків та підтримку дефіциту державного бюджету є визначальним знаряддям боротьби з цим явищем.
4. Протекціоністська політика в країні як з погляду меркантилістів, так і самого Дж. М. Кейнса дозволяє вирішувати проблему зайнятості.

Одночасно вчений дав високу оцінку і науковій діяльності класиків. По-перше, з причини виховання себе на економічних засадах саме цього напряму під керівництвом самого А. Маршалла, по-друге, наявності в класиці фундаментальних досліджень проблем капіталу, вартості, грошей тощо. І, по-третє, визнання того, що підходи класичної школи не годяться тільки до стадії депресивної економіки, але зберігають свою актуальність у всіх інших фазах економічного циклу.

4.2. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПОЛІТИКИ НЕОКЕЙНСІАНСТВА

У подальшому відбулась еволюція кейнсіанського напряму, першим кроком якого було **неокейнсіанство,** що після Другої світової війни

еволюціонізувало в бік неортодоксального та ортодоксального кейнсіанства.

Як уже було зазначено раніше, з другої половини 30-х років минулого століття кейнсіанство починає здобувати все більше прихильників, поступово перетворюючись у провідний напрямок світової економічної думки та відтісняючи на другий план колись провідний неокласичний напрямок. Поява головної праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості процента та грошей» стала визначною подією середини 30-х років XX ст. Нею був започаткований новий етап розвитку економічної думки, який виявився тісно пов'язаний із процесами регулювання економіки державою. Однак не кожне таке регулювання можна віднести до кейнсіанства. Останнім є тільки таке регулювання, яке пов'язане з дослідженням та підтриманням на практиці відповідного співвідношення між частиною доходу, що зберігається, та інвестиціями для досягнення ефективного сукупного попиту тощо.

У післявоєнний період ситуація в кейнсіанстві змінилась. Виникла необхідність, з одного боку, у переосмисленні ключових постулатів ортодоксального кейнсіанства для згладжування соціальних протиріч, що загострилися, а з іншого – у підйомі економіки і, як наслідок – пошуку теорії, яка б забезпечувала стабільне економічне зростання.

Звідси на місце стратегічної проблеми ортодоксального кейнсіанства – ліквідації вимушеного безробіття прийшли питання економічного зростання та циклічного розвитку. Саме ці аспекти, що уточнили проблематику кейнсіанства привели до появи змін у його назві, коли до слова кейнсіанство додалось слово «нео», що означає нове.

У його проблематиці можна виділити три ключові лінії. Перша – лінія пов'язана з використанням напрацювань марксизму, що започаткувало неортодоксальний напрямок або ліве кейнсіанство; друга – з кейнсіанською ортодоксією (теорією економічної динаміки і зростання та економічного циклу) і третя, як своєрідна універсалізація кейнсіанства – з кейнсіансько-неокласичним синтезом.

Таким чином, ортодоксальне кейнсіанство розділилось на два основні напрямки, одне з яких – праве кейнсіанство, пішло за своїм метром та вбачало, що підвищення ефективного попиту варто здійснювати за допомогою переміщення накопленої частини доходу в інвестиції, використовуючи принцип мультиплікатора. Тим самим акцент був зроблений на виробниче споживання. Останнього принципу дотримувалось і універсалізоване і теж ортодоксальне кейнсіанство у вигляді кейнсіансько-неокласичного синтезу.

Пам'ятаючи, що депресія та вимушене безробіття пов'язане з відсутністю ефективного попиту, а зростання споживання викликає кумулятивний процес, викликаний мультиплікаційним ефектом у послідовників Дж. М. Кейнса можна виділити, виходячи з того, як це намагається зробити три напрямки: ортодоксально-центристський, що належить самому автору доктрини, лівий та правий напрями.

Звідси, якщо йдеться про визначення напряму досягнення ефективного попиту взагалі, то тут головну роль відіграє сама постановка питання без її

деталізації. Коли у справу вторгається питання про те, за рахунок кого досягти ефективний попит, то тут вимальовуються лівий або правий напрям. Лівий – якщо це робиться для блага більшості населення країни, від якого отримує преференції ця група. Правий, відповідно, ставить теж завдання забезпечення ефективного попиту, але при цьому акцент робиться не на збільшення достатку трудящих, а на досягненні мети через іншу форму розкручення інвестиційного процесу за рахунок саме трудящих мас.

Звідси неважко побачити, що економічна політика, залежно від зазначених напрямів, буде вже мати класові відмінності. Тому, певною мірою, тут нейтральну позицію буде займати вчення Дж. М. Кейнса, який в основному вказав напрям руху та інструменти його здійснення, але чітко не визначив його здійснення, оминаючи класові акценти реалізації.

4.2.1. Неортодоксальне (ліве) кейнсіанство

Перший напрямок, на відміну від ортодоксального правого кейнсіанства, отримав назву лівого кейнсіанства і наголошував на необхідності стимулювання особистого споживання через розкручування інвестицій, а з ними і зайнятості. Напрям сформувався у 40-50-х рр. XX ст.. та базувався на ефекті мультиплікації, що полягав у збільшенні споживання, перш за все, незаможних верств населення. Його виникненню економічна наука зобов'язана видатній учениці Дж. М. Кейнса **Джоан Вайолет Робінсон (1903-1983)**.

Її теорія стала спробою об'єднання деяких напрацювань марксизму з теорією свого вчителя. Так само, як і Дж. М. Кейнс, вона вважала, що основною проблемою капіталізму є недостатній ефективний попит, причину якого вбачала в нерівномірному розподілі національного доходу. Для вирішення цієї проблеми рекомендувалось, у першу чергу, збільшити споживання малозабезпечених верств населення. Ураховуючи високий рівень граничної схильності до споживання останніх, вони, на думку автора, неодмінно призведуть до зростання ефективного попиту.

Виходячи з цього, Дж. В. Робінсон рекомендувала державі проводити соціальну орієнтацію бюджету й стимулювати зростання коштів на будівництво доріг, житла, освіту та ін. Інакше кажучи, продовжувати політику зі збільшення інвестиційних витрат на соціальні програми, що в економічній літературі отримали назву ***соціалізації інвестицій***.

Однак на цьому шляху могли стати монополії, інтереси яких вступали в протиріччя із завданням підвищення граничної схильності вище зазначеної частини населення до споживання. Адже метою великого бізнесу є досягнення, крім звичайного прибутку, ще й монопольного. Виходячи з цього, дослідниця радила державному апарату обмежувати їхню діяльність.

Ідеї видатної жінки-економіста, як ніколи раніше, виявились актуальні для умов сучасної України, оскільки через перерозподіл державного бюджету країни можна було б суттєво збільшити споживання малозабезпечених верств населення, а з ним підвищити сукупний інвестиційний попит, державний

бюджет і головне – сукупну зайнятість населення.

Іншим шляхом досягнення ефективного попиту в Україні може стати використання мультиплікаційного ефекту в таких напрямках, як житлове та дорожнє будівництво, що в наш час активно використовує сусідня Білорусь.

Ортодоксальне кейнсіанство у своєму арсеналі має ***теорії економічного циклу*** і ***економічної динаміки та зростання***.

4.2.2. Ортодоксальне (праве) кейнсіанство:

а) теорії економічної динаміки та зростання

Для розуміння першого відгалуження кейнсіанства, перш за все, звернемо увагу на теорію цього етапу розвитку кейнсіанської школи. Визначимо передумови його появи, сутність, відмінності від його ортодоксального варіанта та історичну роль у ракурсі розробки питань теорії економічного зростання та економічного циклу.

Передумови виникнення неокейнсіанства визначались особливостями економіки Європи післявоєнних років. Закінчилася Друга світова війна, а з нею і високі темпи розвитку, обумовлені витратами на військово-промисловий комплекс (ВПК). Населення не хотіло повертатися до страждань повоєнної та воєнної пори. Крім того, небачені темпи економічного зростання в соціалістичних країнах потребували адекватної відповіді. Як результат, головним питанням стають проблеми забезпечення високої динаміки розвитку економіки. Саме вони й викликали появу теорії економічного зростання, що віддзеркалилась у моделі Харрода-Домара.

Крім того, до умов необхідності підйому післявоєнної економіки додалась проблема дослідження, ще й економічного циклу та його фаз і не тільки кризи та депресії, але й – пожвавлення та підйому. Як наслідок цього з'являються розробки теорії циклічних коливань з постійним регулюванням державою циклу у всіх його фазах.

Питання виявилося непростим, а тому потребувало участь багатьох видатних учених тієї доби в рамках неокейнсіанської доктрини. Так, низку фундаментальних ідей у руслі зазначеного питання сформулював англієць **Р. Харрод** у монографії **«Торговий цикл» (1936)**. Центральна ідея неокейнсіанства доповнилась об'єднанням механізмів мультиплікатора і акселератора, що розроблялась такими відомими економістами, як П. Е. Самуельсон, Дж. Хікс та іншими. Важливо зазначити, що найбільший вклад у цю проблему вніс головний теоретик економічного циклу – американський економіст **Е. Хансен**.

Завдання, визначене вченими цього напрямку, ставило за мету пошук оптимального варіанта досягнення економічного зростання, визначення умов його здійснення та найважливіших пропорцій забезпечення.

Починаючи з 50-х років і аж до 70-х років минулого століття цей напрям займав домінуюче становище в економічній науці. На відміну від **лівого кейнсіанства**, що акцентувало увагу на ***стимулюванні особистого***

споживання, представники ***правого кейнсіанства*** як другого, так і третього відгалуження зосереджували свої наукові інтереси на проблемі ***стимулювання виробничого споживання***. Звідси їхня основна увага полягала у ***досягненні сукупного ефективного попиту через стимулювання виробничих інвестицій.***

Послідовники Дж. М. Кейнса висунули ***три проблеми***, які мали відносно самостійний характер: ***питання динамічної рівноваги, тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та циклічних коливань***. У результаті подальшого розвитку цей напрям отримав назву **правого неокейнсіанства**, у якому домінували дві тенденції: американська та європейська, представлена, насамперед, дослідженнями французьких учених. Розглянемо їх більш детально.

Неокейнсіанство, на відміну від його **класичного (ортодоксального) варіанта** (теорії Дж. М. Кейнса), отримало нове звучання. ***По-перше***, воно передбачало, на відміну від Дж. М. Кейнса, ***постійний*** вплив держави на економіку. ***По-друге***, враховувався ***динамічний фактор розвитку***, тобто науково-технічний прогрес, що знайшло своє відображення в показнику ***акселерації*** (зворотного поняттю мультиплікації). І, нарешті, ***по-третє***, відслідковувалась ***політика структурної перебудови***.

Теорію економічного зростання ще у 30-х роках започаткували ***американські послідовники*** Дж. М. Кейнса, насамперед економісти Гарвардського університету **Елвін Харві Хансен (1887-1975)** та **Сеймур Едвін Харріс (1897-1974)**. Вивчення їхніх концепцій, насамперед інвестиційної теорії циклу, допомагає зрозуміти загальні риси та особливості, притаманні саме американському варіанту неокейнсіанства.

Їх можна звести до низки ключових положень. ***По-перше,*** його послідовники вважали, що причина циклічності, а разом з тим періодичних криз і безробіття викликається «коливаннями динаміки інвестицій». Капіталовкладення отримують характер своєрідної незалежної змінної, від якої залежать інші змінні. ***По-друге,*** вони доповнили концепцію мультиплікатора Дж. М. Кейнса концепцією акселератора, запропоновану французьким економістом **А. Афтальоном (1874-1956)** ще у 1913 році. ***По-третє,*** велике значення в теорії циклу здобув розподіл капіталовкладень на автономні (незалежні від руху споживання або національного доходу) і похідні інвестиції, пов'язані з розширенням споживання внаслідок зростання національного доходу. Саме останній тип інвестицій бере участь у моделі «мультиплікатор-акселератор». ***По-четверте,*** американські економісти змінили метод перманентного регулювання та напряму приватних і державних інвестицій на метод маневрування державними витратами (видатками) залежно від економічної кон’юнктури, незважаючи на можливий дефіцит державного бюджету. Останній став підвалинами складової ***концепції «вмонтованих» стабілізаторів*** і ***неокейнсіанських антициклічних програм***.

Саме вони вперше звернули увагу на розробку низки проблем та деякі актуальні постановки, зроблені набагато раніше них у працях видатного

українського вченого-економіста М. І. Туган-Барановського, які потім отримали широке використання у їхніх творах.

Представники **неокейнсіанства** у Франції, на відміну від положень Дж. М. Кейнса, вважали необов'язковим його положення щодо регулювання позичкового процента для стимулювання нових інвестицій і пропонували користуватися індикативним методом планування економіки як головним засобом забезпечення безперервності інвестиційного процесу. Найбільш відомий представник цієї концепції **Франсуа Перру (1903−1987)** для цього розробив низку конструктивних планів щодо становлення програмування економіки Франції.

Новий етап у розвитку напрямку почався у післявоєнні роки, коли на перший план соціально-економічного розвитку західних країн вийшла не проблема «повної зайнятості», а економічного зростання. Об'єктивною передумовою його появи стають нові процеси, що відбувалися в піднесенні економіки в цей період. Розгортання НТР, нерівномірний розвиток країн з ринковою системою, високі темпи економічного зростання в соціалістичних країнах прискорили постановку цієї проблеми на порядок денний.

Дехто з прихильників основних ідей Дж. М. Кейнса і його послідовників щодо необхідності та можливості державного регулювання економіки (за відсутністю на стихійному ринку рівноваги між попитом та пропозицією) сприйняли ці ідеї як вихідну позицію для розробки нових теорій. Їхня сутність полягала у з'ясуванні та обґрунтуванні механізму постійних темпів економічного зростання. Так сформувалися неокейнсіанські теорії економічного зростання, автори яких робили спроби створити теорію відтворення, придатну для різних кон'юнктурних умов, та визначити загальні фактори економічного зростання.

Головними провідниками цих теорій були англієць **сер Рой Форбс Харрод (1900-1978)** та американець польського походження **Євсій Дейвід Домар (1914-1997)**, які побудували моделі, які відображали специфіку втручання держави в економіку. Опанування цих теорій дає можливість з'ясувати їхню спільність, основний зміст та специфіку. Особливості зазначених моделей обумовлені лише певною відмінністю у вихідних позиціях їх побудови. Так, в основу моделі Р. Харрода покладена ідея рівності інвестицій та заощаджень, на відміну від якої модель Є. Домара виходить із рівності грошового доходу (попиту) і виробничих потужностей (пропозиції).

Водночас варто звернути увагу на те, що обидві теорії базуються на врахуванні ***системи «мультиплікатор-акселератор»*** та моделюванні економічної динаміки з використанням характеристик взаємозв’язку нагромадження та споживання. Крім того, визнається незмінність (сталість) у довгому періоді таких параметрів, як частка заощаджень у доходах і середня ефективність капіталовкладень. Загальним є і висновок щодо доцільності підтримування постійного темпу економічного зростання як вирішальної умови динамічної рівноваги економіки, за якої можна досягти певного використання виробничих потужностей і трудових ресурсів. І зрештою,

близькість теорій визначає спосіб досягнення динамічної рівноваги та постійного зростання, що визнається можливим лише у випадку активного державного регулювання економіки. Перераховані схожості підходів в економічній літературі отримали назву моделі Харрода-Домара.

Зазначена вище модель є ***однофакторною***, тобто спрощеною. Висхідним її положенням є визнання того, що динамічна рівновага можлива за певної відповідності виробництва попиту. На відміну від неї більш складними системами моделювання є ***багатофакторні*** моделі економічного зростання Е. Хансена, Дж. Хікса та ін. Вони є модифікованими моделями механізму циклічних коливань за рахунок упровадження в базові (однофакторні) моделі, змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

Іншим, дуже важливим питанням неокейнсіанства, є проблема економічного циклу.

б) теорія економічного циклу

Одночасно з теорією економічного зростання отримує розвиток і теорія економічного циклу. Її фундаментальне дослідження здійснив американський економіст **Елвін Хансен (1887-1975)**, про значні наукові здобутки якого вже було сказано в попередньому розділі. Він простежив динаміку інвестицій і показав, що підйоми та злети в економіці пов’язані із нерівномірністю інвестицій, які відповідним чином впливають і на рух доходів.

«Звичайно, − писав Е. Хансен, − коливання доходу, продукції та занятості містить не одні тільки коливання розміру реальних інвестицій. Споживання також збільшується і скорочується в ході циклу, але порівняно зі зростанням і падінням реальних інвестицій ступінь змін споживання виявляє менш виражену відповідність розмаху циклічних коливань. Більше того, споживання у своїй значній частині збільшується і зменшується під прямим впливом коливань розміру реальних інвестицій, хоча до деякої міри ... рух споживання має більш-менш незалежний або автономний характер» [328, т. 1, с. 216].

«Викликане інвестиціями збільшення доходу, − пише далі дослідник, − може у свою чергу викликати подальше зростання інвестицій. Цей останній ефект відомий під назвою принципу виробничого попиту або принципу акселерації» [328, т. 1, с. 379]. Звідси інвестиції зростають під впливом зростання виробництва і доходу.

Збільшення чистих інвестицій під дією змін обсягу виробництва породжує ефект акселератора (ефект, зворотний мультиплікатору). Зростання інвестицій чинить обернений вплив на національний дохід. Е. Хансен зазначає дію приросту інвестицій на рівень доходу, який має наслідком зростання доходу і споживчих витрат. Один процес накладається на інший, утворюючи взаємодію мультиплікатора та акселератора.

Зростаючий попит спонукає підприємців збільшувати обсяг інвестицій. Виробництво розширяється, а зайнятість, відповідно, зростає. Однак бажання

продовжити стимулюючий рівень інвестицій тримається на нестійкій основі й, досягнув свого максимуму, змінюється падінням виробництва.

Суттєвий внесок у теорію економічних циклів зробив **Джон Річард Хікс (1904−1989)** у праці **«Вклад у теорію торгового циклу» (1950)**. По суті, його теорія стала спробою синтезу теорій або узагальненням положень та висновків низки дослідників-кейнсіанців. Він зауважив, що основну роль відіграє положення про бар'єри (обмеження) на шляху рівноважного руху: «стелі» та «підлоги». Коли досягається повна зайнятість, рух доходу натикається на верхній бар'єр («стелю»). Зростання реальних доходів зупиняється. Але якщо зростання реальних доходів не може збільшуватися, то похідні капіталовкладення різко скорочуються, оскільки їхні розміри залежать від приросту доходу, а не від його рівня. Відповідно гальмується і збільшення доходу.

Інший бар'єр («підлога») обумовлений тим, що існує межа скорочення інвестицій. Інвестиції не можуть впасти до нуля, оскільки частина валових інвестицій повинна піти на відшкодування зношеного капіталу.

Коли скорочуються інвестиції і досягають «підлоги», то надалі їх зниження припиняється; сповільнюється і зниження доходу. Через деякий час дохід починає знову зростати і рух поновлюється у зворотному напрямку. Чергування періодів зниження і збільшення доходу має наслідком циклічні коливання.

Реальна картина економічного циклу розгортається під впливом багатьох, нерідко суперечливих, неоднозначних факторів. Зміни компонентів ділової активності, як правило, неоднакові за амплітудою й тривалістю. Економічний цикл розглядається як процес коливань, незалежний від довгострокового економічного зростання. Фактично сталося своєрідне «розмежування» між теоріями циклу і теоріями економічного зростання. Водночас не заперечується їхній взаємозв'язок як взаємодія коливальних і поступальних рухів.

Таким чином, підбиваючи підсумки ортодоксального неокейнсіанства, ми ***можемо зазначити таке:***

1. Даний напрямок базувався на двох ключових теоріях – економічної динаміки і зростання та економічного циклу.

2. Теорія економічного зростання предстала у двох варіантах – спрощеної однофакторної моделі Харрода-Домара та більш складного її варіанта, розробленого, перш за все, економістами Е. Хансеном та Дж. Хіксом, яка враховувала дію змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу тощо.

3. Що стосується однофакторної моделі, то в ній можна побачити низку важливих аспектів, які можна ранжувати за такими параметрами:

- сучасна товарно-грошова західна економіка нестійка в силу особливостей свого господарського механізму. Економічний цикл з його фазами – це не «відхилення» від тренда, він властивий самій природі економіки, що розвивається («балансування на лезі ножа»);

- модель Харрода - Домара показує, що існує небезпека не тільки спаду

(проти чого й направлені рекомендації Дж. М. Кейнса), а й надмірного інвестиційного буму, що підсилює нестабільність економіки, який розгойдує її у зворотному напрямку;

- система державного регулювання покликана вирішувати дві взаємопов'язані проблеми: забезпечити умови й стимули для постійного економічного зростання; запобігти можливість масового безробіття і спаду виробництва. Звідси випливають і рецепти проведення взаємопов'язаної політики. З одного боку, політики «вирівнювання» промислового циклу (антициклічної політики), з іншого – політики стимулювання сталого економічного зростання;

- економічне зростання передбачає не просто підтримку поточного рівня приватних і державних інвестицій, а їхнє систематичне нарощування. Прирости інвестицій розглядаються неокейнсіанцями як спонукальні поштовхи («нових імпульсів») до зростання.

Розглянута модель Харрода-Домара дала поштовх появі проблем економічної динаміки. Правда, вона є теоретичною однофакторною моделлю, а не обґрунтуванням рецептів конкретного їх вирішення залежно від ситуації та галузі, де вона застосовується.

Е. Хансен звернув увагу на небезпеку акценту тільки на проблеми коефіцієнта капіталоємності й недооцінку інвестицій у розвиток людських ресурсів як ще більш вагомих [324, с. 146]. У своїх роботах учений окреслив програму довгостроково розвитку, звернувши увагу на забезпечення рівності можливостей при цьому вказуючи на небезпеку значного матеріального розшарування суспільства.

4.2.3. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Модель IS-LM

Кейнсіансько-неокласичний синтез, або неокласичний синтез, в економіці з’явився як подальший розвиток ортодоксального кейнсіанства, що започаткував науку про ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними для досягнення максимального задоволення потреб людини. Перші напрацювання в подібному напрямку почалися ще у другій половині 30-х років, але широко стали проникати в економічну теорію тільки з 50-60-х рр. XX ст.

Причиною цього стало впровадження у технологічне виробництво жорсткої автоматизації, що проявилося в докорінній зміні засобів праці та появі четвертої частини машини – управляючого устрою. Нагадаємо, що жорстка автоматизація – це використання устаткування, яке спроектовано спеціально для виробництва певного продукту.

На конвеєрі встановлювались спеціальні прилади, що знаходились у руках робочих і автоматизували виробництво продукції, даючи можливість здійснювати процес без участі людини. Однак періодично при випуску нової продукції виникала необхідність у переналадці поточної лінії, що мало наслідком значне збільшення виробничих затрат.

Зміни в рівні розвитку кооперації як форми індивідуального капіталу і

його відтворення не могли не вплинути на макроекономічні аспекти відтворення сукупного суспільного капіталу. Однак скоро стало зрозуміло, що поєднання в теорії індивідуального відтворення капіталу (розроблено неокласикою) і сукупного суспільного (розроблено кейнсіанством) можливо лише за умови їх поєднання. Тому наприкінці 70-х рр. XX ст. різниця між кейнсіанською та неокласичною школами починає отримувати більш історичний, ніж концептуальний характер.

Треба зазначити, що принцип «неокласичного синтезу» було проголошено задовго до того, як на засаді теорій економічного зростання відбулося органічне поєднання двох напрямків економічної теорії. Тому він довго залишався у вигляді ідеї яка отримала реалізацію в умовах кардинальної зміни технологій виробництва.

Такий підхід був уперше запропонований Дж. Хіксом ще у 1937 році і у 40-50-х рр. минулого століття активно підтриманий лауреатом Нобелівської премії з економіки, професором **Франко Енріко Модільяні (1918-2003)** та остаточно обґрунтований П. Е. Самуельсоном, коли стала очевидна не тільки необхідність поєднання напрацювань неокласики та кейнсіанства, але виникла й реальна потреба та можливість для цього.

Тоді праця Дж. М. Кейнса почала розглядатись як окремий випадок традиційної неокласичної теорії, модифікованої лише запровадженням певних обмежень у галузі ціноутворення, ставки заробітної плати та норми процента. З іншого боку, виходячи з міркувань засновника кейнсіанства, неокласична школа стала окремим випадком загальної теорії зайнятості, характерним для умов повної зайнятості. Так, англієць підкреслював, що коли за допомогою централізованого контролю пощастить забезпечити повну зайнятість, то неокласичний аналіз знову набере свого попереднього значення.

Сутність синтезу полягала в тому, що залежно від стану економіки пропонувалось використовувати або кейнсіанські методи регулювання, або рецепти економістів, які стояли на позиціях обмеженого втручання держави в економіку та визнавали найліпшими регуляторами грошово-кредитні механізми, що діють за умов вільного ринку, забезпечуючи рівновагу між попитом і пропозицією та виробництвом і споживанням.

У 50-60-ті рр. XX ст. в економічній літературі концепція неокласичного синтезу набуває цілковитого визнання. Неокейнсіанство, неокласична теорія, теорія кон’юнктури, економетрики об’єднуються на базі пошуку шляхів стабілізації і економічного зростання. Під різними кутами зору вони вивчають функціональні аспекти процесу відтворення. Суть цього поєднання відобразив **Уолт Уітмен Ростоу (1916-2003)**, який писав про те, що сучасні економісти, поставивши перед собою завдання щодо об'єднання класичної теорії відтворення з кейнсіанським аналізом доходу, запровадили динамічні змінні: населення, технологію виробництва, підприємницьку активність.

Справді, школу «неокласичного синтезу» вирізняє з поміж інших різноманітність тематики досліджень. Увага її представників зосереджується на проблемах економічного зростання, подальшому розвитку теорії загальної

економічної рівноваги. Саме представники зазначеної школи запропонували методику аналізу безробіття та заходи щодо його регулювання. Ними були отримані вагомі результати в галузі теорії та практики оподаткування. Саме в межах школи набули розвитку методи економіко-математичного аналізу та можливості їх застосування в політології. Поряд із макроекономічними методами дослідження ця школа використовувала і мікроекономічні підходи, розвиваючи прикладні аспекти економічної теорії.

Найвидатнішим автором та пропагандистом теорії «неокласичного синтезу» був видатний американський економіст, професор **Пол Ентоні Самуельсон (1915-2009)**. Він спромігся об'єднати в одну теорію всі досягнення економічної думки від А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса до Дж. М. Кейнса, М. Фрідмена, Д. Тобіна та Р. Лукаса – тобто доктрини, здавалося б, цілком протилежні за методологією, і тим самим накреслив сучасні підходи до вивчення економічних проблем. Учений писав, що його теорія містить усе те позитивне, що має як кейнсіанський, так і неокласичний аналіз, що уможливлює поєднання в одне ціле макро- та мікроекономіки.

Його широко відома книга **«Економікс» (1948)**, що скоро стала у світі найвідомішим підручником і витримала безліч перевидань різними мовами, була присвячена аналізу проблем, що стосуються всіх сторін економічного життя. У третьому виданні **«Економіксу» (1955)** було передусім наголошено на ідеї неокласичного синтезу, де П. Самуельсон висловлював сподівання, що такий синтез допоможе подолати розрив між мікро- та макроекономікою.

Кожне наступне видання праці відображало нові досягнення економічної теорії. У 1985 році, у дванадцятому (спільно з В. Нордхаузом) виданні, було враховано особливості макроекономічного розвитку 80-х рр., проаналізовано причини високого рівня безробіття, інфляції, ставки процента, бюджетного дефіциту, визначено напрямки розвитку економічної науки та основи монетаризму.

Наприкінці цього розділу слід відзначити, що дуже важливу роль у теорії кейнсіансько-неокласичного синтезу відіграє так звана модель IS-LM – спільної рівноваги товарного і грошового ринків, яку ще іноді називають моделлю Хікса-Хансена. Як відомо, вона була розроблена безпосередньо Дж. Хіксом у 1937 році, однак, отримала широке наукове визнання саме завдяки Е. Хансену у 1949 році. Власне ця модель кейнсіанського типу описує економіку в короткостроковому періоді й служить основою сучасної теорії сукупного попиту.

4.3. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПОЛІТИКИ ПОСТКЕЙНСІАНСТВА

Посткейнсіанство з’явилось як результат кардинальних змін у п’ятому технологічному укладі (1970-2010 рр.), початок якого припав на 1970 рік, а пік розвитку – на 1983 рік, а його завершення знаменувало в кінці фази у 2010 році появу світової фінансово-економічної кризи. Саме цей період став початком у 70-х роках гнучкої автоматизації на тих же заданих раніше

фордівських заводах, яка ставила за мету зробити ефективним не тільки масове, але й індивідуальне виробництво продукції. Звідси п'ятий уклад знаменував собою прорив в області мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії, матеріалів, освоєнні космічного простору, супутникового зв'язку і т. ін. Гнучка автоматизація це – використання керованого засобами обчислювальної техніки комплексу технологічного обладнання, що автоматично адаптовується до змін у програмі виробництва різних продуктів.

Ядро зазначеного технологічного укладу склали електронна промисловість, обчислювальна техніка, оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, виробництво і переробка газу, інформаційні технології, що забезпечили ***технічну основу гнучкої автоматизації*** як ***основи розгортання НТР***.

Ключовим фактором укладу були мікроелектронні компоненти, що визначили ***переваги технологічного укладу***, порівняно із попередніми, які полягали в ***індивідуалізації*** виробництва й споживання та ***підвищенні гнучкості виробництва***.

Відбувся перехід від розрізнених фірм до єдиної мережі великих і дрібних компаній, з'єднаних електронною мережею на основі Інтернету, що здійснюють тісну взаємодію в галузі технологій, контролю якості продукції, плануванні інновацій з якими неминуче відбувається посилення процесів соціалізації як антиподу товарної форми зв'язку.

Усе це відбувалося на фоні розгортання НТР та мало наслідком інтелектуалізацію процесів виробництва, глобалізацію економіки з домінуванням дії ТНК, а разом з цим – посилення екологічних проблем, нестачі ресурсів тощо.

Тому вже у другій половині 60-х, та особливо у 70-х роках XX ст. рецепти неокейнсіанської моделі почали все більше суперечити економічним законам розвитку, навіть більше того, сприяти загостренню окремих проблем, таких як інфляція, дефіцит державного бюджету, і особливо – циклічності розвитку. Це насамперед проявилося в періоди світових економічних криз 1974-1975 та 1980-1982 рр. Циклічні спади поєдналися з низкою структурних криз (енергетичною, екологічною, валютно-фінансовою). Виникло нове явище ***стагфляція*** як симбіоз інфляції і падіння виробництва, для протидії якому в ортодоксального кейнсіанства не виявилося не тільки засобів боротьби із новим явищем – стагфляцією, але навіть із старим – інфляцією.

Крім того, соціально-економічний і політичний розвиток західних країн після Другої світової війни з усією наочністю довів, що державне регулювання економіки не може забезпечити повної зайнятості та рівноваги. Кейнсіанські концепції та моделі вже не давали можливості вирішити проблеми реалізації сукупного суспільного капіталу та безкризового розвитку економіки.

Криза кейнсіанства як офіційної доктрини державного регулювання послужила причиною значного посилення критики як з боку її традиційних опонентів-неокласиків, так і самих прихильників теорії Дж. М. Кейнса.

Виникла гостра необхідність перегляду ортодоксальної версії кейнсіанства, що отримало назву «посткейнсіанство».

Історично посткейнсіанство сформувалось як злиття двох наукових течій. По-перше, англійського лівого кейнсіанства з його центром у Кембриджі, про що було сказано вище, визначним представником якого була Дж. В. Робінсон, а також Н. Калдор та П. Сраффа. І, по-друге, американської групи економістів – Р. Клауер, П. Девідсон, А. Лейонхуфвуд, С. Вейнтрауб, Х. Мінскі та ін.

Дж. В. Робінсон виступила з критикою вульгаризації ортодоксального кейнсіанства і закликала завершити кейнсіанську революцію. При цьому в розробці теорії на неї великий вплив справила теорія суспільного відтворення К. Маркса.

Представники обох напрямків намагалися поєднати певні загальні підходи до економічної теорії намічені ще самим Дж. М. Кейнсом і ставили за мету остаточне розвінчання неокласичної системи та доведення до кінця вже згаданої початої Дж. М. Кейнсом революції в економічній теорії – створення нового синтезу макро- і мікроекономіки. Однак створити цілісну, загальновизнану теоретичну систему їм так і не вдалося.

Докладний розгляд концепцій представників англійського лівого кейнсіанства (теорії нагромадження капіталу, економічного зростання та розподілу національного продукту, теорії вартості, ціноутворення та ін.) та американського посткейнсіанства (так званого монетарного кейнсіанства) дає можливість визначити й зрозуміти їхні загальні риси та розбіжності.

Розглянемо більш детально різновиди посткейнсіанства. Але спочатку зауважимо, що воно мало ***три основних напрямки:*** **монетарне, калецькіанське** та **неорікардіанське посткейнсіанство.**

4.3.1. Монетарне посткейнсіанство

До найбільш знаних представників цього напрямку слід віднести, у першу чергу, американських учених **Сіднея Вейнтрауба (1914-1983)**, **Роберта Уейна Клауера (1926-2011)**, **Акселя Стіга Бенгта Лейонхуфвуда (1933)** тощо, а також таких економістів, як **Пол Девідсон (1930)**, **Хайман Філіп Мінскі (1919-1996)** та **Ян Аллен Крегель (1944)**, що творчо поставилися до застосовування надбань монетаристських ідей та неокласичної економічної теорії. У своїх працях вони, як і представники сучасного монетаризму, велику роль відводили грошам як активному фактору впливу на макроекономічні процеси, де вони вважались потужною обставиною впливу на економічну кон'юнктуру ринку, а не пасивним елементом, як це мало місце в ортодоксальному кейнсіанстві. Цим підтверджувалися прогнози К. Маркса про перетворення грошей в інвестиційний матеріал, за допомогою якого відбувається підтримання та регулювання технологічних процесів.

Монетарні посткейнсіанці скористалися напрацюваннями неокласичної мікроекономіки для розширення можливостей макроекономічного аналізу, де

враховувалася роль недостатньої інформації на фінансових ринках, а значить невизначеність майбутнього та макроекономічної нестабільності. Причому невизначеність майбутнього, а не досягнення суспільством ефективного попиту, представники цього напрямку ставили як найголовнішу проблему в теорії самого Дж. М. Кейнса, що, власне, відрізняє його від неокласики.

Грошовий матеріал, на думку представників монетарного посткейнсіанства, пов'язує минуле, сьогодення та майбутнє економіки. Неважко побачити ще одну прогностичну функцію теорії К. Маркса, який ще в XIX ст. вказав на значення форм антиципації (передбачення), коли сучасне буде визначати майбутнє. На думку монетарних посткейнсіанців, нерівновага в економіці визначалася грошовими контрактами на строк, що зумовлюються невизначеністю майбутнього.

Гроші, на їхню думку, мають дві властивості, які обумовлюють наявність стійкої нерівноваги в умовах неповної зайнятості. Виробництво грошей не зростає зі збільшенням попиту на них, викликаючи нульову еластичність попиту, що наближається до нуля. Наслідком цього є відсутність збільшення працівників, зайнятих виробництвом грошей. З іншого боку, при збільшенні процентної ставки (ціни грошей) попит не переміщується на інші товари. Однак із переміщенням попиту на гроші, в умовах нестабільності економіки, за ними виникає гонитва. Настає зниження ділової активності, і як результат цього – безробіття.

Звідси пропозиції монетарних посткейнсіанців, що полягали у зусиллях по боротьбі з інфляцією шляхом обмеження державою розмірів заробітної плати з одночасним регулюванням капіталовкладень з метою більш повного використання потужностей і робочої сили. Цей висновок має величезне значення не тільки для розвинених країн, а й тих, що відстають у своєму розвитку, як, наприклад, сучасна Україна.

4.3.2. Калецькіанське посткейнсіанство

Даний напрямок пов'язаний з ім'ям видатного польського економіста **Міхала Калецькі (1899-1970)**, який певний час жив у Великій Британії, у Кембриджі і в 30-х рр. XX ст. ще до Дж. М. Кейнса почав розробляти власну теорію, яка разом із теорією останнього отримала в країні широке розповсюдження. Правда, на відміну від Дж. М. Кейнса, напрацювання польського автора довгий час залишались відомими лише вузькому колу фахівців. З плином часу ситуація змінилась. Його праці з польської мови були перекладені на англійську, що відкрило значному економічному загалу нові грані теорії ефективного попиту. Тому, в сучасних умовах більшість економістів вважають його внесок в економічну теорію сучасного капіталізму, особливо після Великої депресії, не менш значущим, ніж Дж. М. Кейнса.

Крім того, він деталізував низку дуже важливих положень загальної теорії зайнятості, які були зроблені на основі широкого використання марксистської теорії суспільного відтворення, що була представлена у II томі

«Капіталу». Звідси ланцюг положень кейнсіанської теорії отримала більш фундаментальну розробку. Як і Дж. М. Кейнс, М. Калецькі показав, що інвестиції в нових умовах, на відміну від попередніх періодів, є висхідними, а заощадження похідними. Так, виходячи з положення К. Маркса про розбіжності умов безпосередньої експлуатації з умовами її реалізації, він показав, що вони не тільки співпадають у часі і місці, але, по суті, є різними. Так, перше обмежується лише продуктивною силою суспільства, коли друге обмежується пропорційністю різних галузей виробництва та споживною силою суспільства, що визначається не абсолютною продуктивною та споживчою силами, а споживчою силою на основі антагоністичних відносин розподілу, які зводять споживання значної маси суспільства до мінімуму, що може змінюватись лише в узьких рамках. Виходячи з цього положення, учений уточнив основний психологічний закон Дж. М. Кейнса, який характерний, перш за все, для панівних класів (капіталістів), а не кожного члена суспільства. Виходячи із зазначеного, у неокейнсіанстві лівого напрямку його лідером Дж. В. Робінсон була зосереджена увага на необхідності подолання зазначеного закону шляхом збільшення попиту незаможних верств населення, що є дуже актуальним і в умовах сучасної України.

Таким чином, калецькіанське тлумачення інвестицій, як найважливіший аспект, що визначає сукупний попит, отримав низку важливих переваг. ***По-перше***, це розмежування інвестиційних рішень та інвестиційних витрат, що вивело проблему на аналіз впливу фактору часу. ***По-друге***, була уточнена формула рівності інвестицій та заощаджень, що виявилась справедливою для народного господарства взагалі, але ніяк не для фірм, де головним залишався доступ до фінансових ресурсів. ***По-третє***, була усунена неточність відносно кейнсіанського графіка граничної ефективності капіталу, згідно з яким остання визначається точкою перетину очікуваного прибутку зі спадною функцією від норми інвестування. Це дало можливість вдосконалити тлумачення Дж. М. Кейнсом відносно того, що більший обсяг інвестиційного капіталу призведе до пониження норми прибутку, тому що це урівнює граничну ефективність капіталу зі ставкою відсотка, чим, по суті, він повертається до класичної теорії, яку намагався відкинути.

Залежність циклічних коливань від динаміки інвестицій вивело вченого на проблему ефективного попиту, у яку він вмонтував соціально-класовий аспект, де інвестиції розглядаються тільки як функція капіталістів.

Дослідження процесу створення капіталом прибутку дозволило М. Калецькі продемонструвати механізм функціонування капіталістичної економіки, а з ним – і коливання ринкового попиту на різних фазах циклу. Ним було доведено, що рішення капіталістів по інвестиціях і споживанню визначають розмір майбутнього прибутку, а не навпаки. Були визначені три аспекти інвестиційної діяльності в часі (інвестиційні замовлення; виробництво інвестиційних товарів; поставки готового обладнання).

Проблема ефективного попиту в економічній літературі неокласиками взагалі не виникала, тому що в умовах саморегулюючого характеру ринку

вирішувалась автоматично, про що свідчив закон Сея, згідно з яким пропозиція породжує відповідний попит. В умовах циклічності економіки, фундаментально продемонстрованій у теорії К. Маркса, постійним явищем стає постійне порушення такого стану рівноваги, а тому центральною проблемою відтворення стає ***проблема реалізації***. Яким чином це відбувається в капіталістичній економіці, де вона прив'язувалась до капіталістичного циклу, до М. Калецькі фундаментально розглядали лише два послідовники К. Маркса – М. І. Туган-Барановський та Р. Люксенбург, погляди яких на цю проблему і дослідив польський економіст. Фактично, М. Калецькі з'ясував механізм та послідовність циклічних коливань в умовах підриву монополіями вартісного механізму саморегулювання. Він показав початок спаду виробництва та три взаємопов'язані аспекти інвестиційної діяльності, що ведуть до стабілізації економіки, потім, відповідно, підйому та наступному спаду. Він показав, що процес нагромадження капіталу, який веде до зростання виробництва інвестиційних товарів, тісно пов'язаний зі зміною сукупного виробництва та сукупного попиту. Тим самим був установлений зв'язок між компонентами сукупного попиту – виробництвом інвестиційних товарів та споживчих товарів для робітників. Учений вийшов на третій компонент сукупного попиту, що знаходився у проблемі споживання капіталістів. Було з'ясовано, що положення про те, що чим менше капіталіст споживає, тим більше він зберігає, виявилося справедливим тільки по відношенню до ***окремого*** капіталіста, а не до капіталістичного класу загалом, коли трати одних є доходами для інших. Таким чином, були розмежовані практичні аспекти проблем реалізації сукупного продукту як макроекономічні від мікроекономічних закономірностей.

Виходячи з положення стосовно переходу капіталістичної конкуренції від досконалої до недосконалої (монополістичної у формі олігополії), на яку Дж. М. Кейнс не звернув увагу, М. Калецькі уточнив такий перехід шляхом розробки проблеми ціноутворення. У кінцевому підсумку, вона виявилась такою, що стала суттєво відрізнятись від подібного тлумачення К. Марксом та Дж. М. Кейнсом. Останній залишив без уваги зв'язок макроекономічної теорії з мікроекономічною, а звідси – не розробив проблему ціни.

У тлумаченні М. Калецькі, проблема ціни виявилась тісно пов'язаною з витратами виробництва, завдяки чому він вийшов на пояснення зміни досконалої конкуренції недосконалою, викликану пануванням монополій. На відміну від Дж. М. Кейнса вчений показав, що вільне утворення цін, згідно з існуючим попитом, має місце тільки для продуктів сільського господарства та добувних галузей, які виробляються при нееластичному попиті, особливо в короткостроковому періоді. Тому зміни в попиті ведуть і до змін у ціні.

Однак для переважної частини промислових товарів зміна цін відбувається, в основному, через вплив на них сторони пропозиції, тобто витрат виробництва. Тому монополії здійснюють вплив на пропозицію шляхом змін в обсягах товарів, що виробляються, залишаючи ціни незмінними. Крім того, на ціни чинить вплив ефект монополізації, коли до цін додається відповідна монополістична надбавка.

У зв'язку з цим головна стратегічна мета фірми змінюється, бо основні зусилля прикладаються не на ***максимізацію прибутку***, а на ***максимізацію темпів зростання*** при збереженні ***стійкості її стану*** на ринку.

Таким чином, в основному секторі економіки ціну визначають ***два ключових фактори: питомі витрати виробництва та надбавки до ціни, що визначається ступенем монополізації ринку***. Саме це дозволяє реалізувати інституційні переваги, завдяки яким монополії отримують переваги на ринку через високий рівень концентрації виробництва, рекламу, престиж торгової марки тощо.

Панування монополії (олігополії) визначив перехід від досконалої до недосконалої конкуренції, що змінило механізм капіталістичного господарювання і поставило питання про збереження основних постулатів класичної теорії. Звідси стало очевидним, що перестав працювати закон про рівність прибутку на рівновеликий капітал, оскільки виходячи з моделі ціни вченого, його місце зайняв закон нерівного прибутку на капітал, який визначається ступенем його монопольного панування на ринку.

Велике значення мали ***напрацювання вченого у сфері економічної теорії, такі як залежність циклічних коливань від динаміки інвестицій; проблема ефективного попиту та модель ціноутворення***. Однак, як показав час, його найбільшим надбанням у науці стала ***теорія економічного зростання у різних соціальних системах.*** Її витоки знаходяться в напрацюваннях радянських економістів 20-х років минулого століття. Проте М. Калецькі деталізував її, розширивши рамки тлумачення. Так, він звернув увагу на абстрактність західних теорій економічного зростання, які втратили вплив на них конкретних соціальних умов. М. Калецькі довів, що саме останні є базовими у визначенні динаміки економічного зростання. Учений продемонстрував взаємодію внутрішніх мотивів та джерел економічного зростання. Він показав, що економіка капіталізму визначається стороною попиту, а соціалізму – пропозиції, а в країнах, що розвиваються, – таким є брак капітального устаткування. Учений вивів закономірність приросту національного доходу, який забезпечувався дією трьох факторів (виробничого ефекту капітальних об'єктів, що введені в експлуатацію протягом року; розміром амортизації, що визначає частку зношення та вибуття капітального обладнання в національному доході; ефекту від різного роду удосконалень, наприклад організації праці, управління, економії використання сировини тощо).

Таким чином, учений показав три можливі типи технічного прогресу: капіталоємкого, капіталоекономічного та нейтрального, коли змінюються умови конкретного господарювання. Тим самим, йому вдалось не тільки розширити проблематику суспільного відтворення в умовах капіталізму монополістичної стадії, але й розробити її для умов соціалістичної системи.

Англійський економіст **Кейт Джордж Коулінг (1936)**, розвиваючи ідеї М. Калецькі, пояснював стагфляцію дією монополій, що ведуть до зменшення частки зарплати у національному доході. Робітники домагаються її підвищення, але це, на його думку, збільшує лише номінальні, а не реальні

її розміри, бо монополії тут же намагаються компенсувати таке підвищення статків робітників збільшенням цін на свою продукцію. У зв'язку з цим відбувається зниження споживання товарів тими, хто працює, що є основними покупцями, а з цим зменшується і гранична схильність до споживання. Таким чином, домагаючись нового підвищення зарплати, робітники розкручують спіраль інфляції, викликаючи одночасне скорочення монополіями виробництва і зменшення ними споживання основної маси товарів, що неминуче призводить до процесів стагфляції.

4.3.3. Неорікардіанське посткейнсіанство

Основними представниками даного напрямку вважають **П'єро Сраффу (1898-1983)**, **Джона Леонарда Ітуелла (1945)**, **П'єранджело Гареньяні (1930-2011)**. Його відмінність від ортодоксальної версії кейнсіанства, на думку зазначених авторів, полягала в перенесенні дослідження економічних процесів із короткострокового періоду в довгостроковий. **П. Сраффа** у 1960 році написав книгу **«Виробництво товарів за допомогою товарів»**, де показав хибність теорії формування вартості та розподілу багатства виходячи з концепції граничної корисності та граничної продуктивності факторів виробництва.

Учений привернув увагу сучасної економічної науки до теорії Д. Рікардо вказавши, що рівноважний стан економіки та відхилення від нього, викликані факторами тимчасового, несистематичного характеру. Дослідження рівноважної економіки, при якій є середній рівень прибутку та зарплати, не залежить від співвідношення між сукупним попитом та сукупною пропозицією. У стані рівноваги обсяги виробництва та зайнятості перебувають у «природному стані» і ціни відповідають вартості. Відхилення від рівноваги викликають тимчасові фактори, до яких можна віднести інституціональні зміни. Тим самим у розгляді питань економічної теорії були задіяні надбання інституціональної теорії. У розподілі факторів на тимчасові та стійкі у представників цього напрямку немає єдності. Вони стосуються і проблем визначення тимчасових періодів та тлумачення грошей.

4.4. НОВЕ КЕЙНСІАНСТВО

Нове кейнсіанство не треба плутати з неокейнсіанством як першим етапом трансформації ортодоксального кейнсіанства. Зазначений напрям окреслився в 80-х роках XX ст. як теорія в основній масі, представлена економістами із США, до цього виразниками монетарного посткейнсіанства. Головними його носіями є **Джозеф Юджин Стігліц (1943)**, **Джордж Акерлоф (1940)** та інші економісти. До представників цього напрямку можна віднести і **Ніколаса Грегорі Менк'ю (1958)** та **Девіда Ромера (1958)**, авторів двотомної праці **«Нова кейнсіанська економічна теорія»**, що побачила світ у 1991 році, а також **Майкла Діна Вудфорда (1955)**, **Ассара Ліндбека (1930), Стенлі Фішера (1943), Олив'є Жана Бланшара (1948)** тощо.

Ситуація, яка виникла в цей період, засвідчила прогалини в напрацюваннях як монетарного кейнсіанства, так і сучасного монетаризму, а також більш принадної, але далеко не бездоганної для того стану суспільства теорії нової макроекономіки або раціональних передбачень (очікувань).

Нове кейнсіанство спробувало їх усунути. Воно відштовхувалося від основного положення Дж. М. Кейнса про нестабільність ринкової системи, але відійшло від його стратегічної лінії про визначальну роль в економіці дії сукупного попиту. Нова доктрина поповнила кейнсіанство, з одного боку, методами неокласики та його математичним апаратом, що було нехарактерно для монетарного посткейнсіанства. Головним об'єктом аналізу стала дія ринків, що викликала необхідність започаткування в межах кейнсіанства розробки аспектів мікроекономіки до цього існуючої в межах неокласики. Утворилася нова теорія, яка кардинально переформатувала ортодоксальну кейнсіанську доктрину, після чого вона стала мало в чому нагадувати свій виток – ортодоксальне кейнсіанство, тобто теорію Дж. М. Кейнса. Одночасно чітко окреслились принципові розбіжності з нео- та посткейнсіанством.

Новий варіант кейнсіанства виходив з вирішальної ролі в економіці монополій, використовуючи теорію монополістичної конкуренції. На цій основі була створена модель взаємозалежності зайнятості та оплати праці, а також проаналізована роль економічної інформації. Крім того, нове кейнсіанство запропонувало та розробило заходи щодо підйому економіки відсталих країн, використавши монетарні фактори розвитку суспільства.

4.5. КЕЙНСІАНСЬКА ТЕОРІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЯК ЕТАПИ ВІДОБРАЖЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ЗМІН У РИНКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Спираючись на значення кейнсіанської теоретичної системи, вивчення цього питання почнемо із розуміння того, коли і чому вона отримала такий великий вплив на економічну політику багатьох країн світу. Адже майже чотири десятиліття ідеї Дж. М. Кейнса були на озброєнні керівних органів індустріально розвинених країн. Передусім це стосується напрацювань у теорії зайнятості, національного доходу, циклу, зростання та інших аспектів макроекономіки через які теорія Дж. М. Кейнса поклала початок широкому втіленню у життя розмаїття конкретних методів і способів регулювання.

Інакше кажучи кейнсіанство як напрямок економічної думки виконало важливу роль у розвитку західної економічної теорії. Воно зробило спробу відповісти на низку важливих питань, що виникли у зв'язку з Великою депресією 1929-33 рр. Дж. М. Кейнс вказав на низку нових аспектів дійсності, які не отримали всебічного і детального відображення в економічній науці свого часу, звернувши увагу на такі проблеми, які раніше ігнорувалися. У нових умовах ставав більш очевидним факт неефективності, а точніше – нездійсненності вирішення проблем, що прийшли з неокласики та неолібералізму того періоду.

З іншого боку, виникла необхідність зібрати і узагальнити

напрацювання попередників і сучасників Дж. М. Кейнса, праці яких могли б послужити вирішенню ситуації, яка виникла після Великої депресії. До таких слід віднести поставлену в далекому минулому проблему розширення обсягів споживання, а не заощаджень, які в той час, з відомих причин, не могла отримати широкого визнання, оскільки головною умовою інвестування, а з ним і функціонування ринку вільної конкуренції залишалися заощадження. Сюди ж слід віднести і напрацювання представників шведської школи, перш за все, її засновника **Юхана Густава Кнута Вікселля (1851-1926)** та польського економіста **Міхала Калецькі (1899-1970)**, теорію якого деякі автори вважають окремим етапом розвитку кейнсіанства. Крім того, слід згадати і ідеї такого оригінального англійського економіста, як **Джон Аткінсон Гобсон (1858-1940)**.

Дж. М. Кейнс зрозумів безперспективність спроб неокласиків в умовах, що змінилися запустити ринковий механізм саморегулювання економіки за допомогою обмеження профспілкового руху по протидії зниженню заробітної плати, перейти на економічну політику протекціонізму і т. ін.

Звідси для нього стало очевидним, що ринкова система назавжди втратила можливість до саморегулювання пропорцій суспільного відтворення і для її відновлення необхідно втручання ззовні. Цю функцію, на думку автора, повинна була взяти на себе держава, яка діючи на відповідні показники відродити економіку. Інакше кажучи англійський економіст на відміну від своїх попередників-неокласиків, побачив вирішення проблеми в площині не мікро-, а макроекономіки. Для цього необхідно тільки забезпечити ***ефективний сукупний попит***, який би дав змогу перевести нестачу частини національного доходу, що зберігається в інвестиції.

Звідси в кейнсіанській економічній системі в аналізі ринку з'явились нові аспекти аналізу, за допомогою яких економічна наука змогла вирішити назрілі проблеми господарського розвитку, поставлені практикою, а держава взяти безпосередню участь в економічному житті суспільства.

Концепція Дж. М. Кейнса справила значний вплив на подальший розвиток як економічної теорії, так і економічної політики. Його ідеї взяли на озброєння органи влади розвинених капіталістичних країн, застосувавши їх у теоріях національного доходу, циклу, зростання та інших проблемах макроекономіки. Саме його теорія державного регулювання економіки поклала початок широкому впровадженню в життя опрацюванню різних методів і засобів конкретного здійснення поставленої задачі.

Як і неокласики, кейнсіанці є прихильниками ринкової системи, яка організовує, координує та спрямовує ринок через механізм вільних цін, прибутків і збитків до рівноваги попиту та пропозиції. Однак оцінка можливостей цього механізму в них інша. З цієї причини змінилася й точка зору на місце, цілі, роль, функції держави в економіці.

З'ясувавши причини «провалів ринку», Дж. М. Кейнс і його послідовники створили стрункy концепцію економічної системи, регульованої як ринком, так і державою, яку часто називають кейнсіанською змішаною економікою.

Кейнсіанство побудовано на таких основних положеннях, як-то:

- визнання дії стихійного ринкового механізму в умовах його підриву, із з'ясуванням причин появи подібного явища і обґрунтуванні необхідності державного втручання в економіку;
- формування цілей такого втручання;
- визначення напрямків, форм і методів державного регулювання.

Оцінюючи позитивні сторони економіки, кейнсіанці відзначають, що система зв'язку як ринкова, що виникла є надзвичайно динамічною конструкцією, яка дає значний простір постійним змінам, сприйнятлива до нововведень, гнучко пристосовується до нових потреб. Тому суспільству залишається тільки створити адекватні системі інститути.

Однак, як вважають кейнсіанці, ринковому механізму характерно і стан провалів, які вони зводять до того, що, ***по-перше***, економіка внутрішньо нестійка і для неї характерний циклічний характер відтворення, коли періоди росту змінюються кризовим спадом і, відповідно, безробіттям, що особливо зростає в роки криз.

По-друге, сучасна система і цей аспект кейнсіанці виділяють особливо, байдужа до сформованого нею соціального результату. Її результативність визначають наявні багатство та дохід, що забезпечують доступ до товарів і послуг. Ті, що його не мають виявляються не в змозі скористатися ринковим механізмом. Проте, навіть ті, що мають або успадкували великі статки, хоча самі нічого не зробили для цього, не завжди мають гарантію отримання винагороди від використання наявних в їх розпорядженні ресурсів. Та й везіння, в умовах тодішньої системи, по отриманню доходу відіграють не меншу роль, ніж працьовитість, кваліфікація або талант її представників. Це означає, що і розподіл доходу в ринковій системі після Великої депресії, як вважав Дж. М. Кейнс, аж ніяк не є соціально справедливим. Саме цю обставину він детально розкриває у ***24 главі*** **«Заключні зауваження щодо соціальної філософії, до якої може привести загальна теорія»**, розглядаючи співвідношення ефективного попиту до соціальних аспектів, чим ***демонструє найбільші вади тодішнього суспільства, як нездатність забезпечити повну зайнятість, а також довільний і несправедливий розподіл багатства і доходів.***

До того ж, ***по-третє***, не всі блага і послуги можуть бути оцінені ринком. До них відносяться, перш за все, так звані суспільні блага, у регулюванні яких ринок, у переважній більшості випадків, є неефективним. До них відносяться так звані зовнішні ефекти, пов'язані, перш за все, із забрудненням навколишнього середовища.

Тому подолання «провалів ринку», на думку кейнсіанців, вимагає активного втручання держави. В середині XX ст. це положення було поставлене під сумнів, після розробки ***теорії прав власності***, яка дозволила вирішувати економічні проблеми без прямої участі держави, що не могло не позначитися на змінах в економічній політиці того часу.

Представники кейнсіанства для подолання «провалів ринку» пропонують використовувати функцію «вбудованого стабілізатора»,

усуваючи нестійкість як економічного, так і соціального порядку, покликані стати необхідним доповненням до ринку, заповнюючи прогалини, які виявляються не під силу ринковому регулюванню. Так, П. Е. Самуельсон вважає, що в результаті цього підходу виникає ***змішана економіка***, яка, на його думку, є гігантською системою загального страхування від найгірших лих економічного життя.

Найбільш широко ідеї Дж. М. Кейнса пройшли апробацію в політиці і господарській практиці США. Цікаво, що ще на початку 30-х рр. минулого століття Дж. М. Кейнс приїздив у США, ознайомивши зі своїми ідеями тодішнього Президента країни Ф. Д. Рузвельта, проте останнього своїми ідеями він не зацікавив. Правда, скоро становище докорінно змінилося і багато заходів, що проводилися в період «Нового курсу», виявилися взятими за основу з програми Дж. М. Кейнса, як то: організація громадських робіт, фінансування державного будівництва важливих господарських об'єктів, курс на дефіцитне фінансування тощо.

Таким чином, зі сказаного вище випливає, що команда радників Президента США, в деякій мірі, прямо або опосередковано все ж скористалась напрацюваннми Дж. М. Кейнса для розв'язання проблем того часу шляхом ***максимального збільшення державних витрат***. Так, збільшення державою попиту за допомогою нових вливань в економіку до весни 1939 року дало позитивні результати у вигляді її пожвавлення, що сприяло певному зростанню авторитету адептів кейнсіанства.

У розвитку зазначеної стратегічної задачі – збільшення ефективного попиту в 1946 році в США був прийнятий «Закон про зайнятість», згідно з яким уряд країни розробив заходи для забезпечення планового розвитку економіки. Так було передбачено створення таких економічних органів, як Рада економічних консультантів при Президенті і Об'єднана економічна комісія Конгресу.

Фактично економічне вчення Дж. М. Кейнса було направлено на подолання економічної кризи і її нової центральної складової – ***вимушеного безробіття***, бо без її вирішення неможливо було оволодіти новим механізмом регулювання економіки. Він же у своїй основі ставив завдання по запуску нового механізму суспільного відтворення функціонуючого на основі ***соціалізації*** з її серцевиною – ***загальною працею***. На відміну від класичного варіанту ринкового відтворення, заснованого на регулюванні вартості по ***минулій праці***, виникла нова задача щодо повернення переважної частини працездатного населення країни у виробництво, як головної умови оволодіння новим явищем – ***усуспільненою формою зв'язку***. Саме це дало можливість подолати незвичайну форму кризи, що виникла та надати новий імпульс умираючому капіталізму. Для вирішення цього завдання потрібно було забезпечити працею всіх, чим запустити механізм перетворення ***загальної праці*** в ***наукову діяльність*** із включенням у це регулювання інструментів податкової та бюджетної політики.

Саме це завдання несвідомо вирішував Дж. М. Кейнс, особливо не заглиблюючись в економічну теорію процесів, які породила Велика депресія,

хоча її причини були давно відомі і вперше передбачені ще у середині XIX століття у **«Маніфесті Комуністичної партії» (1848) К. Марксом** та його другом **Ф. Енгельсом**, а більш детально розроблені з економічних позицій у **першому томі «Капіталу» (1867)**.

Причиною такого стану справ було те, що Дж. М. Кейнс не відчував особливої приязні до марксизму, а тому глибоко в його проблематику не вникав. Для цього достатньо подивитися на одне з місць його листування з видатним англійським письменником ірландського походження Дж. Б. Шоу (1856-1950). Так, у 1935 році, прочитавши переписку К. Маркса з Ф. Енгельсом, він останньому писав: «Бачу, що вони винайшли особливий метод розвитку своїх думок і мерзенну манеру письма; їх послідовники віддано зберігають і те й інше. Але коли ви говорите мені, що вони знайшли ключ до економічної загадки, я розводжу руками, бо уявляю тільки відгримілі в минулому суперечки».

Як показали подальші події господарювання, геніальний економіст XX століття помилився. Саме ця зневага до зазначеної їм теорії не дозволила йому зробити суттєві уточнення, а деякі пункти його доктрини і дати її більш розгорнуто. Звідси деякі виявилися вловлені ним інтуїтивно або ж були сформульовані не зовсім точно. Наприклад, його відомий основний психологічний закон, де схильність до падіння споживання в міру збільшення національного доходу стосувалася всіх верств населення, хоча реально вона була характерна тільки для представників пануючих верств. Саме це і зробили його учні як, наприклад, Дж. В. Робінсон, а М. Калецкі прийшов до висновків, схожих з основними положеннями теорії Дж. М. Кейнса навіть за кілька років раніше нього. Були істотно уточнено ряд положень, що стосуються вже названої вище фундаментальної проблеми ефективного попиту, для вирішення якої видатним польським економістом широко використовувалася теорія саме марксизму.

Зазначені вище обставини показують, що на початковому етапі розвитку кейнсіанства, економічна теорія цього напряму розвивалася в руслі теорії «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта і подальшого його теоретичного обґрунтування, після виходу знаменитої книги Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей».

У результаті проведеної економічної політики було досягнуто більш-менш стабільне становище на ринку праці, коли вдалося забезпечити досить високу зайнятість робочої сили. Однак, у другій половині 50-х років XX століття стало ясно, що економічні антикризові заходи щодо подолання безробіття, які раніше широко використовувалися не можуть забезпечити тривалого, а головне – стабільного економічного підйому і стійких темпів економічного зростання.

Тому для досягнення поставленої задачі виникла потреба зосередитися на розробці теорії, яка проливала б світло на закономірності забезпечення стійких і високих темпів економічного зростання. У зв'язку з цим, пізні економісти, що пішли по стопах теорії Дж. М. Кейнса в її неоліберальному трактуванні, як наприклад, теорії економіки пропозиції, прийшли до

висновку про необхідність зосередитися не на антикризових заходах, а на тих підходах, які б стимулювали економічне зростання.

У цей період починають інтенсивно розвиватися кейнсіанські теорії економічного циклу та економічного зростання. Однак, у зв'язку з їх багато в чому абстрактним характером, їх застосувати до економічної політики того періоду було неможливо. Існувала ще одна проблема у використанні напрацювань, отриманих економістами, представлених вище теорій в практиці. Це відсутність зв'язку між макроекономікою, в її кейнсіанському варіанті, і нерозробленість ними теорії мікроекономіки.

Проблема вирішилась шляхом об'єднання макроекономічних досліджень з теорією мікроекономіки неокласиків. В результаті утворився **неокласичний синтез**, що дав можливість доповнити закономірності, відкриті в макроекономіці кейнсіанцями напрацюваннями мікроекономіки, розробленими неокласичним напрямком. У результаті подібного симбіозу вдалося, з одного боку, посилити наявні напрацювання Дж. М. Кейнса, а з іншого – доповнити їх недостатньо розвиненими положеннями, що стосуються сторони грошового ринку, процентної ставки, а також функціонування кредитно-грошової системи. В результаті ***кейнсіанство перетворилося в частину нової економічної теорії, де воно стало окремим випадком неокласики в умовах депресивного стану економіки***.

Неокласичний синтез як новий термін, запропонований в 1937 році Дж. Р. Хіксом, дозволив створити новий варіант розвитку кейнсіанства, як напряму, ніж посилив теоретичну значимість напрацювань теорій економічного циклу і зростання, просунувши їх у русло безпосередньої практики. Так, економістами було запропоновано використовувати «вбудовані стабілізатори» на певних етапах економічного циклу, що дозволило відійти від ортодоксальної теорії Дж. М. Кейнса, спрямованої на досягнення рівноваги бюджету, тобто його бездефіцитність.

Як результат, формується ***принципово нова кейнсіанська концепція макроекономічної політики,*** що має у своїй основі ***три підстави: подолання ідеї збалансованості державного бюджету як одного з найважливіших критеріїв ефективної економічної політики; розробки теорії дефіцитного фінансування державних витрат; зміни ролі кредитно-грошового регулювання як інструменту, що підтримує бюджетну політику.***

З арсеналу теорії економічного зростання була взята концепція, побудована на розриві між потенційно можливим і фактичним виробництвом, яке дозволило уникнути оцінки функціонування економіки через економічний цикл, де підйом вважався явищем позитивним, а рецесія - негативним. Концепція регульованого економічного зростання поповнилася двома важливими положеннями, пов'язаними. Це, ***по-перше***, із зростанням потенційного виробництва, його можливостями для виробництва товарів і послуг, яке залежить від кількості та якості наявної праці, капіталу, знань та ін. ***По-друге***, змінами «фактичного» виробництва до «потенційному», що визначається, головним чином, співвідношенням між сукупним і

потенційним виробництвом.

Представники кейнсіанської концепції дефіцитного стимулювання економіки виділили два результати, до яких приводить наявність бюджетного дефіциту. Один з них полягає в короткостроковому ефекті розширення грошового попиту, здатного викликати зростання виробництва (реальний ефект), а з іншого – зростання цін (інфляційний ефект), з огляду на те, що дефіцитне фінансування здійснюється в умовах неповної зайнятості і недовантаження потужностей, перший ефект буде переважати над другим.

Інший ефект виникне як довгостроковий шляхом заміщення державного попиту на грошові ресурси приватним попитом, який скоротить приватні інвестиції і приведе до падіння зростання виробництва. Однак подібне витіснення приватного попиту буде компенсовано реальним ефектом зростання виробництва в умовах існування неповної зайнятості. Цьому повинна була сприяти узгоджена кредитно-грошова політика, спрямована на запобігання щодо витіснення приватного капіталу шляхом розширення грошової пропозиції, наприклад, зниження процентних ставок.

До початку 60-х рр. минулого століття головним мотивом для здійснення тих чи інших заходів економічної політики, які впливали на економіку в цілому, була криза або його загроза. І хоча у своїй основній праці і в наступних статтях Дж. М. Кейнс мало уваги приділив проблемі циклу, його концепція справила певний вплив на розробку теорії цього питання і на напрям так званих антициклічних заходів. Метою ж останніх була, якщо не ліквідація циклічного характеру капіталістичної економіки, то, принаймні, ослаблення його руйнівних наслідків.

На основі загальної концепції кейнсіанці розробили конкретні форми і методи державної економічної політики в змішаній системі. Найбільше визнання в практиці державного регулювання економіки отримали теорії антициклічного (зараз його часто називають кон'юнктурним) регулювання і економічного зростання. Антициклічне (кон'юнктурне) регулювання. Головний напрямок державної антициклічної політики, на думку кейнсіанців, – це вплив на інвестиції. Основними її інструментами є державний бюджет, податкова політика, регулювання норми відсотка. В умовах економічного спаду пропонується стимулювати розширення інвестицій, по-перше, за допомогою збільшення державних витрат на закупівлю товарів і послуг з метою компенсації відсутнього приватного попиту; по-друге, шляхом впливу на норму банківського відсотка.

З метою розширення інвестицій вона не повинна бути занадто високою. Це вплив, на думку кейнсіанців, держава забезпечує за рахунок випуску в обіг додаткових грошей, у результаті чого можлива помірна інфляція. І, нарешті, по-третє, вплив на інвестиційний процес держава здійснює, регулюючи ставки оподаткування, з тим, щоб підвищити як виробничий, так і споживчий попит. Така система державних заходів, що стимулюють розширення виробництва в умовах спаду.

У періоди ж буму, що починається та загрожує кризою перевиробництва, пропонуються державні заходи, що обмежують зростання

інвестицій, а, отже, і виробництва. У зв'язку з цим, великий інтерес на Заході викликали концепції економічного зростання. Саме завдяки теоріям зростання кейнсіанські рекомендації широко використовувалися урядами всіх розвинених капіталістичних країн у 50-60-х рр. XX століття. Найважливішим фактором економічного зростання в розглянутих теоріях вважається обсяг інвестицій. З методів регулювання вирішальне значення надається державним витратам, розширення яких забезпечується певною мірою дефіцитним фінансуванням. Основна мета зростання державних витрат – збільшення ефективного попиту з боку самої держави і створення сприятливих умов для приватних капіталовкладень. Найважливіші напрямки державних витрат, згідно з цією концепцією – наукові дослідження, виробнича і соціальна інфраструктура (освіта, підготовка і перепідготовка кадрів, медичне обслуговування). І теорії зростання, і антициклічному регулюванню економіки відводять головну роль державного впливу на інвестиції. Дж. М. Кейнс і його послідовники обґрунтовують свій підхід принципом мультиплікації. Згідно з ним, інвестиції, здійснювані урядом, сприятливо позначаються на динаміці національного доходу, зайнятості і споживання. Механізм його дії наступний. Галузі, які отримали початковий поштовх, сприяють розширенню виробництва в сировинних галузях і в суміжних виробництвах. Це, в свою чергу, приводить до зростання зайнятості і підвищення попиту на споживчі товари, що викликає розширення виробництва в галузях, які виробляють предмети споживання. Так виникає ланцюгова реакція, у результаті якої відбувається зростання національного доходу, забезпечується повна зайнятість ресурсів праці і капіталу.

Таким чином, американські економісти і політичні діячі в боротьбі з кризами розраховували, перш за все, на вищезгадані «вбудовані стабілізатори», тобто на автоматичне застосування податкової та бюджетної політики для регулювання циклу.

Однак досвід другої половини 50-х рр. показав, що антикризові заходи не забезпечують тривалого підйому, високих і стійких темпів економічного зростання. Американські дослідники прийшли до справедливого висновку стосовно того, що необхідно концентрувати увагу не на антикризових заходах, а на заходах зі стимулювання зростання, які одночасно будуть і протидією щодо криз. Таким чином, змінився головний мотив напрямків заходів державної економічної політики. Економісти, які займали командні позиції в державних економічних органах у цей період, були переконаними кейнсіанцями. Погляди Дж. М. Кейнса в США поділяли і найближчі економічні радники Дж. Ф. Кеннеді та Л. Б. Джонсона. Так, Президент Дж. Ф. Кеннеді поклав в основу своєї економічної політики найновіші досягнення економічної науки. Вперше в американській історії він зробив спробу привести в рух весь арсенал засобів, якими вона на той час володіла і які можна було б використати у практиці національного господарювання.

Крім того, висновками економічної науки широко користувалися і Президенти Л. Б. Джонсон та Р. М. Ніксон. На думку деяких їх консультантів, економічна наука США, відкинувши постулат саморегулювання, сприйняла

кейнсіанські ідеї державного втручання в економіку, завдяки чому відчула «благотворний вплив кейнсіанської економічної терапії».

Необхідність стимулювання економіки почали визначати, виходячи з наявного розриву між потенційним і реальним валовим національним продуктом, а не з можливої загрози економічної кризи. Цю політику навіть назвали «новою економікою». Характерною її особливістю була постановка перед економічною політикою цілком конкретних завдань. Так, економічну політику в першій половині 60-х рр. було направлено на зменшення безробіття до рівня 4% робочої сили, забезпечення щорічного реального економічного зростання не менше ніж на 4% і щорічного збільшення ВНП (у цінах того періоду) приблизно на 50 млрд доларів.

Що стосується наступного десятиліття, то на рубежі 70-х рр. важливе місце в економічній політиці уряду зайняла проблема контролю інфляції. У заявах Президента Р. Ніксона неодноразово зазначалося, що метою уряду в галузі економіки є забезпечення середньорічних темпів реального економічного зростання в 4-4,5%, утримання рівня безробіття в межах 4% робочої сили, забезпечення темпів зростання цін не більше 2-3% в середньому за рік.

У середині 60-х років XX ст. кейнсіанські ідеї були використані в Німеччині. Урядом Німеччини були розроблені антикризові заходи відповідно до кейнсіанської теорії, а саме використання дефіцитного фінансування, маневрування процентної ставки, стримування інфляції. Кейнсіанські ідеї були дуже популярні в Німеччині, особливо в середині 60-х років, коли і тут стали помітні ознаки економічної кризи, уряд Курта Георга Кізінгера (1904-1988) розробив антикризові заходи, згідно з кейнсіанськими рецептами, тобто використовував дефіцитне фінансування, помірну інфляцію, маневрування ставкою відсотка та Ін. Провідним напрямком економічної думки Німеччини став своєрідний синтез неолібералізму з кейнсіанством, з явно вираженим визнанням необхідності державного регулювання економіки.

Кейнсіанські концепції торували собі дорогу і в інших західних країнах, зокрема на батьківщині їхнього автора – Великій Британії. Ще за часів Другої світової війни в країні було видано урядову Білу книгу «Політика в сфері зайнятості» з обґрунтуванням політики держави щодо забезпечення максимального використання трудових ресурсів та підтримки на високому рівні урядових витрат з метою забезпечення попиту. Виходячи з цього, було переведено під контроль держави цілу низку галузей господарства.

Із зазначеного вище виходить, що ***основні параметри економічної політики у нових умовах були закладені різними економістами від спроб її безпосереднього практичного моделювання у «Новому курсі» Ф. Д. Рузвельта представниками різних економічних шкіл та напрямків до теоретичних розробок М. Кальцькі, шведської школи і, нарешті, найбільш деталізованим підходом самого Дж. М. Кейнса.***

Але на рубежі 70-80-х рр. кейнсіанська теорія і концепція державного регулювання економіки зазнала серйозних випробувань. Глибока світова

криза 1974-1975 рр. показала слабкість і вразливість практичних рекомендацій кейнсіанства. Криза пережила концепцію «держави добробуту», заснованої на соціальних пріоритетах, яка спирається на значний сектор державного підприємництва, на пряме регламентування багатьох сфер приватного підприємництва і перерозподіл доходів на користь держави.

Кейнсіанство і його модифіковані версії (неокейнсіанство і посткейнсіанство) не дали очікуваних наслідків. Заходи держави, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та гармонійних темпів розвитку, у багатьох випадках не мали успіху.

Використання кейнсіанських концепцій в практиці державного регулювання економіки США і більшості країн Західної Європи породило у багатьох західних суспільствознавців і політиків упевненість у тому, що знайдена майже ідеальна модель змішаної економіки. У ній ринкові важелі забезпечують ефективність, а держава - доповнює, поправляє, заповнює ніші, залишені приватним підприємництвом і ринком, домагаючись економічної та соціальної стабільності. Багато фактів економічного розвитку свідчили про те, що вдалося певною мірою згладити цикл. Політика економічного зростання стимулювала НТР і використання її досягнень у самих різних сферах економіки. Цьому сприяли також державні вкладення в галузі виробничої інфраструктури. Витрати уряду на освіту, підготовку і перепідготовку кадрів уможливили формування сукупного працівника нової, обумовленої вимогами НТР, кваліфікації.

І все ж на якомусь витку норовливі закони ринку вирвалися з-під влади кейнсіанства. Яскравим свідченням того була світова економічна криза середини 70-х рр. Стало очевидним, що висунуті кейнсіанською теорією завдання – ліквідувати шкідливі для суспільства наслідки капіталістичного ринку, зберігаючи її позитивні риси, у тривалій перспективі важко розв'язати. За підприємницьку ініціативу і ефективність доводиться розплачуватися нестійкістю, безробіттям, нерівністю й іншими небажаними наслідками.

Але розплачуватися необхідно заради того, щоб не втратити імпульсу до безперервного руху, без якого капітал перестає бути капіталом. Так вважають неокласики. Для кейнсіанців же альтернатива між «економічною ефективністю» чи «соціальною справедливістю» швидше вирішується на користь останньої. Цілі державної економічної політики, з їх точки зору – це високий рівень зайнятості робочої сили, стабільність економічного розвитку, стимулювання економічного зростання, соціальна політика, забезпечення соціальної справедливості в розподілі.

Уже на рубежі 70-80-х років XX ст. кейнсіанська концепція державного регулювання зазнала поразки. Світова криза 1974-1975 рр. показала неспроможність кейнсіанських рекомендацій. Таким чином, виникла необхідність подолання її негативних наслідків, бо всі заходи, вжиті державою і спрямовані на забезпечення повної зайнятості та економічного зростання, успіху не мали.

Подальший розвиток кейнсіанства мав наслідком критику його опонентами вихідних аспектів цієї теорії. Так, у США ортодоксальне

кейнсіанство критикувалось у двох основних площинах. По-перше, за те, що кейнсіанські ортодокси, відірвавши реальні процеси від процесів ціноутворення і, як результат, глибоко не вникли в процеси інфляції. В результаті цього, їх теорії циклу і рецепти антициклічної політики виявилися непридатними за умов стагфляції. По-друге, за ігнорування ролі грошово-кредитних чинників і фінансової системи в цілому, як головних причин, що породжували і генерували економічну нестабільність.

Що стосується економічної програми посткейнсіанства, то вона найбільш повно була втілена у практиці «скандинавської моделі» соціально-економічного розвитку. Враховуючи схожість підходів шведської школи та кейнсіанства, треба вказати на наукові розробки шведської (стокгольмської) школи як самостійного напряму, що, перш за все, були використані в економічній політиці цих країн.

Нині кейнсіанство як теоретична система і як концепція економічної політики втратило колишню панівну роль і перебуває в опозиції до поширеної скрізь консервативної ортодоксії. Але воно живе, модернізується, розвивається. Кейнсіанська школа створила систему категорій і взаємозв'язків, без яких сьогодні навряд чи можна уявити економічну теорію і економічну політику Заходу.

Так, сьогодні кейнсіанські моделі дуже популярні в економічних системах зі стабілізаційно-трансфертною економікою. Вони дозволяють простежити макроекономічні ефекти від використання важелів фіскальної, зовнішньоекономічної, інвестиційної політики для стимулювання споживчих, інвестиційних витрат, зовнішнього вкладу та державного інвестування.

Певні елементи кейнсіанства можна побачити і в економічній політиці уряду сучасної України. Правда, їх реалізація обмежена, що криється в нерозвиненому стані вітчизняної економіки. На відміну від неї, у зазначених вище державах відбулись економічні процеси підриву вартісного механізму саморегулювання, до яких Україні ще далеко, що дозволило б ефективно, до певного часу, застосовувати рецепти кейнсіанства у повному обсязі.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Кейнсіанство. Макроекономічний аналіз. Неокласика. Сукупний попит. Сукупна пропозиція. «Основний психологічний закон» Дж. М. Кейнса. Ефективний попит. Теорія сукупного попиту. Добровільне безробіття. Циклічне безробіття. Вимушене безробіття. Повна занятість. Агрегати. Висхідні. Незалежні змінні. Гранична схильність до споживання. Гранична схильність до заощадження. Норма процента. Залежні змінні. Теорія інвестицій. Теорія зайнятості. Психологічні чинники: Гранична схильність до споживання. Перевага ліквідності. Передбачення майбутніх доходів. Гранична продуктивність капіталу. Кейнсіанська теорія норми процента. Принцип мультиплікатора. Парадокс заощадливості.

Державне регулювання економіки: Кредитно-грошова політика. Фіскальна (бюджетна) політика.

Кейнсіанська теорія та кейнсіанство. Ортодоксальне кейнсіанство. Неортодоксальне кейнсіанство. Еволюція кейнсіанського напрямку: ліве кейнсіанство. Неокейнсіанство: економічна динаміка, теорія економічного зростання, темп економічного зростання, модель економічної динаміки Харрода-Домара, акселератор.

Кейнсіансько-неокласичний синтез: Модель IS – LM.

Криза ортодоксального кейнсіанства. Посткейнсіанство: Монетарне посткейнсіанство. Калецькіанське посткейнсіанство. Неорікардіанське посткейнсіанство.

Нове кейнсіанство.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які причини викликали появу кейнсіанства?
2. Назвіть основні методологічні принципи, покладені в основу теорії Дж. М. Кейнса і чим вони відрізнялись від неокласичних?
3. У чому Дж. М. Кейнс вбачав причини недостатнього «ефективного попиту» і як намічав його подолати?
4. Назвіть та дайте стислу характеристику основним агрегатам економічної моделі Дж. М. Кейнса.
5. Сформулюйте теорію інвестицій та зайнятості Дж. М. Кейнса?
6. Поясніть сутність інвестиційного мультиплікатора та механізм його дії.
7. Назвіть рекомендації Дж. М. Кейнс щодо державного регулювання економіки?
8. Чим зумовлена діаметрально протилежна оцінка ролі меркантилістів в економічній науці неокласиками та Дж. М. Кейнсом?
9. Які особливості теорії Дж. М. Кейнса зумовили її історичну обмеженість в часі кінцем 30-х - початком 70-х років XX ст.?
10. Яку еволюцію пройшло кейнсіанство після 70-х років XX ст.?
11. Дайте стислу характеристику основних положень неортодоксального (лівого) кейнсіанства.
12. Що являє собою ортодоксальне (праве) кейнсіанство?
13. Рішення якої проблеми висувається на перший план у неокейнсіанських теоріях економічної динаміки та економічного циклу?
14. На яких положеннях побудований кейнсіансько-неокласичний синтез та яке місце у ньому займає модель IS-LM?
15. Чому модель IS-LM Дж. Р. Хікса може бути використана для своїх наукових доказів як кейнсіанцями, так і консерваторами?
16. Назвіть причини появи та сутність монетарного посткейнсіанства.
17. Які проблеми вирішувало калецькіанське посткейнсіанство і чим воно відрізнялось від теорії Дж. М. Кейнса?
18. Визначіть неорікардіанське посткейнсіанство і основні його положення.
19. Чим відрізнялось нове кейнсіанство від попередніх етапів його еволюції?
20. Охарактеризуйте місце та значення кейнсіанства у розвитку економічної науки та економічної політики.

ТЕМА 5. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПОЛІТИКИ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

Одна з найбільших помилок - судити проведену політику та політичні програми за їх намірами, а не за їх результатами

Мілтон Фрідмен

5.1. Причини занепаду кейнсіанства та поява нових проблем у функціонуванні економіки.
5.2. Сутність неолібералізму та основні напрямки його розвитку.
5.3. Передумови формування неолібералізму. Неоавстрійська (віденська) школа. Л. фон Мізес і Ф. фон Хайєк.
5.4. Чиказька школа. Монетаризм. Економічна теорія М. Фрідмена.
5.5. Історичні умови утвердження теорії і практики монетаризму в економіці та політиці розвинених держав.
5.6. Неокласичне відродження:
5.6.1. Теорія економіки пропозиції.
5.6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань).
5.7. Німецький варіант неолібералізму. Економічні реформи Л. Ерхарда.
5.8. Неокласична і неоліберальна теорії та економічна політика як відображення еволюції сучасної економіки.

5.1. ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ КЕЙНСІАНСТВА ТА ПОЯВА НОВИХ ПРОБЛЕМ У ФУНКЦІОНУВАННІ ЕКОНОМІКИ

Кейнсіанство як напрямок сучасної економічної теорії, займало домінуючи позиції до кінця 70-х років XX ст. Однак, з часом, концепція державного регулювання, як і основа її доктрини, почала давати збої, що мало наслідком суттєві ***технологічні*** та ***соціальні зрушення***, викликані НТР та ***глобалізацією процесів виробництва і еволюцією капіталу***.

Подібні зміни викликали гігантське зростання номенклатури товарів, виробництва та фінансів. У зв'язку з цим, значно зростала роль стимулів та важелів ринкового регулювання, які засвідчили значну обмеженість державного впливу на економіку.

У другій половині 60-х років країни Заходу зіткнулися з новим явищем – ***стагфляцією*** (зростання інфляції та безробіття) і різким загостренням конкуренції на світових ринках. Водночас виріс державний борг ряду країн, який, від рівня ВНП становив в Ірландії – 113%, Німеччині – 85%, Італії – 56%. Домінування ТНК у світовій економіці викликало значні труднощі в отриманні податків від діяльності підпорядкованих ним підприємств у середині країн. Високі витрати держави на соціальні потреби, військові цілі,

утримання бюрократії і тиск на ринок позичкового капіталу «з'їдали» значні кошти на інвестиції та структурну перебудову економіки. Державне втручання в економіку все більш ставало не стимулом для її розвитку, а гальмом. Реакцією на цю ситуацію стала поява в економічній науці одного із модифікацій класичного напрямку – **неолібералізму**. Зазначене вище процеси викликали необхідність змін в економічній політиці.

5.2. СУТНІСТЬ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Неолібералізм як система консервативних економічних теорій сучасної класики в американському та німецькому варіанті бере свій початок з 30-х років XIX століття та сягає часів **А. Сміта** та **Д. Рікардо**, а методологічно ґрунтувався на ідеї, яку було започатковано ще у 90-х роках позаминулого століття на підвалинах синтезу ліберального підходу, що об'єднав у собі маржиналізм і мікроекономічну теорію, яка отримала назву **неокласики**.

Такому перетворенню економічна наука, як відомо, зобов'язана теорії **А. Маршалла** з провідною роллю економічної свободи і індивідуальної діяльності окремо взятого господарюючого суб'єкта, що переслідує особисті інтереси. Виходячи із виведеної ще **А. Смітом** другої сторони ***цінності для обміну***, в основі якої лежить ***сила покупки***, **А. Маршалл** заклав її ***в основу вивчення спонукальних мотивів людей***.

У ході свого розвитку класичний напрям багаторазово уточнював і навіть видозмінював свої підходи і критерії в оцінці економічних процесів і явищ. Завдяки появі концепції **маржиналізму** з доповненням і розвитком її **А. Маршалом** з'явилася **неокласика** до якої з 30-х років XX ст. додалась стратегія, а потім і політика ***виключення безпосереднього впливу на ринок держави***, що з 70-х рр. XX ст. задовольнялась лише змінами в інститутах для забезпечення нормального функціонування ринку. Потім неокласичний напрям, ще за часів панування кейнсіанства, отримав продовження в неокласичному синтезі. З часом класики розробили власний предмет *макроекономіки*, який до цього у них був відсутній, що разом з першим, головним аспектом (відсторонення держави від економічних процесів), сприяло появі **неолібералізму**.

Сучасний економічний лібералізм (***неолібералізм) базується на двох основних традиційних постулатах***:

1. Ринок є найбільш ефективною формою господарювання, яка створює найкращі умови для господарського зростання.

2. Пріоритетними мають залишатися забезпечення максимальної свободи учасникам господарської діяльності.

Напрям не має єдиної теорії і постає в п'яти основних школах:

1. Неоавстрійська (віденська) школа (Л. фон Мізес і Ф. фон Хайєк).
2. Чиказька школа (М. Фрідмен).
3. Французька (паризька) школа (М. Алле).
4. Англійська (лондонська) школа (Л. Ч. Робінс).

5. Фрайбурзька школа (В. Ойкен, Л. Ерхард).

Таким чином, неолібералізм, з його підґрунтям – класичним напрямком доповнилися новими положеннями, які у 30-х роках ХХ ст. оформилися у вигляді неоліберальної доктрини з включенням у нього макроекономічних досліджень з ідеями виваженого державного регулювання ринку. Тим самим він зберіг і навіть посилив, у нових умовах, слідування на практиці принципу саморегулювання економіки, вільної від зайвої регламентації.

Основні зміни відносно початку формування принципів класичного напрямку від його сучасного стану можна побачити у ***ряді особливостей:***

1. Акцент оцінки процесів господарювання, як і у кейнсіанстві, змістився у бік ***макроекономічного аналізу***, який доповнився напрацюваннями **неокласики** та **класичного лібералізму** до яких додались здобутки **історичної школи** та **інституціоналізму**.

2. В основу дослідження економічного зростання були покладені не ***кількісні*** параметри особливостей відтворювального процесу, як це мало місце у неокласиків, а його ***якісні*** характеристики через аналіз змін в інституційному середовищі, що у кінцевому підсумку і визначає кількісні параметри економічних процесів.

3. Граничні величини в концепціях неолібералів, на відміну від неокласичних теорій їх попередників, уже ***не займали значного місця***.

4. Як і кейнсіанці, неоліберали не заперечували необхідності державного втручання в економіку. Однак, якщо у перших це відбувається за рахунок безпосереднього ***впливу на процес відтворення***, то у других – основна увага була сконцентрована ***на формуванні інституційних змін*** для забезпечення вільного функціонування ринку в нових умовах.

5.3. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ. НЕОАВСТРІЙСЬКА (ВІДЕНСЬКА) ШКОЛА. Л. ФОН МІЗЕС І Ф. ФОН ХАЙЄК

Австро-американського економіста **Фрідріха Августа фон Хайєка (1899-1992),** який разом зі своїм вчителем **Людвігом Генріхом Едлером фон Мізесом (1881-1973),** вважають одними із перших, хто спробував у нових економічних реаліях довести негативні наслідки втручання держави в господарські процеси. Цікавим є той факт, що свою ідею перший висунув у самий розпал популярності кейнсіанської доктрини, коли втручання держави в економіку було загальноприйнятим фактом, за що отримав прізвисько «динозавра економічної науки».

Ф. Хайєк доводив, що потрібно повернутися до вільного ринку, тому що він дає достовірну інформацію про потреби суспільства, швидко доводить її до виробника і, найголовніше, гарантує свободу особистості, тобто, не призводить до тоталітаризму – підпорядкуванню через державу волі однієї людини. В праці **«Згубна самовпевненість. Помилки соціалізму» (1988)** він показав процес розвитку ринку та появу в історичному розвитку, відповідно його стану, певних інститутів, які є об’єктивною закономірністю існування

суспільства та процесів формування ринкового середовища. Тим самим, розширюючи аналіз закономірностей становлення ринку, він вийшов на проблеми появи відповідних йому інститутів і, тим самим, продемонстрував необхідність аналізу зв'язків ринку з його середовищем. Разом з тим, був розроблений метод дослідження не тільки економіки, але і її надбудови, що дозволило глибше поглянути на роль ринку в господарських процесах суспільства. Цим Ф. Хайєк довів його значні переваги у встановленні суспільних пропорцій та відкрив необхідність відстеження змін в інститутах ринку. Тим самим було показано важливість їх формування з боку суспільства. Власне, цим вчений дав, з одного боку, новий метод дослідження, який пізніше взяли на озброєння представники неоінституціоналізму, а з іншого – показав необхідність формування відповідно до стану ринку адекватних йому інститутів. Саме це і взяли на озброєння представники іншої течії – неолібералізму. Тому, виходячи з останнього положення, Ф. Хайєка, як і його вчителя, можна вважати батьками неолібералізму.

Ф. Хайєк, на відміну від свого учителя Л. Мізеса, основні ідеї якого базувалися на вище зазначених принципах, розвинув думку про те, що найкращим способом відносин між людьми є створення найсприятливіших умов для функціонування вільного ринку, що забезпечує рівність в оцінці як результатів діяльності, інформацію про ринок та рівні потенціальні можливості кожному. Тому втручання держави в економічне життя небажане.

Разом з Ф. Хайєком вони продовжили розробку ідей віденської школи граничної корисності, чим виходячи з її основної посилки, спробували по-новому «осмислити» неокласичну теорію, чим вже у нових умовах перереформувати ідеї демократії та політичної свободи особистості. Правда, у 40-х роках минулого століття, спочатку вона не отримала всебічного визнання, але з часом завоювала вирішальне значення для бурхливого розвитку в 70-х роках того ж століття неоліберальних ідей, як продовження класики, які підхопив американський неоконсервативний напрям.

За Л. Мізесом та Ф. Хайєком пішло багато економістів. Їй приваблювала ідея Л. Мізеса створення широкої платформи для продовження сучасних ідей класики як у теорії, так і в практиці господарювання. Правда, розмитість платформи аналізу тогочасного суспільства, відмова від проведення чіткої субстанціональної теорії на засадах концепції граничних величин австрійської школи, які вони взяли за основу теорії, зробити цей аналіз таким же чітким, як у їх попередників в особі представників австрійської (віденської) школи граничної корисності не вдалося. Однак вдалося зробити інше – розширити можливості аналізу ринкового середовища завдяки доопрацювання методу австрійського маржиналізму, використання граничних величин, що ще більше наблизило її до безпосередньої практики господарювання з можливістю реформування інститутів ринку, що максимально вивело їх теорію на якісно новий рівень. Це перетворило старий варіант **австрійської (віденської) школи маржиналізму** на **неоавстрійську школу**, що дало можливість, шляхом

доопрацювання наукових результатів першої, закласти підвалини **неолібералізму**.

Таким чином, завдяки творчості австрійської школи були вдосконалені такі важливі питання економічної науки, як метод дослідження господарських процесів, що потім став у пригоді не тільки неокласикам, але і представникам неоінституціоналізму. Крім того, даний метод на початку 70-х років XX ст. підготував фундамент для американського консервативного напрямку класики, яка створила міцне підґрунтя в теорії для її виходу на безпосередню практику, відштовхнувшись від фундаментального положення неолібералізму про шкідливість втручання держави в економічні процеси.

Неоліберальний напрям отримав ***два відгалуження, де перший найбільш відповідав*** **класиці,** ***що виріс із неї і став її американським варіантом, інший виник та розвивався як її німецьке відгалуження із значним використанням напрацювань її попередників*** **– німецької історичної школи.** Розглянемо перший варіант неолібералізму більш детально, почавши це із найбільш значимої теорії консервативного різновиду класики – **сучасного монетаризму М. Фрідмена**.

5.4. ЧИКАЗЬКА ШКОЛА. МОНЕТАРИЗМ. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ М. ФРІДМЕНА

У другій половині 70-х років XX століття більшість високорозвинених країн світу потрясли потужні інфляційні процеси, що протікали на тлі падіння обсягів виробництва, що в економічній літературі отримали назву стагфляції. Накопичене роками грошове багатство держави і населення почало швидко знецінюватися. У зв'язку з цим, виникла нагальна потреба у знаходженні причин появи цього незвичного явища та його локалізації шляхом розробки відповідної економічної політики.

Кейнсіанство ефективно вирішити ці питання було не в змозі. Спроби досягти цілей економічної політики за допомогою відомого «магічного трикутника», який одночасно охоплював вирішення таких питань, як темпів економічного зростання, зайнятості та стабільних цін, успіху теж не мали. Почалась переоцінка наукових пріоритетів існуючих напрямів. Внаслідок неї в економіці з'явився консервативний або неліберальний напрям і нова теорія сучасної економічної науки – сучасний **монетаризм**. Зазначимо, що як явище він виник на першому етапі розвитку меркантилізму, однак в нових умовах отримав нові характеристики.

Було підмічено тісний зв'язок між грошовою масою та темпами економічного зростання, де грошовим аспектам відводилась визначальна роль у коливальному русі економіки. Ще у 1963 році при проведенні глибоких наукових досліджень М. Фрідменом та його асистенткою А. Шварц, при вивченні монетарних імпульсів майже за 100 років у економіці США була помічена тісна залежність між грошима і зростанням ВНП країни.

Виходячи з цього, були зроблені висновки про залежність між грошовою масою, що суттєво впливала на збільшення обсягів національного

виробництва. При зростанні кількості грошей відслідковувалась тенденція до зростання багатства і, навпаки, зі зменшенням маси грошей – ВНП зменшувався. Досить швидко монетарна доктрина отримала широке визнання в США в період другого переобрання Р. В. Рейгана (1911-2004) на посаду Президента Сполучених Штатів Америки у 1985-1989 рр., головним консультантом якого з економічних проблем у той час був мало кому відомий американський економіст **Мілтон Фрідмен (1912-2006)**. Досить швидко монетаризм вийшов за межі США та дістав тріумфального визнання у всьому світі. Правда, у справі подолання стагфляції та збереженні незначних темпів економічного зростання, наслідки його використання у різних країнах виявились далеко неоднозначними. Історія зафіксувала декілька досить вдалих спроб проведення монетарної доктрини у США, Великій Британії, Чилі, Тайвані тощо. Однак, мали місце і руйнівні наслідки її використання.

Одночасно разом з монетаризмом широкого поширення набуває і інша неоліберальна теорія – **економіки пропозиції.** Як і **монетаристи,** представники **економіки пропозиції** акцентували увагу на формуванні умов для функціонування вільного ринку. Однак монетаристи робили акцент на визначенні попиту на гроші, який вони розглядали з боку короткострокового періоду, повністю погоджуючись з висновками Дж. М. Кейнса, але вводили і довгостроковий період, який Дж. М. Кейнс не розглядав.

Прихильники **економіки пропозиції**, на відміну від кейнсіанців, як адептів сторонни ***сукупного попиту***, робили акцент на пропозицію, стверджучи, що розвиток економічних процесів визначає саме ***сторона пропозиції***. Однак нова теорія так і не отримала вигляд чітко сформованої концепції. У ній виявилось багато спільного з монетаризмом, де провідну роль мали монетарні імпульси. При цьому основний акцент у стимулюванні пропозиції робився на регулюванні ставки оподаткування, шляхом її зниження.

Однак повернемось до проблем монетарної теорії. На основі вищевикладеного можна визначити основні принципи, що отримали назву ***постулатів*** або ***догматів монетаризму***:

1. Визнання стабільності ринкового господарства.
2. Пріоритетність грошових факторів над іншими.
3. При регулюванні економіки – орієнтація на довгострокові, а не короткострокові завдання.
4. Необхідність глибокого та детального вивчення поведінки людей.

Таким чином, концепція монетаристів спиралася на ***кількісну теорію грошей***, суть якої полягала в констатації прямого зв'язку між кількістю грошей і рівнем цін, коли останні визначались кількістю грошей в обігу.

Як перший крок до стабілізації економіки, М. Фрідмен використав відоме з курсу макроекономіки рівняння **Ірвінга Фішера (1867-1947)**, що стало початком процесу гальмування інфляції. Для цього він запропонував скоротити величезні соціальні програми, витрати на гонку озброєнь та ін., що давало б можливість зробити бюджет бездефіцитним та привести грошову масу, що суттєво зросла, до відповідної їй товарної маси, яку вони

обслуговували.

Таким чином, вирішення поставленої задачі здійснювалося на основі використання принципу рівняння обміну:

$$M \times V = Q \times P,$$

де: M – монетарна база;

V – швидкість обігу грошей,

Q – обсяг товарної маси;

P – ціна одиниці продукції.

Зазначимо, що приведення грошової маси до товарної на базі зазначеної формули використовувалося не тільки в монетаризмі. Так, у колишньому СРСР, ще у період так званих «горбачовських реформ», теж значно зросла грошова маса. Для приведення її відповідно до товарної було запропоновано розвинути машинобудівний комплекс, який забезпечував би зростання виробництва товарів народного споживання і покрив би надлишок наявних грошей у суспільстві.

У Польщі, за часів реформ **Лєшека Бальцеровича (1947)**, зайва грошова маса у вигляді валюти на руках населення була переміщена за рахунок суттєвого підвищення процентної ставки злотого по депозитах у банки. У частині післявоєнної Німеччини, що була під контролем США, Великої Британії та Франції, значна готівкова маса грошей була зменшена шляхом її обміну на нові марки у відношенні 10 до 1. Можна було б продовжити способи і приклади розв'язання зазначеної задачі в різних країнах, але при всій розбіжності методів, що застосовувались, головне полягало у приведенні грошової маси до товарної.

Визначальна роль грошей у регулюванні економічних процесів поставила перед монетаристами питання про їх кількість в обігу. З одного боку, вони визначалися грошовим попитом, а з іншого – пропозицією. На ***грошовий попит*** впливають ***економічні причини***, що визначаються трьома економічними факторами: обсягом виробництва, абсолютним рівнем цін та швидкістю обігу грошей.

Пропозиція грошей**,** у свою чергу, на відміну від попиту, ***не визначається економічними факторами*****,** а залежить від політики центрального банку, розмірів кредиту, що надається комерційними банками і, нарешті, купівлею-продажем цінних паперів.

Головним інструментом боротьби з економічною кризою монетаристи вважали додаткову емісію грошей і пропонували вкладати їх у цінні папери через фондову біржу, здійснюючи, таким чином, процеси розкручування інвестиційної діяльності. Як наслідок, економічне пожвавлення здійснювалося шляхом створення державою умов для роботи фондових бірж. Для залучення додаткових грошей на інвестиційні цілі використовувалася приватизація роздержавлених підприємств, що, одночасно, сприяло зняттю навантаження на державний бюджет і оздоровленню економіки.

Необхідну кількість грошей для інвестування М. Фрідмен визначав

виходячи з передбачуваного зростання ВНП і невеликого зниження швидкості обігу, пов’язаного з їх надходженням. Так, наприклад, якщо передбачуваний темп зростання ВНП планувався у 3%, то грошову масу потрібно було збільшити на 4-5% з урахуванням зниження швидкості обігу грошей. Причому, приріст грошей був поставлений в залежність від фази економічного циклу, а контроль за грошовою масою повинен був відбуватися безперервно, у залежності від економічного циклу. Так, у разі рецесії (спаду) економіки грошову масу відповідно збільшували. Коли ж набирав силу підйом – грошова маса, відповідно, скорочувалась для запобігання більш глибокого спаду, що наступав за фазою підйому.

В Україні політика монетаризму, яку намагалися впровадити на початку 90-х років XX століття, носила, на жаль, непослідовний характер. Держава зупинилася на етапі оздоровлення грошового ринку. А другий, головний етап – розкручування і використання інвестицій через механізм функціонування фондових бірж та механізм виходу з кризи, не міг бути запущений через нерозвиненість фондового ринку. Крім того, гроші від приватизації державних об'єктів у кращому випадку проїдалися, але не йшли на інвестування вітчизняного виробництва. Відмічені обставини і стали головною причиною провалу, так званої, монетаристської політики, яка з самого початку свого здійснення була приречена на невдачу.

5.5. ІСТОРИЧНІ УМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ МОНЕТАРИЗМУ В ЕКОНОМІЦІ ТА ПОЛІТИЦІ РОЗВИНЕНИХ ДЕРЖАВ

Умови появи сучасного монетаризму були з’ясовані у попередньому питанні. Даний напрямок уперше отримав реалізацію в економіці США. Після приголомшливих результатів його взяла на озброєння колишній Прем’єр-міністр Великої Британії М. Г. Тетчер (1925-2013), яка за свою діяльність на цій посаді отримала прізвисько «залізної леді». У свій час керівник військової диктатури у Чилі А. Х. Р. Піночет Уґарте (1915-2006) дав можливість провести цю політику економістам з чиказького університету. Реформи проводились у два етапи, у результаті чого ця країна стала однією з найрозвиненіших держав Латинської Америки. Еталоном використання монетаристської доктрини у Південно-Східній Азії стали економічні реформи уряду Тайваня.

Однак рецепти монетаризму мали і негативні наслідки, наприклад, в Ізраїлі, Аргентині та, вже згаданій вище, Україні. Причина невдач у проведенні цієї політики мали як об’єктивні, так і суб'єктивні коріння. Країни, в яких застосування даної політики дало позитивний результат, як правило, досягались у високорозвинених економіках за умови розвиненої інфраструктури ринку, насамперед, ***фондового***. У країнах, які не мали розвинених ринкових інститутів як Україна, дана політика, зрозуміло, була з самого початку приречена на невдачу.

5.6. НЕОКЛАСИЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

5.6.1. Теорія економіки пропозиції

Як зазначалося раніше, з другої половини 60-х років минулого століття країни Заходу зіткнулися з низкою вже відомих проблем економічного і соціального характеру. Неможливість вирішити їх за допомогою рецептів кейнсіанства мало наслідком повернення до часів «вільного ринку», і стимулювання не попиту, а пропозиції. Разом з монетаризмом зародилася і **теорія економіки пропозиції**, у якій, на противагу кейнсіанству, віддавала перевагу пропозиції як фактору економічного зростання, що видно з її назви.

Причому теорія економіки пропозиції теорія чи концепція не цілісна, а є, головним чином, сукупністю практичних рекомендацій, які багато в чому мають схожість із монетаризмом. Серед них можна виділити рекомендації в галузі податкової політики, політики приватизації державних підприємств, оздоровлення бюджету, скорочення витрат на соціальні потреби і т. ін.

Найбільш відомими представниками цього напряму є **Артур Бетц Лаффер (1940)**, **Мартін Стюарт Фельдстейн (1939)**, **Дональд Томас Ріган (1918-2003)**, **Роберт Олександр Манделл (1932)**, **Майкл Джей Боскін (1945)** тощо. Основний шлях зростання виробництва відмічені автори вбачали у стимулюванні праці та накопиченні інвестицій. Причому основним джерелом інвестицій для них було нагромадження. Для переведення його в інвестиції необхідним кроком вважалось зниження витрат на виробництво. У зв'язку з цим, автоматично виростали витрати у сфері відпочинку, а значить, підвищувалася зацікавленість людей у виробничій діяльності. Послідовники відміченого напряму рекомендували переводити грошові ресурси з державного сектора в приватний, як більш ефективний.

Якщо для монетаризму способом розкручування інвестиційної діяльності було використання такого інституту, як фондові біржи, то для представників цієї теорії, які теж приділяли велику увагу грошовому фактору, такою базою стало зниження рівня податків. Звідси податкова політика в цьому напрямку стала провідною.

Виходячи з цього, випливала ***низка рекомендацій:***

1. Знизити податки з підприємців для підвищення їхніх доходів та заощаджень, що зрештою повинно було перемістити інтерес їх працівників із сфери відпочинку у сферу виробництва. Тому зниження податків на заробітну плату, доходи підприємців робило привабливою додаткову діяльність у виробничій сфері через дію стимулів до підприємництва.

2. Провести приватизацію державних підприємств, що дозволить скоротити державний борг та збільшити надходження до бюджету за допомогою підвищення ефективності роботи в приватному секторі економіки.

3. Провести бюджетне оздоровлення за рахунок скорочення його видаткової частини та досягнення його на бездефіцитного стану.

4. Скоротити витрати на соціальні потреби, оскільки їх зростання

загострює бюджетний дефіцит і не стимулює виробничу активність населення, що витікало з попередньої рекомендації.

У ***податкову політику,*** як центральний пункт цієї концепції, був покладений так званий ***ефект Лаффера***. Він отримав назву від імені американського економіста **А. Лаффера**, одного із засновників вказаної теорії, який указав на залежність ставок оподаткування на надходження грошей у бюджет, проілюструвавши його всім добре відомим графіком, що відобразив цей феномен (рис. 2).

Рис. 2. Крива Лаффера

По осі Y на ньому було відображено податкові надходження, а по осі X – податкові ставки. Виходячи з графіка, він показав, що треба робити для досягнення максимальних надходжень до бюджету. Для цього спочатку пропонувалось визначити максимальну ставку оподаткування. За її досягненням ставку податку необхідно було зменшити. Спочатку, писав учений, це призведе до зменшення надходжень, а з часом, з розширенням податкової бази, завдяки збільшенню інтересу товаровиробників до виробництва через зниження відсотка оподаткування, буде спостерігатися зростання надходжень до бюджету. Детально про те, як це відбувалось на практиці буде сказано в параграфі 5.8. Однак треба зазначити, що найбільший ефект в економічній політиці мали теорії **монетаризму** та **економіки пропозиції**.

5.6.2. Теорія раціональних передбачень (очікувань)

Ця теорія також стала своєрідним відгалуженням і продовженням неолібералізму. У її основі лежить поняття ***«антиципація»***, що

перекладається з латині як очікування або передбачення. Ураховуючи, що це активна форма прогнозування, де аналіз сьогодення дозволяє не тільки передбачати майбутнє, але і ***впливати на нього***, більш точним буде використання терміна ***«передбачення»***, оскільки термін «очікування» виражає пасивний стан господарюючих суб'єктів.

Уперше такий підхід був використаний у роботі **А. Сміта «Багатство націй» (1776)**. Він ґрунтувався на категорії суспільного розподілу праці, яке дозволяло передбачати майбутній розвиток економічних процесів капіталізму, тобто внутрішню логіку розвитку ринкової системи. У Д. Рікардо такою антиципацією була вартість, яку він узяв за основу розгляду економічної сутності капіталізму. Саме за допомогою неї були розглянуті всі категорії буржуазного суспільства. Зняття обмежень вільного руху вартості вбачалось ним магістральною умовою майбутнього ефективного розвитку економіки.

У К. Маркса ці процеси отримали подальший, більш глибокий розвиток. У своїх економічних працях, особливо в «Капіталі», він показав, як капіталізм породжує економічні форми, що є формами передбачення майбутніх результатів функціонування економіки. Скажімо, категорія витрат виробництва є категорією вартісною, що фіксується ***після*** процесу виробництва, а тому є результатом дії капіталістичного виробництва. Одночасно вона виступає і як форма, що вказує підприємцю напрямок ***майбутньої господарської діяльності***, на який він повинен орієнтуватися у майбутньому. ***Суспільні витрати виробництва*** в даному випадку як орієнтир є суспільно нормальними і повинні бути не вище рівня його ***витрат індивідуальних***. Виходячи із їх співвідношення, підприємець планує свою діяльність на майбутнє. До речі, такою ж формою антиципації є і середній прибуток. Саме такі форми і складають основу переходу до постринкових систем.

У XX столітті вказана ідея отримала своє продовження. Так, з'являється ***теорія раціональних передбачень***, автором якої став **Джон Фрейзер Мут (1930-2005)**. Вчений у другій половині 50-х років XX століття сформулював постулат, що отримав подальший розвиток у побудованій ним концепції в 1961 році. Через 10 років до цієї парадигми повернувся відомий американський економіст **Роберт Емерсон Лукас (1937)**, який за її фундаментальну розробку у 1995 році отримав Нобелівську премію в галузі економіки. Вчений заперечував будь-яке втручання держави в економіку, показавши його недосконаліть. Крім нього, подібні ідеї розвивали лауреат Нобелівської премії з економіки **Томас Джон Сарджент (1943)** та **Нейл Уоллес (1939)**. Вони побудували економічну модель, яка відобразила реакцію товаровиробника на зміну політики та ринкової кон'юнктури. При цьому було доведено, що будь-які дії уряду, господарюючі суб'єкти можуть передбачати і врахувати, а значить невілювати державні спроби проведення нею економічної політики, що не відповідає їх намірам.

Прихильники цього підходу виділили ***два види оцінок передбачення: «адаптивні» та «раціональні»***. Перші мають у своїй основі минулий досвід

як знання наслідків певних економічних дій, що, ураховуючи допущені в минулому помилки та прорахунки, дозволяє виправити їх у майбутній діяльності. У другому випадку, конкретні дії будуються виходячи з існуючої економічної ситуації, на основі якої, виробляється стратегія поведінки конкретної фірми або товаровиробника.

«Раціональні передбачення» ґрунтуються на наукових прогнозах і враховує функціонування реальної економічної моделі сьогодення: динаміку цін, витрат, рівень ставки відсотка, наслідки конкретної економічної політики уряду і т. ін. У цих умовах велике значення має інформація можливості загального доступу до якої має не кожний, що робить її товаром. Звідси випливає, що найбільш раціонально може спланувати свою поведінку виключно володар такої інформації.

На відміну від кейнсіанців, теоретики економіки раціональних передбачень вважають, що максимально повну інформацію має не держава, а великі фірми.

Теорія раціональних передбачень отримала значний вплив на розвиток економіки, починаючи з 70-х років XX століття, коли завершили свій розвиток процеси гнучкої автоматизації, а інформація про ринок стала таким же товаром, як і матеріальне благо. Звідси бере свій виток інформаційна економіка, що дозволяє збільшити можливості виробництва і перетворити його на більш ефективну систему. Зрозуміло, що це потребує підвищення рівня інтелекту нації, оскільки свідчить про перетворення людини із безпосереднього учасника виробництва в його контролера. Відмічені аспекти тією чи іншою мірою, впливають на проведення конкретної економічної політики, що викликає потребу на збільшення витрат на освіту, науку та культуру.

5.7. НІМЕЦЬКИЙ ВАРІАНТ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ. ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ Л. ЕРХАРДА

Варіанти сучасної економічної політики, які чітко почали окреслюватись після процесів Великої депресії можна означити трьома моделями:

- **кейнсіанською** – з її варіаціями в ході послідуючого розвитку;
- **американською неоліберальною моделлю** з трьома консервативними теоріями як-то: ***сучасним монетаризмом***, ***економікою пропозиції*** та ***теорією раціональних передбачень***;
- **німецькою неоліберальною доктриною**, яка в історії економічної думки отримала широкий розвиток у кінці першої половини XX століття в післявоєнній Німеччині як концепція німецького варіанта ринкового господарювання. Вона сформувалась у вигляді продовження напрацювань німецької історичної школи, особливо її найновітнішої стадії розвитку, та неоліберального варіанта, як сучасної класики, де знайшли своє продовження питання утворення оптимального ринкового середовища та соціальні аспекти. Так, у поле зору німецького різновида неолібералізму, на відміну від

американського, потрапили, крім ринку, ще й питання релігії, етики, моралі, забезпечення соціальної справедливості тощо.

Таким чином був започаткований «третій шлях» розвитку країн, який суттєво відрізнявся від кейнсіанського, і менше, але все ж різнився з консервативним варіантом неолібералізму. Так, останній, за державою, як ***основну функцію***, закріпляв не ***регулювання економічних процесів*** **(кейнсіанство)**, а ***формування ринкового середовища*** **(неолібералізм)**.

Розвиваючи в економічній науці суто німецькі традиції що до сучасного стану німецької економіки і, перш за все, напрацювання історичної школи, німецькі економісти створили гібрид з доробок своїх попередників де знайшли своє відображення, як стрижневі, ***теорії «господарських порядків»*** **В. Ойкена**, ***та соціального ринкового господарства*** **А. Мюллера-Армака** і **В. Рьопке**. Тому німецький політик та економіст Г. К. Цинн назвав ордоліберальну концепцію «штучно вирощеною квіткою», у якій віддзеркалились напрацювання перш за все трьох відмічених вище авторів.

Особливістю німецької моделі в механізмі впливу на економічний розвиток було те, що вона для формування та підтримки ринкового середовища використовувала державу як знаряддя створення усвідомленого духовного, релігійного та наукового початків. Інакше кажучи, держава здійснювала функцію моделювання зазначеного вище як економічного, так, що особливо важливо, і позаекономічного середовища, які в основному в консервативному неолібералізмі, крім першого, практично не розглядались.

З часом, у період кризових явищ у Німеччині у 1966-1967 роках, економічна політика все ж зазнала впливу перших двох моделей. Однак її остовом все ж залишався ***суто німецький варіант неолібералізму, який як м***агістральні ***напрямки суто національного варіанта неолібералізму отримав чотири течії***:

- новітню історичну школу як «постмарксистські дослідження капіталізму»;

- ордолібералізм «Фрайбурзької школи»;

- неолібералізм гуманістичної традиції;

- християнсько-католицьке соціальне вчення та концепція «соціального ринкового господарства» Альфреда Мюллера-Армака.

Першу із них репрезентувала **найновіша німецька історична школа** як постмарксистське дослідження капіталізму, пов’язане з творчістю двох видатних учених, про творчість яких більш детально було сказано вище – **Вернера Зомбарта (1863-1941)**, який на початку свого наукового становлення особливо відчув значний вплив марксизму, та **Макса Вебера (1864-1920)**. Виходячи з тенденції розвитку промислового капіталізму, починаючи з XVI ст., представники цього спрямування в кінці XIX ст. замінили ***марксистську матеріалістичну теорію історії*** на ***теорію історичного процесу***, де визначальну роль відвели дії інтелектуальних факторів у соціальній та економічній історії, до яких були віднесені такі вагомі, на їхню думку, як духовні, наукові та релігійні як такі, що найбільш визначають траєкторію економічному розвитку.

Зафіксовані як даність найновішої історичної школи, вони, на початку XX ст. отримали трансформацію у вигляді постійного державного усвідомленого формування. Багато в чому це стало можливим завдяки започаткуванню В. Зомбартом поняття «господарської системи», яка дала можливість німецькому неолібералізму вперше вмонтувати в господарські процеси Німеччини динамічну систему економічного розвитку.

Другий напрямок представляв ***ордолібералізм «Фрайбурзької школи»*** у вигляді ***теорії «господарських порядків»*** **Вальтера Ойкена (1891-1950).** Крім нього, у школу входив цілий ряд знаних економістів, де ключову роль у її становленні та розвитку посів саме **В. Ойкен**. Вперше комплексно виклавши ***теорію «господарських порядків»,*** він підготував принципи нинішньої економічної політики, яка опрацьовувалася ще в період німецького фашизму, але отримала, зі зрозумілих причин, широке використання в Західній Німеччині тільки в післявоєнні часи.

Теоретичні засади економічної політики нової Німеччини мали витоком своєрідну реакцію на Велику депресію 1929-1933 рр., яка на відміну від кейнсіанства, пробувала знайти вихід із економічної ситуації після втрати ринком спроможності до саморегулювання через продовження неокласичної традиції в нових незвичних умовах. Однак на відміну від автора теорії регульованого ринку – **Дж. М. Кейнса**, ***причину ситуації, що виникла, вони вбачали не у відсутності ефективного сукупного попиту, а в підриві ринкового механізму саморегулювання та монополізації господарства***. Звідси, на їхню думку, потрібно було налагодити порушену «великою депресією» дію ринкового саморегулятора виробництва, що отримало назву «позитивної» політики господарського порядку зі створення ефективного довготривалого економічного розвитку на перспективу. При цьому на перший план висувались як фундаментальні засади реалізації конституційних гарантій прав населення як вільних особистостей.

В. Ойкен аналізуючи існуючі два типи економічного устрою: централізоване господарство (соціалістичне господарство радянського типу) та ринкове (капіталістичне господарство), на їх основі вивів третій тип соціального устрою, що ввібрав у себе найкращі риси відмічених двох типів.

Фрайбурзька школа серед засад та взаємозалежностей ***господарського порядку*** із іншими підвалинами життя німецького суспільства звернула увагу на ***правовий порядок***, який повинен був відповідати ***порядку економічному***. Значним здобутком школи стало визначення зв'язків та взаємовпливу політичного, економічного, соціального та правових порядків. Завдяки подібному підходу були розглянуті, причому всебічно, різні форми ринку та відповідні їм типи господарювання, що дозволило, як зазначалось раніше, закласти підвалини «третього шляху» економічного розвитку, названого В. Ойкеном, шляхом «конкурентного порядку», що повинен установлюватися та контролюватися державою.

При цьому ***головний елемент доктрини позитивного господарського порядку*** базувався на ***конкуренції*** як умові забезпечення ефективності функціонування ринку та гарантувати особисті її права та свободи,

запобігаючи появі приватної економічної влади. Школа стверджувала, що концентрація ***економічної влади*** неминуче призведе до ***влади політичної***. Звідси, рекомендувалось, по-перше, розпустити власні економічні формування або обмеження їхніх функцій, по-друге, зосередити увагу на формуванні економічного порядку.

Для впровадження ***ефективного конкурентного порядку*** висувались ***сім конституційованих принципів довготривалої економічної політики***. До них належали: дієва система цін в умовах повної конкуренції, забезпечення стабільності грошей, гарантії вільного доступу до ринків, підтримання приватної власності на засоби виробництва, а також свободи укладання договорів. Ці принципи доповнювались повною юридичною відповідальністю (ті, хто отримував доходи, повинен був нести і збитки) і постійністю та послідовністю у здійсненні економічної політики як головної умови проведення політики конкурентного порядку.

Для забезпечення функціональної спроможності конкурентного порядку В. Ойкен ввів ***чотири регулюючі принципи***: ***по-перше,*** контроль за діяльністю монополій, ***по-друге,*** соціальну справедливість політики в області доходів з чітким визначенням нижніх та верхніх меж як завдання фінансової політики, ***по-третє,*** корегування через господарський розрахунок індивідуально-господарської діяльності, та, ***по-четверте*** – необхідність втручання держави тільки у випадку аномальної пропозиції, перш за все, на ринку праці.

Таким чином, основні домінанти доктрини ордолібералізму, що склали цілісну концепцію, дали можливість установити інституційне середовище, що дозволило запустити ринковий механізм. Однак для визначення його впливу на окрему людину необхідно було ґрунтовно розробити, окрім політичного, економічного та правових порядків, ще й соціальний порядок, в основу якого була покладена ***соціально-гуманістична концепція***, розробка якої вилилась у с***оціально-гуманістичне*** та ***християнсько-католицьке соціальне вчення***, що отримало своє фундаментальне втілення у працях систематизатора німецької доктрини – **Альфреда Мюллер-Армака (1901-1978)**.

Значною мірою цьому сприяв ***третій напрям*** німецького варіанта неолібералізму – ***неолібералізм гуманістичної традиції***.

Він йшов у руслі ***теорії ринкового господарства*** через ідеї **Вільгельма Рьопке (1899-1966)** та **Олександра Рюстова (1885-1963).**

У них ***морально-етичні аспекти господарчого порядку***, третій шлях розвитку та ***свобода індивіда*** завжди залишались пріоритетними в господарській діяльності, де остання була умовою ефективного господарювання і моральної індивідуальності.

Виходячи із цих положень, **О. Рюстов** виступав за субсидіарну відповідальність та «соціальну інтеграцію» вільних людей, яка виникає із взаємодії «моралі та інститутів». Причому він указував, що для забезпечення етичного почину конкуренція потребує свого обмеження.

В. Рьопке у своїх творах деталізував та доповнив вказані положення. Так він вказував на «соціальну інтеграцію» вільних людей, стверджуючи, що

вона у своїй основі має економічну складову як базу для головної умови – реалізації більш високих цінностей (духовності, моралі, людського тепла), які повинні формуватися суспільством від держави, колективу до сім'ї, одночасно застерігаючи від «економічного матеріалізму», що веде до руйнації свободи. Тому для ефективного здійснення «соціальної інтеграції» держава повинна заздалегідь визначати та проводити узгоджений інтерес громадян та впровадити політичні норми в господарській сфері, які б не витісняли приватні інтереси особи інтересами політичними. Таким чином, у співвідношенні держави та особи головними пріоритетами розвитку суспільства для обох учених завжди була особа з її економічними та морально-етичними інтересами.

Розвиваючи ідею конкурентного господарчого порядку, В. Рьопке виступав не тільки проти монополій, але й великих підприємств. Іншим положенням його концепції стали релігійно-філософські погляди про пріоритет індивіда над колективом і державою.

Отже, можна зазначити, що він був не тільки чудовим економістом, а також філософом, який особливу увагу звернув на моральний аспект системи прийняття економічних рішень, описуючи при цьому не тільки роботу ринкових механізмів, а й прояви моралі і філософії в людській поведінці, що свого часу стало одним із найважливіших положень **інституціоналізму**. Усім добре відома ідея В. Рьопке про те, що «не можна відокремлювати економічні принципи від людської поведінки», а тому держава повинна вийти за межі «попиту та препозиції» та формувати самосвідомість суспільства.

Погляди вченого отримали високу оцінку з боку першого Федерального канцлера ФРН **Конрада Германа Йозефа Аденауера (1876-1967)**, який попросив останнього зробити експертну оцінку вибраного ним економічного курсу, отримавши позитивний відгук на реформи **Людвіга Ерхарда (1897-1977)**.

Неважко побачити, що економічна та позаекономічна складова німецької доктрини є реалізацією відкритого ще К. Марксом основного закону нового суспільства про те, що розвиток окремої особистості є умовою розвитку інших людей.

Четвертим складовим німецького напрямку є ***християнсько-католицьке соціальне вчення*** та ***концепція «соціального ринкового господарства»*** **Альфреда Мюллер-Армака (1901-1978)**.

Зазначимо, що величезну роль у становленні ***концепції «соціального ринкового господарства»*** відіграв ***католицизм,*** який поставив за мету подолання індивідуалізму та класового розмежування, щоб слугувати одній меті – підвищенню загального добробуту. За «природний» стан суспільного життя визнавався такий, що формували сім'я, громада або держава. Причому солідарність, субсидіарність (організаційний та правовий принцип) повинні були реалізуватися на якнайнижчому, середньому або віддаленому рівні так, щоб досягнення загального добробуту для всіх громадян і були б головним орієнтиром досягнення «природної» організації суспільного життя.

Що стосується ***теорії соціального ринкового господарства***, то її автор

А. Мюллер-Армак вважав, що третій шлях розвитку між капіталізмом та соціалізмом є єдино можливим, оскільки чисто ліберальна економіка та господарське регулювання свій потенціал вичерпали. Необхідне ***соціальне ринкове господарство***, під яким учений розумів усвідомлено встановлений ринковий порядок, координація якого здійснюється за допомогою конкуренції. Однак на відміну В. Ойкена з його системою «господарських порядків», коли соціальна справедливість досягається через конкуренцію як таку, **А. Мюллер-Армак** йде далі і висуває тезу про формування в суспільстві соціальної рівноваги, що досягається завдяки певним заходам економічної політики. Вони повинні забезпечити соціальну рівновагу та надати гарантії вільної дії ринкових сил.

Звідси потрібна система, яка б дозволяла установлювати соціальну справедливість через проведення активної соціальної політики як магістральної, що спиралася б на ***принцип «соціальної компенсації»,*** що відрізняє її від капіталістичного типу устрою. Завдяки цій теорії, відповідний тип соціальної політики, що проводить держава, перетворювався на «персональний» розподіл доходів. ***«Соціальна компенсація»*** тут досягалася завдяки прогресивному оподаткуванню верств з високими доходами для перерозподілу в бік малозаможних верств населення для будівництва ними власного житла, сплати комунальних послуг тощо. Інша форма соціальної політики є розвиток соціальної інфраструктури через соціальне страхування по безробіттю, хворобі тощо.

Цікаво, що економічна політика цього типу, на думку вченого, повинна реалізуватися на окремому підприємстві, де відбувається синтез як економічного, так і соціального, що посилюється введенні мір конституційних гарантій особистості. З 1960 року центр тяжіння економічної політики переноситься на проблеми суспільно-політичних пріоритетів або на соціальні інвестиції. Фактично такі дії можна визначити як рух до більш широкого розкриття людини як гармонічно розвиненої, де головними стають інвестиції в освіту, науку, природне середовище, формування соціального середовища на підприємстві через покращання умов праці тощо.

У 50-ті роки XX століття відбулась суттєва модифікація ***концепції «соціального ринкового господарства»*** з доповненням її положень про ***«добробут для всіх»*** та ***«власність для всіх»*** завдяки чому, власне, вона стала різновидом ***теорії народного капіталізму***.

Таким чином, ця теорія зайняла проміжне положення між теоріями централізованих суспільних систем та економічними ідеями, побудованими на основі вільного ринкового господарства, відображеного в доктрині класичного лібералізму. Із ***стратегічної ідеї неолібералізму вона взяла принцип: конкуренція скрізь, де можливо, регулювання там, де необхідно.*** Однак робить це досить специфічно.

У першому випадку, виходячи з досвіду колишнього СРСР, централізована держава брала на себе відповідальність за забезпечення людини всім необхідним, наприклад житлом. У монетаризмі ж, як провідній теорії американського неолібералізму, подібне завдання перекладається на

плечі самих громадян. Як підсумок, у першому випадку, житло, що безкоштовно надається державою, як правило, не бережеться, а тому й використовується нераціонально. У другому цього немає але є інше – значний надлишок житла при збереженні значної потреби в ньому значної маси жителів країни.

Таким чином, ***соціальна ринкова економіка ставить своєю головною метою використання ринку як засобу розвитку особистості***. У міру цього вирішується і завдання розкручування НТП, зростання і постійна модернізація виробництва. У соціальному ринковому господарстві акцент робиться на державно-капіталістичний уклад, де в продукті, виходячи із Марксової термінології, елемент (С) (перенесена вартість), виступає як матеріальна умова розвитку особистості, де житло стає ключовою складовою ефективної діяльності людини у виробництві. Для цього держава формує всі умови для її вирішення. Додана ж вартість, тобто (v+m), через свою складову m стає головним чинником розвитку особистості.

Крім цього, для ефективного функціонування економіки, відзначена теорія приділяє особливу увагу забезпеченню конкурентного порядку з формуванням державою політичного, соціального та економічного порядків. Звідси цей напрямок ще називають **ордолібералізмом**, де слово «ордо», у перекладі з німецької означає порядок. Причому одну зі своїх ключових функцій держава вбачає у вкладанні та забезпеченні необхідних засобів і ресурсів для розвитку тих сфер економіки, які сприяють найбільшому розвитку конкуренції, а з ним і особистості громадянина.

Що стосується ***соціальної орієнтації ринкової системи*** то тут в теорії та практичній реалізації ідей німецького неолібералізму від ордолібералізму мають місце певні відмінності, яким, як уже було сказано вище, передували глибокі теоретичні напрацювання таких видатних економістів, як **О. Рюстов, В. Рьопке**, **А. Мюллер-Армак** тощо, які не могли погодитися з тим, що соціальну справедливість забезпечать інститути шляхом формування ефективних основ державою ринкового середовища. Для цього необхідні додаткові дії з перерозподілу доходів для забезпечення умов по рівному доступу до різного роду суспільних цінностей на освіту, житло тощо.

Активне впровадження в життя ***соціально орієнтованої ринкової системи***, що ввібрала все найкраще у своїх попередників, почалося тільки після закінчення Другої світової війни і було пов'язане з ім'ям видатного німецького економіста **Людвіга Ерхарда (1897-1977).** Економіка розгромленої Німеччини являла собою жалюгідне видовище. Дві третини промислових потужностей не діяли, грошова маса в 10 разів перевищувала товарну. У країні панував «чорний ринок». Багато дефіцитних товарів таких, як одяг, взуття розподілялися за ордерами. Надійною валютою стали сигарети. Невдовзі після війни один із журналістів, характеризуючи тодішній стан країни, кинув фразу: «Німеччина – це купа сміття, у якій копошаться 40 млн. голодних німців».

Протягом двох років реформа ретельно готувалася. Її проведення відрізнялося характерною для німців пунктуальністю. Початком економічних

перетворень послужило проведення в 1948 році грошової реформи. Кожен житель країни отримав 40 марок. Грошові кошти громадян, що залишилися після обміну, були «заморожені» на спеціальних рахунках і «розморожувалися» по мірі збільшення товарної маси. Завдяки цьому фактична грошова маса зменшилася у 15 разів.

Успіху реформування сприяли дешева робоча сила, незатребуваний попит населення на товари і послуги, ефективне реформування грошово-кредитної та фінансової системи. Посильну допомогу в здійсненні радикальних перетворень зробила і зовнішня підтримка у вигляді плану Маршалла. Не слід забувати і про відсутність упродовж багатьох років витрат Німеччини на оборону. Л. Ерхард тримав у своїх руках усе управління по здійсненню реформи. Так, ним підтримувалися ключові галузі німецької економіки, як вугільна промисловість, металургія, електроенергетика та ін., що зазнали найбільших труднощів та втрат у післявоєнний період.

Результати нового курсу виявились вражаючими. За короткий строк Німеччина відновила свій довоєнний потенціал. Темпи зростання досягали 9% ВНП. У світі подібні зрушення отримали назву «німецького дива», що було закономірним. Так, у 1950 році ФРН досягла довоєнного рівня виробництва, а в 1956 році порівняно з 1950 роком, він збільшився у 2 рази, а в 1962 році – зріс у 3 рази.

Таким чином, німецька модель соціальної ринкової економіки сформувала економічну політику, що спиралась на ***положеннях,*** в основі яких знаходився третій (специфічний) шлях розвитку економіки Німеччини, що зайняв проміжне положення між чисто ліберальною ринковою економікою та господарським регулюванням***. Це проявилось у таких положеннях, як:***

1. Обґрунтування особливої ролі сильної держави в перетвореннях як соціального так і ринкового характеру через розробку економічного, соціального та політичного порядків.

2. Стимулювання всебічного розвитку конкуренції як найважливішого чинника формування ринкового середовища та відповідного йому інституційного порядку для економічного зростання, що базується на використанні певних інституційних передумов: типу боротьби з монополізмом, сприяння дрібному й середньому бізнесу, що разом із першим положенням повинно створити відповідні умови для розкриття кожною людиною своїх здібностей.

3. На першому етапі проведення економічних реформ основна увага полягала у створенні державою інституційного середовища для запуску конкурентного вільного ринку, що досягалось завдяки реформам у фінансовій сфері, стимулюванні базових технологій тощо.

4. Після запуску конкурентного ринку, завдання держави зміщується у бік запуску ефективної «роботи» соціальної сфери. Особливу роль у цьому відіграла розробка програм підтримки духовних та моральних цінностей німецької нації, де центральним елементом стала «соціальна компенсація» та всебічний розвиток системи соціального страхування.

Говорячи про причини успіху реформи, Л. Ерхард відповідав дуже чітко та стисло – це винахідливість підприємців, дисциплінованість і працьовитість робітників та вміла політика уряду.

До одних із різновидів схожого типу господарства можна віднести ще й японську модель. Однак при спільності стратегії з німецькою, вона має принципові відмінності в тактиці її здійснення. На відміну від німців, японці роблять акцент не на формування зазначених трьох типів порядків (політичного, соціального та економічного), а на розробку нових технологій за допомогою впровадження наукової діяльності, що має своїм результатом, як і у німців, розвиток особистості.

З 1960 року автор ***теорії соціального ринкового господарства*** А. Мюллер-Армак висуває тезу стосовно другої фази соціального ринкового господарства, що було пов'язане з появою ефективно функціонуючого вільного ринку та забезпечення німців основними засобами для існування. У зв'язку з цим виникла необхідність зміщення пріоритетів з політики держави на суспільно-політичні проблеми так званого ***соціального інвестування***. Для цього необхідно було збільшити інвестиції в науку, освіту, розширити господарську самостійність підприємств, стимулюючи індивідуальну підприємливість. Крім того, потрібно було звертати увагу на грошовий обіг та економічну кон'юнктуру, як умову ефективного функціонування ринку. Одночасно зверталась увага на покращення умов праці, виробничого клімату та запуску політики мобільності робочої сили, для чого надавалась адаптаційна допомога. Значна увага приділялась також проведенню політики у сфері екології тощо. На зовнішньому ринку проводилась політика європейської інтеграції для здійснення кон'юнктурної політики, а також допомога країнам, що розвиваються.

Зазначені обставини показали намагання німецького суспільства вийти на принципово нову траєкторію економічного розвитку, в основу якої була покладена людина, що підтверджує справедливість виведеного К. Марксом закону розвитку, в основу якого покладене положення про всебічний гармонічний розвиток окремої людини як умови розвитку інших, що запускає закон переміни виробничої діяльності та економії часу.

Однак практика господарювання певний час натикалась на труднощі реалізації поставлених завдань. Це було пов'язане з незавершеністю процесів формування гнучкої автоматизації, чим, власне, відкрився новий етап розвитку п'ятого технологічного укладу, який відкрив мікропроцесор, як основу його функціонування. Тому з появою нових умов соціально-технологічного зв'язку почав активно розвиватись ***другий етап*** програми ***соціального ринкового господарства***, запропонований свого часу А. Мюллер-Армаком, що підтвердило адекватність між соціальною і ринковою сферами, а починаючи з 90-х років XX століття це положення отримало нові підтвердження. Замість конкуренції товарів почалась конкуренція технологій, а з нею – ***інформаційна економіка*** та ***різке зростання інвестування в людину*** як головна умова конкурентоздатності будь-якої країни.

5.8. НЕОКЛАСИЧНА І НЕОЛІБЕРАЛЬНА ТЕОРІЇ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

Неолібералізм як напрям економічної думки, сформувався під впливом ідей класики та неокласики і, починаючи з 80-90-х років минулого століття отримав вигляд трохи оновленої ідеології. Як відправний пункт появи модифікованої економічної політики він увібрав у себе напрацювання своїх попередників. Однак на відміну від класичного лібералізму він уже не заперечував державне регулювання економіки, правда, залишив його лише для реалізації принципів конкуренції та законів вільного ринку. Розглядаючи його і необмежену конкуренцію як основний засіб забезпечення прогресу і досягнення соціальної справедливості, що можливі насамперед на основі економічного зростання, яке вимірюється валовим внутрішнім продуктом (ВВП), він і акцентував свої основні підходи.

З ним тісно пов'язаний другий етап ери глобалізації економіки. Він як продовження ліберальної ідеї став одним із різновидів розвитку класичного напряму сучасного етапу. Так у середині XX століття неолібералізм стає своєрідною опозицією розвитку ідей соціал-лібералізму, що передбачала соціальне співробітництво і захист населення з поєднанням конкуренції з державним регулюванням і соціальними програмами, прийняттям елементів егалітаризму і колективізму. Цим економічні ідеї соціал-лібералізму певною мірою кореспондувались із підходами соціал-демократії.

Економічна доктрина неолібералізму намагається максимально реалізувати ідею вільного ринку, а тому її конкретні прояви в економічній політиці у тій чи іншій мірі бачились у забезпеченні соціальної справедливості за рахунок функціонування ринкової системи. Тим самим між економікою і етикою суспільства межі виявились розмиті, де перше стало логічним продовженням другого. Звідси, економічна політика будується на тому, щоб максимально стимулювати індивідуальну ініціативу окремого індивіда, незалежно від його соціального статусу, що, на їх думку, повинно було дати можливість досягти більш високих статків та соціального положення представників соціуму.

Економічна політика неолібералізму полягала передусім у підтримці ***протекціонізму***, але своєрідного, коли декларувалися принципи необхідності відкритих ринків. Цим ідея мотивувалася урядами, які, по-перше, відстоюють потреби наднаціонального глобального поширення передових технологій, однак залишаючи за собою право не зменшувати контроль за бізнесом з боку держави. Однак це утворювало безліч проблем, як: корупція, інфляція, адміністративна інтервенція (інтервенціоністське законодавство) тощо.

Варіаціями зазначених вище різновидів неоліберальної економічної політики стали її основні положення стосовно окремих країн. Найбільш близьким до еталону неоліберальної економічної політики є економічна політика США у 1981-1989 рр. у період президентства **Рональда Вілсона**

Рейгана (1911-2004), що отримала назву ***рейганоміки***.

Її появі передували таке явище, як ***стагфляція***, пов'язане з ростом цін на нафту та високим рівнем безробіття. Саме на подоланні наслідків цього явища і базувалась рейганоміка.

З появою зазначеної доктрини відбувається підйом неоконсервативної хвилі економічних теорій, що базувались на монетарній та економічній теорії пропозиції. Основними практичними рекомендації вчених цього напряму до уряду стала розробка програми, яка ставила за мету не регулювання попиту на товари, а стимулювання їх виробництва з посиленням акцентів на впровадження інноваційних процесів, зниження витрат виробництва тощо. Тут своєрідно переплелись напрацювання монетаризму, який отримав у ті часи практичну реалізацію через радника Президента з економічних питань М. Фрідмана та іншої теорії – економіки пропозиції. Це добре видно через основні пункти рейганоміки, якими стали:

1. Використання бюджетної та грошової політики з гальмуванням зростання державних витрат.
2. Зменшення податків.
3. Зменшення втручання держави в економіку.
4. Зниження інфляції шляхом зменшення обсягів грошової маси.

Із перерахованих пунктів добре видно переплетення теорії монетаризму та економіки пропозиції, де друга є логічним продовженням першої. Так основний акцент був зроблений на державний бюджет та основний інструмент його зростання, але в основі цих дій, як бази економічної політики знаходилась теорія монетаризму М. Фрідмана.

Рейганоміка, як економічна політика, виявила як позитивні, так і негативні зміни в економіці. Її головним досягненням стало зменшення інфляції і певне подолання падіння виробництва. До негативних явищ слід віднести зростання державного боргу країни, приблизно в 3 рази, особливо за часи президентства Р. Рейгана, а також, збільшення розшарування у доходах американців, а у великих містах зросло число безхатченків та жебраків. Подолання стагфляції було досягнуте за рахунок проведення ФРС зменшення грошової маси та перевиробництва, в основному, у 80-х роках XX ст. країнами ОПЕК, добутої нафти.

Ще одним різновидом неоліберальної доктрини слід вважати проведення цієї політики у 1979-1990 рр. у Великій Британії **Маргарет Гільдою Тетчер (1925-2013).** Слідуючи установам неоконсервативних теорій, вона розширила можливості відкритості ринків шляхом приватизації раніше націоналізованих підприємств та галузей виробництва. У фінансовій сфері широко використовувались напрацювання монетарної теорії та згортання соціальних програм, приватизація соціальних сфер освіти та охорони здоров'я. ***Тетчеризм***, крім того, здійснювався з використанням неоліберальної доктрини та застосуванням заходів «шокової терапії».

Якщо перші два різновиди неоліберальної економічної політики стосувались ***найрозвиненіших країн світу***, як США та Британія, що мало наслідком подолання явища стагфляції, то іншим варіантом її застосування

до ***менш розвиненої економіки*** можна вважати її чилійський варіант.

Висхідним пунктом початку реформ, здійснених виходячи з неоліберальної доктрини, а точніше її американського різновиду – **монетаризму**, стали події після військового перевороту 1973 року під керівництвом **Аугусто Хосе Рамона Піночета Угарте (1915-2006)**. Особливість її здійснення полягала в тому, що формування нових державно-юридичних форм у Чилі відбувалось еволюційним шляхом, після економічних змін. Другою особливістю змін у країні був теж поступовий демонтаж інститутів військового режиму у період 1974-1979 років, що дозволило перейти від диктатури до демократії.

Економічні реформи у Чилі здійснювались під керівництвом економістів з Чиказького університету, так званих «чиказьких хлопчиків». У своєму розвитку економічні реформи пройшли два етапи. На першому, ***практично, у «чистому» виді,*** було використано ***неоліберальну модель***. Вона полягала у забезпеченні вільної приватної ініціативи у всіх сферах економіки, що мала за мету спочатку стабілізувати, а потім і модернізувати її. Для цього був зроблений орієнтир на підвищення конкурентоспроможності країни на світовому ринку, шляхом відмови від протекціонізму, надання вільного доступу іноземному капіталу та забезпечення приватному сектору зовнішніх кредитів. Іншими словами, відбулось скорочення прямого впливу держави на економіку, що було головною стратегічною метою американської моделі неолібералізму. Розуміючи, що сучасна монетаристська теорія у суспільстві веде до розшарування, і притому значному, для зняття соціальної напруги реформатори ввели відрахування у бюджет від коштів, отриманих із заможних верств населення, на користь малозабезпечених громадян.

Перший етап реформ розпочався на фоні величезного дефіциту платіжного балансу, гіперінфляції та несприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури. У зв'язку з цим, було вирішено провести «шокову терапію». Для цього держава пішла на припинення фінансування нерентабельних підприємств, значного скорочення рівня заробітної плати, приведення до мінімуму суспільного попиту тощо. В країні були широко розгорнуті процеси масової приватизації, що мали за мету підвищення ефективності національного виробництва та його модернізації. Разом з цим, здійснювалась підтримка національної валюти для налагодження регулярних виплат для погашення зовнішнього боргу. Завдяки відміченим заходам поступово роль державного сектора економіки перетворилась на другорядну.

Результатом проведених реформ стало досягнення стабільних темпів зростання ВВП (приблизно 6% на рік), зменшення дефіциту платіжного балансу у 3 рази, інфляції до 30% на рік та повна ліквідація дефіциту державного бюджету. Також вдалось провести диверсифікацію виробництв, що працювали на експорт, де ключове місце займали виробництва міді та селітри, що зробило їх менш залежним від кон'юнктури світового ринку. Завдяки реформам вдалось модернізувати державний апарат шляхом скорочення зайнятих у ньому та підвищення ефективності його управління.

Платою за досягнення позитивних змін у житті суспільства та

економіці країни стало підвищення ролі фінансово-олігархічних груп у вигляді сімейних кланів та поява нових. Заохочення принципу відкритої економіки викликало наплив іноземного капіталу, який проник не тільки у виробничі сфери, але й у кредитно-банківську, що посилило зовнішню залежність країни, при різкому зростанні рівня безробіття та маргіналізації найманих працівників під впливом згортання обробної промисловості державного сектора. Слід відзначити, що більш ніж 80% чилійців у ті часи жили на статки, що не досягали рівня 1510 дол. на рік, а 40% існували за межею бідності. У цей період широко розгортались процеси формування суспільства аполітичних конформістів, які повинні бути зацікавлені лише проблемами своєї професійної діяльності. Відбувалась політика, що формувала так звану «культуру жаху», яка повинна була забезпечити політичну стабільність у впровадженні неоліберальної доктрини. Патерналізм режиму А. Піночета поєднувався з відокремленістю еліти від інших верств населення, яка жила своїм життям.

Разом з тим, реформи, що отримали назву «економічного дива», призвели до зростання у 5 разів зовнішнього боргу, збереження на досить високому рівні інфляції, підриву національної промисловості з утисками традиційних національних виробництв та скорочення державних інвестицій.

На початку 1982 року стало очевидним, що модель відкритого ринку потребує суттєвого коригування. Цим, власне, і був розпочатий в країні другий етап з 1982 по 1989 роки економічних перетворень з використанням ***моделі «розумного монетаризму»*** та продовження поступового відновлення політичних свобод, суттєво обмежених після державного перевороту 1973 року**.** Особливістю зазначеного періоду вже стало широке втручання держави в економічні процеси. Було продовжено приватизацію підприємств, але з наданням приватному сектору субсидій. Так, у приватні руки були передані гірничодобувна галузь та металургійна промисловість, сфера зв’язку тощо, що дало можливість їх кардинально модернізувати. Крім того, чилійським елітним економічним групам вдалося встановили сумісний контроль над раніше приватизованими підприємствами разом з транснаціональними корпораціями (ТНК). Відбулись реформи і у сфері обігу. Діяльність тринадцяти банків здійснювалась з втручанням в їх функціонування держави, а два з них потрапили під її безпосередній прямий контроль. Зовнішній борг приватних банків почала виплачувати держава.

Другий етап реформування продовжив тенденції оздоровлення та модернізації економіки, підвищив рівень демократичних свобод, що дало можливість чилійській економіці стати найдинамічнішою серед країн Латинської Америки. В зазначений період була приборкана інфляція, що досягла середньосвітового рівня, тобто 9-15%, безробіття скоротилось до 6%, а зовнішня заборгованість зменшилась на 2 млрд. доларів.

Результати використання американського варіанта неоліберальної доктрини у Чилі наглядно продемонстрували як позитивні, так і негативні наслідки даної моделі. Звідси стає очевидним необхідність глибокого аналізу стану суспільства, в якому будуть проведені реформи, особливо стан його

економіки. Використання будь-якої доктрини, її оздоровлення та модернізацію не можливо здійснити ефективно не виділяючи етапи реформування, а також наслідки кожної з доктрин. Тому завжди треба мати на увазі, крім етапів проведення економічної політики, ще й підбір таких інструментів у реформуванні економіки та соціальної сфери, які б дозволили використовувати не тільки один варіант з різних напрямків сучасної економічної науки, але і скористатись їх комплексною (синтетичною) дією, щоб надало змогу скористатися ефективністю кожного з напрямків одночасно обмежуючи їх негативну дію.

Розглядаючи використання принципів неолібералізму, крім його консервативного варіанта, треба враховувати ще й німецький його різновид, що історично доказав свою ефективність. Його особливість, на відміну від консервативного варіанта, полягала у тому, що тут ринок був лише ***засобом*** для покращення життя людини, а не тільки ***метою*** зростання економічної могутності країни. Крім того, німці створивши засади функціонування ринку у нових умовах, розробили програму розвитку соціальної сфери, чим суттєво підвищили ефективність свого виробництва. Тому їм не потрібно було проводити болючу для бідних верств населення «шокову терапію», а поступово почати зразу ж нарощувати економічний та людський потенціал. Тому другий варіант економічної політики є для нас більш кращим.

Таким чином, не бажано здійснювати ринкову трансформацію, орієнтуючись на використання напрацювань економічної політики виключно одного напрямку, пам’ятаючи, що ринок ніколи не зможе вирішити всіх проблем суспільства. Крім того, важливо враховувати як стратегію розвитку окремої країни, де потрібно врахувати як дію того чи іншого напрямку, так і накопичений історичний досвід ***міри*** втручання держави в економіку.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Класичний лібералізм. Неолібералізм. Основні напрями його розвитку. Неоавстрійська (віденська), лондонська, фрейбурзька, паризька, чиказька школи неолібералізму.

Неоавстрійська (віденська) школа неолібералізму. Критика соціалізму та інтервенціонізму Л. фон Мізесом. Теорія спонтанного порядку Ф. фон Хайєка.

Чиказька школа монетаризму. Кількісна теорія грошей. Догмати монетарну. Монетарне правило М. Фрідмена.

Неокласичне відродження. «Економіка пропозиції»: А. Лаффер, Р. Манделл. Теорії «раціональних передбачень (очікувань)». Антиципації. Форми антиципацій. Адаптивна та раціональна антиципація.

Німецький неолібералізм. Основні течії німецького неолібералізму: новітня історична школа; ордолібералізм «Фрайбурзької школи» В. Ойкена; неолібералізм гуманістичної традиції; християнсько-католицьке соціальне вчення і концепція «соціального ринкового господарства» А. Мюллер-Армака. Теорії соціального ринкового господарства. Німецький

ордолібералізм «Фрайбурзької школи» В. Ойкена. Концепція порядків. Неолібералізм гуманістичної традиції. Християнсько-католицьке соціальне вчення. Теорія «соціального ринкового господарства» А. Мюллер-Армака. Національна економіка та економічна політика. Реформи Л. Ерхарда.

Неокласична і неоліберальна теорія та економічна політика. Рейганоміка. Тетчеризм. Чилійський варіант неолібералізму.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому кейнсіанський етап розвитку економічної науки змінився неоліберальним напрямком?
2. У чому полягали особливості неоавстрійської школи неолібералізму?
3. Порівняйте економічну проблематику Л. фон Мізеса та Ф. фон Хайєка.
4. Які обставини сприяли відродженню тези, що пропозиція активізує макропопит?
5. У чому полягає провідна ідея сучасного монетаризму? На яких догматах вона була побудована?
6. Чому криву А. Лаффера вважають родзинкою «економіки пропозиції»?
7. У чому полягають розбіжності між адаптивними та раціональними передбаченнями (очікуваннями) і як вони використані в теорії раціональних передбачень?
8. У чому полягає сутність та практика німецького неолібералізму? Чому його німці вважають третім шляхом сучасної економічної політики?
9. Із яких течій складається німецький неолібералізм?
10. У чому проявляється тотожність методології німецької історичної школи взагалі та її найновітнішого етапу кінця XIX початку XX ст.?
11. Які основні напрями економічної політики виділяли ордоліберали?
12. У чому полягає особливість неолібералізму гуманістичної традиції?
13. У чому сутність християнсько-католицького соціального вчення?
14. Чи є підстави вважати теорію соціального ринкового господарства ідейно пов’язану з кейнсіанством? Чому?
15. У чому полягає сутність вислову «німецьке економічне диво» та соціально економічний зміст реформ Л. Ерхарда?
16. Охарактеризуйте особливості неокласичної та неоліберальної теорії та економічної політики.
17. Дайте характеристику рейганоміки. Назвіть позитивні та негативні наслідки даної економічної політики.
18. Охарактеризуйте неоліберальну політику у Великій Британії, що проводилась під керівництвом М. Тетчер.
19. У чому полягали особливості здійснення неоліберальних перетворень у Чилі за часів перебування у влади А. Піночета? Детально охарактеризуйте їх позитивні та негативні наслідки.

ТЕМА 6. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

Гідність держави залежить, у кінцевому рахунку, від гідності особистостей, що її утворюють

Джон Стюарт Мілль

Політика – це вибір між згубним і неприємним

Джон Кеннет Гелбрейт

6.1. Витоки та загальна характеристика інституціоналізму.
6.2. Періодизація основних етапів розвитку інституціоналізму та генеза його економічної політики:
6.2.1. Інституціоналізм початку XX століття:
6.2.1.1. Загальна характеристика основних течій старого американського інституціоналізму.
6.2.1.2. Особливості англійського варіанта старого інституціоналізму.
6.2.1.3. Місце та значення старого інституціоналізму в історії економічної науки. Генеза основ його особливого типу економічної політики.
6.2.2. Новий інституціоналізм та його основні течії:
6.2.2.1. Трансформаційний напрямок.
6.2.2.2. Індустріально-технологічний напрямок.
6.2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок.
6.2.2.4. «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта у США.
6.2.2.5. Особливості економічної політики нового інституціоналізму.
6.3. Витоки та загальна характеристика сучасного етапу економічної теорії і політики інституціоналізму:
6.3.1. Неоінституціоналізм та його ключові течії як умови трансформації економічної політики:
6.3.1.1. Теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза.
6.3.1.2. Теорія економічних організацій.
6.3.1.3. Теорія економіки права.
6.3.1.4. Теорія суспільного вибору (нова політична економія).
6.3.1.5. Нова економічна історія (кліометрика).
6.3.1.6. Економічний імперіалізм.
6.3.1.7. Економіка угод (економіка конвенцій).
6.3.1.8. Еволюційний напрямок та еволюційна економіка.
6.3.2. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їхнього можливого розвитку.

6.3.3. Особливості економічної політики інституціоналізму другої половини XX - початку XXI століття.
6.4. Інституціоналізм, його місце і значення в економічній науці та економічній політиці.

6.1. ВИТОКИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

На самому кінці XIX століття в історії світової економічної думки з'являється новий напрям – **інституціоналізм**. Внутрішніми причинами його появи стали процеси продовження підриву товарної форми зв'язку, що чітко означились у кінці XIX ст. Назовні це вилилось у такій формі, як відокремлення капіталу власності від капіталу-функції, відкрите та описане ще К. Марксом у третьому томі «Капіталу», а також посилення ролі професійних груп. Одночасно з цим процеси монополізації виробництва, загострення монополістичної конкуренції, наростання суперечностей у відносинах між самими капіталістами, відкрили шлюз диференціації суспільства, що й підвело його до усвідомлення необхідності контролю за прийняттям індивідуальних рішень державою.

Одночасно зі зміною місця монополій в економічному житті значно зросла ***роль групових інтересів***, а з ними – ***свідомого групового початку***, що викликало посилення дії масових громадських рухів: профспілок, робітничих та релігійних об'єднань і т. ін. Внаслідок цього ключовий напрям економічної думки останньої третини XIX ст. – **маржиналізм**, де спонукальні мотиви людей визначались ***індивідуальними*** інтересами, відійшов в аннали історії.

На історичній батьківщині інституціоналізму – США каталізаторами його появи стали: нерівномірність економічного розвитку країни, зміщення інтересів дослідників з проблем статики на динаміку, відкриття підсвідомого рівня знаним психологом та філософом В. Джеймсом (1842-1910) і т. ін.

Американське суспільство тих часів опинилось на роздоріжжі, коли постала своєрідна дилема. З одного боку, бурхливий розвиток економіки, представлений великим монополістичним капіталом, що вивів Сполучені Штати в економічному розвитку на перше місце у світі, а з іншого, брутальний спосіб накопичення цього багатства останніми через пограбування робітників, фермерів, дрібного бізнесу тощо, який викликав закономірний протест більшості населення. Ставало зрозумілим, що шлях розвитку, який накреслила неокласична школа має свої обмеження. З іншого боку, марксистський варіант класики з його намаганням радикальної зміни суспільного устрою, більшість суспільства теж не влаштовував.

Звідси виникла ідея пошуку третього (оптимального) шляху розвитку, який, з одного боку, зберігав би існуючі темпи зростання суспільного багатства країни, а з іншого – долав відмічені вище негативи. Це, у кінцевому наслідку, і призвело до прискіпливої уваги американців до напрацювань **німецької історичної школи, соціально-реформаторських ідей Дж. С. Мілля та фабіанства**. ***Останні три джерела й стали витоками***

нового напрямку.

Сам термін «інституціональна економічна теорія» вперше використав американський професор права та економіст **Уолтон Хейл Гамільтон (1881-1958)** на зборах Американської економічної асоціації у 1918 році.

Інституціоналізм як альтернатива **неокласиці** (термін запропонував Т. Веблен), виник не на порожньому місці і мав витоком вихідні пункти, що містились у працях ряду напрямків та шкіл. Причому, він увібрав у себе саме ті підходи до аналізу дійсності, що давали можливість, з одного боку, окреслити нову царину проблем – **інститути**, на які вказувала ще класика, а пізніше частково і кейнсіанство, але на відміну від інституціоналістів вони не ставили їх у якості предмета дослідження. З іншого боку, значний вплив дії інститутів на господарську практику потребував їх ретельного вивчення, що й визначило формування інституту в якості специфічного об'єкта дослідження.

Джерелами інституціоналізму, як вже було сказано вище, стали: **найновіша німецька історична школа**, **англійський ліберальний реформізм Дж. С. Мілля** та **ідеї фабіанства**, де головний критерій відбору матеріалу робився ще й на політико-правові, історико-етичні та соціально-культурні аспекти розвитку суспільства та поступовий шлях змін.

Найбільш близькими до інституціоналізму виявились напрацювання прибічників **історичної школи** у Німеччині, а точніше, **найновішої історичної школи**, де, вперше, інститути почали досліджуватися через виявлення їх вирішальної ролі на економіку. Також було відмічено тісний зв'язок між економікою та правом, етикою, мораллю з підкресленням значення свідомого початку у суспільстві, який, на думку представників даної школи, повинен був керуватися державою.

Цим вперше була стерта межа між економічною та позаекономічною проблематикою і в рамках останньої, теж вперше, був поглиблений розгляд дії інститутів, як різновиду ***продуктивних сил нації*** в ***історичному аспекті***. Звідси предмет дослідження економічної науки вони вбачали як дію всіх продуктивних сил суспільства як економічного, так і позаекономічного плану. Таким чином, **найновіша німецька історична школа** продовжила ретельне дослідження суті та розвитку інститутів, але, на відміну від **інституціоналізму** не визначала їх у якості предмета економічної науки, тобто не розглядала ***проблематику господарювання виключно через інституційне середовище.***

Крім того, німецькою історичною школою була підкреслена значна ***роль держави*** у модифікації продуктивних сил та формуванні відповідних інститутів, що сприяють як економічному так і соціальному розвитку. Узявши це положення за основу, американський інституціоналізм вніс у нього певні корективи, які в основному торкались взаємодії суспільства та держави шляхом уточнення взаємозв'язків між психологією великих груп людей та технологічними процесами, правом і спробою з'ясування взаємозв'язків між фазами економічного циклу, економічними та позаекономічними складовими, які його визначають.

Якщо німці, за відсутності розвиненого ринку, вимушені були використовувати державу для концентрації нарощування зусиль у вирішенні господарських і політичних завдань через ***принцип етатизму (державного втручання)***, то у американському суспільстві роль держави була значно скромніша і зводилась лише до інструменту в контролі за проведенням економічної політики. Американське суспільство високо цінувало ***індивідуалізм***, і тому постійно шукало ефективний механізм контролю обмеження дії держави по недопущенню перешкод у реалізації волі окремої особистості

Як і історична школа, інституціоналізм широко використовував ***метод позитивної соціології*** **О. Конта (1798-1857)** та ***історичний підхід***, активно поглиблюючи зв'язок економічної науки з іншими дисциплінами, особливо з соціологією, завдяки чому з часом був поглиблений зв'язок економічної теорії з економічною політикою. Одним із фундаментальних положень історичної школи яку використав інституціоналізм став акцент на регулюючу роль держави в об'єднанні суспільства за допомогою проведення реформ в освіті та господарчих процесах.

Важливо відмітити, що старий інституціоналізм через свого засновника **Т. Веблена** також поглибив деякі аспекти, як у вивчені інститутів так і технологічних зв’язків, що їх визначають. Це викликало до життя постановки про вплив ***економічного (соціально-економічних зв’язків)*** на ***позаекономічне (інститути)***, значення відокремлення капітала-власності від капітала-функції, яким управляють менеджери, завдяки чому був знову продемонстрований паразитизм капітала-власності та необхідність його усунення шляхом революції менеджерів.

Продовження даної ідеї віддзеркалилось у доведенні ідеї відкритих, ще К. Максом загальних закономірностей по вирішенню конкретних проблем практики господарювання через реформування правових відносин, як наприклад у **Дж. Р. Коммонса** та розробці більш досконалого інструменту впливу та взаємодії позаекономічних та економічних факторів у відповідних фазах економічного циклу із спробою їх статистичного підрахунку у творах **В. К. Мітчелла**.

Зазначене вище знайшло своє відображення у методології інституціоналізму, який взяв на озброєння ще й ***методи спостереження***, ***порівняння***, ***експерименту*** тощо **О. Конта**, які разом з німецькою історичною школою заклали для нового напрямку ***першу визначальну складову***.

Другою складовою інституціоналізму став **англійський ліберальний реформізм Дж. С. Мілля**. Останній стояв на ідеях соціального позитивізму і використання досягнень науки по реформуванню суспільного устрою. Важливим для напрямку виявився і процес осмислення досвіду попередників та обґрунтування залежності характеру розподілу благ від існуючих суспільних інститутів та їх постійних змін, що багаторазово підкреслювалось у творах цього автора.

Третім складовим елементом інституціоналізму, як було сказано вище,

були **ідеї фабіанства**. Вони зводились до безперервного еволюційного реформування суспільства парламентським шляхом регулярного відслідковування функціонування діючих правових норм та їх удосконалення.

Значна диференціація тодішнього американського суспільства вимагала невідкладного згладжування існуючих соціальних протиріч, що викликало до життя певний інтерес до надбань соціалістичної ідеології. Крім того, перші інституціоналісти звертали увагу на факти, які не вписувалися в панівне у той час пояснення їх з боку неокласики. Такими були незвичні для представників цього напрямку дії людей як «демонстративне споживання», поведінка окремих людських груп (материнський інстинкт тощо), невідповідність реальному життю тлумачення поведінки представників соціуму за принципом арифмометра, що постійно розраховують вигоди та порівнюють їх із труднощами у придбанні благ або послуг. Саме на це, причому уперше, звернув увагу основоположник даного напряму **Торстейн Веблен** у своєму фундаментальному творі **«Теорія бездіяльного класу» (1899**), який став своєрідним підсумком його попередніх наукових досліджень та, як стало зрозумілим пізніше, першим витоком принципів **інституціоналізму**.

У ній вчений вперше чітко продемонстрував значний вплив на економічні процеси позаекономічних складових, насамперед, так званих ***«інститутів»***. Під ними він та його прихильники розуміли норми, правила, традиції, що панують у суспільстві, а, також, організаційні форми, що їх забезпечують через механізми їх дії, визначаючи особливість взаємодії між людьми в існуючій суспільній системі. Таким чином, у межах американського інституціоналізму відбулося розширення економічної науки за рахунок включення в область її аналізу пограничних проблем, якими, займалися психологія, політологія, правознавство та інші науки, що, до певного часу, не були об'єктом прискіпливої уваги у попередніх напрямках економічної думки, за виключенням представників німецької історичної школи.

Інституціоналісти ж у суспільстві ***помітили відмирання ринкових процесів (економіки) і їх заміну зазначеними вище позаекономічними компонентами***. Пізніше на це зверне увагу і неоліберальний напрямок та кейнсіанство, що, з часом, призведе їх до різноманітних варіантів та синтезу з інституціоналізмом. У спробах знайти більш фундаментальне обґрунтування інститутам, інституціоналізм з часом, почне використовувати методологію неокласики, наслідком чого, у певній мірі, стане поява нового напрямку – **неоінституціоналізму**, який частина вчених визначає як своєрідну спробу дослідити питання впливу інститутів на економічну складову, які, до певного часу, були для неокласиків своєрідною «чорною скринькою». Однак, такий підхід, у зв'язку з відсутністю остаточного оформлення чітких рис трансформування цього напрямку не є загальноприйнятим.

Склалось так, що, спочатку неокласичний напрям, синтезувавшись з кейнсіанством, вийшов на макроекономічну проблематику, яка дозволила вирішити основні проблеми існуючого господарського механізму. Однак, з

часом, з'ясувалось, що у новому синтезі відмічених напрямків виявилась прогалина у вигляді відсутності фундаментальної теорії інститутів.

До методологічних особливостей інституціоналізму, ***у першу чергу***, слід віднести центральну категорію ***«інститут»***, про суть якої було сказано вище. ***По-друге***, широке використання філософії ***соціального позитивізму*** і ***прагматизму***, які піддаються впливу суспільства, тобто керованої еволюції, запозиченої з праць Ч. Р. Дарвіна (1809-1882) і перенесених у область суспільного розвитку. Вона отримала своє подальше продовження в принципах історизму та еволюціонізму, на відміну від наступних напрямків економічної думки. У реалізації відміченої ідеї інституціоналісти широко використовували емпірико-описовий метод і скептично ставилися до абстрактного методу дослідження неокласиків. ***По-третє***, значна роль відводилася ***математичному*** і ***статистичному***, а потім і ***історичному апарату аналізу***.

Цей напрям і зараз широко використовує інтеграцію економічної теорії з іншими науками, чим розмиває межі «чистої» економічної теорії неокласиків. Крім того, він приділяє велику увагу проблемі технологічного детермінізму завдяки об'єднанню двох раніше самостійних об'єктів вивчення – ***технологій*** та ***інститутів***. Під ***технологією*** розуміється певний спосіб зв'язків між людьми, який дозволяє опосередковувати відносини між ними та отримувати корисний результат від цієї виробничої діяльності, а під ***інститутами*** – форма організації суспільства з його мотивами і нормативами поведінки.

Правда, слід відмітити, що в інституціоналізмі під ***технологіями*** розуміється тільки спосіб отримання корисного результату. Що ж стосується другої складової – ***інститутів***, то у них вона виступає, як вже було сказано вище, як форма організації суспільства з його мотивами і нормативами поведінки. Також, слід відзначити, що відмічені категорії ***технології*** та ***інститути*** у подальшому розвитку етапів інституціоналізму його представниками нерідко відриваються один від одного, що призводить до положення про те, що у кінцевому рахунку, наявні інститути мають вирішальний вплив на продуктивні сили суспільства.

6.2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА ГЕНЕЗА ЙОГО ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Батьком інституціоналізму по праву вважають американця, сина норвезького селянина-емігранта – **Торстейна Бунде Веблена (1857-1929)**. Сумнівів відносно цього не виникає, однак, що ж стосується періодизації подальшого розвитку напрямку, який він поклав, то тут є певні питання. Це, перш за все, стосується періоду нового або неоінституціоналізму (у різних авторів його називають по різному), особливо починаючи з 80-90-х рр. XX ст.

Що стосується дослідження початку напрямку – **старого інституціоналізму**, то він, великих труднощів як у визначенні його витоків,

суті, так і основних характеристик теорій (трьох раннього американського та англійського Дж. А. Гобсона), не викликає. Трохи більше проблем, але не фундаментальних викликає аналіз **нового інституціоналізму**, починаючи з періоду початку Великої депресії. Серед економістів мають місце як розбіжності у наявності такого етапу, його визначення (назви), так і головних носіїв - економістів, про що більш детально буде сказано нижче.

Багато у чому, на наш погляд, такий стан справ є наслідком декількох причин, однією з яких є не до кінця розвинуті форми усуспільнення виробництва, про що завжди треба пам'ятати. В економічній літературі, як відомо, прийнято виділяти декілька провідних етапів розвитку.

Звідси, автори даного курсу вимушені привести одну із періодизацій, яка частково буде відображати ту чи іншу сторону вже наведеного вище підходу до даної проблеми. Не стверджуючи, що запропонована в даному навчальному посібнику періодизація є істинною в останній інстанції, автори намагались відобразити складність та суперечність поставленого перед економічною наукою питання.

6.2.1. Інституціоналізм початку XX століття

Старий, ранній або класичний інституціоналізм сформувався у вигляді раннього американського інституціоналізму, представленого трьома основними теоріями та раннім англійським інституціоналізмом Дж. А. Гобсона.

Його філософсько-мететодологічною ***основою*** став ***прагматизм***, а ***основними інструментами*** дослідження – ***емпіризм***, ***історичний*** та ***еволюційний підходи***.

6.2.1.1. Загальна характеристика основних течій старого американського інституціоналізму

Початок його формування припав, як відомо, на кінець XIX – початок XX століття. Перший етап даної течії виник у 20-30-ті роки минулого століття і оформився в трьох його теоретичних варіантах:

- **соціально-психологічному (технократичному інституціоналізмі)**, представленому засновником цього напряму **Торстейном Бунде Вебленом (1857-1929)**;
- **соціально-правовому (юридичному)**, заснованому **Джоном Роджерсом Коммонсом (1862-1945)**;
- **кон'юнктурно-статистичному (емпірико-прогностичному)** на чолі з **Веслі Клер Мітчеллом (1874-1948)**.

Засновником ***першого напряму***, як і інституціоналізму взагалі, є **Торстейн Бунде Веблен**, основні ідеї якого знайшли своє відображення у **«Теорії бездіяльного класу» (1899)**. Основну увагу вчений зосередив на аналізі ***природних інстинктів людини***, що складають основу життєдіяльності суспільства, як то ***інстинкт майстерності***,

самозбереження роду, ***схильність до суперництва*** та ін. Комбінація цих інстинктів, на його думку, становить ***соціальні звичаї***. Відмічені перші три інстинкти є основою позитивних складових суспільства. Такі економічні поняття, як приватна власність, нагромадження капіталу виводяться з певних психологічних схильностей людей. У книзі він уперше ввів поняття ***інституції*** як «прийняту в певний час систему суспільного життя». Інституція, по Т. Веблену, – це спільність свідомості, особливий спосіб мислення, який характеризується певними групами людей і обумовлюється традиціями, звичаями, що формуються в процесі історичного розвитку. Крім інституцій, ще одним визначальним чинником розвитку він вважав ***техніку*** і ***технологію***. Історизм у розгляді суспільного розвитку у Т. Веблена тісно переплетений з людською психологією, яка визначає техніку і технологію. Дана двоїстість психолого-технологічної концепції отримала однойменну назву ***психолого-технологічної*** і широко розроблялася в подальших напрямках інституціоналізму.

Капіталістична система ним розглядалась через ***призму суперечностей,*** що склалися між представниками ***бізнесу (капіталістами)*** і інтересами ***індустріальної системи (менеджери та інженери)***. Для України ця ідея є дуже цінною в плані необхідності розмежування інтересів великого бізнесу від політики. ***Метою бізнесу є отримання прибутку, а менеджерів – розвиток виробництва і його вдосконалення, які укріплюються по мірі розвитку системи***. Відмічена двоїстість інтересів уперше була зафіксована у «Капіталі» К. Маркса, творчість якого Т. Веблен дуже високо цінував.

Однак у розв'язанні цієї проблеми він, на відміну від К. Маркса, вбачав через ***усунення відмічених протиріч не шляхом знищення капіталізму як системи через пролетарську революцію, а революцію менеджерів як визначальну силу суспільства.*** Вони, на його думку, змінять соціальний лад шляхом страйку, позбавляючи капіталістів їх власності.

Другим варіантом даного напрямку слід вважати **соціально-правову теорію**. У ній стверджувався примат права над економікою. Суть її полягала у дослідженні діяльності колективних інститутів таких, як сім'я, профспілки, держава, а, також установлення соціального миру через удосконалення правових форм. Причому вади капіталізму розглядалися як результат нечесної конкуренції, що деформує відносини між різними соціальними групами, які визначаються потребами розвитку продуктивних сил.

Джон Роджерс Коммонс розробив так звану ***теорію «колективних дій»***. Виходячи з неї, подолання конфліктів між різними соціальними групами він вбачав у вдосконаленні законодавства, що, на його думку, є інструментом економічного і соціального прогресу.

Правові відносини розглядалися представниками зазначеного варіанта у якості ***угоди***, що містить у собі ***три елементи – конфлікт***, ***взаємодія*** та ***розв'язання***, навколо яких і побудоване коло проблем удосконалення суспільства і досягнення ним, у кінцевому рахунку, соціального прогресу.

Суб'єктами угоди на стадії фінансового капіталізму вже

виступають не індивіди, а об'єднання, на кшталт асоціацій підприємців, профспілок та ін. Єдиний спосіб примирити різні інтереси учасників угоди здійснюється у площині юридичної процедури, де роль арбітра бере на себе держава. Саме у цьому і полягає суть теорії «колективних дій».

Політичну економію Дж. Р. Коммонс ***визначав як науку, яка встановлює процедури, що ведуть до знаходження розумної вартості. Вартість***, на його думку, є оцінка майбутнього доходу, яка названа зараз. ***Із розвитком кредиту змінюється природа вартості відповідно до угод у майбутньому, що вимагає виконання попередніх зобов'язань. Визначення розумної вартості пов'язується з юридичними відносинами. Таким чином, теорія Дж. Р. Коммонса ставить завдання – забезпечення соціального миру. Сучасний порядок, на думку вченого, неодмінно буде замінено адміністративним капіталізмом.***

Третім варіантом напрямку справедливо вважають **кон'юнктурно-статистичний (емпірико-прогностичний) інституціоналізм,** ***головним аспектом*** у вивченні суспільства, в якому було ***врахування впливу на господарську поведінку людей грошового фактора через фінансово-кредитні та інші установи***. Виходячи з цього, були досліджені ***зв'язки між грошовим обігом і поведінкою людей***. **Веслі Клер Мітчелл** зібрав чималий статистичний матеріал, що повинен був, на базі використання економіко-математичних методів моделювання, дати всебічну характеристику всіляких обставин, пов'язаних з циклічними коливаннями в економіці. Як наслідок, з'явилася нова наука – ***економетрика***, що поєднувала в собі досягнення економіки, статистики та математики.

Значним проривом у формуванні нової науки стала побудова економічних барометрів і, перш за все, так званого ***Гарвардського барометра***, створеного у 1903 році, одним із співавторів якого був саме **В. К. Мітчелл**. Він представляв собою опис зазначених емпіричних закономірностей і їх екстраполяцію на найближчі періоди. Однак це не змогло вберегти США від Великої депресії 1929-1933 років.

Вивчення циклічних коливань в економіці, через призму циклічності фінансової системи, грошового обігу, кредиту та ін. повинно було розкрити гіпотезу подальшої поведінки економічного циклу і пов'язаних з ним обставин. Розроблена ним ***теорія ставила за мету дослідження природи циклічності для розробки конкретних рекомендацій державі щодо пом'якшення наслідків економічних ситуацій з нею пов'язаних***.

6.2.1.2. Особливості англійського варіанта старого інституціоналізму

Інституціоналізм як напрям суто американського походження, крім власної країни, знайшов свій розвиток на теренах Великої Британії у творчості **Джона Аткінсона Гобсона (1858-1940)** – публіциста, економіста та суспільного діяча, автора більш ніж 50 праць, що збагатили скарбницю світової економічної науки неординарними постановками актуальних проблем**.** Правда, на відміну від американського варіанта, він розробляв

інституційні ідеї в якості розв'язання проблем господарчої практики, використовуючи напрацювання класики, історичної школи та деяких ідей майбутнього кейнсіанства.

Що стосується суто інституціональної проблематики, то вона багато у чому визначалась його прихильністю ідеям фабіанства, активним членом об'єднання якого він був. Отримала розвиток і інституціональна складова як центральна в аналізі проблем суспільного розподілу. Цьому питанню вчений присвятив працю **«Економіка розподілу» (1900),** яку він побудував головним чином на основі фабіанської теорії ренти.

Підступом до використання основ інституціоналізму стала його робота **«Еволюція сучасного капіталізму» (1894)**, яка отримала своє фундаментальне продовження в його найбільш відомій праці **«Імперіалізм» (1902)**, де епоха сучасного капіталізму розглядалася не тільки з економічного боку, але і з етичної сторони.

Імперіалізм, на його думку, на відміну від поглядів В. І. Леніна, який дав дуже високу оцінку цій праці, дослідник розглядав не стільки як породження ***економічної складової***, скільки ***політичної***, проблеми якої при достатній політичній волі уряду Великої Британії досить легко вирішити.

Інституціональні аспекти вченого проявились і у тлумаченні ним інтересів людини, відносно прибутку, як першочергових. Крім того, він визнавав недосконаліть існуючої системи найму робочої сили із-за значних вад чинного трудового законодавства, де не фіксувалася нерівноправність осіб, що вступають у ці відносини. Зазначена обставина знайшла свій подальший ґрунтовний розвиток у творчості американця Дж. Р. Коммонса. У розгляді інституціональної складової на економічні проблеми суспільства британець багато уваги приділяв дії соціальної психології та етики.

6.2.1.3. Місце та значення старого інституціоналізму в історії економічної науки. Генеза основ його особливого типу економічної політики

Таким чином, ***підбиваючи підсумки (раннього) старого американського та англійського варіанта інституціоналізму у зазначених вище теоріях, можна виділити загальні риси течії, що*** характеризують ***її як цілісний напрямок, пов'язаний з історичним підходом, особливим місцем, перш за все, позаекономічних явищ та важливістю, у зв'язку з цим, регулюючої функції держави в економіці***.

Американський варіант раннього інституціоналізму, на відміну від англійського, мав певні відмінності, які можна побачити в дослідженні інститутів відмічених теорій. Наприклад, у **Т. Б. Веблена** ***– це вплив психології і технології на суспільний розвиток, у*** **Дж. Р. Коммонса** ***– роль права, у*** **В. К. Мітчелла** ***– започаткування економетрики та її використання в наукових дослідженнях для подальшого аналізу і прогнозування майбутніх ситуацій щодо функціонування економічного циклу.***

Стосовно напрацювань Дж. А. Гобсона, слід зазначити, що він

відноситься до економістів з широким спектром підходів до аналізу проблем господарювання, в арсеналі якого можна віднайти і інституціональну складову, доповнену залученням дії таких неекономічних сторін, як соціальна психологія та етика. У такий спосіб було продемонстровано величезне значення граничних станів між економічними та неекономічними площинами. У подальшому ця ідея отримала своє продовження і у **неоінституціоналізмі**, який поглибив відмічені зв'язки, давши поштовх новому напрямку сучасної економічної науки – **економічному імперіалізму**.

Напрацювання представників інституціоналізму раннього етапу як американського, так і англійського відгалужень отримали незначний вплив на економічну політику своїх держав того часу. Правда, такі аспекти позаекономічного плану, як вплив групової психології людей, права та вплив їх на економічні цикли розвитку господарської діяльності, у тій чи іншій мірі, все ж враховувались. Стан справ відносно інституціоналізму різко змінився з кінця 1929 року у зв'язку з початком Великої депресії, коли стало зрозумілим, що без кардинальних змін у наявних суспільних інститутах змінити ситуацію на краще неможливо. Це поклало початок новому етапу розвитку інституціональної доктрини як його наступного етапу – **нового інституціоналізму**.

Відносно України, початковий етап розвитку інституціоналізму залишається актуальним, бо зміна соціального ладу неминуче викликає необхідність змін у психології людей, праві, етиці, моралі, ставленні до релігії та ін. Звідси необхідні ретельні дослідження економічних параметрів існуючого суспільства, доповнені зазначеними вище позаекономічними аспектами, що можливо здійснити лише за наявності добре організованого статистичного обліку в аналізі сучасних ситуацій, заснованих на використанні наукового планування та прогнозування. Це тим більше так, що головна пропорція суспільного відтворення, яка здійснюється через ціновий сигнал як результат взаємодії попиту та пропозиції для країн з нерозвиненим ринком, визначається не стільки економічними, скільки позаекономічними факторами, на що звертав ще особливу увагу А. Маршалл.

6.2.2. Новий інституціоналізм та його основні течії

У 1929-33 рр. більшість розвинених країн світу охопила небачена до того у світовій історії економічна криза, що отримала назву Великої депресії. Вона мала всеосяжний характер, бо проникла в усі сфери суспільного життя, як-то економіку, політику, культуру та ін. Не уникнула її і наймогутніша капіталістична держава тодішнього світу – США. Більш того, відповідні процеси розпочались саме з неї і мали більш болючий характер та наслідки, ніж в інших розвинених країнах світу.

Відповіддю на це став пошук радикальних шляхів виходу із надскладної ситуації, до якої долучилась велика група науковців, що потім об'єдналась у команду Ф. Д. Рузвельта, покликану розробити практичні рекомендації щодо подолання причин та наслідків небаченої кризи.

Основна наукова діяльність вчених зазначеного етапу, в основному, припала на післявоєнні періоди Першої, а потім і Другої світових війн. Її основне ядро складали представники інституціоналізму, до яких належали **Джон Моріс Кларк (1884-1963)**, **Адольф Огастес Берлі (1895-1971)**, **Гардінер Мінз (1896-1982)** та інші. Окрім них, до розробки та реалізації зазначеної проблеми були залучені і представники інших напрямів економічної думки. Наприклад, неокласики.

Однак ключову роль у опрацюванні «Нового курсу» займали саме представники інституціоналізму. В певній мірі їх можна вважати продовжувачами лінії старого інституціоналізму, так як основні підходи стосовно предмета та методу дослідження значних змін не зазнали. Розширились лише її проблематика та особливості підходів до вирішення питань, що постали перед урядом США з процесами Великої депресії.

Значну роль у подоланні кризових явищ вчені відводили державі, що йшло в руслі програми інституціоналізму. Причому до кінця 50-х - початку 60-х рр. минулого століття інституціоналізм, фактично являвся, суто американським явищем. Саме в цей період стало зрозумілим, що у середині капіталістичної системи відбулись фундаментальні зміни, які зачепили проблеми влади, організації виробництва, суспільного розподілу праці тощо.

Вони були викликані, у першу чергу, змінами у економічному житті суспільства: конкуренції, що від вільної, з появою монополій трансформувалася у монополістичну і мала наслідком підрив вартісного механізму саморегулювання. Саме у цей час набуває розвитку НТП, що в середині ХХ ст. переростає у бурхливу науково-технічну революцію, яка остаточно робить закони вільного ринку надбанням історії. У зв’язку з цим, стає очевидним фактом ***необхідність державного регулювання економіки***.

Трансформації в умовах господарювання змінюють і проблематику дослідження **старого інституціоналізму**, який в деяких наукових посібниках називають **новим інституціоналізмом**. З одного боку, він використовує всі атрибути свого попередника, однак, стає більш прагматичним та розвиненим, виходячи за рамки суто американського явища.

До основних напрямків нового післявоєнного інституціоналізму, на думку українських вчених В. М. Тарасевича, Ю. Є. Петруні та ін., належать: **трансформаційний**, **індустріально-технократичний**, **інституціонально-соціологічний** та **еволюційний**. [121, с. 216]

В основному погоджуючись з запропонованою періодизацією, як конструктивною, на нашу думку, треба зауважити, що останній (еволюційний напрямок) навряд чи можна віднести до нового інституціоналізму, бо переважна більшість робіт його авторів, що торкалася даної проблеми, з’явилась наприкінці 50-70-х рр. минулого століття, а була визнана актуальною значно пізніше. Для цього достатньо згадати праці **Ф. А. фон Хайєка** та фундаментальну роботу **Р. Р. Нельсона** і **С. Гр. Уінтера «Еволюційна теорія економічних змін» (1982)**, що визначила розвиток цього напрямку.

6.2.2.1. Трансформаційний напрямок

Перша третина XX ст. дала потужний поштовх розвитку монополій, який базувався на поглибленні суспільного технологічного розподілу праці, наслідком чого стала поява ***корпорацій*** як нової продуктивної сили капіталу. Разом з цим, отримав значний поштовх процес відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, на що звернув увагу ще К. Маркс у III томі «Капіталу», про який автори даного навчального посібника відзначали раніше. У зв'язку з цим, значно підвищився вплив ролі менеджерів та управлінської праці. В теоріях цього періоду з'являється ***концепція «народного капіталізму»***, яка отримує своє продовження у ряді теорій, в основі яких кладеться ідея зміни існуючих законів розподілу суспільного багатства, де величезна роль управлінців та представників найманої праці.

Відбувається демократизація суспільства, завдяки якій з'являється ряд різновидів ***концепції «народного капіталізму»***, як, наприклад, ***«теорія демократизації капіталу»*** **Адольфа Огастеса Берлі** та **Гардінера Мінза**, суть якої зводилась до перетворення більшості працівників корпорації в активних учасників організації та контролю за її діяльністю. Одночасно з'являється можливість застосування напрацювань антициклічної політики.

Іншим різновидом «народного капіталізму» стає ***концепція «колективного капіталізму»*** **Гардінера Мінза**, який зафіксував взаємопроникнення власності, завдяки чому виникає можливість посилення контролю та відокремлення менеджерів від власників капіталу, що у перспективі дає можливість використання виробництва для задоволення потреб пересічних споживачів. Цікаво, що ця ж ідея отримала розвиток у праці **Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936)**, у вигляді проблеми «***соціалізації інвестицій»,*** а разом з нею підтвердження, яке у свій час висловив К. Маркс, стосовно ***економічної складової диктатури пролетаріату як влади споживача над виробником***.

У своїй праці **«Економічні інститути та добробут людей» (1957) Джон Моріс Кларк** позитивно характеризуючи стан післявоєнної економіки Сполучених Штатів стверджував, що не державне регулювання економіки, а шлях поступових добровільних трансформацій є найбільш раціональним. Лише таким чином можна створити ***«збалансоване суспільство»***, яке б забезпечувало гармонію інтересів різних соціальних груп.

Серед представників команди Ф. Д. Рузвельта та прихильників даного напрямку можна назвати ще одного оригінального економіста, професора **Рексфорда Гайа Тагвелла (1891-1979)**, який в рамках концепції згладжування протиріч між класами та встановлення більш ефективної форми функціонування економіки та перерозподілу благ пропонував обмежити дію капіталу, підвищивши контроль з боку суспільства над цінами і прибутком великих монополій для забезпечення вилучення значної її частини для перерозподілу в суспільстві з метою забезпечення підвищення купівельної спроможності переважно найбіднішої частини населення США. Після візиту до СРСР у 1927 році він стає прихильником планування і

рекомендує Ф. Д. Рузвельту широку участь держави у розробці цих процесів, що випередило ідеї планування у межах капіталістичної системи, запропонованої пізніше Ф. Перру.

Надрадикальність його програми наштовхнулась на шалений спротив частини американського суспільства, що призвело до його відставки у 1936 році, незважаючи на постійну та всебічну підтримку його ідей з боку тодішнього Президента США.

Одним із важливих елементів трансформаційного напрямку є, крім вище згаданих, також, ***теорія «революції в доходах»*** американського економіста українського походження **Саймона Сміта Кузнеця (1901-1985)**, який стверджував, що з розвитком капіталізму відбувається перерозподіл доходів, що веде до їх вирівнювання між різними верствами населення. Правда, такий підхід, у свій час, справедливо був підданий критиці.

6.2.2.2. Індустріально-технологічний напрямок

У післявоєнний період в умовах ***«нової індустріальної системи»*** починається розвиток ***другої промислової революції*** у вигляді ***четвертого технологічного укладу***, причиною якої стає утвердження технологічної безперервності та паралельності виробництва. Підірвавши вартісний механізм саморегулювання пропорцій суспільного виробництва, останні поступово створюють свої власні підвалини асоційованого (планомірного) виробництва. При цьому, продуктивна сила капіталу оформляється у вигляді корпорацій, які руйнують міжгалузеві бар'єри, полегшуючи впровадження досягнень науки у виробництво.

Фундаментом нових технологічних форм зв'язку стає ***поточно-конвеєрне виробництво*** та розвиток ***наукової організації праці***. Замість вартісної форми зв'язку з її субстанцією абстрактної праці як основи, займає наука та культура. Звідси виробництво та його ефективність, у значній мірі, залежать не від кількості інвестицій, а від їх якісного рівня, тобто ефективності впровадження наукових знань, що, у значній мірі, залежить від досвіду та кваліфікації менеджерів та найманих робітників.

У зв'язку з цим, нові продуктивні сили суспільства неминуче породжують ряд змін, однією з яких стає якісно новий рівень **менеджменту**, що дозволяє глибше осягнути дію ряду факторів, які визначають ефективність виробництва та оволодіння більш складним рівнем управління виробничими та невиробничими процесами, які визначаються технологічною безперервністю та паралельністю виробництва як формою прояву нового технологічного розподілу праці.

Технологічні процеси виробництва, що виникли як наслідок розвитку великого машинного виробництва, як певних галузей, з початком Великої депресії виходять на якісно новий рівень, утворюючи горизонтальну інтеграцію між виробництвами. Одночасно з'являються процеси вертикальної інтеграції, які запускають механізм діалектичного зняття галузевої структури побудови виробництва, що потребує нові принципи

організації зазначеного вище нового рівня менеджменту.

Досліджуючи ці проблеми, американський економіст **Пітер Фердінанд Друкер (1909-2005**) звернув увагу на організацію діяльності бізнесу, державних установ та некомерційних організацій. Вчений передбачив багато значних економічних подій наприкінці XX – початку XXI ст., як-то майбутню ***приватизацію*** та ***децентралізацію*** виробництва, величезне значення **маркетингу** у новому суспільстві з його анатомією індустріального устрою та появу ***інформаційного суспільства,*** що завдяки науці постійно видозмінюється. Заслугою вченого стало введення у науковий обіг терміна ***«інформаційний робітник»,*** інформаційну продуктивність роботи якого він вважав наступною межею розвитку нових форм менеджменту.

6.2.2.3. Інституціонально-соціологічний напрямок

До основних представників цього напрямку слід віднести французьких економістів **Франсуа Перру (1903-1987)** та **Жана Фурастьє (1907-1990)**, які ключовим інститутом суспільства вважали ***економічну владу*** і зосередили свою увагу на проблемах узгодження суспільних та індивідуальних інтересів за допомогою планування та державного регулювання економіки. Так, **Ф. Перру** є автором так званої ***центр-периферійної парадигми*** в економіці. Вона відкидає положення стосовно наявності рівних прав у всіх учасників ринкової системи. Згідно з поглядами вченого, суб'єкти ринку з самого початку ставляться один до одного як нерівноправні партнери, що формуються природним шляхом за рахунок утворення великих компаній-лідерів, які володіють сучасними технологіями. Той самий принцип, на думку вченого, діє відносно окремих держав та територій.

Зазначене явище генерує так звані ***«полюси росту»***, що стають своєрідними стратегічними центрами управління та накопичення прибутку, які сприяють розвитку периферійних, залежних від них підприємств. Таким чином, метою державного регулювання економіки стає не її макроекономічне стимулювання, а політика ***«гармонізованого зростання»***, направлена, у першу чергу, на створення та підтримку таких «полюсів» та поширення зони їх впливу. Звідси, держава бере на себе завдання щодо забезпечення створення ***багаторічних індикативних планів*** розвитку економіки країни.

Другий представник цього напрямку **Ж. Фурастьє** є одним з творців ***теорії індустріального суспільства*** та ***ідеї технологічного детермінізму***.

«Науково-технічний» гуманізм**,** на його думку, передбачає подолання традиційної теоретичної моралі та приводить її, у кінцевому наслідку, до необхідності приведення її відповідно до наукової та технічної реальності сьогодення. Крім того, ***концепція вченого поєднує технократичні ідеї та варіанти концепції «постіндустріального суспільства»***.

Соціальний прогрес людства, що дає людині наука та техніка, розглядається ним як самодостатній процес, що не залежить від суспільних відносин, який утворює альтернативу марксистському положенню стосовно неминучості класової боротьби, яка повинна знищити капіталізм як

суспільно-економічну формацію.

Цим вчений підкреслював другорядну роль політичних, юридичних, моральних факторів та ***провідне значення техніки як фактора прогресу***, що спочатку визначає рівень життя населення, а вже потім – його спосіб.

6.2.2.4. «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта у США

На початку Великої депресії у 1929 році спроби розвинених держав подолати вимушене безробіття та затоварення виробництва шляхом упровадження політики протекціонізму, боротьби з впливом профспілок на протидію падінню рівня заробітної плати, як відомо, кардинальних змін не мали. Серед економістів та політичних діячів усе більше окреслювалась необхідність активного державного втручання в процеси господарювання, яка б охоплювала б усі її галузі виробництва від фінансово-банківської системи до трудових відносин. З початком Великої депресії 1929-1933 років стає остаточно зрозуміло, що економічна політика, яка проводилась до цього не може кардинально змінити ситуацію на краще.

Уперше це було усвідомлено у 1932 році, після приходу до влади у США адміністрації Ф. Д. Рузвельта. США першими пізнали руйнівні наслідки небаченої кризи і тому нова адміністрація поспішала поставити питання віднаходження принципово нових методів боротьби з нею. США і європейські країни теж відпрацьовували методи виходу з кризи на принципах неокласичного напрямку. Враховуючи, що подібна ситуація у США виникла вперше і вихід із неї ніколи не здійснювався, виникла необхідність у постійних експериментах з пошуку найбільш дієвих заходів щодо зміни існуючої ситуації на краще. Це, в якійсь мірі, нагадувало першу спробу здійснити регулювання ринку періоду ленінського НЕПу у Радянській Росії, яка у свій час отримала високу оцінку Дж. М. Кейнса, а новообраний Президент США Ф. Д. Рузвельт через своїх радників скористався певними її напрацюваннями.

Центральним пунктом «Нового курсу», розробленого у 1932 році командою економістів, в яку входили представники різних напрямків сучасного етапу економічної науки такі, як неокласики, інституціоналісти нової хвилі, так і вчені, що спробували використати економічні напрацювання Радянської Росії, як, наприклад, уведення системи планування. Політичний спектр радників Президента різко змістився вліво, що викликало певну стурбованість частини американського суспільства. Тим паче, що в цей період у США набувають великої популярності як комуністичні ідеї та рухи, так і націонал-соціалістичні, які починають користуватися у значної частини населення країни популярністю. Певною мірою цьому сприяли значні успіхи по швидкому відродженню економіки як більшовиками в періоди ленінського НЕПу, так і **Ялмаром Горасом Грілі Шахтом (1877-1970)** у Німеччині, який теж провів швидкі та ефективні економічні реформи після приходу до влади Адольфа Гітлера.

Напрацьований американцями досвід у ході реформ виявився досить

ефективним і засвідчив доволі високу результативність економічної політики, що здійснювалась. Причому вона спиралась на напрацювання не тільки одного напрямку, а різних, вибираючи з них найбільш ефективні підходи, що враховували як етап розвитку ринку країни (його становлення, розвиток, зрілість та зняття), особливості розвитку тієї чи іншої держави, і не тільки економічне, але й позаекономічне.

«Новий курс» Ф. Д. Рузвельта, крім пошуку найбільш ефективних дій впливу на економічну ситуацію, мав ще одну важливу особливість. Відмічена політика здійснювалась шляхом поетапного впровадження державного регулювання, і не тільки економіки, яку він намагався перебрати на себе та свій кабінет. Останнє положення Президент визначив словами: «Владу потрібно повернути президенту і уряду для забезпечення ними широких повноважень у боротьбі із негативними ситуаціями, які вже виникли або ще будуть виникати».

Величезне значення приділялось ***підтриманню довіри*** у більшості знедоленого населення щодо вибраного Президентом курсу та ефективності його здійснення. Віра людей – це найголовніше при їх здійсненні. Для цього кожну суботу Президент проводив зустрічі з американцями по радіо, які отримали назву «Бесіди біля каміну», в яких він відверто пояснював, що вже реально було зроблено і що треба робити надалі. До речі, почавши спочатку реформування кредитно-фінансового сектора, він на чотири дні закрив усі банки для їх реформування і в найближчу суботу зразу ж пояснив по радіо всім слухачам, чому це було зроблено і що він очікує від подібного рішення. Однією із привабливих рис нових банків він назвав гарантії державою всіх вкладів (чого раніше у США взагалі не було) і тому американці понесли свої гроші, яки встигли зняти з рахунків, у банки як тільки вони відкрились.

Однак це були лише передумови до дій щодо безпосереднього виходу із кризи. Головні кроки бачились у встановленні чіткого контролю над банківською, фінансовою та інвестиційною діяльністю, з намаганням покласти кінець спекуляції чужими грішми та створення адекватної, забезпеченої гарантіями держави, валюти.

Крім повернення довіри людей у реформи, потрібно було зробити ще одну справу – створити нормальні умови функціонування бізнесу та почати заробляти немалі гроші на реформи. А для цього потрібно було покінчити з бандитизмом, який уособлювала американська мафія, що мала великий вплив на суспільство та повний контроль у деяких американських містах. Іншими словами Ф. Д. Рузвельт повинен був, як про це писав ще А. Сміт, створити умови для гарантій існування приватної власності. Питання було розв’язане досить швидко. По-перше, для ліквідації мафії Президент створив ФБР і видав наказ відправляти злочинців у буцегарню, а у разі спротиву відкривати вогонь на їх знищення. Правда, перед цим мафія втратила значні прибутки від продажу алкоголю, бо був відмінений «сухий закон» і гроші від ділків мафії потекли у бюджет. Упродовж невеликого строку керівники великих бандитських угруповань були знищені фізично або сиділи у в’язниці. Успіху боротьби із злочинністю сприяла велика довіра народу та Президента до

органів ФБР. Крім «п'яних грошей» частина прийшла за рахунок скорочення платні представникам влади і займів звідусіль, де їх можна було взяти, у тому числі за межами США. З часом така практика відкрила шлюзи небаченого зростання зовнішньої заборгованості США.

Усе це створило потужну базу для виробничих інвестицій, особливо у промисловості, які з 1933-1938 років були, також, у значній мірі, зорієнтовані на програму регулювання сільського господарства з надання йому суттєвої допомоги та запровадженню заходів зі значного обмеження обсягів виробництва даної сфери. Наприклад, у 1935 році для відновлення наслідків небаченої посухи у Південних штатах країни, Ф. Д. Рузвельт дав команду відновити роботу гідроелектростанції на тих землях, яка була законсервована уже десять років. Це дало можливість для відновлення умов нормального сільськогосподарського виробництва та повернення людей на покинуті землі.

Одночасно запускаючи старі, вдосконалюючи існуючі електростанції та будуючи нові, Ф. Д. Рузвельт будував нові дороги, житло. Цим він використав інвестиційний мультиплікаційний ефект, який відкрив ще Р. Ф. Кан, а значення якого у повній мірі усвідомив Дж. М. Кейнс, що дозволило йому досить швидко відновити економіку США.

Важливою сферою дії державного регулювання у цей період стала, також, сфера трудових відносин, центральним пунктом якої була боротьба з вимушеним безробіттям. Для цього на перших порах для залучення людей до праці створювався цивільний корпус охорони природних ресурсів та організовані програми громадських робіт. Причому, перший дозволив скоротити безробіття зразу ж на четвертину. Крім того, вперше в історії США було введено соціальне страхування за рахунок відрахувань зарплати працівників і виплати підприємців. Американці, і теж вперше, стали отримувати пенсії, допомогу з безробіття та інвалідності.

У 1935 році стало зрозуміло, що влада від великого капіталу пішла до населення. На це не могли погодитись олігархи і створена ними «Ліга свободи», наполягаючи на ***поверненні до нерегульованої урядом економіки***. Правда, спочатку розгортання курсу вони погодились на прогресивне оподаткування своїх величезних статків, яке Президент пояснював тим, що це не плід їх індивідуальних зусиль. На їх вимоги Президент повторював одне: «Я проти впливу грошей на політику».

Після другого строку президентства Рузвельт хотів відійти на спокійну пенсію, але у серпні 1939 року розпочалась Друга світова війна і стало зрозуміло, що політика ізоляціонізму, яку тримали США, може завдати країні великої шкоди. Треба було втрутитись у події Другої світової війни, хоча посилати американських солдат на театр воєнних дій спочатку Ф. Д. Рузвельт не планував, хоча прекрасно розумів, що це потрібно буде зробити. Про це показали події на Перл-Гарбор. Вступ американців відбувся у кінці війни. Цим Америка отримала можливість заробити на воєнних поставках союзників (нічого безкоштовно із допомоги не надавалось) та закріпи свої позиції у післявоєнній Європі.

Фактично у роки Великої депресії була побудована нова

інфраструктура США з її модернізацією, якою американці користуються і донині.

Проведені Президентом Ф. Д. Рузвельтом реформи у зазначених сферах продемонстрували справедливість і актуальність необхідності державного регулювання ринку, що були теоретично підтверджені працею Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» (1936), а практично – НЕПом 1921-1927 років у Радянській Росії.

Відстежуючи конкретні шляхи проведення економічної політики у нових умовах, можна побачити, з одного боку, теоретично обґрунтовані ідеї Дж. М. Кейнса і ті рекомендації, які він порадив проводити у країні. Частково вони вже були задіяні і тому тільки підтвердили справедливість теоретичних обґрунтувань цього вченого, але крім деталізації курсу, з його погляду, американський варіант мав одну важливу відмінність.

Він базувався на глибокому опрацюванні надбань інституційної доктрини, що враховувала значний вплив у нових умовах інституційного середовища. Він мав місце і у Дж. М. Кейнса, наприклад, у вигляді дії психологічних факторів – граничної схильності до споживання, переваги ліквідності, передбачення майбутніх доходів тощо, але вони не займали того місця та не мали того значення і, найголовніше, тієї деталізації, яку запропонували американські інституціоналісти.

Крім того, американська економічна програма мала ще й напрацювання неокласиків, хоча основним її наріжним каменем залишались доведені до практики емпіричним шляхом власні напрацювання його команди. Правда, існує думка, що він використовував і теоретичні напрацювання Дж. М. Кейнса. Однак це не так. Останній опублікував свою головну книгу у 1936 році, тобто за чотири роки після початку дії «Нового курсу», хоча певна схожість з програмою англійця все ж була.

Це нескладно побачити в основних пунктах виписаної нижче економічної політики Ф. Д. Рузвельта, починаючи з 1932 року, в яку він поетапно вносив певні корективи, починаючи з реформування сфери обігу, потім – змінами у промисловості, і, нарешті, в аграрній сфері. Одночасно відбувалось реформування і соціальної сфери, що мало на меті забезпечення згуртування американського суспільства на основі розробленої ще у XIX столітті програми, що базувалась на ***утилітаризмі*** та ***гедонізмі*** І. Бентама.

У зв’язку зі схожістю економічної політики Дж. М. Кейнса та «Нового курсу», виникає питання причин їх практичної тотожності. Відповідь знаходиться у особливому стані економіки США та Великої Британії того часу, а з нею і схожості стратегії виходу з кризи – орієнтації на державне регулювання. Це по-перше. По-друге, як і американці у Дж. М. Кейнса були використані інституційні складові, як-то гранична схильність до споживання, схильність до заощадження тощо, що спиралась на психологічну поведінку значних мас людей. По-третє, Дж. М. Кейнс багато у чому був збирачем уже накопиченого досвіду виходу із кризи багатьох розвинених країн, у тому числі і США.

Підсумовуючи вище сказане, ***економічну політику «Нового курсу»***

Ф. Д. Рузвельта ***після Великої депресії, умовно можна звести до таких положень:***

1. Реформування банківського законодавства через створення, наприклад, у США реконструктивної фінансової корпорації для безпосереднього отримання фінансової допомоги банкам, страховим та іпотечним компаніям та іншим кредитно-фінансовим установам через:

- страхування банківських внесків (закон Гласса-Стігала);

- розподіл функцій банків на депозитні та інвестиційні;

- надання дешевих кредитів;

- викуп майна.

2. Реформування Федеральної Резервної Системи країни, що отримала повноваження розраховувати суму грошового резерву країни через:

- девальвацію долара для підняття цін;

- фактичну ліквідацію золотого стандарту.

Кінцевою метою даного перетворення стало регулювання грошової маси для впливу на обсяги виробництва.

3. Упорядкування операцій на фондових біржах через утворення спеціальної Комісії по торгівлі акціями та введення жорстких заходів щодо регулювання діяльності холдингових компаній.

4. Реформування сфери обігу.

5. Реформування сфери виробництва шляхом:

- страхування капіталів;

- регулювання обсягів виробництва, де кожному виробнику встановлювався конкретний розмір

- підтримання великих промислових підприємств і торгових фірм;

- стимулювання приватних інвестицій;

- прискорення строків амортизації;

- введення кодексу чесної конкуренції.

6. Прийняття Закону про допомогу фермерам, в якому передбачалось:

- рефінансування фермерських боргів;

- зменшення відсотка по іпотечній заборгованості;

- продовження терміну погашення заборгованості;

- скорочення посівних площ за винагороду;

- надання дешевих кредитів;

- пролонгації кредиторської заборгованості;

- надання позик та прийняття державою частини боргових зобов'язань.

Мета даного Закону полягала у загальмуванні банкрутств фермерських господарств та закріплення позицій великих ферм для подальшого проникнення фінансового капіталу у сільське господарство з метою збільшення його продуктивності.

7. Розширення обсягів споживання населення через:

- організацію громадських робіт;

- збільшення витрат на державних службовців;

- зменшення майнової нерівності через введення спеціальних соціальних програм, що призводять до збільшення споживання незаможних верств населення для стимулювання розвитку виробництва та зменшення вимушеного безробіття.

8. Зміни в інституційному середовищі шляхом постійного вдосконалення системи існуючих суспільних інститутів.

9. Прийняття Закону про соціальне страхування шляхом:

- введення пенсійного забезпечення;

- прийняття закону Вагнера про трудові відносини (узаконення 8 годинного робочого дня, визначення мінімального рівня заробітної плати тощо);

- заборони підприємцям впливати на життя робочих організацій;

- визнання права робітників на організацію профспілок та укладання ними колективних договорів;

- створення Національного управління з трудових відносин для розгляду скарг робітників та профспілкових організацій.

Перераховане вище вказує на те, що саме «Новий курс» дозволив створити підвалини нової інституційної основи під інфраструктуру ринку. Іншими словами, Ф. Д. Рузвельт побудував новий дім у якому і досі, з певними незначними змінами, живуть сучасні американці.

6.2.2.5. Особливості економічної політики нового інституціоналізму

Новий інституціоналізм на відміну від старого мав одну характерну відмінність. Він не тільки дав новий поштовх розвитку інституційної доктрини, але й розробив та запровадив у життя економічну політику, яка базувалась на принципово нових положеннях, що враховували стан підриву вартісного механізму ринкового саморегулювання. Особливо це рельєфно проступило у «Новому курсі» 32-го Президента США Ф. Д. Рузвельта. І це при тому, як показав час, його програма виходу американського суспільства із небаченої, всеохоплюючої кризи була підсвідомим рухом навпомацки по глибокому розумінню та зміні ситуації на краще. Це добре видно із його інавгураційної промови у зв'язку із обранням його Президентом США, в якій він визнавав, що «… країні потрібні сміливі, безперервні експерименти. Це ж так природно: обрати метод та випробувати його. Якщо нічого не виходить, слід чесно визнати це і спробувати інше. Найголовніше – що-небудь пробувати». [123, Ч. 2 , с. 211]

Важливо відмітити, що політику нового інституціоналізму умовно можна розділити ***на два етапи***. ***На першому*** – головне завдання полягало у подоланні ключової загрози для буржуазного суспільства – вимушеного безробіття. Цей етап фактично завершився після закінчення Другої світової війни.

На другому етапі завдання змінилось. Головною проблемою для більшості європейських країн стало швидке відновлення зруйнованого війною народного господарства, для чого знадобились заходи щодо розробки

програми досягнення стійких та високих темпів економічного розвитку. У значній мірі це досягалось завдяки використанню кейнсіанської доктрини, але при цьому активно, навіть у рамках її застосовувались і напрацювання інституціоналізму.

«Новий курс», як показали останні дослідження американських істориків та економістів, здійснювався навпомацки шляхом спроб та помилок. Головне було щось робити для зрушення ситуації. Правда програма мала у своєму арсеналі і напрацювання американських економістів. Такою, наприклад, стала ***концепція «народного капіталізму»*** та ***«теорія демократизації капіталу»*** **Адольфа Огастеса Берлі (1895-1971)** і **Гардінера Мінза (1896-1982)**, розроблена у напряму демократизації американського суспільства. Однією із її головних вимог стало зменшення розриву у доходах між заможними верствами і низами.

Було зазначено і те, як відмітив Г. Мінз, що масове виробництво, яке з'явилось у той період не може бути виробництвом на окрему, навіть найбагатшу людину, а є виробництвом для мас. Цим зазначалось, що господарство все більше стає переорієнтованим на задоволення потреб, перш за все, пересічних громадян. Важливим кроком стали і спроби залучення значних прошарків суспільства, що працюють на виробництві, до його управління. Значний вклад у реформування тодішнього американського суспільстві вніс син Дж. Б. Кларка **Джон Моріс Кларк (1884-1963)**, вказавши на необхідність поступових еволюційних перетворень у суспільстві.

Рексфорд Гай Тагвелл (1891-1979) дав новий поштовх процесам соціалізації виробництва, зосередивши увагу на розробці програм зі згладжування протиріч між класами шляхом установлення більш ефективної форми контролю з боку суспільства за великими монополіями для забезпечення підвищення купівельної спроможності переважно найбіднішої маси населення США. На важливість подібних процесів перерозподілу доходів звернув увагу і **Саймон Сміт Кузнець (1901-1985)**.

Із завершенням першого етапу починається другий, де ***магістральна проблема переорієнтовується на створення умов для економічного зростання***. Цей період виник після Другої світової війни. Слід зазначити, що тут, вперше, широко використовуються нові форми зв'язку, пов'язані з розробкою та використанням ***багатогранних форм планомірності***. Це добре простежується в напрацюваннях **індустріально-технократичного напрямку,** що з'явився в умовах ***«нової індустріальної системи» другої промислової революції*** з пануванням ***четвертого технологічного укладу***, чим починається руйнація міжгалузевих бар'єрів, полегшуючи при цьому впровадження досягнень науки у виробництво. Такою формою прояву планомірності стає ***поточно-конвеєрне виробництво*** та розвиток ***наукової організації праці***, де ефективність впровадження наукових знань, у значній мірі, залежить від досвіду та кваліфікації менеджерів.

Це, зрозуміло, потребує нового рівня **менеджменту** для використання дії ряду факторів, які визначають ефективність виробництва та оволодіння більш складним рівнем управління виробничими та невиробничими

процесами, основою яких стає технологічний розподіл праці в умовах зняття галузевої структури побудови виробництва та процесів на вертикальній інтеграції, а з ним – і перехід до нового рівня менеджменту у всіх сферах суспільного життя.

Так, **Пітер Фердінанд Друкер (1909-2005)** вказує на необхідність нової організації діяльності бізнесу, державних установ та некомерційних організацій. Але помилково вважає, що це буде пов'язано з процесами майбутньої ***приватизації*** та ***децентралізації*** виробництва. Тут справа у іншому. ***Приватизація*** та ***децентралізації*** – це процеси характерні для суспільства, де ***діють вартісні процеси***, яким відповідає саме ***юридична форма приватної власності***, що встановлюється і через приватизацію. Однак в умовах планомірності вартісні процеси знімаються і починають діяти закони ***індивідуалізації діяльності*** людини у виробництві, які потребують ***децентралізації***. Саме вони стають основою розвитку людини не як ***робочої сили,*** що було характерно для піку вартісних процесів в умовах вільної конкуренції, а як ***гармонійно розвиненої особистості***. Звідси і новий менеджмент та поява нової за своєю суттю особи як ***«інформаційного робітника»*** в умовах ***інформаційного суспільства***, що постійно підпадає під дію науки, видозмінюючись через продуктивність цієї діяльності, яка постійно натикається на межі існуючого менеджменту.

Отримані дослідником результати у той час, коли вони з'явились, не могли бути безпосередньо використані у практиці, і тільки з часом стали затребувані.

Європейський варіант економічної політики другого етапу інституціоналізму знайшов свій новий розвиток і у Франції, де отримали широке використання ***нові форми планомірності***. Завдяки французьким економістам **Франсуа Перру (1903-1987)** та **Жану Фурастьє (1907-1990)**, був, вперше, задіяний у якості економічного інструмента ключовий інститут суспільства – ***економічна влада*** для узгодження суспільних та індивідуальних інтересів за допомогою планування та державного регулювання економіки.

Фактично **Ф. Перру** використовував закономірності дії планомірності, що полягали у забезпечені подолання так званої ***центр-периферійної парадигми*** в економіці, що консервувала нерівні права у всіх учасників ринкової системи за рахунок утворення великих компаній-лідерів, які володіють сучасними технологіями і можуть збагачуватись за рахунок усього суспільства. Той самий принцип, на думку вченого, діє відносно окремих держав та територій.

Зазначені ним так звані ***«полюси росту»***, на його думку, повинні стати своєрідними стратегічними центрами управління та накопичення прибутку зі сприяння розвитку периферійних, залежних від них підприємств, для чого потрібна політика ***«гармонізованого зростання»*** для створення та підтримки таких «полюсів» та поширення зони їх впливу. Звідси виникає необхідність створення державою ***багаторічних індикативних планів*** розвитку економіки країн.

Ідеї технологічного детермінізму другого видатного представника цього напрямку **Ж. Фурастьє** базувались на ***теорії індустріального суспільства***. Вчений підкреслював другорядну роль політичних, юридичних, моральних факторів та ***провідне значення техніки як фактора прогресу***, що спочатку визначає рівень життя населення, а вже потім – його спосіб.

Через ***«науково-технічний» гуманізм*** він передбачав подолання традиційної теоретичної моралі відповідно до наукової та технічної реальності сьогодення. ***Технократичні ідеї вченого як поєднання варіантів концепції «постіндустріального суспільства»***, на його думку, повинні були забезпечити людству, через досягнення науки та техніки, соціальний прогрес, що не залежить від суспільних відносин.

Напрацювання вчених знайшли свою реалізацію в особливостях економічної політики Франції, яка почала активно використовувати у господарській діяльності систему короткострокового та довгострокового планування з упровадженням ***індикативного планування***. Поступово така практика отримала широке використання і в інших розвинених країнах світу.

Крім того, плани господарювання Франції закладали у свій ареал і процеси вирівнювання розвитку територій через використання так званих центрів зростання та програм розвитку НТР.

Зазначене вище вказує на те, що економічна політика другого етапу нового інституціоналізму, у значній мірі, продовжила напрацювання своїх попередників, бо і вони знайшли своє використання у безпосередній практиці господарювання. Новим для цієї доктрини стало більш широке впровадження в економічну політику ***нових аспектів планомірності***, що проявилось у розробці довгострокових та короткострокових планів економічного розвитку з використанням проривів у технологіях для вирівнювання економічного розвитку різних територій. Одночасно в цих умовах були доопрацьовані нові форми менеджменту, значна кількість яких знайшла свій розвиток з початком формування п’ятого технологічного укладу.

У цілому, новий інституціоналізм поглибив проблеми методів та інструментів використання напрацювань цієї доктрини, що дозволило, спочатку, зупинити руйнацію капіталістичної системи у період з початку Великої депресії до закінчення Другої світової війни, а потім – з її завершенням продовжити в економічній політиці розвиток, осмислення та впровадження в економіку нових форм планомірності.

6.3. ВИТОКИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО ЕТАПУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ І ПОЛІТИКИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

У 70-ті роки XX ст. доктрина **нового інституціоналізму**, що ввібрала в себе її класичний етап, починаючи з кінця XIX ст. до початку Великої депресії, а потім і напрацювань, пов’язаних з останнім явищем до середини минулого століття, отримує новий поштовх. Його причиною стає бурхливий розвиток НТР та необхідність відслідковування постійних змін в існуючих

інститутах. Для цього у методології їх дослідження починає широко використовуватися метод неокласики, що ставить за мету розв'язання проблем, які не змогла вирішити неокласична теорія. Причому основний акцент зосереджувався на проблемах контрактів між господарюючими суб'єктами, що неминуче підштовхнуло до необхідності деталізації побудови структури та механізму дії існуючих інститутів, які багато у чому почали визначати поведінку людини як суб'єкта господарчих процесів та суттєво впливати на середовище його проживання, змінюючи якість життя.

Виникає цілий ряд теорій, які ґрунтовно розробляють проблему впливу інститутів на поведінку конкретного індивіда через аналіз не тільки витрат на виробництво того чи іншого виду товарів або надання послуг, але й витрат на забезпечення інституційної складової, як трансакційних контрактів та їх вплив на результат, що прогнозує отримати окрема людина. Зазначене вище забезпечує через інституційне середовище оптимальне функціонування технологічних процесів. Інша ж сторона ставить за мету аналіз цих змін у вигляді досягнутого рівня життя людей в існуючій системі комунікацій як культури, що забезпечує їх більш високий розвиток. ***Перший аспект – рівень виробництва,*** реалізується через ***науку***, а ***другий – розвиток людини – через культуру***. У ***першому випадку***, у 90-х роках XX ст., це віддзеркалюється ***у зміні типу конкуренції, що переходить від конкуренції товарів до конкуренції технологій, збільшенні переробки не видобутих ресурсів, аналізу створеної інформації та розвитку на її основі інтелектуального капіталу. У другому – головним чинником розвитку країни стає рівень її інтелектуального капіталу, що відображається у показнику якості життя, який визначається індексом людського розвитку, що включає в себе рівень освіти, перспективи життєдіяльності людини, її здоров'я, досягнутий ВВП на душу населення, і головний показник – тривалість життя, що є прямим відображенням його якості.***

Звідси, якщо трансакційні витрати кількісно визначають ефективність функціонування існуючих інститутів, що відображається в ***теорії прав власності***, ***економічних організацій***, ***економіки права***, ***суспільного вибору, новій економічній історії (кліометриці)***, ***еволюційному напрямку та еволюційній економіці***, ***економіці угод (економіці конвенцій)***, то друга сторона, пов'язана з оцінкою життєдіяльності людини, знаходить своє відображення в різних теоріях так званого **економічного імперіалізму**. Все це, зрозуміло, знаходить відбиток у теоріях **неоінституціоналізму**, де ***теорія трансакційних витрат*** дозволила оцінити рівень функціонуючих інститутів та обґрунтувати їх ефективність для забезпечення функціонування існуючих технологій. З іншого боку, з'явилась потреба у такій же кількісній оцінці для визначення якості життя людини, для чого був запропонований індекс людського розвитку, який у нашій країні за весь час її існування ніхто навіть не згадував.

Зрозуміло, що в умовах, коли індивід у якості ***людського капіталу*** почав активно впливати на розвиток та ефективність функціонування економіки, виникла нагальна потреба врахування людини всебічно, як

індивіда, а не тільки її робочої сили. Це є ілюстрація на практичному рівні початку активного формування процесу гармонійного розвитку людини, що, з одного боку, робить її життя самоціллю, а з іншого – суттєво впливає на результати матеріального виробництва. Саме це, виходячи із досягнутого рівня життя індивіда, і дослідили прибічники теорії **економічного імперіалізму**.

Однак життя, виходячи з об'єкта аналізу – інститутів, показало ще одну сторону, яку неокласика як і етап теорії до неоінституціоналізму, конкретно не досліджував. Цією новою проблемою стала проблема поведінки окремої людини-індивіда до укладання контракту, що мало за мету з'ясування як відповідних вигод, так і необхідних компенсацій, пов'язаних із стражданнями, незручностями та напругою, які є необхідними для отримання бажаного результату. На відміну від старого інституціоналізму, тут на перше місце виходила поведінка окремої людини перед прийняттям конкретного рішення та його здійснення через укладання контракту. Причому індивід розглядався у якості підприємця, що організовує своє особисте життя.

Фактично мова йшла про проблеми відтворення людини за межами виробництва, де відображалось відтворення не тільки робочої, сили але й «гармонійно розвиненої людини», про що у свій час писав К. Маркс. У західній економічній літературі це поняття видатний американський економіст **Г. С. Беккер** найменував ***людським капіталом***.

Завдання, що постало перед економічною наукою кінця XX – початку XXI ст., добре вписувалось у концепцію маржиналізму першої хвилі, завдяки якій вдалося поставити ряд проблем поведінки окремої людини з урахуванням вигод та втрат, на які безпосередньо впливає існуюче інституційне середовище. Напрям, який поставив та вирішив це завдання отримав назву **економічного імперіалізму**.

Завершення інституціонального підходу можна побачити і у специфічному напрямку економічної науки – дослідженні шляхів подолання слаборозвиненості так званих країн «третього світу», що зробили спробу використати напрацювання усіх етапів інституціоналізму. Спроба виявилась не досить вдалою, а тому, з часом, виникла потреба у появі в частині зазначених вище країн нової науки – **перехідної економіки**, а також альтернативних соціально-економічних теорій, як ***теорії «периферійної економіки»*** у Латинській Америці, ***теорії «арабського соціалізму»*** та ***«ісламської альтернативи»*** на Близькому Сході тощо.

6.3.1. Неоінституціоналізм та його ключові течії як умови трансформації економічної політики

Неоінституціоналізм як напрям економічної теорії сформувався у 50-60 роках XX століття у межах неокласичної теорії, хоча визнання отримав значно пізніше, у 80-90 рр., завдяки роботам Р. Г. Коуза, Дж. К. Гелбрейта, Дж. М. Бьюкенена, Г. Мюрдаля. Зовні цей напрямок постає як продовження напрацювань зазначених вище двох етапів розвитку інституціоналізму і,

перш за все, його ранньої стадії.

Саме з нього і починаються основні проблеми щодо визначення суті його етапу та відповідних йому теорій. Так, переважна більшість історіків-економістів відносять його до етапу інституціоналізму, тому що він в якості об'єкта дослідження має інститути. Однак його поява має витоком і методологію неокласики, яка зародилась у надрах саме класики, чим, власне, докорінно змінила контури цього напрямку. Цю ж методологію з періоду 50-60-х рр. минулого століття і взяла на озброєння неоінституціональна доктрина, яку більшість авторів визначає саме як **неоінституціоналізм**. Звідси неоінституціоналізм тлумачиться як особливе явище, що зовні виглядає як етап старого та нового інституціоналізму, а всередині – як розширення меж дослідження, завдяки використанню методології неокласики. Тому авторський колектив Національного дослідницького університету «Вищої школи економіки» (Російська Федерація) під редакцією В. С. Автономова, О. І. Ананьїна та Н. А. Макашової [120], з думкою яких не можна не погодитись, тлумачить неоінституціоналізм як окремий напрям економічної теорії, тобто, фактично, не відносить його ні до неокласики, ні до інституціоналізму як відповідних етапів розвитку у часі.

Крім того, при визначенні етапів розвитку інституціоналізму треба враховувати активний та постійний процес зміни самих інститутів. Звідси частина авторів виділяє в інституціоналізмі, починаючи зі старого, етап нового інституціоналізму, який тягнеться до 50-х років XX ст. з початком активної дії НТП, що трансформується в НТР.

Однак при детальному розгляді виявляється його більш тісний зв'язок з іншим напрямком – **неокласикою**. На це вказують дві обставини. ***По-перше***, активне використання неоінституціоналізмом ***методу мікроекономічного аналізу***, який недостатньо застосовувався в неокласиці. ***По-друге***, повернення до методу мікроекономіки ***дозволило значно розширити сферу її застосування для вивчення суспільних інститутів***, а з нею – суттєво розширити можливості неокласичного підходу. Наприклад, поява у межах цього напрямку **теорій економічного імперіалізму**.

У той же час, даний напрямок зберіг зв'язок з попередніми етапами інституціоналізму, бо підтверджував значення соціальних інститутів, посилюючи аспект зв'язків між економічною теорією, правом, соціологією, політологією, психологією тощо.

Таким чином, застосування неокласичного методу до аналізу інститутів дозволило значно уточнити, розширити і поглибити неокласичний аналіз і тим самим наблизити його до реалій життя. Однією з таких ідей стала, з одного боку, ***ідея еволюціонізму***, поставлена ще Т. Вебленом, а грунтовно розроблена як метод аналізу у працях Ф. фон Хайєка. З іншого боку, з'явилась так звана ***поведінкова економічна теорія***, розроблена Нобелівським лауреатом з економіки **Гербертом Александером Саймоном (1916-2001)**, який вперше розглянув проблему особливостей діяльності різноманітних господарюючих суб'єктів, виходячи не з економічних, а суто інституційних складових, як-то психології, інформатики, теорії комп'ютерів

тощо. У подальшому, відмічені підходи знайшли свою використання та поглиблення в різноманітних неоінституційних теоріях.

Неоінституціоналізм відкинув ***в економічному виборі споживача*** положення про ***повну поінформованість***, зазирнув у середину економічної організації, що до цього не піддавалась аналізу неокласиків. Таким чином, впровадження нового обмеження і розширення кола проблем, що аналізувались, при збереженні *зовнішніх рис* класичного інституціоналізму перетворили неоінституціоналізм в узагальнену неокласичну теорію.

Звідси стає зрозумілим, чому неоінституціоналізм отримав ***суттєві відмінності порівняно зі старим інституціоналізмом***. ***По-перше***, якщо старий інституціоналізм рухався від права і політики до економіки, використовуючи методи інших суспільних наук, то неоінституціоналізм намагався з'ясувати основу правових, соціальних, політичних та інших проблем за допомогою неокласичного методу, використовуючи в якості інструментів аналізу напрацювання сучасної мікроекономіки та теорії ігор, що вказує на його відмінності у вихідних пунктах аналізу. ***По-друге***, якщо у старому інституціоналізмі основним методом пізнання був ***метод індукції***, який аналізував окремі явища, що не давало можливість отримати цілісне уявлення про інститути, неоінституціоналізм, використавши ***дедуктивний підхід***, вперше створили єдину ***економічну теорію інститутів***. ***По-третє***, якщо старий інституціоналізм виходив з ***колективних дій*** як умови захисту інтересів індивіда, то неоінституціоналізм – ***звернув увагу на незалежного індивіда***, який сам вибирає колектив для реалізації своїх приватних інтересів.

Крім відмінностей від старого інституціоналізму, неоінституціоналізм заперечував ряд ключових постулатів неокласики. ***По-перше***, можливості людини як істоти гіперраціональної, з обмеженою раціональністю та опортуністичною поведінкою. Під останнім поняттям, розумівся стан поведінки агентів, для яких неможливо або складно досягти оптимальної діяльності в умовах доступної або обмеженої інформації. ***По-друге***, новий напрямок по-іншому розглядав і завдання нормативного аналізу. Так, неокласика виходила з моделі досконалої конкуренції як оптимальної ситуації, до якої прагне ринкова система, то неоінституціоналізм порівнював реальну ситуацію не з оптимальною, а реальний стан справ в економіці з альтернативами ситуацій, що мають місце на практиці. Крім того, у разі провалів ринку неокласики апелювали до держави, яка, на їх думку, володіє достовірною інформацією. Неоінституціоналісти ж заперечували повне володіння державою необхідною інформацією, яка кардинально, на їх думку, змінює ставлення до державного втручання в економіку.

Сучасна наукова література приводить багато різноманітних варіантів класифікації неоінституціоналізму в рамках **нової політичної економії**, як наприклад:

1. Теорія суспільного вибору.
2. Теорія прав власності.
3. Теорія права і злочинності.
4. Політична економія регулювання.

5. Нова інституціональна економіка.

6. Нова економічна історія. [123, Ч. 2, с. 448]

Однак, на нашу думку, вона потребує деякого коригування. Причиною цього є не зовсім чітко виражене розуміння суті неоінституціоналізму з причини його розмитих (особливо останніх) структурних рамок теорій та напрямків.

На нашу думку, неоінституціональний напрямок має двох видатних батьків-засновників – **Джона Кеннета Гелбрейта (1908-2006)** та **Рональда Гаррі Коуза (1910-2013)**.

Першим треба назвати **Дж. К. Гелбрейта**, який у другій половині XX ст. ґрунтовно розкрив проблеми трансформації найважливішої інституції як корпорації та форми прояву змін відносно капіталізму першої половини минулого століття з перспективами його можливої трансформації.

На відміну від нього Р. Г. Коуз основні ідеї, якого були покладені в основу нового етапу інституціоналізму, виклав їх ще у 30-х рр. XX ст. у двох головних працях – **«Природа фірми» (1932)** та **«Фірма, ринок і право» (1937)**. Однак їх визнання розтягнулось майже на півстоліття, що було пов'язане з відсутністю появи НТР, а з ним – кардинальних змін в організації суспільства. На відміну від свого попередника, Р. Г. Коуз звернув увагу, перш за все, на з'ясування кількісних параметрів установлення та підтримання ***зв'язків, пов'язаних з правами власності***. Цим був започаткований новий вид витрат – ***трансакційні витрати***, що дозволило підрахувати ефективність праці фірм у принципово нових умовах.

Таким чином, якщо **Дж. К. Гелбрейт** у своїх працях, особливо у **«Новому індустріальному суспільстві» (1967)**, показав ***якісні*** зміни, що несе НТР, то **Р. Г. Коуз**, запропонував механізм ***кількісної оцінки*** нових видів витрат у діяльності фірм. Зазначений аспект чимсь нагадує напрацювання англійської школи політекономії, в якій А. Сміт створив цілісну картину функціонування капіталістичного суспільства, а Д. Рікардо, сформулював завдання щодо з'ясування кількісних параметрів оптимізації дії ключових факторів виробництва через систему відшкодування витрат виробництва на їх відтворення. Звідси основні теорії неоінституціоналізму, які у тій чи іншій мірі відображають проблеми або теоретичного плану, підняті **Дж. К. Гелбрейтом**, або більш практичного – **Р. Г. Коузом,** а неоінституціоналізм, як передумова формування економічної політики, є виходом за її межі і, в певній мірі, є вже політикою технологічних укладів.

6.3.1.1. Теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза

Одним із засновників неоінституціоналізму, як було сказано вище, по праву вважають **Рональда Гаррі Коуза (1910-2013)**. Саме йому належать ідеї, які ще в 30-х роках заклали основу переходу до нового етапу напрямку, який отримав широкий розвиток тільки у 50-60 рр. XX століття. Серед нових підходів зазначеного вченого особливо виділяється його **теорія прав власності** та **трансакційних витрат**.

Дивно, але теорія трансакційних витрат виявилася на той час незатребуваною навіть самими інституціоналістами, і такою, як показало життя, що значно випередила свой час. Її суть полягала у тому, що крім ***виробничих витрат***, що відображають процес взаємодії суспільства з природою (витрати на обробку матеріалу, сировину, на планування і координацію робіт у виробництві), Р. Коуз виділив ще й ***трансакційні витрати*** як витрати на встановлення ринкових зв'язків між людьми. До них він відніс витрати на забезпечення прав власності, їх перехід від одних осіб до інших, захист даних прав і та ін., тобто виділив ***витрати на функціонування ринку***.

Крім цього поняття, вчений ввів категорію ***«ефекту багатства»***. Нова теорія заклала основи аналізу трансакційного сектора економіки і дозволила з'ясувати явище об’єктивних закономірностей вибору людьми зв'язків за допомогою кооперування або ринку, які стали ключовими в умовах постійного розвитку технологічних процесів та змін відповідних до них інститутів.

Іншим внеском у неоінституціональну доктрину стала розробка ***теорії прав власності***. Р. Коуз, як і його попередники **Армен Альберт Алчіан (1914-2013)** та **Гарольд Демсетц (1930-2019)**, розглядали її як систему прав власності, під якою розумілася вся сукупність правових норм, що регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Для ефективного функціонування економіки необхідно було визначити права власності кожного агента ринку і надійно їх захистити для ефективного використання рідкісних ресурсів.

При цьому на відміну від теорії добробуту А. С. Пігу Р. Г. Коуз вважав, що для вирішення даної проблеми не потрібно вдаватися до послуг державного чиновника. Він акцентував увагу на своєрідні ***«пучки прав власності»***, які належали тій чи іншій людині. Це відкрило шлях до появи ринку прав власності, де кожен громадянин, залежно від ситуації, мав змогу свої юридичні права купити або продати.

У результаті взаємодії двох теорій Р. Г. Коуз вивів залежність, яку відомий американський економіст, лауреат Нобелевської премії **Джордж Джозеф Стіглер (1911-1991)** назвав **«теоремою Коуза»**. ***Теорема свідчить: якщо права власності специфіковані (чітко визначені) та трансакційні витрати дорівнюють нулю, то структура виробництва залишатиметься незмінною і ефективною незалежно від змін у розподілі ресурсів.*** Таким чином, дана теорема ***вказувала на зв'язок між розподілом повноважень власності та рівнем трансакційних витрат***.

Значний внесок у розвиток теорій прав власності та трансакційних витрат зробив, також, Нобелівський лауреат у галузі економіки **Олівер Ітон Уільямсон (1932)** та інші вчені-економісти.

Зазначена теорія уточнила проблеми господарювання, виходячи з напрацювань позаекономічного спрямування. Вона дозволила, вперше, кількісно визначити ефективність функціонування інфраструктури щодо підтримання ефективної системи безперервності та паралельності виробництва, для якої, теж вперше, були застосовані пучки прав

власності та трансакційні витрати на їх підтримання. Завдяки цьому, планомірність як нова форма зв'язку, що розвивалась на теренах вартісних зв'язків, теж уперше, отримала свій чіткий кількісний вимір.

6.3.1.2. Теорія економічних організацій

Логічним продовженням теорій прав власності та трансакційних витрат є теорія економічних організацій, засновником якої, по праву, можна вважати **Френка Хейнемана Найта (1885-1972)**. Її початок, фундаментальний розвиток та становлення пов'язано з іменами інституціоналістів, у першу чергу, **Р. Г. Коуза**, **О. І. Уільямсона, А. А. Алчіана**, **Г. Демсеца**, а, також, **К. Менара**, **В. Х. Меклінга**, **М. К. Дженсена**, **С. Д. Гроссмана**, **О. С. Харта**, **Д. М. Крепса** та інших учених. Ця ідея дозволила з'ясувати закономірності появи фірм, їх розмір та структуру, а, також, причини заміни їх ринком.

Останнє питання (фірма або ринок) несе у собі ряд структурних елементів:

1. Поява фірми, її розмір та структура. Відповіддю на питання, чому існує фірма, а не ринок розв'язується з точки зору трансакційних витрат. Якщо вони більші на ринку, то буде мати місце фірма і навпаки. Розмір фірми визначається тими ж закономірностями, які пов'язані з витратами на обслуговування проблем прав власності у вигляді його пучка.

2. Важливим питанням функціонування фірми у ринковому середовищі є побудова відповідних відносин як у середині фірми, так і їх вплив на існуюче зовнішнє середовище. У зв'язку з цим, виникає ряд проблем, наприклад, значне підвищення ефективності роботи в умовах кооперації та визначення внеску кожного в кінцевий результат; вибір оптимальної контрактної форми; проблема «вимагання», яка вирішується завдяки переводу існуючих відносин на ринкову основу тощо.

3. Велике значення в організації фірми належить такому важливому явищу, як ***«організаційна структура»***, яка ставить за мету через ***правове поле*** з робітниками фірми встановити більш високий рівень їх захисту, і через нього значно підвищити ефективність господарювання.

4. Ще одним комплексом проблем даного аспекту є питання, пов'язані з правовим оформленням організації фірми як відповідного її типу, яка багато у чому залежить від стану розвитку акціонерних форм. Для ефективного їх функціонування необхідно виробити чітку картину розподілу прав власності, яка буде мінятися в залежності від ряду конкретних обставин. Звідси робиться спроба побудувати найбільш ефективні варіанти організації фірм.

Проблема ефективності господарювання знаходить своє логічне продовження в теорії економічних організацій, яка є елементом проблеми підприємницької діяльності, поставленої ще Р. Кантильоном, але як така, що розроблена за умов не процесів ґенези та трансформації ринку, а його зняття. Зрозуміло, що для цього потрібно було розробити форми функціонування фірми, як за її межами, так і в середині неї та її організаційної структури, що визначає її ефективність. Власне цим,

планомірність отримала свій новий прояв, виходячи із форм організації кооперації для виробництва, яка була досліджена з боку її організаційних інституційних аспектів.

6.3.1.3. Теорія економіки права

Одним з ключових елементів неоінституціоналізму є **теорія економіки права**, яка є своєрідним переплетенням ***економічної теорії*** та ***правознавства,*** в якій право тлумачиться у широкому розумінні слова та поширюється на всі сфери юриспруденції. В неоінституціоналізмі, як і інших його течіях, зазначена теорія намагається поширити економічні методи на площину ***права***. Виток теорії економіки права, як самостійного напрямку, припав на середину 60-х рр. XX ст. Його засновниками, окрім Р. Г. Коуза, були відомі американські правознавці **Річард Аллен Познер (1939)** та **Гвідо Калабрезі (1932)**, а, також, видатний американський економіст, Нобелівський лауреат з економіки **Гаррі Стенлі Беккер (1930-2014)**.

Основним концептуальним підходом теорії стало слідування юридичних норм ефективному господарюванню. Великий вплив на ціни, що установлює ринок, мають існуючі правові норми. При цьому, прибічники теорії економіки права розглядають дію господарюючих агентів як таких, що ведуть себе раціонально, приймаючи рішення, виходячи із усієї гамми обставин як економічного, так і позаекономічного плану, намагаючись, при цьому, максимізувати отриманий результат. Тому, ринкові агенти постійно відслідковують зміни, що відбуваються у ринковому законодавстві.

Представники даного напрямку стверджують, що правова система багато у чому схожа на ринок, так як регулює розподіл обмежених ресурсів, але на відміну від ринку його агенти приймають не добровільні, а вимушені рішення.

Цікавим у зазначеній теорії є питання про те, що визначає правові норми: економіка відповідно до її особливостей та змін під дією економічних факторів або критерії, що забезпечують її ефективність. До певного часу стверджувалось, що правові норми повинні будуватись на основі законів розвитку ринку, тобто сприяти його дії. Однак юридична практика показала ефективність застосування прецедентів у вирішенні тих чи інших питань, які напрацювала юридична практика. Виходячи з цього стало очевидним, що правові норми повинні забезпечувати ефективне функціонування ринку, тобто «відбраковувати» ті з них, що показали свою неефективність.

На думку прихильників цього напрямку, правові норми повинні стимулювати зниження трансакційних витрат, захист прав власності та знаходження оптимального варіанта для їх перерозподілу, виходячи з ефективності господарювання. Іншими словами, юридична система повинна певним чином реагувати на продуктивну роботу економіки, усуваючи правові норми, що вступають з нею у протиріччя.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що дана теорія, у певній мірі, є продовженням теорії прав власності та трансакційних витрат, в якій

основна увага приділяється проблемі підвищення ефективності правових форм через вдосконалення механізмів їх перерозподілу для досягнення оптимуму у господарюванні.

6.3.1.4. Теорія суспільного вибору (нова політична економія)

Суспільство, починаючи з часів розвиненого ринку, завжди цікавили проблеми ефективної економічної політики. Одним із провідних шляхів досягнення цього на певному етапі стали способи зниження безробіття, стримування інфляції, розвиток національної оборони при мінімальних витратах тощо. Однак це робилось без урахування існуючої політичної системи, наприклад, автократичної або демократичної. З часом, усе більше економістів приходило до висновку, що досягнення оптимуму в економічній політиці неможливе без урахування аспектів існуючої політичної системи. Все це стало наслідком поглиблення аналізу суспільних благ та вплив на них політичних факторів, що, у свою чергу, призвело до появи **нової політичної економії** або **теорії суспільного вибору** як одного з ключових напрямків неоінституціоналізму, який з часом, значно розширивши свої рамки, отримав назву **економічної теорії політики**.

Відправним пунктом у дослідженні теорії суспільного вибору постала проблема з'ясування суті суспільних благ, інвестування в їх створення та закономірностей їх колективного використання. Що стосується першої проблеми, то тут треба зазначити, що суспільні блага мають дві особливості. По-перше, вони вирізняються неконкурентністю у споживанні (споживання конкретною особою не вилучає споживання їх іншою без втрати корисності чи ефективності суспільних благ) і, по-друге, неможливістю вилучення таких благ при споживанні. Крім того інвестування на створення суспільних благ не завжди співпадає з особами, що їх споживають.

Багато у чому поява теорії завдячує розробкам у 50-60 рр. XX ст. **нової економічної історії**, яка вперше почала ретельно досліджувати історію інститутів, звільняючи її методологію від чистої описовості характерної для німецької історичної школи. До цього додались ще ряд надбань у методі, основним із яких став уже згадуваний метод неокласичного дослідження.

Для з'ясування ж суті зазначеної теорії спочатку визначимо об'єкт дослідження, предмет та особливості методу. Після чого визначимо основні структурні частини теорії або сфери аналізу. ***Об'єктом дослідження*** теорії є політичні процеси та її наслідки. ***Предметом дослідження*** – договірні та конституційні основи теорії прийняття економічних та політичних рішень. ***Сферами аналізу*** – виборчий процес; діяльність депутатів: теорія бюрократії та державного регулювання.

Витоки **теорії суспільного вибору** мають корінням ***два напрямки***, сформульовані у працях представників ***італійської школи державних фінансів***, що використали граничний аналіз та теорію ціни у дослідженні бюджету, створивши модель попиту та пропозиції на ринку суспільних благ. Крім неї, появі теорії сприяли напрацювання представників ***шведської школи***

(К. Вікселя та Е. Ліндаля), які основну увагу сконцентрували на політичних процесах у суспільстві щодо забезпечення ефективної державної бюджетної політики. Пізніше Дж. М. Б'юкенен поглибив зв'язок, відкритий К. Вікселем, розглянувши політичні процеси за аналогом обміну звичайних товарів.

Довгий час ідеї вищеозначених напрямків залишались маловідомими широкому економічному загалу. Ситуація на краще почала змінюватись лише з появою відомої дискусії 30-40-х рр. XX ст. з приводу проблем ринкового соціалізму та економіки добробуту.

Прихильники теорії суспільного вибору показали, що не можна покладатися на результати голосування, оскільки вони в значній мірі залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. Коли виникає так званий ***парадокс голосування.*** Для його вирішення існують прийоми ***лобізму*** та ***логроллінгу***. ***Лобізмом*** називають способи впливу на представників влади з метою прийняття вигідного для обмеженої групи виборців політичного рішення. Практика ж взаємної підтримки депутатів шляхом «торгівлі голосами» отримала назву ***логроллінгу***.

Державні діячі думаючи про те, як забезпечити успіх на виборах та отримати голоси виборців, нарощують державні витрати, чим стимулюють інфляцію. У свою чергу, держава посилює жорстке регулювання та контроль за роздуванням бюрократичного апарату. У результаті уряд концентрує у своїх руках усе більшу владу, гальмуючи розвиток економіки.

Існують економічні передумови прийняття неефективних рішень: недобросовісність чиновників, відсутність відповідальності, приховування інформації, її спотворення. А це породжує негативне ставлення виборців до урядових рішень, розпоряджень, документів, законів.

Як самостійний напрям відмічена теорія сформувалась завдяки працям американського економіста, Нобелівського лауреата у галузі економіки **Кеннета Джозефа Ерроу (1921-2017)** та шотландського вченого **Дункана Блека (1908-1991)**. Саме у своїй праці **«Соціальний вибір та індивідуальні цінності» (1951)** перший сформулював принципи однойменної теореми ***«Парадоксу Ерроу»*** про неможливість «колективного вибору», яка базувалась на фундаменті відомого ***«Парадоксу Кондорсе»***.

Проте найвагомішу частку у розвиток ключових положень теорії суспільного вибору внесла Вірджинська школа, лідерами якої можна вважати **Джеймса Макгілла Б′юкенена (1919-2013)** та **Гордона Таллока (1922-2014)**. В основу досліджень зазначеної теорії перший поклав три фундаментальні передумови. По-перше, принцип ***методологічного індивідуалізму,*** по-друге, ***концепцію «економічної людини»*** і, по-третє, ***аналіз політики як процесу обміну***.

Окрім цих авторів, значний внесок у розвиток даного напрямку було зроблено американськими вченими **Мансуром Ллойдом Олсоном (1932-1998)**, **Вільямом Артуром Нісканеном (1933-2011)**, **Джеффрі Бреннаном (1944)** та іншими науковцями.

Методи, розроблені неокласиками, були ними застосовані до сфери, політології. Причому акцент досліджень був зміщений не на колективні

інститути, типи нації, держави чи партії, а індивідуальні інтереси приватної особи, здатної приймати раціональні рішення, які б призводили до вигоди суспільства у цілому.

В основу теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенен поклав наступні структурні елементи: політику, державу та обмін, завдяки яким йому у зазначеній царині досліджень вдалося вийти на якісно новий рівень. Велике значення у теорії суспільного вибору надавалось політиці. Вперше на неї звернув увагу К. Віксель, який визначив її як умову виявлення інтересів людей. При цьому він виокремив два види ринків: економічні та політичні.

Виходячи із теорії суспільного вибору, Дж. М. Б'юкенен дав своє визначення політиці. «Політика, – писав він, – є складна система обміну між індивідуумами, в якій останні колективно намагаються досягнути своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, окрім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються платити податки в обмін на необхідні всім і кожному блага: від місцевої пожежної охорони до суду». [47, с. 23]

Держава, у свою чергу, є ареною конкуренції між людьми, що має наслідком: здійснення впливу на прийняття рішень; доступ до розподілу ресурсів; боротьбу за місце в ієрархічній драбині. Однак, держава є інститутом, що утворює особливий ринок, де його учасники здійснюють своєрідний обмін між собою, що відбувається через: плату у вигляді податків за користування майбутніми суспільними благами, а, також, захист своєї власності, як надзвичайного права, бути обраним до вищих органів держави, де обраний має можливість ухвалювати закони або стежити за їх виконанням. Тому виборці та політики виступають як особи, що обмінюються голосами та передвиборчими обіцянками.

Таким чином, суть **теорії суспільного вибору** зводиться до з'ясування передбачення поведінки індивідуальних осіб у їх політичних ролях виборців або платників податків, політичних діячів, членів уряду, суддів та ін., що можуть впливати на стан політичної спільноти у цілому. При цьому головним, згідно з «принципом Ліндаля», є дотримання оптимуму у фінансуванні частки грошей індивіда на суспільне благо і граничної корисності, яке воно йому надає при користуванні ним.

В економічній літературі розрізняють проблеми суспільного вибору, що виникають за умов ***прямої*** та ***представницької демократії***. Причому моделі надання суспільних благ в умовах прямої демократії дозволяють сформулювати фундаментальні правила прийняття колективних рішень.

Висхідним пунктом досліджень в області теорії суспільного вибору в умовах двох типів демократій є аналіз проблеми колективного надання суспільних благ. Раціональний шлях вирішення проблеми виробництва суспільних благ ***в умовах прямої демократії*** полягає у виробленні процедури прийняття обов'язкових рішень щодо участі членів суспільства або груп у його фінансуванні. Причому, згідно з «принципом Ліндаля», частка індивіда у фінансуванні суспільного блага, що інтерпретується як «податкова ціна»

граничної одиниці громадського блага, повинна в точності відповідати граничній корисності суспільного блага для даного індивіда.

Правда, правило більшості голосів в умовах цієї моделі демократії може виявитися оптимальним тільки в умовах, коли приймається рішення про обсяги надання лише одного конкретного суспільного блага. У випадку голосування за прийняття найкращого варіанта для декількох благ виникає явище розпорошення голосів і вирішення вибору поставленої проблеми відкладається на невизначений термін. Зазначені моделі надання суспільних благ в умовах прямої демократії дозволяють сформулювати фундаментальні правила прийняття колективних рішень.

Для вирішення парадоксу голосування («Парадоксу Кондорсе») ***в умовах представницької демократії*** існує, як уже було сказано вище, декілька прийомів – ***лобізм*** та ***логроллінг***. В умовах представницької демократії якість і оперативність рішень залежать від необхідної інформації та стимулів, що сприяють її перетворенню у політичні рішення. Групи інтересів концентрують свої зусилля на формуванні потрібної їм позиції органів влади через лобізм, тобто спробу впливу на представників влади з метою прийняття вигідного для обмеженої групи виборців політичного рішення.

Можна виділити чотири механізми, за допомогою яких ***групи тиску*** можуть реалізувати свої інтереси:

1. Зниження витрат на голосування і отримання інформації, особливо для тих виборців, які, найімовірніше, їх підтримають.
2. Прагнення отримати інформацію від політиків, оскільки вони мають доступ до її джерел.
3. Використання фінансової та іншої підтримки політиків, які представляють їх інтереси.
4. Забезпечення поступки політикам своїх голосів через взаємну підтримку різних груп і партій (політика так званого логроллінгу).

Звідси, при виборі простою більшістю голосів маленька група виборців має значний стимул для їх торгівлі, щоб досягти власних інтересів.

З часом у рамках школи **нової політичної економії** або **теорії суспільного вибору** сформувався ***ряд теорій:***

1. ***Теорія конституційного вибору;***
2. ***Теорія політичного ділового циклу;***
3. ***Теорія ендогенного визначення економічної політики;***
4. ***Теорія політичної ренти;***
5. ***Економічна теорія політичних інститутів.***

Так, ***теорія конституційного вибору*** є однією з основних сегментів у теорії суспільного вибору. Вона базується на ***двостадійному процесі функціонування контрактарної (договірної) суспільної системи***, що включає на першій стадії прийняття рішень щодо фіксації та захисту прав власності, формулювання правил вироблення колективних рішень щодо виробництва суспільних благ.

Друга стадія становить безпосередній вступ економічних суб'єктів у свої права через обмін суспільних благ, спираючись на встановлену раніше структуру прав власності, де відбувається реалізація традиційної економічної теорії і базових підходів теорії суспільного вибору.

У центрі уваги теорії конституційного вибору знаходиться перша стадія контрактарного процесу, на якій закладається фундамент економічних і політичних відносин між людьми. Звідси завданням теорії конституційного вибору є дослідження закономірностей вибору обмежень, у рамках яких здійснюється не тільки економічна, але й політична діяльність.

З контрактарного процесу витікає і специфіка функцій держави, яка включає в себе, виділені Дж. М. Б'юкененом, два аспекти, з одного боку, держава «захищає», а з іншого – «виробляє» суспільні блага. Перший аспект включає в себе захист державою конституційних прав суб'єктів та відносин між ними. Друга пов'язана з продукуванням процесів, що виникають на стадії безпосередніх зв'язків членів суспільства щодо привласнення суспільних благ. У випадку виникнення необхідності перерозподілу багатства і доходів, держава змінює конституційні права через контракт, що стає наслідком невизначеності майбутнього, якщо виникає виключно добровільна необхідність у зміні власника багатства.

Теорія конституційного вибору дає початок формуванню правил, що визначають економічну політику в різних сферах, як-то обмеження свавілля держави в бюджетній сфері (нарощування обсягів ресурсів, що перерозподіляються через державний бюджет, розмір бюджетного дефіциту, обмеження можливостей здійснення перерозподільних заходів тощо). Звідси ці положення набувають важливого значення для інших напрямків у рамках концепції суспільного вибору, як-то теорія політичної ренти та теорії ендогенного визначення економічної політики.

У рамках теорії суспільного вибору сформувалась ***теорія політичного ділового циклу***, що бере свій початок з теорії конституційного вибору. Вона має за мету пояснити циклічні коливання в економіці, виходячи з політичних рішень, які мають два варіанти пояснення.

Перший був сформульований **Вільямом Доубні Нордхаузом (1941)**, який пояснив циклічність, виходячи з тактики партій у намаганні отримати перемогу на виборах. Так, у передвиборчий період привалюють намагання проведення «популярного» курсу щодо стимулювання економічного зростання. Для цього проводиться політика прискорення економічного зростання, зменшення безробіття, що має наслідком зростання інфляції. У разі перемоги, у післявиборчий період завдання кардинально змінюються. Головним стає питання придушення інфляції, що призводить до скорочення чисельності зайнятих у суспільному виробництві та зниження темпів його зростання.

Інша позиція, пояснення циклічності належить **Дугласу Альберту Гіббсу (1944).** Її він вбачав у особливостях економічної політики суспільств, яку представляють партії «лівого» або «правого» типу, що виражають той чи інший класовий інтерес. Так, «ліві» партії, з приходом їх до влади, виражають

інтереси нижчих верств населення і тому намагаються знизити рівень безробіття, чим стимулюють зростання інфляції. «Праві» ж, навпаки, виражають інтереси великої буржуазії, а тому основну увагу приділяють боротьбі з інфляцією, чим викликають падіння темпів зростання та зайнятості населення.

Таким чином, у залежності від знаходження при владі партій того чи іншого спрямування простежується домінування на певний час тієї чи іншої форми циклічного розвитку, яка змінюється з втратою влади відміченими партіями з відповними їм спрямуваннями. В останній час, точка зору на причини та особливості політичного циклу більше схиляється до пояснення другого варіанта.

Однак глибший за своєю суттю підхід до цієї проблеми пов'язаний з ***теорією ендогенного визначення макроекономічної політики,*** що є одним з найбільш вагомих досягнень теорії суспільного вибору. Раніше у традиційному неокласичному підході аналіз параметрів державної економічної політики розглядався як такий, що знаходиться за межами суто економічних процесів, тобто екзогенно (зовні). Новий підхід перевів цей аналіз у бік з'ясування зовнішніх аспектів глибинно, тобто розгляд макроекономічної політики ендогенно (внутрішньо). Виходячи з цього, визначення економічної політики предстає як вивчення поведінки суб'єктів політичного ринку, що максимізують власні цільові функції, на які накладаються ряд, у першу чергу, інформаційних та інституційних обмежень.

Поява нового підходу щодо процесів визначення економічної політики був здійснений американськими вченими **Джорджем Джозефом Стіглером (1911-1991)** та **Семом Пільзменом (1940)**, що вперше дали ґрунтовну характеристику впливу галузевих груп тиску на прийняття рішень, що стосуються регулювання сфери їх діяльності, який потім був поширений на аналіз широкого кола проблем як галузевого, так і макроекономічного регулювання.

Певний параметр державної політики (наприклад, обсяг бюджетних видатків, ставка податку, висота зовнішньоторговельного тарифу, сума субсидій певної галузі) розглядається як ендогенний, якщо його вибір можна пояснити раціональною максимізуючою поведінкою індивідів. Завдяки такому підходу з'являється можливість поширити методи аналізу загальної та часткової рівноваги як на політичну сферу, так і на всю економіко-політичну систему.

Завдання вказаної теорії полягає в аналізі дії ендогенних факторів як економічних, так і політичних складових направлених на досягнення певного результату, який з'ясовується на предмет оптимального варіанта взаємодії зазначених факторів. Завдання ж політичних партій полягає у знаходженні балансу між інтересами груп тиску та виборцями. Оптимальний варіант подібної постановки досягається за умови, коли граничне скорочення популярності досягає рівня граничного приросту.

Один з найбільш фундаментальних результатів, пов'язаних з використанням моделей ендогенного визначення економічної політики,

полягає у концептуальному підтвердженні існуючих суперечностей між економічною ефективністю за критерієм Парето і ефективністю політичною. Іншими словами, теорія доводить таке, якщо «невидима рука» економічного ринку сприяє збільшенню багатства народів, то «невидима нога» політичних ринків, навпаки, призводить до його зниження, яке можна подолати за допомогою спеціальних конституційних обмежень через запити груп тиску.

Таким чином, зазначена теорія продовжує традицію, закладену ще А. С. Пігу, який вперше спробував визначити дію зовнішніх факторів на внутрішні процеси при дослідженні проблеми суспільних благ у теорії суспільного добробуту. Саме ним були продемонстровані як позитивні, так і негативні дії екстерналій і запропонований спосіб переводу їх із зовнішніх у внутрішні витрати виробництва. Подібний підхід використовує і теорія ендогенного визначення макроекономічної політики не тільки з прив'язкою отриманого багатства до економічної, але й політичної складової, а також взаємовпливу між ними.

Наступним елементом у складі теорії суспільного вибору є ***теорія політичної ренти***, яка звертає увагу на мету економічних суб'єктів у політичній діяльності, якою є отримання відповідних переваг. Таким дивідендом, з боку економіки, може бути економічна рента, а з боку політики, відповідно, рента політична, привласнення якої отримало назву «пошук політичної ренти».

Господарюючі суб'єкти намагаються одержати як економічну, так і політичну вигоду, інвестуючи відповідні ресурси. Критерієм ефективності їх розподілу є однакова віддача. Найбільш характерним напрямком пошуку політичної ренти є боротьба суб'єктів господарювання за ряд переваг як-то отримання монопольних прав, обмеження діяльності конкурентів, забезпечення прийнятного для виробника рівня цін. Подібна діяльність пов'язана із таким специфічним видом витрат отримала назву розпилення політичної ренти.

Боротьба за отримання політичної ренти викликає суперництво між різними групами тиску за користування відповідними перевагами, що, у принципі, нівелює дію цих груп. Зовсім по-іншому буде виглядати справа, коли в боротьбу включаться дуже впливові гравці. Тоді відбувається величезне інвестування засобів для досягнення політичної переваги і в економіці може виникнути явище «чорної діри державного регулювання», коли значна частина ресурсів при збереженні існуючої політичної ситуації буде витрачатися даремно.

У цій теорії виділяється ***три рівні пошуку політичної ренти***. ***Перший*** – пов'язаний з можливістю доступу до відповідних привілеїв, ***другий*** – має за мету отримання відповідних зв'язків, що мають можливість «вирішити питання» і, нарешті, ***третій*** ставить завдання забезпечення входу або виходу з відповідних галузей економіки, враховуючи прибутковість або збитковість знаходження в них.

Таким чином, з одного боку, теорія політичної ренти розкриває мотиви діяльності груп тиску і суб'єктів прийняття політичних рішень, а тому стає

підґрунтям для теорії ендогенного визначення економічної політики. А з іншого, вказує на масштаб діяльності з пошуку політичної ренти та оцінки ефективності дії різних інститутів, пов'язаних з прийняттям державних рішень у сфері економічної політики.

Останнім елементом цього напрямку є ***економічна теорія політичних інститутів***. Вона є відображенням, з одного боку, напрацювань ***теорії суспільного вибору***, а з іншого – ***неоінституціональної доктрини***, де чимала роль відводиться процесу організації прийняття державних рішень. Економічна теорія політичних інститутів бере за основу метод неоінституціоналізму та теорії суспільного вибору, що дозволяє вийти на трансакційні витрати при прийнятті державною владою політичних рішень у формі агентських відносин їх учасників та з'ясувати їх ефективність через – трансакційні витрати. Все це дозволяє говорити про раціональну поведінку агентів політичного процесу та визначити її у термінах структурно детермінованої рівноваги, для чого використовують певні політичні інститути.

Велике значення зараз мають дослідження, проведені у руслі аналізу структури органів влади, альтернативних процедур проведення в них заходів щодо економічного регулювання та стабільності політичних інститутів. Специфіка функціонування політичних ринків має величезне значення для з'ясування особливостей структури органів влади та розподілу повноважень між ними. Так, у залежності від країн, парламентська діяльність отримує відповідні відтінки, а іноді і разючі відмінності. Наприклад, діяльність парламенту США та європейських країн.

Крім того, існує певна різниця, між рівнями прийняття рішень, що формують економічну політику в рамках як політичного, так і практичного шляхів їх вирішення. Вона пов'язана з характером питань, що виносяться на обговорення, стосовно яких переважна частина населення може бути добре усвідомленою про їх стан і навпаки. Подібна різниця може торкатися і питань технічного або національного масштабу, характеру та особливостей політичних завдань.

Важливим моментом теорії суспільного вибору є питання про стабільність політичних інститутів, які завжди мають межі свого функціонування, що спираються на економічні, політичні та соціальні обмеження. Найбільш широкі межі мають економічні фактори, вужчі – політичні, можливості яких вимірюються трансакційними витратами. Але, крім зазначених вище обмежень, є ще один – це соціальні обмеження, які звужують рамки перших двох. Тому важливим аспектом у даній теорії є відслідковування можливостей політичних інститутів та їх ефективність, яка дозволяє розширити рамки господарювання у межах життєдіяльності суспільства.

Підводячи підсумки даного розділу, слід відзначити, що великий вплив на процеси господарювання мають не тільки закономірності функціонування виробничої сфери, але і представлений в інфраструктурі ринку політичний порядок. До певного часу він взагалі не досліджувався.

Вперше його вплив на процеси господарювання, як відомо, почала аналізувати німецька історична школа у період її найновішого етапу, представленого* В. Зомбартом *та* М. Вебером*. Однак цей аналіз носив переважно кількісний характер. Ураховуючи те, що американський інституціоналізм мав одним із своїх витоків німецьку історичну школу, він не міг не звернути увагу на проблеми політичного порядку та їх вплив на стан економіки. Наслідком цього стала поява нової політичної економії або теорії суспільного вибору.

Американці підвели під цю проблему ретельно розроблені положення, де виділили висхідний пункт теорії, що знаходиться в конституції, продемонструвавши механізм дії політичного ділового циклу та внутрішні його причини. Виходячи з цього, був розроблений особливий вид ренти – політична рента, що дозволило побудувати до відповідних типів політики відповідні їй політичні інститути. При цьому, вперше, вдалося зробити кількісну оцінку її функціонування та визначити її ефективність завдяки теорії трансакційних витрат* Р. Г. Коуза*. Власне, це дозволило в економічній політиці кількісно визначити більш ефективний тип впливу на виробництво такого фактора, як політика, що є ні чим іншим, як концентрованим проявом економіки.

6.3.1.5. Нова економічна історія (кліометрика)

Своєрідним продовженням неоінституціоналізму у новій для нього площині стала **нова економічна історія**. Її точкою відліку слід вважати появу у 1958 році праць істориків-економістів **Альфреда Хаскелла Конрада (1924-1970)** та **Джона Роберта Мейера (1927-2009) «Економіка рабства у довоєнному Півдні»**. Однак всесвітнє наукове визнання ця теорія отримала пізніше завдяки працям видатних американських економістів, Нобелівських лауреатів з економіки **Роберта Вільяма Фогеля (1926-2013)** та **Дугласа Сесіла Норта (1920-2015)**, які тривалий час займались науковими дослідженнями у галузі економічної історії та економетрики.

Саме завдяки їхньому синтезу ключових методологічних елементів виникла **кліометрика** або **нова економічна історія**, яка досліджувала особливості інститутів та їх зміни, що постійно перебували у центрі уваги традиційної економічної історії. Отримані вченими результати базувались на розробках представників німецької історичної школи, основним методом яких був емпіричний підхід, доповнений історико-економічними дослідженнями на рубежі 50-60-х років XX ст., коли відбулось проникнення неокласичного методу в історію з його строгими кількісними параметрами.

Завдяки «новій економічній історії» відбувався ***процес активного вивчення інститутів***, яке спиралося на ***поняття прав власності, трансакційних витрат, контрактних відносин*** та ***групових інтересів***, що стали основою пояснення найзагальніших закономірностей розвитку людського суспільства. Саме погляд на історію через призму інститутів та їх вплив на розвиток суспільства призвів до усвідомлення небезкоштовності їх дії.

Причому ефективність функціонування інститутів суспільства була чітко, через трансакційні витрати, кількісно підрахована, чим був спрогнозований майбутній розвиток відповідних країн.

Метод неокласики, який використали представники нового напряму у дослідженні історії суспільства, мав наслідком акцент на кількісні параметри його розвитку. Поєднання, з одного боку історії, а з іншого – економетрики призвело до виникнення на основі симбіозу економіки, математики та статистики **кліометрії** (або **кліометрики**). Слово «cliometrics» утворено від двох грецьких слів «κλειώ» – ім'я музи історії у давньогрецькій міфології та «μέτρηση» – вимір. Як галузь економічної науки вона отримала свою нову назву у 1961 році. Тим самим, за допомогою сучасних методів статистичного аналізу та математичного моделювання, почалося нове опрацьовування економічної історії, що ставило за мету ***використання найсучасніших наукових методів для дослідження економічних процесів минулого з метою вивчення сьогодення та прогнозування майбутнього***. Інший термін для позначення цього ж напрямку «нова економічна історія» остаточно у науковій літературі утвердився у 1966 році завдяки виходу у світ статті американця **Р. Фогеля «Нова економічна історія, її відкриття та методи»**.

Крім вище означеної, до основних праць цього економіста слід віднести **«Залізниці та американське економічне зростання: нариси з економетричної історії» (1964)**, **«Нове тлумачення американської економічної історії» (1971)**, **«Час на хресті: економіка американського рабства» (1974)** (у співавторстві з **С. Л. Енгерманом**), **«Наукова історія і традиційна історія» (1982), «Без згоди і контракту: зліт і падіння рабства в Америці» (1989), «Економічне зростання, демографія і фізіологія: вплив довготривалих процесів на розробку і здійснення економічної політики» (1994), «Втеча від голоду та передчасної смерті, 1700-2100: Європа, Америка і третій світ» (2004)** та багато інших. У них вчений вивчав питання моделювання тривалих періодів економічної історії, вплив на економічний розвиток нових технологій економічної демографії та інших проблем.

Для нової економічної історії характерне використання ***нових методів економічного дослідження, а саме***: 1) широке застосування за допомогою ЕОМ статистичних методів; 2) надбання економічної теорії; 3) побудова, для пояснення минулого, гіпотетичних дедуктивних моделей. [123, Ч. 2, с. 550]

Саме завдяки новому методу вчений кардинально змінив уявлення про роль та умови розвитку американських залізниць, довівши хибність існуючої у тодішньому суспільстві думки про залізниці як підґрунтя економічного розвитку США у другій половині XIX століття. Як виявилось, значення залізниць було не таким значним, як вважалось раніше. Це стало можливим завдяки застосуванню контрфактичної гіпотези, в якій на основі статистичних даних оцінювався можливий хід розвитку американської економіки, якби в ній не було залізниць, а використовувалися інші, альтернативні транспортні артерії, як, наприклад, водні шляхи.

На початку 70-х років, слідом за Д. Нортом, Р. Фогель опублікував результати своїх досліджень з проблеми рабської праці у США. Він довів, що

рабовласницьке господарство Півдня США було інтенсивним, а його крах мав суто політичні, соціальні та морально-етичні аспекти.

Наступним кроком у розвитку даного напрямку стало дослідження зрушень у демографічній структурі населення та вплив на неї різних мікроекономічних чинників з використанням комп'ютерної бази та нового програмного забезпечення. Здійснений аналіз виявився значним надбанням для пояснення природи економічного зростання та спаду. Пізніше Р. Фогель розгорнув дослідження історії розвитку домашнього господарства і його ролі в економічній системі на основі оцінок таких показників, як норма заощадження, трудова участь, фертильність (плідність), смертність, міграція тощо.

Іншим видатним представником цієї течії, крім **Р. Фогеля**, слід вважати **Д. Норта**, який, крім нової економічної історії, вніс значний внесок і у розвиток багатьох інших напрямків неоінституціоналізму. Його праці були присвячені проблемам економічного зростання, аналізу інституційних факторів (зокрема, трансакційних витрат і прав власності), причин багатства та бідності країн. Однак найбільший вклад вченого виявився у проблемах розвитку економічної історії.

До його фундаментальних праць слід віднести: **«Економічне зростання у США: 1790-1860» (1961)**, **«Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія» (1966)**, **«Інституційні зміни та зростання американської економіки» (1971)** (співавтор **Л. Е. Девіс**), **«Підйом західного світу: нова економічна історія» (1973)** (співавтор **Р. П. Томас**), **«Структура і зміни в економічній історії» (1981)**, **«Інститути та економічне зростання: історичний вступ» (1989), «Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990)**, **«Трансакційні витрати, інститути та функціонування економіки» (1992)**, **«Розуміння процесу економічних змін» (2005)**, **«Насильство і соціальні порядки. Концептуальні рамки для інтерпретації письмової історії людства» (2009)** (співавтори **Дж. Дж. Уолліс** та **Б. Р. Вейнгаст**) та багато інших.

У складі інститутів **Д. Норт** виділяв ***три головні складові:***

а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, будь-які соціальні умовності);

б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти);

в) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція та ін.) .

Саме Д. Норт уперше в економічній науці довів, що рабство на півдні США не було нераціональним з точки зору господарювання та розподілу ресурсів між промисловістю та сільським господарством, а тому не сприяло зменшенню обсягів капіталовкладень та зниженню якості підприємницької діяльності. Навпаки, при існуючих умовах розвитку аграрного виробництва, переважно екстенсивного, південні плантатори господарювали раціонально, краще обробляли землю, ефективно використовуючи капітал та працю.

У своєму аналізі вчений дотримується характерного для інституціоналізму прийому **економічного імперіалізму**, тобто «вторгнення» економічної теорії у суміжні галузі гуманітарних знань. Зокрема, він зробив спробу узагальнення економічних підходів до різних сфер неекономічної людської діяльності: культури, дозвілля, злочинності, спорту, соціальної активності та інших суспільних явищ і процесів. На його думку, означені інститути породжують багато суперечностей у суспільстві, утворюючи окремі галузі економічного дослідження: економіку освіти та охорони здоров'я, наркоманії та проституції, запобігання злочинності та заборони абортів, ризику і страхування.

На відміну від більшості дослідників, Д. Норт застосовував не стільки кількісні та статистичні оцінки економічних параметрів і контрфактичних моделей, скільки реальні історичні явища та події і намагався знайти їм пояснення, де інструментом дослідження був аналітичний апарат неоінституціональної економічної теорії та окремі елементи теорії ігор.

Він відмічав, що інститути можуть бути ***формальними*** і ***неформальними***. До ***формальних інститутів*** дослідник відніс правові та адміністративні акти (конституції, закони, чинні норми права, судові прецеденти, адміністративні рішення та ін.), а до ***неформальних*** – різні господарські договори та угоди, норми поведінки, кодекси честі і гідності, професійної самовідданості, звичаї і традиції, різноманітні соціальні умовності тощо.

У своїх дослідженнях Д. Норт довів, що головною функцією створених людьми інститутів (законів, постанов, угод, прав власності та ін.) є зменшення трансакційних витрат зі створення інституційної структури економіки та суспільства. Разом з тим створені людьми інститути не можна відчути, побачити й навіть виміряти.

Етапи розвитку інституційної структури Нобелівський лауреат тлумачив як «переломні моменти економічної історії», або «економічні революції». Перша з них – неолітична відбулася 8-10 тисяч років тому і мала наслідком виникнення держави. Наступна – у другій половині XIX століття призвела до фундаментальних змін в економічній системі в результаті розширення ринку і структурно-організаційних змін. Обидві «революції» означили стрибок у збільшенні трансакційних витрат, хоча інституційна структура економіки і суспільства покликана їх зменшувати.

Крім інститутів, що створюють «правила гри», вчений обґрунтував тезу, що в суспільстві існують і «гравці» за цими правилами – організації. Правила, за Д. Нортом, потрібно відрізняти від гравців, які повинні визначати те, як гра ведеться. Мета команди, що грає за цими правилами – отримати перемогу, поєднуючи вміння, стратегію та взаємодію гравців, користуючись чесними засобами, а іноді й нечесними. До поняття «організації» дослідник відносив політичні органи та установи, партії, економічні структури (фірми, профспілки, фермерські асоціації, спілки підприємців, кооперативи, домашні господарства), соціальні та освітні установи тощо.

Організації діють у просторі, який створюється конкретними інституційними обмеженнями, які дозволяють побачити взаємодію між правилами гри та поведінкою її учасників. Якщо організації спрямовують свої зусилля на непродуктивну діяльність, то це означає, що інституційні обмеження створили таке середовище, яке заохочує саме таку діяльність. Зокрема, окремі країни бідні тому, що їх інституційні обмеження визначають таку систему винагород і стимулів за економічні чи політичні дії, що не заохочує до продуктивної діяльності.

Значний вклад у ґенезу даного напрямку зробив, також, відомий американський вчений **Стенлі Льюіс Енгерман (1936)** та інші науковці.

Таким чином, ***центральною проблемою*** нової економічної історії є стан інституційної рівноваги у суспільстві. Ця рівновага виникає тоді, коли ніхто не зацікавлений у розбудові діючої інституційної структури. Крім того, використовуючи складні методи вивчення фактів, цей напрямок виступає не конкурентом теоретичного аналізу, а доповнює його.

Кліометрична школа розширила проблематику економічної теорії завдяки розробці ряду найважливіших положень, які сприяли заснуванню економічної соціології, указавши на велику роль норм права і моралі.

Вагомий внесок у розробку проблем ефективної економічної політики належить і представникам нової економічної історії завдяки дослідженню ними особливостей інститутів та їх історичних змін. В їх дослідженні ними були широко використані методи кількісної оцінки неокласичної теорії завдяки чому, вперше вдалося по-новому оцінити ефективність розвитку продуктивних сил того чи іншого етапу розвитку економіки в часовому просторі. Це дало можливість на основі проведеного аналізу історичного минулого США спрогнозувати її майбутній розвиток, який може бути використаний для будь-якої країни. Завдяки цьому, в економічній політиці стало можливим оцінити вже досягнутий рівень продуктивних сил, втрачені можливі варіанти розвитку та відпрацювати план побудови найбільш ефективної економічної політики на майбутнє.

6.3.1.6. Економічний імперіалізм

Серед сучасного напрямку неоінституціоналізму в економічній науці на межі 50-60 рр. XX ст. з'являється нове явище, яке з часом виросло у потужний міжгалузевий напрям, що отримав назву **економічний імперіалізм.** Поява останнього була викликана існуючими «бар'єрами» між різними соціальними науками (політологією, соціологією, психологією, антропологією, історією, правознавством, релігієзнавством та демографією), кожна з яких досліджувала власні проблеми, не виходячи за межі свого предмета. Саме на подолання цього явища і була направлена поява нового напрямку. Крім того, була ще одна важлива причина виділення цього напрямку, що визначалась необхідністю дослідження соціального середовища, яке визначає життя окремої людини. Занурення у поставлену

проблему відкривало нові можливості для більш ефективного впливу людини на технологічні процеси, з'єднання з якими визначало ступінь розвитку усього соціалізованого суспільства. Саме це і стало другим завданням нового напрямку. Як результат відбулось своєрідне «вторгнення» економічної теорії в предмети зазначених наук, а з ним появи, на перший погляд, незвичного явища як і його назви – **економічний імперіалізм**.

Його витоком, як це не дивно, стала чиказька школа, фундатор якої М. Фрідмен започаткував теорію сучасного монетаризму як найвпливовішого відгалуження консервативного неолібералізму. Крім нього, саме у надрах цієї школи з'явився неоінституціоналізм, що і став підґрунтям економічного імперіалізму.

Він, продовжуючи неокласичні традиції, оголосив придатність методу неокласики для дослідження соціальних явищ, чим, власне, значно розширив можливості інституційних підходів. Як результат, при безпосередній участі економічного імперіалізму у рамках неоінституціональної доктрини, з'явились нові науки: **теорія суспільного вибору, нова економічна історія, економіка права** тощо. Методологічно вчені даного напряму, як і їх попередники, прийшли до висновку, що у соціальних науках можна скористатися методом раціональності та оптимізації не тільки для розв'язання проблем зростання багатства, як це робила неокласика, але і для аналізу політичних процесів, які, на їх думку, вписуються у систему мінових взаємозв'язків.

Економічний імперіалізм можна визначити як своєрідне продовження неоінституціоналізму, який сформувався як самостійний напрямок на підґрунті поширення максимізуючого підходу («альтернативні витрати - вигоди») індивідуалізму неокласичної економічної теорії, що розповсюдилась на предметні області, суміжні з економічною наукою з опорою на категорію ***людський капітал***.

У цьому визначенні треба звернути увагу на ***чотири особливості***. ***По-перше***, нова теорія є різновидом неоінституціоналізму як його самостійне продовження. ***По-друге***, це поглиблене використання неокласичного методу для дослідження інститутів. ***По-третє***, розгляд усіх проблем відбувається навколо питань ***людського капіталу***. І, нарешті, ***по-четверте, особливістю*** економічного імперіалізму став посилений акцент у бік ***методологічного індивідуалізму***, що притаманно і для неокласики**.**

Економічний імперіалізм як теорія, має безпосередній вихід на індивідуалізм як поведінку людини у сферах, що граничать з економікою і є своєрідним доповненням до неокласичної економічної теорії завдяки категорії ***трансакційних витрат***, що відбиває вплив суспільних інститутів і організацій на процеси в ***максимізації ефективності господарювання***.

Для обох напрямів характерна притаманна для неолібералізму тенденція до ринкової інтерпретації *всіх типів* громадських зв'язків. Так, наприклад, ***людина*** розглядається як ***підприємець***, що організує власне життя за типом ділового підприємства (економічний імперіалізм), а її ***соціальна взаємодія*** виступає у формі ***контракту*** (неоінституціоналізм).

У даний час економічний імперіалізм, як і неоінституціоналізм взагалі, не має чіткої логічної наукової структури та являє собою сукупність ряду теорій, які розглядають ***поведінку людини*** з різних боків її життєдіяльності як індивідуума ***за межами процесу суспільного виробництва***.

У зв'язку з цим, спробуємо розглянути деякі основні теорії **економічного імперіалізму,** на які роблять акцент в економічній літературі**.** ***Це насамперед:***

1. Теорія людського капіталу.

2. Економічна теорія дискримінації.

3. Економічна теорія народжуваності.

Центральною з них є перша, яка, власне, і поклала початок появі цього напрямку разом з деталізацією ***інших фундаментальних проблем*** як-то: ***економічний аналіз злочинності***, ***конкуренції та політичного ринку***, ***економіки сім'ї*** тощо**.**

Тому почнемо аналіз з розгляду ***теорії людського капіталу.*** Відразу ж відмітимо, що дана категорія виступає як своєрідний симбіоз, що утворився завдяки з'ясуванню його суті, особливостей та форм функціонування, взятих з різних дисциплін. Звідси у політичній економії, як науці, його використання є малоефективним. Однак, це не означає, що витоки категорії «людський капітал» не мають значення як з точки зору його суті, так і історії її постановки. Адже вони є висхідним пунктом для опрацювання цієї категорії як ***економічної***.

Нагадаємо, що ще А. Сміт включив до складу основного, а точніше фіксованого капіталу «набуті та корисні здатності всіх жителів, або членів суспільства» до якого прибічники А. Сміта Ж. Б. Сей додав ще виробничі можливості людини, а А. К. Шторх «неречовий капітал». Трохи пізніше, А. Маршалл при аналізі праці та організації факторів виробництва вказав на значення «природної енергії», висунувши тезу про освіту як надважливе національне інвестування.

Однак ґрунтовне опрацювання проблеми «людський капітал» у науковому середовищі відбулось тільки у 1950-60-і рр. завдяки працям американських економістів Чиказького та Колумбійського університетів США. Так, наприклад, М. Фрідман включив людський капітал до числа п'яти основних форм багатства, які приносять особисті доходи, поряд із грошима, акціями, облігаціями та фізичними благами.

Усе це було, як виявилось пізніше, тільки підступами до вивчення проблеми. Реальний прорив у цьому напрямку зробили праці американського економіста, Нобелівського лауреата, також представника Чиказької школи, **Гаррі Стенлі Беккера (1930-2014)**, який випустив дві монографії: **«Людський капітал: теоретичний і емпіричний аналіз» (1964)** та **«Людський капітал і особистий розподіл доходу: аналітичний підхід» (1967)**, що стали основою розробки ключового поняття економічного імперіалізму.

Завдяки уточненням аспектів людського капіталу **Теодором Вільямом Шульцем (1902-1998)**, а також лауреатом Нобелівської премії з економіки та

Джейкобом Мінцером (1922-2006), який отримав репутацію «батька сучасної економіки праці», зазначена проблематика дістала своє остаточне визнання.

Людський капітал можна визначити як оцінку наявного у кожного працівника запасу здібностей, знань, навичок і мотивацій, що є джерелом майбутніх грошових та моральних доходів у вигляді заробітків та почуття задоволення. Крім нього, треба розрізняти ***інвестиції*** в ***основний капітал***, пов'язані з освітою, накопиченням виробничого досвіду, охороною здоров'я, пошуком інформації тощо, що стали основою визначення його п'яти ***основних форм капіталовкладень у людину:*** навчання і виховання; підвищення трудової кваліфікації; турботу про здоров'я; міграцію, географічну мобільність; пошук інформації про ціни і доходи.

Однією із найважливіших інвестицій в людський капітал, на думку зазначених авторів, вважались капіталовкладення в освіту. При цьому думки відносно підвищення рівня людської діяльності суттєво різнились. Так, наприклад, Т. В. Шульц вважав, що інвестиції в освіту ведуть до беззаперечного підвищення інтелектуального рівня людини та її вирівнювання відносно інших людей, а значить – і, відповідно, підвищення рівня заробітної плати.

Представники іншої точки зору на дану проблему вважали, що такі інвестиції мають наслідком зростання освіченості певних людей і виступають у якості своєрідного «сита» стосовно відбору більш інтелектуально розвинених його носіїв. Крім того, набута освіта не завжди може давати можливість для отримання більш високої заробітної плати і компенсації витрат на неї. Так, більш висока продуктивність може стати наслідком більш високих природних здібностей людини, а збільшення кількості освічених людей призвести до підвищення стандартів при прийомі на роботу та зниження рівня заробітної плати.

Теорія людського капіталу значно вплинула і на ***проблеми дослідження функціонування сім'ї*** та відкрила ***нові аспекти економічної науки***. Що стосується першого питання, то тут був визначений ряд нових питань, як-то: стандарти вибору партнера для шлюбу, визначення кількості дітей в сім'ї та їх освіти, а також, першочерговість сімейних витрат. Було зазначено, що витрати на освіту є фінансуванням у більш високий соціальний рівень людини, а з ним отримання з часом і більшого рівня доходів. Таким чином, таке інвестування визначалось як інвестування у майбутнє, коли батьки порівнюють доходи, що будуть отримані з теперішніми витратами у порівнянні з інвестуванням у банки, цінні папери тощо.

Виходячи з ***теорії людського капіталу***, Г. С. Беккер розробив ***теорію злочинності*** на базі методології оптимізації отриманого результату і витрат на його досягнення, коли майбутній правопорушник розраховує вигідність майбутньої злочинної дії у порівнянні з витратами на її здійснення та пов'язані з цим можливі ризики. Тим самим вчений відійшов від пояснення злочинності як суто психологічного феномена перевівши її у площину економічну.

Особливої уваги, крім ***теорії людського капіталу***, заслуговують ***економічна теорія дискримінації*** та ***народжуваності***, розроблені вже, згаданим вище, Г. С. Беккером**.**

Зупинимось на першій із теорій. Цікаво, що вона стала першою спробою відпрацювання суто «рафінованого» підходу з боку економічного імперіалізму. Її суть полягала у спробі демонстрації економічних наслідків, що несе у собі таке явище, як дискримінація (релігійна, расова, національна, статева тощо), що породжена негативною корисністю і викликана небажанням вступати в ділові стосунки з представниками іншої раси, релігії, національності тощо. Г. С. Беккер довів, що вона має наслідком відповідні економічні збитки, які несуть суб'єкти ринку в економічній області, коли або купують товари у представників певної раси або національності.

Іншим поглядом на причину економічних збитків став підхід, коли у основу для пояснення цього явища була покладена ***теорія «статистичної дискримінації»***, розроблена Нобелівськими лауреатами з економіки **Ендрю Майклом Спенсем (1943)** та **Кеннетом Джозефом Ерроу (1921-2017)**. Вони вважали, що дискримінація не пояснює збитки, що несуть учасники ринків, а пов'язана із відсутністю досконалої інформації стосовно них. Люди можуть діяти, як їм здається раціонально, вбачаючи, наприклад, у осіб відповідної раси більш низьку продуктивність праці, надаючи їм менш оплачувані робочі місця. Бачачи це, представники цих груп втрачають інтерес до освіти, чим починають діяти за принципом прогнозу, що неодмінно здійсниться.

Економічна теорія народжуваності, згідно з Г. С. Беккером, розглядається аналогічно іншим інвестиційним рішенням, коли діти виступають як «блага тривалого користування». Вони стають для батьків не тільки джерелом задоволень, але і, одночасно чималих витрат (насамперед часу) на утримання та виховання. Саме тому попит на дітей пов'язаний з витратами щодо їх виховання діє негативно і позитивно в залежності від наявного доходу батьків.

Із зростанням ставок оплати праці зростає не тільки дохід сім'ї, але і дорожчає їх час, тому що виховання дітей є процес надзвичайно трудомісткий. Звідси «ефект ціни» переважає «ефект доходу», а тому із підвищенням зарплати батьків бажання народжувати дітей скорочується.

Іншим важливим елементом планування сім'ї є вибір між ***кількістю дітей*** та їх ***якістю*** (станом здоров'я, рівнем освіти та ін.). Якість і кількість дітей певною мірою взаємозамінні. Тому навіть невелике подорожчання щодо утримання дітей, пов'язане, наприклад, з падінням економічної цінності праці батьків у міських умовах, порівняно з сільськими, може привести в дію негативний мультиплікативний ефект, наслідком якого є різке скорочення народжуваності.

Підвищення ***якості*** не може обмежуватися однією дитиною і в тій чи іншій мірі буде поширюватись на всіх дітей у сім'ї, на відміну від наявних у сім'ї матеріальних благ, наприклад, холодильника. Тому заможна родина може дозволити собі мати один старий холодильник, а другий – нової моделі. На відміну від цього, вкрай рідко разом з «дорогими» дітьми будуть зростати

і «дешеві».

Економічне зростання підвищує ступінь віддачі освіти та стимулює попит на якість дітей, що підриває попит на їх кількість. Саме ці два фактори, на думку Г. С. Беккера, і лежать в основі різкого скорочення розмірів сім'ї у розвинених країнах.

Виходячи з вище зазначеного, неважко побачити одну ключову закономірність, яка полягає у процесах створення інститутів та оцінці ефективності їх діяльності, яка полягає у визначенні якості відтворення такої важливої складової суспільства, як окрема особистість. Саме цьому присвячені такі теорії, як людського капіталу, дискримінації, народжуваності, в яких розкриваються при наявних інститутах досягнутий рівень якості життя людини і ті фактори, які на неї впливають (рівень освіти, кількість членів сім'ї та її доходи). Відпрацювання цієї проблеми, у слід за напрацюваннями теорії соціальної ринкової економіки А. Мюллера-Армака, у центрі уваги якої, також, була проблема підвищення якості життя людини, у її американському варіанті, дозволила підвищити якість з'єднання людини з технологічним процесом. Останнє і стало об'єктом дослідження **економіки угод** ***або*** **економіки конвенцій.**

6.3.1.7. Економіка угод (економіка конвенцій)

Серед напрямків неоінституціоналізму, на нашу думку, слід звернути особливу увагу на досить молоду школу сучасного французького інституціоналізму, що отримала найменування **економіка конвенцій** або **економіки угод**. Цей напрямок самостійно сформувався лише у другій половині 80-х років XX ст., після виходу у світ роботи **Лорана Тевено (1949)** та **Люка Болтанські (1940) «Економіка значимого» (1987)**. Становленню та розвитку цього напрямку, починаючи з 1989 року, активно сприяли також, відомі французькі соціологи та економісти **Франсуа Емар-Дюверне**, **Олівьє Фавро**, **Андре Орлеан**, **Робер Салаїс** та інші. Істотний вплив на формування даної теорії зробили і представники так званої ***«теорії регуляції»*** **Мішель Аглієтта (1938)** та **Робер Буайе (1943)**.

Зазначена теорія базується на тлумаченні ***ринкової системи як однієї з підсистем суспільства***, яка має власну логіку розвитку, що і визначає поведінку людей. Таких підсистем виділено ***сім: ринкова, індустріальна, традиційна, громадянська, підсистема суспільної думки, творчої діяльності*** та ***екологічна.***

Кожна із зазначених підсистем функціонує з включенням відповідних параметрів, які визначаються конкретною ситуацією, а вона, в свою чергу, підключає до дії ту чи іншу підсистеми. Періодично дії представників суспільства можуть виникати на стиках підсистем і приводити до негативних наслідків, якщо, наприклад, одна з них призводить до експансії іншої. Ілюстрацією подібного може бути заміна громадянських «угод» у політичній сфері ринковими. Крім того, важливо враховувати наявність ***двох***

визначальних аспектів поведінки, що диктуються ***раціональністю її способів здійснення*** **та** ***намаганням до ринкової рівноваги***.

Поява останнього призвела до уточнення стану з'єднання людини з певним технологічним процесом, що мало наслідком необхідність перегляду існуючих поглядів на теоретичні аспекти укладання угод. У результаті відбулось переструктурування існуючих інституційних підсистем, в які ввійшли ринкова, індустріальна, традиційна, громадська, екологічна підсистеми, а, також, підсистеми суспільної думки та творчої діяльності.

Подібне стало можливим тільки завдяки напрацюванням **економічного імперіалізму***, який розглядав життєдіяльність людини як особливий вид підприємницької діяльності з її відтворення з урахуванням якості життя через кількісні параметри. Зрозуміло, що з'ясовані закономірності поведінки людей багато у чому визначались цими аспектами, а вони, у свою чергу, суттєво впливали на виробничу діяльність через дію існуючих інститутів.*

Представники французької школи спробували трохи по-іншому структурувати основні підсистеми суспільства, під дію яких вони підвели відповідні інститути. Причому були визначені межі у підсистемах суспільства, їх різні закономірності, що визначаються відповідними параметрами їх функціонування. Можуть бути випадки, коли піднесення одного виду підсистеми може пригнічувати нормальну діяльність іншої, а заміна однієї системи іншою може призвести до розбалансування життєдіяльності всього суспільства. Тому, при формуванні певної економічної політики, треба мати на увазі вибрану підсистему, закономірності її функціонування та особливості взаємодії між ними.

6.3.1.8. Еволюційний напрямок та еволюційна економіка

Одним із фундаментальних підходів до вивчення інститутів стала спроба використання ***еволюційного підходу***. Особливу актуальність вона отримала з бурхливим розвитком НТР у другій половині XX ст. Сама по собі постановка була не новою. Їй передували ідеї таких видатних економістів, як А. Сміт, Т. Р. Мальтус, К. Маркс тощо. Плідними були і напрацювання у царині біології, представлені еволюційною теорією природного відбору Ч. Дарвіна. Саме вона і була покладена в основу пояснення подій кінця XIX – початку XX ст. в американському суспільстві у вигляді соціал-дарвінізму, основні ідеї якого отримали розвиток у працях англійського філософа-еволюціоніста та соціолога **Герберта Спенсера (1820-1903)**, який «обґрунтував» закономірну логіку розвитку суспільства, що реалізувалась у вигляді казкового збагачення одних та небувалого зубожіння інших верств населення.

Ідея дарвінізму продовжила свій розвиток, але у принципово новому варіанті, як ідея пошуку закономірних змін у стані інститутів.

Основоположником сучасного ***еволюціоністського методу*** в економіці слід, як це не дивно, вважати неоліберала **Фрідріха Августа фон Хайєка**, що

вніс значний вклад у розвиток ***ідеї еволюціонізму***. Саме на його основі виник, спочатку, **еволюційний напрямок**, а потім – **еволюційна економіка**, а наявність нової методології дослідження дала можливість віднести цю течію до неоінституціоналізму.

Найбільш значною постаттю серед економістів як інституціоналізму взагалі, так і його еволюційного напрямку в неоінституціоналізмі можна вважати визначного американського економіста канадського походження **Джона Кеннета Гелбрейта**, праці якого набули широкого поширення і популярності у науковому світі. Їх відрізняє простота і доступність викладу, актуальність проблем, що досліджуються, які охоплюють питання характеристики стану сучасного американського суспільства, особливостей функціонування економік колишніх соціалістичних країн, зокрема, СРСР, проблеми розвитку ринку і планування та ін. Дж. К. Гелбрейт відомий і як автор цікавих науково-популярних романів.

Фундамент неоінституціональної доктрини він сформулював у своїй знаменитій книзі **«Нове індустріальне суспільство» (1967)**, де обґрунтував теорію ***нового індустріального суспільства***, відмітивши суттєві зміни в його організації, на які, у свій час, звернув увагу ще А. Маршалл, як на один із нових факторів виробництва. Дж. К. Гелбрейт вважав, що економічною основою сучасного суспільства є корпорації, панівне становище яких належить техноструктурі. Цим, услід за Т. Вебленом, основна ідея книги якого пронизана еволюційною доктриною, він показав роздвоєння (дихотомію) пануючих класів на капіталістів-власників і функціонуючих капіталістів (менеджерів), де панівна роль належить менеджерам, що визначають глобальну стратегію розвитку виробництва, вибір технологій та ін. Усередині корпорацій, як і за їх межами, набирає силу планування, що потребує узгодження з державою нової форми зв'язку. Одночасно з цим зберігаються ринкові зв'язки, значення яких, на думку вченого, слабшає.

Зазначена ідея знайшла свій подальший розвиток у так званій «теорії конвергенції». Суть її полягає в наявності у розвинених суспільствах, з одного боку, елементів планомірності, які автор вбачав у вигляді централізованого планування в СРСР, а з іншого, – в ринковому зв'язку, найбільш розвиненого в США. Виходячи з цього, він виводив ідею про зрощення ринкових початків елементами планування. Відмічені частини взаємопроникають один в одне, підсилюючи і прискорюючи розвиток кожної із систем, чим сприяють їх зближенню.

Слід визнати, що ідея посилення ролі і значення планомірності в США та громадського початку не виправдалася. Дві хвилі НТР були ефективно використані приватним підприємництвом, але не шляхом використання державою планування, як передбачалося. У колишньому СРСР, централізоване планування, доповнене ринковими зв'язками та посилене ринком на кшталт капіталізму XIX століття у результаті мало наслідком розпад самої держави.

Продовження ідей еволюції в економіці знайшло свою реалізацію у працях **Уолта Уітмена Ростоу (1916-2003)**, який деталізував історію

розвитку людства у вигляді п’яти послідовних стадій: традиційного суспільства, перехідного суспільства, стадії зрушення, стадії зрілості та стадії високого рівня масового споживання.

У теорії індустріального суспільства він деталізував індустріальне суспільство з боку впливу промислового розвитку на його соціально-економічну структуру. Зазначені напрацювання стали спробою дати немарксистський погляд на проблему еволюції соціуму, правда, з боку не формаційного, а цивілізаційного підходу.

Визначний вклад у розвиток даного напрямку вніс і відомий американський економіст, соціолог та публіцист **Даніел Белл (1919-2011**), який є автором усім добре відомої ***теорії постіндустріального суспільства***, в якій він зробив спробу розглянути ***розвиток історичного прогресу у різних площинах: економічній, технологічній, соціальній, культурній та політичній сферах.***

Наступним етапом розвитку еволюційного напрямку стала ***теорія суперіндустріалізму*** американського соціолога **Елвіна Тоффлера (1928-2016)**, який виділив три хвилі еволюції світу, що мали у своїй основі хвилеподібний вплив на суспільство техніки, яка провокує зміни в технології та культурі.

На базі **еволюційного напрямку** сформувалась **еволюційна економіка**. Вона бере свій початок з кінця XX століття та активно функціонує і досі. Розвитку даного напрямку сприяла наукова творчість **Річарда Робінсона Нельсона (1930)**, **Сіднея Грехема Уінтера (1935)**, **Джеффрі Мартіна Ходжсона (1946), Ульріха Вітта (1946), Ларса Магнуссона (1952)** та інших відомих вчених-економістів.

Усе більше місце в економіках високорозвинених країн набирають процеси індикативного планування, прогнозування, що вимагають осмислення в аспекті визначення перспектив еволюції даних держав. Як відповідь на поставлені виклики у 1982 році виходить книга **Р. Р. Нельсона** і **С. Гр. Уінтера «Еволюційна теорія економічних змін»**, де був використаний еволюційний підхід Ф. А. фон Хайєка.

Одночасно з цим постала проблема реформування колишніх соціалістичних країн, яка також потрапила в поле зору даного напрямку. Були запропоновані методи ринкової трансформації Східноєвропейських держав. Так, пропонувалося відокремити приватний сектор від державного, щоб уникнути корупції тощо. Однак вироблені рекомендації виявились малоефективними, що, у свою чергу, мало наслідком появу у цих країнах нової дисципліни – **перехідна економіка**.

Спроба узагальнення напрацювань інституціональної доктрини, у цілому, можна побачити в її еволюційному напрямку, який, фактично, став продовженням та деталізацією історичного методу, що широко, слідом за німецькою історичною школою та марксизмом, використав ще й цей напрям. У ньому можна побачити узагальнення процесів появи та діяльності інститутів, відпрацювання ними певних послідовних стадій в історії розвитку людства, дослідження історичного прогресу у різних

площинах від економічної до політичної сфери **(Д. Белл),** *вплив на суспільний розвиток техніки* **(Е. Тоффлер)** *тощо.*

Вінцем еволюційного напрямку можна вважати ґенезу еволюційної економіки, що викликала появу та розповсюдження індикативного планування і прогнозування. Зазначені напрацювання показують вектор зміни економічної політики, в основу якого покладені об'єктивні процеси усуспільнення виробництва через реалізацію різноманітних форм планомірності, що набуває, по мірі піднесення розвинених країн все більш тотальне поширення.

***Історія становлення та розвитку інституційної доктрини наглядно продемонструвала, що відпрацювання окремих проблем, причому досить ретельне, спочатку як знаходження відповідних інститутів під технологічні процеси, що постійно змінюються, а також оцінка ефективності їх дії нічого кардинального змінити не змогло. Достатньо подивитись на способи здійснення «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, шляхом хаотичного пошуку більш ефективних способів виходу з кризи. На другому етапі економічної політики інституціоналізму, інститути господарювання були суттєво вдосконалені, однак, це кардинально не змінило існуючий стан справ. Знадобилась розробка нових інститутів під процеси, що безпосередньо визначають життєдіяльність людини, тобто якість її життя шляхом утворення теорії економічного імперіалізму. Стан справ покращився, але виникла проблема опосередкування відносин між людьми. Вона була поставлена французькими економістами як теорія* **економіки конвенцій.** *Вони уточнили підсистеми, які визначають процеси розвитку суспільства і поведінку людей. Таких підсистем, як уже було сказано вище – сім, причому кожна з них має власні інститути функціонування, які визначаються конкретною ситуацією, підключаючи ту чи іншу підсистему. Були відкриті стики між ними та негативні наслідки, що призводять до експансії однієї підсистеми іншою. Наприклад, заміна громадських угод у політичній сфері ринковими.*

Таким чином французькі економісти вийшли на явище органічної цілісності, де окремі інститути є частиною живого організму, а не його механічними складовими. Звідси виникає необхідність в економічній політиці привести всі інститути і відповідні їм теорії до єдиного знаменника, яким є їх функціонування як органічної системи. Звідси виникає питання про таку теорію, яка б дозволила це зробити. На нашу думку, такою теорією може бути тільки* еволюційна теорія. *Правда, в її орбіту треба включити, крім підсистем неекономічного плану, ще й економічну підсистему, тобто розглянути як живу, пов'язану з іншими підсистемами як визначальну.

6.3.2. Дослідження економіки слаборозвинених країн і перспектив та шляхів їхнього можливого розвитку

У другій половині 50-70-х рр. XX століття починає докорінно

змінюватись суспільно-політична ситуація у світі. Загострюються протиріччя між високорозвиненими капіталістичними державами та слаборозвинутими країнами Азії, Африки та Латинської Америки, що викликає цілу низку національно-визвольних рухів, які завершуються перетворенням колишніх колоній в політично незалежні держави.

Наявність у ті часи двох політичних систем (капіталістичної та соціалістичної), поставило перед молодими державами складне питання стосовно напрямків їх майбутнього розвитку. Це викликало стурбованість як капіталістичних так і соціалістичних країн. Перших, так як бідність призводила до гальмування їх зростання. Зацікавленість у їх майбутньому мали і країни соціалістичного табору. Це й стимулювало боротьбу між розвиненими капіталістичними та соціалістичними країнами за вплив на їх майбутнє.

Зазначена обставина викликала до життя, особливо у високорозвинених країнах, появу в економічній науці дослідження слаборозвиненості як окремої проблеми. Остання гостро поставила питання відносно існуючих суспільних інститутів та їх можливостей для реформування економік економічно відсталих держав. Саме тому напрацювання західних країн, що виникли в рамках інституціоналізму, отримали особливе значення. Проте, це не означає, що даною проблемою інші сучасні економічні напрямки, наприклад, кейнсіанство та неолібералізм, не займались.

Поставлене питання сконцентрувало увагу на визначенні нових категорій та закономірностей, що витікали із проблеми слаборозвинених країн. Один із перших поняття країни «третього світу», обґрунтовучи необхідність подолання розриву між «багатою Північчю» та «бідним Півднем», у науковий обіг увів видатний голландський економіст, Нобелівський лауреат, **Ян Тінберген (1903-1994)**. Учений вважав, що дослідження проблем слаборозвиненості допоможе виправленню згубних наслідків минулої колоніальної спадщини та зробить посильний внесок у сплату боргів колишніх метрополій своїм колоніям, що отримали незалежність.

Визначною особою, що сприяла розвитку цього напрямку слід вважати англійського вченого, Нобелівського лауреата премії з економіки, отриманої «за новаторські дослідження економічного розвитку в застосуванні до проблем країн, що розвиваються» **сера Вільяма Артура Льюіса (1915-1991)**, автора праць **«Теорія економічного зростання» (1955)**, **«Зростання і коливання. 1870-1913 рр.» (1978)** та інших, який у 1979 році удостоївся її разом з **Т. В. Шульцем**.

Для пояснення особливостей економічного зростання відсталих країн вчений висунув ***концепцію множинності чинників росту***, яка стала синтезом різних теорій соціального, економічного, психологічного характеру. «Фактори, які визначають зростання, – писав він, – дуже різноманітні і кожен з них має свій власний ряд теорій. Мало спільного можна знайти між теоріями, які використовуються при дослідженні землеволодіння, або поширенні нових ідей, при поясненні циклу, зростанні населення або

державних бюджетів, те, що зробив я, – це не теорія, а скоріше карта теорій».

Дослідник розглянув ***дві групи факторів***, що впливають на економічну поведінку, які ***визначають характер економічного зростання:*** 1) суто ***психологічні***, залежні від характеру того чи іншого народу, його смаків, звичок, схильностей і системи цінностей; 2) ***фактори інституційні***, що пов'язані з існуючими формами організації даного суспільства, з його політичною системою і характером відносин власності. У числі перших фігурує, наприклад, такий фактор, як «широта культурного горизонту», що визначає переваги індивідів (праця і зростання матеріального споживання або гультяйство та злидні). Серед іншої групи факторів В. А. Льюїс найважливіше значення надавав інституту приватної власності і здатності держави його охороняти. «Підтримання закону і порядку, – на його думку, – є однією з головних умов економічного зростання, і багато суспільств приходили в занепад, тому що держава не бажала або була не в змозі захистити господарів власності від бандитів чи натовпу».

Економічна свобода індивідів, на думку вченого, не виключає можливість планування, яке має переваги при досягненні певних суспільних цілей. Реальна проблема – це вибір найбільш плідної комбінації приватної ініціативи та державного планування. Однак він вважає, що планування доцільно використовувати лише в країнах з «наздоганяючим» типом розвитку. У розвинених, які прокладають дорогу в невідоме майбутнє, планування здатне загальмувати визрівання нових структур, народження нових галузей і товарів. Особливе значення для початку економічного зростання ним надавалося зростанню заощаджень і накопиченню капіталу. Дія цього чинника пов'язувалась з появою класу капіталістичних підприємців з особливою психологією, спрямованою на збільшення капіталу та розширення своєї справи. У зв'язку з цим, він підкреслював, що головним гальмом економічного зростання може стати збільшення податків на прибуток підприємців, а також зменшення надходження іноземного капіталу.

Вчений побудував свою двосекторну модель розвитку економіки відсталих країн, в якій поступово розширюється сучасний сектор, що реінвестує прибутки, поглинаючи невичерпні людські ресурси з традиційного сектора.

У цілому В. А. Льюїс заперечував існування будь-яких об'єктивних закономірностей у розвитку людського суспільства. З його точки зору, досвід передових країн лише дозволяє приблизно визначити, в якому напрямку розвиватимуться слаборозвинені країни. Що ж стосується розвинених країн, то їх майбутнє автор вважає непередбачуваним. Однак один висновок для нього є беззаперечним: неможливо зберігати високі темпи росту протягом тривалого часу. Згодом настає вповільнення або навіть застій внаслідок вичерпування колишніх умов розвитку, і тільки виникнення нових інститутів здатне породити чергові стимули до нового підйому.

У наступній своїй великій роботі **«Планування розвитку. Основи економічної політики» (1966)** вчений, виходячи із своїх теоретичних розробок, сформулював конкретні рецепти для планування в умовах

слаборозвинених країн.

Дослідженню причин слаборозвиненості та шляхів її подолання була присвячена і багатотомна праця шведського економіста, Нобелівського лауреата **Карла Гуннара Мюрдаля (1898-1987) «Азіатська драма: дослідження бідності народів» (1968)**, яка містить методологічні розділи, присвячені проблемам слаборозвиненості і міжнародним економічним відносинам. У цій праці обґрунтовано необхідність інтеграції, засобом досягнення якої має стати «підтягування» економічних потенціалів країн, що розвиваються, до рівня високорозвинених держав. Це, на його думку, дасть можливість згладити суперечності та стабілізувати систему світового господарства.

Згідно з його концепцією, усі біди слаборозвинених країн зумовлені, головним чином, пануванням архаїчних, застарілих інститутів і світогляду, які зумовлюють усю систему соціального, економічного і духовного життя суспільства. У психології населення переважає покірність перед владою, низька здатність населення до колективних дій. Все це паралізує техніко-економічну модернізацію, знижує її результативність і, як наслідок, веде до збільшення розриву у рівні життя передових та відсталих країн.

Вчений вважав, що вирішальне значення для успішного технічного та економічного розвитку має докорінна зміна відсталих соціальних та політичних інститутів. Він намагався довести, що лише техніко-економічна модернізація і глибокі реформи у сфері контролю над збільшенням населення, розподілом придатних для обробки земель, а також у галузі медицини та освіти можуть зумовити швидкий економічний розвиток країн Південної Азії і сприяти розв’язанню гострих соціальних проблем регіону.

Оцінюючи роль політичних інститутів з позиції їх участі у цьому процесі, автор дійшов висновку стосовно того, що «м’який уряд» для країн цього регіону є надто слабким, щоб перебороти «кумулятивні сили бідності». [342, с. 170-171]

Висновком з вищенаведеного є те, що не можна докорінно змінити та модернізувати суспільство не зачепивши його підвалин: звичаїв, традицій, ставлення людей до роботи, проблем формування дисципліни тощо. Іншими словами, технологічні зрушення, на думку вченого, постійно будуть натикатися на існуючі соціальні та інституційні умови.

Оригінальну концепцію слаборозвиненості висунув видатний німецько-американський вчений **Карл Август Віттфогель (1886-1988),** коли у 1957 році побачило світ його фундаментальне дослідження **«Східний деспотизм: порівняльне дослідження тоталітарної влади»**. Спираючись на поняття азіатського способу виробництва, введене К. Марксом, він, проаналізувавши історичні східні деспотії, вказав на їх особливість – велике значення іригації для ведення сільського господарства та назвав їх «іригаційними імперіями».

Відмічені системи, на думку вченого, мають спільні характерні риси: відсутність приватної власності на землю; абсолютну владу державної бюрократії, керовану з центру; скасування ринкової конкуренції та приватної власності; відсутність соціальних класів та абсолютну владу правителя, який

очолює бюрократичну систему.

Переходячи до сучасності, вчений вказав на подібність «іригаційних імперій» минулого з політичними устроями СРСР та нацистської Німеччини.

Звідси він прийшов до висновку, що в СРСР був побудований не соціалізм, а сучасний варіант східної деспотії, заснованої на азіатському способі виробництва.

Такими чином економічна політика, окрім законів, пов'язаних з різного рівня аспектами економічного, технологічного, соціального та культурного середовища, в значній мірі визначається рівнем розвитку окремої країни. Тому для середньорозвинених та слаборозвинених країн вона не може не відрізнятись. Звідси для останніх виникає питання зросту, його факторів та вибору відповідних для цього теорій. Важливою умовою стає й підтримання в них закону і порядку та системи планування шляхом впровадження регульованого ринку.

Кожна зі слаборозвинених країн на перших етапах реформування економіки повинна враховувати зміни соціального середовища, як появу нових інститутів, які мають забезпечити нові форми організації суспільної системи з вибором нових, або корегуванням існуючих. Це може викликат, (хоча і не обов'язково), падіння або зниження темпів росту економіки.

Конче необхідно демонтувати застарілі архаїчні інститути та наповнити існуючий світогляд суспільства новими нормами при збереженні та врахуванні національних традицій, моральних цінностей та ін. Все це є нічим іншим, як шляхом створення громадянського суспільства, в якому у психології більшості населення переважало б відчуття своєї значущості, здатності до колективних дій, як способу протидії прийняттю антинародних рішень ще бюрократичної системи.

Усе вище перераховане повинно бути відпрацьоване у вигляді довго та короткострокової економічної політики, в якій як короткострокове питання повинна бути проведена робота зі створення інфраструктури ринку з широким залученням населення.

На другому етапі, як довгостроковому періоді, ставиться завдання розробки економічної політики, яка б торкалась основних галузей виробництва, що могли б забезпечити швидке та стабільне зростання економіки. Які конкретні напрямки, форми та інструменти досягнення такої мети в умовах сучасної України, буде розглянуто у темі 7.

6.3.3. Особливості економічної політики інституціоналізму другої половини XX - початку XXI століття

Генезою економічної політики інституціоналізму багато у чому були визначені її витоками у вигляді напрацювань **німецької історичної школи**, особливо її **найновішого етапу** розвитку, **теорією ліберального реформізму Дж. С. Мілля** та **ідеями фабіанства**. Старий інституціоналізм, як перший етап інституціоналізму, звернув увагу на гострі проблеми нового суспільства

початку ХХ ст., зосередившись на боротьбі з соціальним дарвінізмом та його жахливими проявами у вигляді тотального тиску монополій на всі сфери життєдіяльності людей, особливо малого та середнього бізнесу. Частково цим етапом були підведені ідеї щодо необхідності початку трансформацій в економічній політиці через зміни в інститутах, викликані появою та переходом влади до монополій, що посилили необхідність регулювання технологічнихі процесів, а з ними і нагальних змін в правовому полі взаємовідносин між людьми та врахування впливу на ці процеси господарювання трансформації економічного циклу.

Однак економічна політика цього періоду суттєвих змін до появи Великої депресії ще не зазнала. Ситуація докорінно змінюється у 1929-1933 рр., коли вартісний механізм саморегулювання виявився остаточно підірваним. Відбулось те, що К. Маркс назвав загостренням до крайнього ступеню основного протиріччя між суспільним характером виробництва та приватною формою привласнення результатів виробництва. Всі інші причини пояснення виникнення Великої депресії, при більш ретельному розгляді, є нічим іншим, як більш конкретними формами прояву цього протиріччя.

Виходячи з цього, стає зрозумілим, чому всі традиційні підходи до виходу з кризи будь-якої розвиненої країни, коли механізм ринкового саморегулювання відійшов у історію, спрацювати вже не могли. Знадобились принципово нові, як до стратегії подолання кризи, переходу до регульованого ринку, так і тактичні заходи зі з'ясування інститутів та інструментів, якими можна було б впливати на ринок. Найбільш розгалуженим та деталізованим варіантом такої економічної політики став «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта, який, на певний час, виявився зразком для наслідування інших розвинених країн.

З 70-х років ХХ століття починає формуватись ***п'ятий технологічний уклад***, що з 90-х років якісно змінює ***тип конкуренції – з конкуренції товарів на конкуренцію технологій***, а з ним виникає і необхідність врахування в економічній політиці НТР, що визначає рівень діючих технологій, збільшення інформаційного забезпечення та значного зростання інноваційного інвестування в людину.

З другої половини минулого століття набирає сили НТП, а з ним необхідність змін в економічній політиці взагалі. Виникає неоінституціоналізм як етап інституціоналізму. Як не дивно, але в його основі багато у чому віддзеркалились напрацювання неоавстрійської школи. ***Досліджуючи особливості функціонування ринку після подій Великої депресії, його представники, в особі* Л. фон Мізеса *та* Ф. фон Хайєка, *звернули увагу на тісний зв'язок ринку та інституційного середовища його функціонування.*** Особливо вагомий внесок у демонстрацію цього явища зробив **Ф. фон Хайєк**. Доводячи необхідність повернення суспільства до стандартів вільного ринку, він показав тісний зв'язок між еволюцією ринку та інститутів. Тим самим було підкреслена необхідність їх модернізації, яка, починаючи з появи неолібералізму, стала фундаментом теоретичних підходів зазначеного напрямку як у теорії, так і в економічній політиці.

Ідея, розвинута **Ф. фон Хайеком**, продовжила своє існування не тільки в теорії та практиці консервативного неолібералізму, але й у неоінституціональній доктрині. Багато у чому це стало наслідком нового методу, що дозволив проаналізувати інститути ринку Він став широко використовуватися в дослідженні ***індивідуальних інтересів*** при збереженні ***закономірностей групових,*** які були домінуючими у дослідженнях інститутів на перших двох етапах (старому та новому) даного напрямку. Таким чином, індивідуальний інтерес, як визначальний в економічній класиці, вперше проник і в інституціональну доктрину. У цьому ж ключі працював і його вчитель – **Л. фон Мізес**. Розширення питань, які він досліджував, як аспектів управління виробництвом, дали нову інформацію щодо суспільних інститутів, але значно розмили платформу неоліберальної доктрини. Поряд з цим все більш очевидним ставав значний розрив економічних проблем від позаекономічних, за подолання якого і взялись сучасні інституціоналісти.

Так, **теорія прав власності та трансакційних витрат** уточнила питання господарювання, виходячи з напрацювань позаекономічного спрямування. Вона дозволила, вперше, кількісно визначити ефективність функціонування інфраструктури ринку щодо підтримання ефективного функціонування системи безперервності та паралельності виробництва, для аналізу якої, теж уперше, були застосовані пучки прав власності та трансакційні витрати на їх підтримання. Завдяки цьому, планомірність як нова форма зв'язку, що розвивалась на теренах вартісних зв'язків, теж уперше, отримала свій чіткий кількісний вимір.

Проблема ефективності господарювання знайшла своє логічне продовження в **теорії економічних організацій**, яка є елементом проблеми підприємницької діяльності, поставленої ще Р. Кантильоном, але як така, що розроблена за умов не процесів ґенези та трансформації ринку, а його зняття. Зрозуміло, що для цього потрібно було розробити форми функціонування фірми, як за її межами, так і в середині неї та її організаційної структури, що визначає її ефективність. Власне цим, планомірність отримала свій новий прояв, виходячи із форм організації кооперації для виробництва, яка була досліджена з боку її організаційних інституційних аспектів, що дозволило покращити у нових умовах діючу економічну політику.

Ще одним аспектом її уточнення стала **теорія економіки права.** В певній мірі вона стала своєрідним продовженням **теорії прав власності** та **трансакційних витрат**, в якій основна увага приділялась підвищенню ефективності дії правових норм через їх удосконалення з метою досягнення оптимуму у господарських процесах.

Ще одним важливим аспектом, що дозволив доопрацювати економічну політику у нових умовах, стала **теорія суспільного вибору (нова політична економія)**. Її значення виходить з того, що великий вплив на процеси господарювання мають не тільки закономірності функціонування виробничої сфери, але й представлений в інфраструктурі ринку існуючий політичний порядок. До певного часу він взагалі не досліджувався. Вперше, як відомо, його вплив на процеси господарювання почала досліджувати німецька

історична школа у період її найновішого етапу, представленого В. Зомбартом та М. Вебером. Однак цей аналіз носив переважно кількісний характер. Враховуючи, що американський інституціоналізм мав одним із своїх витоків німецьку історичну школу, він не міг не звернути увагу на проблеми політичного порядку та їх вплив на стан економіки. Наслідком цього стала поява нової політичної економії або теорії суспільного вибору.

Американці підвели під цю проблему ретельно розроблені політичні чинники, де виділили висхідний пункт теорії, яку віднайшли в конституції, у подальшому продемонструвавши механізм дії політичного ділового циклу та внутрішні причини, що продукують його дію. Виходячи з цього, був розроблений особливий вид ренти – ***політична рента***. Це дозволило побудувати до відповідних типів політики адекватні їй політичні інститути. При цьому, вперше, вдалося зробити кількісну оцінку її функціонування та визначити її ефективність завдяки використанню теорії трансакційних витрат **Р. Г. Коуза**. Це, у результаті, дозволило в економічній політиці кількісно визначити більш ефективний тип впливу на неї такого фактора, як політика, що є ні чим іншим, як концентрованим виразом економіки.

Вагомий внесок у розробку проблем ефективної економічної політики належить і представникам **нової економічної історії (кліометрики)** завдяки дослідженню ними особливостей інститутів та їх історичних змін. В їх дослідженні ними були широко використані методи кількісної оцінки неокласичної теорії завдяки чому, вперше вдалося по-новому оцінити ефективність розвитку продуктивних сил того чи іншого етапу розвитку економіки в часовому просторі. Це дало можливість на основі проведеного аналізу історичного минулого США спрогнозувати її майбутній розвиток, який може бути використаний для будь-якої країни. Завдяки цьому, в економічній політиці стало можливим оцінити вже досягнутий рівень продуктивних сил, втрачені можливі варіанти розвитку та відпрацювати план побудови найбільш ефективної економічної політики на майбутнє.

Перераховуючи вище зазначене, можна побачити фундаментальні положення, на які спирався як неоліберальний напрям, так і інституціоналізм. У ході розвитку останнього відбувався процес уточнення найважливіших положень дослідження суспільних інститутів через розширення як глибини досліджуваних питань, так і його обсягів, із включенням до нього досліджень за допомогою сучасних неоліберальних методів суспільних інститутів, як, наприклад, окремої людини, у вигляді теорій людського капіталу, народжуваності, злочинності, дискримінації тощо, яке, у результаті, отримало назву **економічного імперіалізму**.

Виходячи з аналізу даного напрямку, не важко побачити одну ключову закономірність, яка, по-перше, полягала у процесах створення інститутів та оцінці ефективності їх діяльності щодо забезпечення швидких та динамічних змін у технологічних процесах. З іншого боку, виникла нагальна необхідність, що розгорталася у визначенні якості відтворення такої важливої складової суспільства, як окрема особистість. Вона, багато у чому, починала визначати рівень ефективності виробництва, а воно суттєво впливати на

розвиток особистості.

Виходячи з цього, виникають теорії, присвячені проблемам, людського капіталу, дискримінації, народжуваності, в яких розкриваються при наявних інститутах досягнутий рівень якості життя людини і ті фактори, які на неї впливають (рівень освіти, кількість членів сім'ї та її доходи). Подальша розробка цих проблем, услід за напрацюваннями теорії соціальної ринкової економіки А. Мюллера-Армака, у центрі уваги якої була проблема підвищення якості життя людини, у її німецькому варіанті, дала можливість підвищити якість сполуки людини з технологічним процесом. Останнє і стало об'єктом дослідження **економіки угод** або **економіки конвенцій.**

Поява останнього напрямку призвела до уточнення стану сполучення людини з певним технологічним процесом, що мало наслідком необхідність перегляду існуючих поглядів на теоретичні аспекти укладання угод. У результаті відбулось переструктурування існуючих інституційних підсистем, у які ввійшли ринкова, індустріальна, традиційна, громадська, екологічна підсистеми, а, також, підсистеми суспільної думки та творчої діяльності.

Подібне стало можливим тільки завдяки напрацюванням економічного імперіалізму, який розглядав життєдіяльність людини як особливий вид підприємницької діяльності з її відтворення з урахуванням якості життя через кількісні параметри. Зрозуміло, що з'ясовані закономірності поведінки людей багато у чому визначались цими аспектами, а вони, у свою чергу, суттєво впливали на виробничу діяльність через дію існуючих інститутів.

Представники французької школи спробували трохи по-іншому структурувати основні підсистеми суспільства, під дію яких вони підвели відповідні інститути. При цьому були віднайдені межі сполучення зазначених вище семи підсистемах суспільства, їх різні закономірності функціонування, що визначаються їх відповідними параметрами коли піднесення одного виду підсистеми може пригнічувати нормальну діяльність іншої, а заміна однієї системи іншою призвести до розбалансування життєдіяльності всього суспільства. Зідси слідувало, що при формуванні певної економічної політики треба мати на увазі аспект відповідної підсистеми, закономірності її функціонування та особливості взаємодії між системами.

Спроба узагальнення напрацювань інституціональної доктрини можна побачити в її **еволюційному напрямку**, який, фактично, став продовженням та деталізацією ***історичного методу***, що широко, слідом за німецькою історичною школою та марксизмом, використав ще й цей напрям. У ньому відбулось узагальнення процесів появи та діяльності інститутів, певних послідовних стадій в історії розвитку людства, дослідження історичного прогресу у різних площинах від економічної до політичної сфери **(Д. Белл)**, вплив на суспільний розвиток техніки **(Е. Тоффлер)** тощо.

Вінцем **еволюційного напрямку** можна вважати ґенезу еволюційної економіки, що викликала появу та розповсюдження індикативного планування і прогнозування. Зазначені напрацювання показують вектор зміни економічної політики, в основу якого покладені об'єктивні процеси усуспільнення виробництва через реалізацію різноманітних форм

планомірності, що набуває, по мірі піднесення розвинених країн усе більш тотальне поширення.

Історія становлення та розвитку інституційної доктрини наглядно продемонструвала, що відпрацювання окремих проблем, причому досить ретельне, спочатку як знаходження відповідних інститутів під технологічні процеси, що постійно змінювались, а також оцінка ефективності їх дії нічого кардинального не змінило. Достатньо подивитись на способи здійснення «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, шляхом хаотичного пошуку більш ефективних способів виходу з кризи. На другому етапі економічної політики інституціоналізму, інститути господарювання були суттєво вдосконалені, однак, і це кардинально не змінило існуючий стан справ.

Знадобилась розробка нових інститутів під процеси, що безпосередньо визначають життєдіяльність людини, тобто якість її життя шляхом утворення теорії економічного імперіалізму. Стан справ покращився, але виникла проблема опосередкування відносин між людьми. Вона була поставлена французькими економістами як теорія економіки конвенцій. Вони уточнили підсистеми, які визначають процеси розвитку суспільства і поведінку людей. Таких підсистем, як уже було сказано вище, сім, при чому кожна з них має власні інститути функціонування, які визначаються конкретною ситуацією, підключаючи ту чи іншу підсистему. Були відкриті стики між ними та негативні наслідки, що призводять до експансії однією підсистемою іншої. Наприклад, заміна громадських угод у політичній сфері ринковими.

Таким чином, французькі економісти вийшли на явище органічної цілісності, де окремі інститути є частиною живого організму, а не механічні складові. Звідси в економічній політиці виникла необхідність привести всі інститути і відповідні їм теорії до єдиного знаменника, яким є їх функціонування як органічної системи та питання про теорію, яка дозволила б це зробити. На нашу думку, такою теорією може бути тільки еволюційна теорія. Правда, в її орбіту треба включити, крім підсистем неекономічного плану економічну підсистему, тобто розглянути як живу, пов’язану з іншими підсистемами, як визначальну.

Економічна політика, окрім закономірностей, пов’язаних з аспектами різного рівня, як економічного, технологічного, соціального та культурного середовища, в значній мірі визначається ще й рівнем розвитку окремої країни, тобто її специфікою. Тому економічна політика середньорозвинених та слаборозвинених країн не може не відрізнятись. Звідси для останніх виникає питання їх розвитку, яке включає задачі створення нового соціального середовища, соціальних інститутів та громадянського суспільства з урахуванням національних традицій, моральних цінностей та ін.

Все вище перераховане повинно бути відпрацьоване у вигляді довго та короткострокової економічної політики, в якій як короткострокове питання, повинна бути проведена робота по створенню інфраструктури ринку з широким залученням населення до участі в суспільному житті.

Важливо мати і керівництво, що буде жорстко слідувати їх курсом. Практика реформ показала, що успіху можна досягти завдяки харизматичному лідеру

на чолі однієї партії, що може втримати у своїх руках всю повноту влади.

На другому довгостроковому етапі важливо виписати економічну політику, яка б торкалась вже розвитку стратегічних галузей виробництва, які можуть дати швидке та стабільне зростання інших галузей, виступивши як локомотиви загального підйому всієї економіки.

6.4. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ, ЙОГО МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ ТА ЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ

Аналізуючи вище викладене, можна зробити справедливий висновок стосовно того, що в сучасних умовах найбільш розвиненим і затребуваним напрямком економічної думки є **інституціоналізм**. Це, у першу чергу, пов'язано з процесом подолання товарно-грошових відносин, а з ними і економіки як основи системи господарювання ринкового суспільства та включенням у якості визначальних моментів розвитку позаекономічних чинників, як культура, наука та ін.

У сучасниї умовах розмиваються межі між головними напрямами економічної науки. Кейнсіанство, як і неокласика, постпово втрачають свої колишні позиції, як колись окремі впливові течії. Тому для свого збереження, у свій час, наприклад, були зроблені спроби взаємопроникнення двох зазначених вище напрямів, що утворило так званий **неокласичний синтез**.

Крім того, все більш широко в цих напрямках робляться результативні ***спроби синтезу*** саме з **інституціоналізмом, *коли використання, наприклад, неокласичного методу у неоінституціоналізмі призвело до докорінної зміни як проблем неокласики, так і самого інституціоналізму.*** Звідси він перетворився в окремий напрям, несхожий на своє джерело – старий **інституціоналізм**, з притаманннм йому новими рисами. Теж відбулось і з неолібералізмом який почав глибоко аналізувати соціальну сферу. Тому в кожному з них як окремих напрямках виявились нові фундаментальні риси, до цього не характерні як для одного, так і іншого.

Іншими словами. зараз відбувається ***синтез різних напрямків сучасної економічної теорії шляхом взаємопроникнення економічної складової в неекономічну, з предметами дослідження як соціальних наук (соціологія, психологія тощо), так і деяких природознавчих – біології, географії та ін.***

Спроби використання інституціонального підходу в ряді держав другого ешелону розвитку та слаборозвинених країн виявились не досить вдалими, що сприяло розвитку власних досліджень і привело до появи нової науки – **перехідної економіки** та багатьох **альтернативних соціально-економічних теорій**, як, наприклад, ***теорія «периферійної економіки»*** у країнах Латинської Америки, ***теорій «арабського соціалізму»*** та ***«ісламської альтернативи»*** в країнах Близького Сходу тощо.

Причини подібного стану знаходяться у самому інституціоналізмі, особливо на його останньому етапі, який розширив рамки дослідження, завдяки використанню нових методів (неокласики). Розширення рамок неоінституціональної проблематики з виходом на економічний імперіалізм, у

певній мірі, призвело до втрати зв'язку з суто економічними процесами, які багато у чому в недалекому минулому визначали стан розвинених суспільств. Саме це в останні десятиліття рельєфно проявилось у спробі використання неоінституційних надбань до аналізу перехідних економік, але з поглибленням зв’язку інститутів з дією законів ринку.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Інстинкт, норма, правило, інститут. Інституціоналізм. Джерела інституціоналізму: нова німецька історична школа, англійський ліберальний реформізм Дж. С. Мілля, ідеї фабіанства.

Старий інституціоналізм. Американський варіант раннього інституціоналізму: соціально-психологічний, правовий, кон’юнктурно-емпіричний напрямки. Т. Веблен: Бездіяльний клас. Дихотомія між владою і бізнесом. Дж. Р. Коммонс: Колективні дії. Трансакція. В. К. Мітчелл: Кон’юнктурні цикли. Англійський варіант раннього інституціоналізму. Дж. А. Гобсон: теорія недоспоживання, теорія розподілу, теорія імперіалізму.

Новий інституціоналізм. Трансформаційний, індустріально-технологічний, інституціонально-соціологічний напрямки.

Неоінституціоналізм. Дж. К. Гелбрейт: Теорія нового індустріального суспільства. Корпорація. Технократія. Технологічний детермінізм. Суспільство достатку. Теорія конвергенції. Р. Г. Коуз: Трансакційні витрати. Контракти. Фірма. Теорії прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза. Обмежено раціональна поведінка. Інституціональні угоди. Інституціональне середовище. Інституціональні зміни. Теорія економічних організацій. Теорія економіки права. Теорія суспільного вибору: Політичний ринок. Пряма та представницька демократія. Теорія конституційного вибору. Теорія політичного ділового циклу. Теорія ендогенного визначення економічної політики. Теорія політичної ренти. Економічна теорія політичних інститутів. Еволюційний напрямок: еволюційна економіка, еволюційна теорія: Еволюційність, послідовність, кумулятивність змін. Конгруентність інститутів. Рутини. Гістерезис. Ефект блокування. Інституціональні підсистеми. Нова економічна історія. Теорія економіки угод. Економічний імперіалізм: Теорія людського капіталу. Економічна теорія дискримінації. Економічна теорія народжуваності. Теорія «статистичної дискримінації». Економічна теорія народжуваності. Теорія постіндустріального суспільства Д. Белла. Теорія суперіндустріалізму Е. Тоффлера. Еволюційна теорія економічних змін.

Теорії слаборозвиненості країн так званого «третього світу».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть причини появи інституціоналізму та що покладено в основу його концепції? Що розуміють під інститутом представники цього напряму?

2. У чому полягає сутність теорії бездіяльного класу Т. Веблена? Що таке «ефект Веблена» і як він проявляється?
3. Що таке трансакція? Які види трансакцій виділяє Дж. Р. Коммонс?
4. Чому В. К. Мітчелла називають автором концепції «вимірювання без теорії»?
5. Назвіть основні ідеї праці Дж. А. Гобсона «Імперіалізм».
6. Дайте загальну характеристику основних напрямків нового інституціоналізму.
7. Що собою уявляє теорія Дж. К. Гелбрейта? В чому сутність його плануючої та ринкової системи? Яка з них сьогодні домінує?
8. Які етапи проходить корпорація у своєму розвитку? Яка мета сучасної корпорації?
9. Охарактеризуйте поняття «технологічний детермінізм» та «методологічний індивідуалізм». Чи суперечать вони один одному?
10. У чому полягає єдність та різниця концепцій ранніх та сучасних інституціоналістів?
11. Що розуміють під категорією «власність» неоінституціоналісти? Які повноваження включає в себе пучок прав власності за А. Оноре?
12. Що таке трансакційні витрати і як вони пов’язані з теоремою Р. Г. Коуза?
13. Що таке теорія суспільного вибору та як вона досліджує «політичний ринок?
14. Що розуміється під поняттям «провалу» держави (уряду)? Наведіть приклади «провалів» у політиці уряду України.
15. У чому полягають основні напрацювання теорії еволюціонізму? Які його головні здобутки?
16. У чому полягає суть теорії економічного імперіалізму? Дайте характеристику її основних категорій та положень.
17. У чому полягає сутність теорій слаборозвиненості країн так званого «третього світу»?
18. Охарактеризуйте місце та значення інституціоналізму у розвитку економічної науки та економічної політики.

ТЕМА 7. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇЇ ЕФЕКТИВНІСТЬ

Великі нації ніколи не бідніють через марнотратство і нерозсудливість приватних осіб, але вони нерідко бідніють у результаті марнотратства і нерозсудливості державної влади

Адам Сміт

Щоб підняти яку-небудь державу з низького ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту необхідні тільки 3 умови: 1) мир, 2) помірне обкладання, 3) прийнятний устрій суду; все інше прийде саме в силу природного ходу речей

Адам Сміт

7.1. Стан ринку та відповідне йому інституційне середовище як головний принцип ефективної економічної політики.
7.2. Неефективна економічна політика та її головні причини.
7.3. Економічна політика України: минуле, сьогодення та можливі перспективи на майбутнє:
7.3.1. Економічний стан країни та його глибинні причини;
7.3.2. Стратегічні завдання держави по виходу з кризи;
7.3.3. Основні шляхи та методи вдосконалення вітчизняної економічної політики.

7.1. СТАН РИНКУ ТА ВІДПОВІДНЕ ЙОМУ ІНСТИТУЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ГОЛОВНИЙ ПРИНЦИП ЕФЕКТИВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Як було з’ясовано раніше, процес впливу держави на суспільство мав місце завжди, як і намагання досягти певної поставленої мети шляхом опрацювання відповідних стратегій, тактик та методів придатної взаємодії з суспільством. Спочатку в умовах нерозвиненої класової структури соціуму як прошарків та певних способів їх відтворення, потім розвиненого ринку, де вперше з’явились справжні класи, і розпочався процес збільшення грошей як головної мети суспільства, потім зняття класів та перехід до процесів становлення гармонічного розвитку людини.

При цьому завдання та методи державного впливу на господарські

процеси періодично змінювались. Так, в умовах панування доринкових форм головна мета держави полягала у реалізації **стратегічної мети** – ***підпорядкування одних людей іншим (окремому правителю – східний тип рабства або відповідній групі людей – античний світ)***. Подібна дія держави на соціум породила ***державну політику,*** коли управлінський апарат, підпорядковував одних людей іншим з одночасним підтриманням головної суспільної пропорції між виробництвом та особистим споживанням, з метою відтворення відповідних прошарків шляхом постійних наказів різним верствам населення. Таким чином, з пануванням натурального укладу, переважна більшість господарських процесів розгорталась, приймаючи вид адекватному йому способу суспільного виробництва. Спочатку як первіснообщинного, потім рабовласницького, і, нарешті, феодального.

У ***доринкових системах*** з домінуванням ***натурального укладу*** управління людьми здійснювалось через інститут **політичної монополії** з використанням певних (окрім первісного ладу) надбудов держави завдяки чому досягалось, як зазначалась раніше, головне завдання суспільства – підпорядкування одних верств населення іншим. ***Центральна роль*** тут належить ***природі*** та ***існуючим традиціям, звичаям, міфам*** тощо. Причому ***при пануванні привласнюючого типу господарства*** відносини особистої залежності здійснювались саме через міфологію, яка ***була найголовнішим дороговказом та інструментом експлуатації однієї людини іншою.***

Звідси стратегічне завдання **державної політики** зводилося до вдосконалення правлячими верствами інструментів досягнення особистого панування шляхом покращання управління державним апаратом. У залежності від стану природи та змін у ній багато у чому визначалась і сила безпосереднього впливу держави на людей. Так, якщо зміни в природі були незначними, як на Близькому та Далекому Сході, то формувалась ***політична система жорстких деспотій***.

Там, де клімат різко змінювався, як наприклад у Європі, з відмиранням великих тварин для харчування первісних людей або з льодовиковим періодом, люди для свого виживання були вимушені розвивати трудові функції, чим збільшували кількість надлишку, з ним і обмін. Це викликало появу перших держав та різноманітних політичних систем управління людьми, відкриваючи появу на Сході деспотій, як першої політики, а потім, в умовах більш вільного соціуму як руху від охлократії до демократій та інших різновидів політики, як, наприклад, у часи античності у Західній Європі. З'являються і твори з першими їх характеристиками.

Так, ще давньогрецький філософ **Платон (427-347 або 348 до н. е.)** показав як ***хороші***, так і ***погані форми правління***: ***монархію*** – правління одного хорошого правителя в інтересах суспільства, держави; ***тиранію*** – правління одного, поганого правителя в особистих інтересах; ***аристократію*** – правління представниками родової знаті в інтересах небагатьох; ***олігархію*** – правління небагатьох у своїх приватних інтересах; ***демократію*** – правління багатьох. При цьому він визначав демократію як найпоганішу форму правління, бо надмірна свобода веде до її втрати і демократія перероджується

на тиранію.

Треба констатувати, що в умовах різноманітних суспільств виникала постійна потреба постійно ***відслідковувати головну пропорцію між виробництвом та споживанням***, як магістральну закономірність функціонування будь-якого суспільства через яку ***досягається і його головна соціальна мета – відтворення відповідної форми багатства*** будь-то ***прошаркової структури, зростання грошей або досягнення гармонійного розвитку людини.***

Раніше ми відповіли на закономірне питання, а чи була **політика держави як економічна**, у **доринкових соціумах**? Так, була, але як незначний сегмент державної політики через регулювання державою товарного та грошового обігу, що відігравав другорядну роль і визначався стадією зрілості адекватних ринку допотопних форм капіталу як купецький та лихварський.

Здається, що все це залишилось у далекому минулому, коли відносини особистої залежності регулювались шляхом особливого типу **політичної монополії**. Однак було б великою помилкою вважати, що такий вид монополії, як основна форма функціонування доринкових суспільств, існував тільки на стадії доринкових епох від часів першого класового суспільства – рабовласництва до класичного феодалізму, за винятком первісного ладу, де держави, як і політичної монополії, зрозуміло, не існувало.

Історії добре відомі приклади реінкарнації **політичної монополії**, навіть у період панування постринкових суспільств у ХХ ст., коли або в самій державі або відносинах між ними «працював» саме цей вид монополії**.** У сучасних умовах – це міжнародні об'єднання типу ОПЕК та переважна більшість держав сучасної Африки. Головне завдання цих монополій полягає у тому, щоб неринковими методами, як і раніше, підпорядковувати людей своєї країни або інших власним інтересам.

Прикладом політичної монополії можна вважати СРСР сталінських часів. Так, після згортання НЕПу керівництво країни, визначивши курс розвитку як соціалістичний, будувало **соціалізм,** але ***феодального типу*** на потужних напластуваннях як по суті, так і по формі, доринкових епох. Звідси, якщо ленінський НЕП мав на меті їх подолання, то сталінський навпаки – їх консервацію та навіть розвиток. Тому варто пам'ятати, що коли головною метою країни стає рух до кардинально нового суспільства шляхом стрімкого підвищення продуктивної сили праці та економічного зростання, ***визначальним, першочерговим завданням*** його повинні, спочатку, стати ***кардинальні зміни існуючих старих інститутів на нові***, тобто ***становлення нової інфраструктури під ринкові процеси.***

Нагадаємо, що **економічна політика*, як визначальний та особливий тип* політики взагалі *вперше*** з'явився на стадії ***трансформації ринку процесами первісного нагромадження капіталу*** та появи першої економічної політики – ***меркантилізму***. Враховуючи те, що ***меркантилізм*** виник в умовах домінування сфери обігу, то його головна мета проявилась у рекомендаціях правителям ***максимально накопичувати гроші***. Причому, на

першому етапі, вона виступала як орієнтація на ***функцію грошей як засобу нагромадження багатства.***

Правда, з часом такий спосіб акумуляції грошей, спрямований на зростання запасів золота та срібла в країні, вивезених з Південної Америки, викликав у Іспанії та Португалії наростання економічних проблем. Реагуючи на це явище, інші країни змінили інструменти економічної політики на ***політику торгового балансу*** або ***мануфактурну систему***, де ***гроші*** вже діяли у якості *функції капіталу*. Інституційним середовищем тут, як і раніше, залишалась політична система абсолютизму, що перебирала на себе функції захисту купецького та лихварського капіталів, бо з переходом національного багатства від титулів та звань до грошей можливість їх отримання міг забезпечити тільки капітал задіяний переважно у сфері обігу.

З отриманням ринком здатності до саморегулювання, потреба у державному втручанні в економічні процеси відпала. Крім того, стало зрозуміло, що ***політичні режими абсолютистської монархії*** вже не відповідають ринковій структурі і країнам потрібні ***нові інститути влади буржуазного типу***.

Одночасно розвивалася і **економічна політика** суспільства з принципами ***забезпечення політичної та економічної свободи,*** де остання отримала вигляд руху до ***чистої приватної форми власності***, без напластувань колись пануючих общинних відносин, як однієї із обов'язкових умов капіталістичного господарювання. З часом сформувались і відповідні ринкові інститути, як товарна біржа, банківська система, фінансова, і нарешті, з процесами акціонування – фондова біржа, а політичний аспект свободи отримав форму розвиненого ***громадянського суспільства***.

Створення адекватного ринку інституційного середовища як свободи громадян забезпечило вільний рух товарів та капіталу, де панівне місце зайняв капітал ***промисловий***. До певного часу він розвивав свої продуктивні сили, від простої кооперації, мануфактури до фабрики як форми змін у продуктивних силах суспільства адекватних капіталу, що забезпечувало процеси зростання вартості, концентрацію та централізацію виробництва з виходом на процеси монополізації.

Монополії як новий етап економічної концентрації та централізації виробництва, з часом модифікували форми виробничих зв’язків від товарних до асоційованих, де вільний ринок, з процесами підриву вартісного механізму саморегулювання почав відходити в історію.

Уперше, це чітко проявилось у період Великої депресії у США, що пізніше охопила і інші розвинені країни. Спроби вирішити питання механізмами існуючої ринкової системи, позитивних результатів не дали. Стала очевидною нагальна необхідність докорінної зміни старого інституційного середовища. Саме на це й звернули увагу представники нового американського інституціоналізму.

Відбулась своєрідна, по суті, соціалістична революція, яку ***у сфері виробництва*** розпочав **Г. Форд**, установивши на своїх автомобільних заводах ***конвеєр***, чим, власне, об’єднав в одне ціле і дрібних

товаровиробників через попередньо визначені замовлення для свого великого виробництва. У таких умовах вартісна природа капіталу підривалась, чим остаточно відходили у минуле стихійні закони ринку, як робота на невизначеного (економічна уособленість) до продажу покупця.

Соціалістичну революцію, але вже у ***політиці,*** продовжив 32-й американський Президент **Ф. Д. Рузвельт**, почавши створювати нове інституційне середовище, чим підхопив процес соціалізації, але без соціальних потрясінь, у рамках будівництва нового державного устрою не тільки через нові господарські структури, але й зміни у психології американців, що все більше усвідомлювали свою працю як працю ***на себе***, одночасно стає і ***працею на державу***.

У подальшому, на тому чи іншому етапі ця політика змінювалась, набуваючи форми спочатку ***боротьби з безробіттям***, потім ***стабілізації економіки*** і, нарешті, ***економічного зростання***, модифікуючи інституційне середовище у залежності від поставлених життям завдань. Зазначене вище вказує на те, що **економічна політика**, у повному сенсі цього слова, ***виникає тільки в умовах розвиненого ринку (тобто при капіталізмі), якому відповідає певна його інфраструктура. Поступово вона знімається новим способом впливу держави на суспільство.***

Таким чином, спочатку у ***доринковому середовищі*** вплив держави на суспільство відбувався у формі **державної політики** по підпорядкуванню одних людей іншим з побудовою для цього відповідної системи суспільних інститутів як умови досягнення поставленої мети.

З розвитком ринку та його вищого рівня – ***вільної конкуренції***, крупного машинного виробництва, **економічна політика** досягає свого піку, відкриваючи етап початку остаточного підриву ринкового механізму.

Результатом цього стає новий вид політики, пов’язаний з ***регулюванням технологічних процесів***, що оформлюється у вигляді **технологічних укладів**. Назвемо цей вид політики – **політикою технологічних укладів**. Зрозуміло, що подібний перехід від одного типу політики до іншого відбувається не відразу у межах старого управління господарськими процесами, а поступово, кардинально змінюючи свій вектор під дією нових виробничих відносин та продуктивних сил, а тому їх нові перехідні форми потребують детального вивчення та коригування.

Таким чином, будь-яке суспільство має певний вплив на середовище в якому воно існує. При цьому спочатку він здійснювався державою шляхом підпорядкування одних людей іншим.

Потім його роль направляється на регулювання ринку (процеси ПНК), далі створення адекватних ринку інституційних умов для його ефективного функціонування (епоха вільного ринку), коли вплив держави на економіку різко знижується. Виникає ситуація, коли кращою економічною політикою стає відсутність будь-якої політики. Іншими словами цей період характеризується відстороненням держави від прямого впливу на економічні процеси замість яких виникає потреба у створенні адекватного ринку економічного середовища, що проявляється у забезпеченні кожному

громадянину максимальної економічної та політичної свободи.

З початком підриву вартісних процесів, їх місце займає спочатку несвідоме, а потім і свідоме регулювання шляхом планомірності технологічних процесів. У цьому випадку люди у них вкладають свою волю, а держава як політичний орган, відходить, а потім взагалі зникає, віддаючи головну функцію управління технологічними процесами якісно новим управлінським структурам.

Звідси, для налагодження їх ефективного функціонування, важливо підтримувати правильне співвідношення між суспільними інститутами та відповідними їм господарськими процесами, як відображенням об'єктивних відносин між людьми, у яких надзвичайно важливо ***зберегти міру між централізацією виробництва та ринком***. Це дає можливість реалізувати головну задачу даного періоду зі створення умов для гармонійного розвитку людини через ***культуру як нову форму соціальних зв'язків між ними***.

7.2. НЕЕФЕКТИВНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ ГОЛОВНІ ПРИЧИНИ

Досвід сучасної світової економіки вказує на те, що неефективна економічна політика мала місце не тільки у минулому, але й може, за певних умов, повторюватись. Причому, не тільки у відсталих країнах, але й і в найрозвиненіших. Спробуємо розібратися у цьому питанні більш детально.

У доринкові часи інтегрованої світової економіки не існувало з причини відсутності розвиненого ринку. Що стосується економічної політики, то тоді вона була малим сегментом державної політики, про що вже було сказано вище. **Економічна політика *як перший провідний тип впливу держави на суспільство*** отримала значний поштовх тільки з винайденням книгодрукування, відродженням науки, появи реформації і відкриттю океанських шляхів до Нового Світу та Індії. [197, т. ІІІ, с. 164]. (Курсів наш – О. А.)

Цьому періоду відповідали ***процеси первісного нагромадження капіталу*** і відповідна йому ***економічна політика протекціонізму***. У даному випадку ***головне завдання держави зводилось до використання сфери обігу в нагромадженні нового багатства – грошей***, для чого, ***на першому етапі***, світова торгівля орієнтувалась на максимальний продаж різноманітних благ для забезпечення казни грішми з утриманням їх у середині країни. З часом стало зрозуміло, що така політика потребує певного коригування, бо подібні дії вели до занепаду. Звідси методи економічної політики вступили в протиріччя із збільшенням масовидності ринкових обмінів та відповідних змін у шляхах досягнення зростання багатства націй.

На другому етапі – це протиріччя було вирішене переорієнтацією інструментів економічної політики на забезпечення на світових ринках країн вільного переливу золота та срібла. Одночасно було помічено, що більшу кількість грошей приносить продаж не сировини, а продукції, що пройшла ряд (бажано більших) переробок. Вектор економічної політики –

меркантилізм зберігся, але притерпів ряд змін, коли функція грошей перейшла від ***засобу накопичення багатства*** до ***грошей як капіталу***. Зазначене наглядно демонструє, що при збереженні стратегічних напрямків економічної політики **(протекціонізму)** вона, з плином часу, потребує певних тактичних змін в інструментах її проведення.

Як показала практика, прикладом недалекоглядності зазначеного, може бути сучасна економічна політика України, еліта якої і досі так і не дійшла до розуміння того, що переробка сировини на продаж усередині країни дасть значно більше статків, ніж безпосередня торгівля нею. Другою помилкою сучасного керівництва нашої держави є ігнорування ним кон'юнктури світового ринку, врахування якого дозволило б продавати наші товари тоді, коли попит на них найвищий.

Наглядним прикладом цього є сучасна аграрна політика України з продажу зерна, яке реалізується одразу ж після його збору з причини вузькості інфраструктури ринку щодо його збереження та доведення до відповідних кондицій, що збереглися з часів СРСР. Звідси продати його за максимально високими цінами неможливо. Більш того, замість цього будуються даткові потужності зі транспортування зерна в самих портах, а не сховища щодо його збереження на місцях виробництва.

Багато у чому такий стан викликаний панування на теренах нашої країни ***агрохолдингів***, які головною метою своєї діяльності вбачають грошові надходження. Все, що пов'язане з місцем їх функціонування в українських селах, наприклад, як розвиток місцевої інфраструктури, вони вважають за непотрібне. Цікаво, що українська держава замість допомоги на селі тим, хто там проживає, наприклад, фермерам, витрачає значні суми на допомогу саме холдингам. Подібний підхід різко контрастує з тим, як це робиться в країнах ЄС, де виробництво і інфраструктура розвиваються у постійній тісній зв'язці.

Однак продовжимо. Капіталізм у ході свого розвитку орієнтується на виробництво зі збільшення грошей, яке уявляє у загальній формі рух капіталу Г – Т – Г' по вдосконаленню кооперації, як розвитку його продуктивних сил від простої кооперації, мануфактури до фабрики. З досягненням останньої, машинне виробництво сягає свого піку, коли регулювання основної пропорції між виробництвом та споживанням відбувається через ціновий сигнал, а тому найкращою економічною політикою стає відсутність будь-якої економічної політики. Все робить ринок.

Періодично в розвинених країнах виникають проблеми, пов'язані з необхідністю коригування економічної політики, що стає наслідком змін в їх продуктивних силах. Наприклад, перехід від мануфактури до крупного машинного виробництва викликає потребу у появі законодавчо регламентованого робочого дня, чого не було при мануфактурі. Як бачимо, тут чітко проявляється зв'язок між правом власності та закріпленим юридичним законом. Право викликає необхідність втручання у діяльність підприємця, що призводить до обнародування юридичного закону стосовно тривалості робочого дня та підкорення йому представників індивідуального

капіталу. Виникає потреба і у розробці стандартів на продукцію, змін в оплаті праці, розпорядку дня тощо.

З'являється і проблема національної специфіки виробництва та необхідності її врахування. Особливо чітко це проявилось у німецькому варіанті трансформації ринку на початку XIX ст., для прискорення якого їм довелось відмовитись від природного права, як це було у Великій Британії, замінивши його правом історичним, коли перевага через його проведення надавалась національному, а не приватному інтересу.

У зв'язку з цим, виникає закономірне питання. А чи зміг би наш олігархат вивозити до 10 млрд. доларів щорічно в офшорні зони при прийнятті закону про історичне право Фрідріха Карла фон Савіньї або зорієнтуватись на ЄС, коли наші стратегічні виробництва (космічні, воєнні, автобудування) зав'язані на Росію, а Європа, як показало життя, їх розвивати не захотіла? Як наслідок, почався ланцюг закриття цих виробництв або їх переорієнтація на випуск простих побутових речей як, наприклад, парасольки. Нагадаємо, що ***історичне право*** – це один із головних принципів націоналізму, правда, економічний.

Німцями був змінений і порядок проведення індустріалізації, яка почалась не з розвитку легкої промисловості, а важкої, що потягнуло за собою машинобудування, хімічну, воєнну та інші галузі. Цим рішенням вони уникнули проблем із еволюційним розвитком індустріалізації своєї країни, попереджуючи неефективну економічну політику.

З початком переходу суспільства від вільної конкуренції до монополістичної стає анахронізмом орієнтація на вільний ринок, пік якого припав на період Великої депресії 1929-1933 рр. Очевидно, що втручання держави у економічні процеси знову конче необхідне. Саме в цей період відбулось переосмислення напрацювань теорії, а разом з нею, і економічної політики як форми її практичної реалізації. Правда, осмислення причин неефективної економічної політики та болісних збоїв в економіці затягується на роки.

Одночасно стає очевидно, що для окремої країни, навіть за умови однакового економічного розвитку, така економічна політика не може бути подібною. Як наслідок, з'являються економічні моделі, що уособлюють специфіку окремих країн, відпрацьовані виходячи з принципів побудови стратегії економічної політики. Тому в них, з метою їх ефективного впровадження виникає нагальна потреба постійно відслідковувати: стан розвитку ринку та капіталу, ступінь зняття останнього відповідно до стану ринку, викликаного змінами в його інституційному середовищі приведеному у відповідність до специфіки продуктивних сил країни. Ігнорування цього неминуче викликає проблеми у функціонуванні процесів господарювання.

Іншим прикладом збоїв у період Великої депресії була марність спроб проводити у нових умовах політику епохи вільної конкуренції. Як результат, до старих негараздів додалися нові. Наприклад, орієнтація на політику протекціонізму, зменшення заробітної плати тощо проблему не вирішило, а тільки законсервувало. Очевидною постала необхідність відпрацювання

нових підходів до умов господарювання, на що вказувала тодішня практика.

Багато у чому причиною неефективної політики стає нерозуміння більшістю економістів та політиків умов та процесів остаточного підриву ринкового механізму саморегулювання. Тому до вирішення відміченої проблеми, західний світ ***теоретично*** підходив поступово, через осмислення ситуації, що склалась, спочатку, завдяки творчості економістів шведської школи, потім напрацюванням нашого співвітчизника М. І. Туган-Барановського і, нарешті, польського економіста М. Калецькі, що намацав основний нерв проблеми.

Однак розгорнуте відображення нової ситуації отримало тільки у творчості Дж. М. Кейнса, який на основі тодішньої практики теоретично узагальнив та показав причини виникнення якісно нового явища, накресливши основні контури нової доктрини. Правда раніше, до виходу його головної книги, ті ж самі проблеми ґрунтовно теоретично вперше поставив М. Калецькі, що, використовуючи напрацювання марксизму по ряду стратегічних теоретичних постановок, значно випередив самого Дж. М. Кейнса.

Виходячи з практичного пошуку нових методів господарювання, ще до їх детального теоретичного осмислення у 1932 році, у США, почала реалізовуватись програма «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта. Придивившись до вище зазначених постановок економістів уважно, можна побачити спільні риси у їх підходах, один із яких, причому головний, полягав у визнанні необхідності впровадження регульованого ринку, що, вперше у світовій практиці, реалізували і дуже ефективно у політиці НЕПу у 1921 році більшовики на чолі з В. І. Леніним. Саме у ній Ф. Д. Рузвельт і Дж. М. Кейнс вперше побачили, що ідея регульованого ринку не примара, а реальність.

Деталізація цієї ідеї, в умовах перезрілого капіталізму у вигляді монополізованої економіки, спробував впровадити у життя тодішній Президент США Ф. Д. Рузвельт. Найбільш значущими з них у його «Новому курсі», про що вже було сказано у попередній темі, стали:

1. Підтримка державою фінансової та банківської системи (сплата банкам боргів кредиторів, викуп майна та надання дешевих кредитів).
2. Підтримка крупних промислових підприємств та торгових фірм.
3. Стимулювання приватних капітальних інвестицій.
4. Встановлення Кодексу чесної конкуренції.
5. Девальвація долара з метою підняття цін для стимулювання виробництва, перш за все, сільськогосподарської продукції.
6. Відхід від прив’язки долара до золотого стандарту.
7. Регулювання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, кожним виробником або її максимального розміру.
8. Упровадження для зменшення рівня безробіття суспільних робіт.
9. Створення нових систем та інститутів (зміна юридичних норм, господарських та політичних інститутів).
10. Реформа Федеральної резервної системи, яка вперше отримала право регулювання грошової маси.

11. Закон про допомогу фермерам (зменшення площ посівів за відповідну винагороду).

12. Надання сільгоспвиробникам дешевих кредитів з подовженням строку його повернення.

13. Страхування готівкового капіталу в банках (Закон Гласса-Стігала)

14. Страхування капіталів.

15. Закон про соціальне страхування 1935 року, згідно з яким уперше проводились виплати по непрацездатності, безробіттю тощо.

16. Удосконалення операцій на фондовій біржі.

17. Закон Вагнера про трудові відносини (встановлення 8 годинного робочого дня, мінімального рівня заробітної плати та заборона на використання дитячої праці.

18. Підтвердження права робітників на створення професійних спілок.

19. Право на підписання колективних угод найманих робітників з підприємцями.

20. Заборона підприємцям втручання в життя робітничих організацій.

21. Створення Національного управління по трудових відносинах для розгляду скарг робітників та професійних спілок.

Поступово країна, рухаючись методом проб та помилок у боротьбі з небаченою загальною кризою, призупинила її сповзання у стан кризи та почала рух по виходу із стану глибокого економічного та психологічного занепаду, коли періоди оздоровлення змінювались тривалим застоєм. Фактично наслідки кризи вдалося остаточно подолати тільки після 1947 року. Звідси виникає закономірне питання: «Чи була ця програма вдалою спробою реалізації економічної політики»? Відповідь однозначна – звичайно ні. На подібну думку наводять опубліковані декілька десятиліть тому ряд робіт відомих американських вчених, і не тільки, відносно сучасної оцінки американського «Нового курсу».

Науково доведено, що у ході здійснення Ф. Д. Рузвельтом та його командою напрацювань знаних економістів того часу, вони постійно вносили у неї корективи у вигляді законодавчих актів щодо реформування різноманітних інститутів суспільства. При цьому треба враховувати наявність в його команді фахівців, які брали участь у Першій світовій війні і методи яких тоді дали певні позитивні результати. Саме вони спочатку стали домінуючими у «Новому курсі», бо політик прекрасно розумів, що вирішення поставленого надважкого завдання потребує нових неординарних змін як у суспільній психології, господарських, так і політичних інститутах, що існували.

У цьому Ф. Д. Рузвельту допомагали і американські інституціоналісти другої хвилі такі, як Дж. М. Кларк, А. Берлі, Г. Мінз тощо, які ретельно вивчали тогочасну надбудову. Перед ними постійно тяжіла одна надпробема, яка важко піддавалась вирішенню – це знаходження джерел інвестування, для виходу із кризи, при небачено низькому сукупному суспільному попиті. Частково її вирішення, у період 1929-1933 рр., Ф. Д. Рузвельт знайшов у скасуванні сухого закону, що дало можливість повернути гроші від продажу

алкоголю до казни і отримати підтримку американцями його курсу. Друге джерело було віднайдено у Радянській Росії, яка проводила сталінську індустріалізацію і потребувала значної кількості домен, станків, нових технологій тощо, що з часом спричинили встановлення у 1933 році дипломатичних відносин між США та СРСР.

Однак це кардинально справу не вирішувало. Тим більш, що з початком «Нового курсу» проводитись політика автономізації, коли досить швидко були втрачені великі надходження від зовнішньої торгівлі із Західною Європою, яка почала масово відмовлялась від поставок американських товарів.

Остаточно питання виходу із затяжної економічної кризи не було розв'язане і з початком Другої світової війни, в якій США перетворились у головного постачальника різних видів товарів, перш за все, військового призначення, що стимулювало величезний сукупний попит, який нарешті виник.

Внутрішній ринок США, як це не дивно, не отримав значного простору для розвитку, а таке очікуване скорочення безробіття на 6 млн. осіб відбулось, в основному, за рахунок призову чоловічого населення країни до лав збройних сил. Проте, коли європейські країни на війні зазнавали величезних людських та матеріальних втрат, США за рахунок військовий поставок казково збагатились.

Війна, по-перше, дозволила американцям збути застарілу техніку, обладнання, товари військового призначення та продовольство. По-друге, такі поставки обумовлювались розташуванням на території цих країн військових баз. І, нарешті, по-третє, вони надавались не безкоштовно, а тому – після завершення Другої світової війни союзники повинні були їх відшкодувати. Таким чином, у післявоєнний період США перетворились у наддержаву, у статусі якої перебувають і досі.

У цей же час продовжувалась програма відсторонення монополій від політичної діяльності. У американській практиці господарювання вона розпочалась ще за часів відомого закону Шермана (Sherman Act) (1890) як законодавство, до якого додалась це й заборона монополіям порушувати торговельний обмін як-то: штучно створювати дефіцити, проводити товарний демпінг тощо. Новим завданням монополій стало підтримання конкуренції.

Однак при всій, на перший погляд, правильності такого рішення треба зауважити, що боротьба з економічною монополією є безглуздою, бо монополізація у результаті веде до зниження цін і виграшу всіх без винятку членів суспільства. Адже ***економічна монополія***, і це найголовніше, є клітина нового ***комуністичного*** (за термінологією К. Маркса) або ***постіндустріального суспільства***. Тому головну боротьбу треба було б зосередити на боротьбі держави з ***відокремлення політичної влади від бізнесу, запобігаючи захопленню крупним бізнесом влади економічної.***

Підводячи підсумки, спробуємо визначити ключові невдачі «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта та їх причини. По-перше, це відсутність чіткого уявлення економістів стосовно глибинних причин ситуації, що виникла. Було

зрозуміло тільки одне, що в економіці США відбулись якісно невідворотні процеси, з якими треба було рахуватись. Саме цим була викликана спроба подолання відміченого явища за рахунок методів жорстко централізованої економіки. Вона дозволила призупинити спад виробництва, збільшити зайнятість населення, але кардинально ситуацію не змінила. Звідси початок нових хаотичних пошуків, як-то будівництво електростанцій, доріг, продовження підтримання високих цін за рахунок зниження золотого стандарту (фактично відмова від нього) тощо. Завдяки цьому були, експериментальним шляхом знайдені деякі ефективні важелі з подолання кризи, однак, у цілісну картину повної ясності у розуміння суті причин кризи та боротьби з нею вони не внесли.

З підготовкою та початком Другої світової війни Ф. Д. Рузвельт продовжував шукати нові інструменти щодо забезпечення загальної зайнятості американців. Частково він це здійснив, переорієнтувавши масове виробництво на задоволення потреб окремої людини та залучення американців до суспільних робіт з реалізації природоохоронних заходів та заохочення програм упровадження суспільних робіт.

Таким чином, застосовану Ф. Д. Рузвельтом економічну політику слід охарактеризувати як таку, що не поклала остаточний кінець Великій депресії, а втримала ситуацію від погіршення. Крім того, були відкриті деякі нові інструменти впливу держави на економіку, які можна було б використати для ефективної економічної політики у майбутньому.

Однак, не можна погодитись з переважною більшістю прибічників неоліберальної доктрини, які вважають, що економічна політика «Нового курсу» була взагалі не потрібна і навіть шкідлива. Для подолання Великої депресії, на їх думку, достатньо було б продовжувати триматись ідеї вільного підприємництва з певним його коригуванням грошової маси. Тим більше, що з 1947 року вільний ринок здавалось би знову запрацював.

Однак, не треба забувати про те, що це був вже ***не вільний ринок, а регульований***, під який «Новий курс», вперше, підвів нову інфраструктуру, яка, виходячи з марксистського тлумачення, почала функціонувати на планомірних засадах. Звідси, відсутність з 30-х років минулого століття у команді Ф. Д. Рузвельта чіткого цілісного розуміння ситуації неминуче вилилось у економічну політику проб та помилок, яка суттєво відрізнялася від її проведення, теж із стратегічною ідеєю регулювання ситуації державою з 1921 по 1927 роки у Радянській Росії, відомої як політика НЕПу. До речі, вона відразу ж відкинула методи відпрацьовані за часів війни (у Радянській Росії воєнного комунізму), які Ф. Д. Рузвельт більше всього широко використовував на першому етапі проведення реформ.

По мірі змін у технологічному способі виробництва у вигляді технологічних укладів неважко побачити, що кожний новий уклад ставить перед суспільством нові проблеми, які все більше показують неефективність старих підходів, що орієнтуються на неоліберальні та кейнсіанські рекомендації. Виявилось, що більш менш робочими є напрацювання інституціоналістів. Причиною цього є все більший відхід розвинених

суспільств від опосередковування відносин між людьми товарами. Це місце остаточно зайняли нові технології, а закони їх розвитку менше всього вписуються в регулювання цих процесів методами законів ринку.

7.3. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: МИНУЛЕ, СЬОГОДЕННЯ ТА МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ

У попередніх розділах ми з'ясували ***загальні*** та ***особливі риси*** **економічної політики** та її ***тісної прив'язки до інституційного середовища*** і проблем, що виникають у ході її проведення. Останні можуть мати як позитивні наслідки, і навіть прориви, так і негативні, з болісними провалами у функціонуванні господарських процесів і не тільки.

Загальна та ***особлива характеристика взаємодії держави на суспільство*** дозволила з'ясувати *причини подібних відносин, їх форми та наслідки*. Було показано, що конститутивним тут є тип господарювання (натуральний, товарний або асоційований), який визначає особливість подібної взаємодії.

Наприклад, при ***натуральному господарстві*** основою порядку у суспільстві є **державна політика,** кінцева мета якої полягає у відтворенні людей у відповідному соціальному статусі (рабовласника, раба, дворянина, судді, кріпака тощо).

У ***товарному типі господарства*** – **ринок** стає основною формою зв'язку**,** де зростання капіталу перетворюється у головну форму руху суспільства, що виконує провідну роль – збільшення ***нової форми багатства – грошей*****,** знаменуючи перехід від титулів та звань, які були за умов феодалізму головною формою багатства.

В умовах сьогодення у розвинених країнах з їх ***асоційованою або планомірною формою зв'язку*** таку роль відіграють **технології** у подобі ***технологічних укладів***, а ***головним багатством суспільства*** стає ***перехід від речового багатства до гармонічного розвитку людини.*** Все це разом взяте визначає мету, характер, структуру та результати зазначеної взаємодії держави та суспільства. Правда, ***треба пам'ятати, що в умовах асоційованих відносин держава як політичний орган знімається, тобто відмирає.***

У такій ***взаємодії держави і суспільства*** в залежності від типу господарства (натуральне, товарне, або асоційоване) з часом виникає **економічна політика,** що у представленому курсі є головним об'єктом розгляду. Виокремлення трьох видів впливу держави на суспільство та їх характеристика робить подібну взаємодію більш рельєфною, чим надає ***можливість аналізу перехідних форм*** при дослідженні трансформації ***натурального господарства*** в ***товарне***, а ***товарного*** в ***асоційоване***. Наприклад, ***перехід від державної політики до економічної***, а останньої – ***до політики регулювання технологічних укладів виступає як різновиди форм взаємодії держава – суспільство, які певний час зберігають старі перехідні форми.***

Зазначена характеристика дозволяє шляхом «заземлення» її на окремо взяту країну дати глибокий зріз досягнень або провалів певної політики, яка має конкретний вид ***політичної (доринкові суспільства) або економічної моделі (ринкове суспільство).*** Це робить можливим заглянути у підкладку взаємодії ***держава-суспільство*** і надає можливість не просто продемонструвати особливості такої політики окремої держави, але й розглянути її з боку часового простору як минулого, сучасного, так і перспектив, а також з'ясувати природу сучасного стану. Для прикладу функціонування такої моделі у якості ***одиничного*** візьмемо економічну політику сучасної України, а точніше її модель.

7.3.1. Економічний стан країни та його глибинні причини

Для початку її характеристики означимо **загальні фундаментальні риси сучасної економіки України,** ***які характеризуються тим, що існує:***

- значна залежність економіки від кон'юнктури світового ринку і тому спади світової економіки неминуче відображаються і на українській;

- значної шкоди Україні завдає співпраця з МВФ, який контролюють США, що не дозволяє проводити політику ефективного стимулювання інвестицій у виробництво через банківську та фінансову системи;

- криміналізація стосунків між державним апаратом та бізнесом шляхом розподілу найприбутковіших секторів економіки країни між трьома ключовими олігархічними кланами (Київським, Дніпропетровським та Донецьким) до чого, з 2014 року, додалось проведення АТО, що вже відібрало життя більш ніж 10 тис. пересічних українців та вимиває величезні кошти з мирних галузей на військові потреби, поповнюючи кишені олігархату, створивши своєрідну економіку війни в якій помітну участь бере і теперішній Президент України.

Як результат:

- виникла величезна заборгованість держави, окремим галузям і підприємствам країн близького і далекого зарубіжжя;

- відставання сектора економіки, який виробляє товари, від сектора економіки, який їх споживає;

- паливно-енергетична залежність від Росії та країн Європи;

- занадто сильна залежність та контроль з боку українського уряду, олігархату та міжнародних структур за економікою країни в останні роки має ефект придушення ринкового сектора, який реально виробляє товар, що швидкими темпами сприяє демонтажу власного виробництва.

Таким чином, країна фактично виявилась відірваною від світової економіки, отримавши посередника в особі МВФ та СОТ, які підтримують програми далекі від зростання добробуту її пересічних громадян, а проводять у життя стратегію глобалізації.

Економічна політика, як і її ефективність проведення, буде неповною і багато у чому розмитою поки ми не визначимо окремі найважливіші

закономірності щодо її сучасного стану та процеси, що визначили цей стан. ***Головною рисою економіки України сьогодення є її мозаїчний характер господарських укладів***. Звідси сучасна економічна політика повинна враховувати переплутані у часі уклади, з пошуком магістрального, який перетворившись у спосіб виробництва, дозволив би динамічно у ході його посилення діалектично асимілювати ті з них, які знаходяться на більш низькому рівні розвитку. Проблема багатоукладності сучасної України у чомусь нагадує ту, яку мала місце в Радянській Росії у 1921 році, що передувала появі НЕПу. Тоді існувало ***п'ять провідних укладів***. Перерахуємо їх у послідовності розвиненості. Це, перш за все, ***натуральний, мілкотоварний, приватнокапіталістичний, державно-капіталістичний*** і, нарешті, ***соціалістичний.***

Виходячи із логіки подій, після Жовтневої революції, яку В. І. Ленін спочатку відмовився назвати соціалістичною, вказавши на те, що країна не має навіть розвиненого стану капіталізму. Правда, потім він погодився із цією назвою за умови розуміння ***кінцевої*** мети перетворень – побудови соціалізму. Він пояснив, що соціалістичний уклад головним на той час у Росії бути не може, бо має під собою тільки ***політичну*** основу (владу трудящих) і немає економічної складової. Орієнтація на натуральний уклад веде у минуле, а масовидний мілкотоварний та приватнокапіталістичний як визначальні призведуть до реставрації капіталізму.

Залишався державно-капіталістичний уклад. Саме він мав у своїй основі ті процеси які стимулювали соціалізацію як основу соціалізму і тому був визначений як основний для діалектичного зняття як докапіталістичних так і капіталістичних укладів. Практика реформування економіки підтвердила правильність вибраної стратегії. Саме завдяки їй вдалося, через п'ять років швидко відновити потенціал країни у сільському господарстві, вщент зруйнованої Першою, а потім громадянською війною, а через сім років і у промисловості.

На жаль, такий підхід у практиці господарювання сучасне керівництво України не використовує. Причиною цього є повне ігнорування або не розуміння її урядами, як у минулому, тим паче тепер, присутніх в економіці держави різноманітних форм господарських укладів. Звідси і відсутність стратегії використання певного способу виробництва як основи для переформування інших укладів під цей панівний. До них слід віднести як доринкові форми (натуральне господарство), дрібнотоварне і більш менш розвинені ринкове (капіталістичне господарство), так і постринкові, що базуються на соціалізованій формі зв'язку, розвиток якого визначається процесами НТП. До останніх можна віднести галузі ВПК, авіаційної, космічної промисловості тощо, що за останні роки зазнали значної руйнації.

При цьому, треба пам'ятати, що Україна довго розвивалась як частина території інших держав (Польсько-литовського князівства, потім Австро-угорської імперії на Заході, а на Сході – Російської імперій), які в тій чи іншій мірі консервували доринкові відносини. Ґрунтовний підрив їх почався тільки після 1848 року (Західна Україна) та в 1861 році (Східна її частина),

чим були підірвані основи кріпосного права та, здавалося б, були створені можливості для більш швидкого розвитку капіталізму.

Правда, спроби реформування економіки, що на одній, що на іншій частині території носили половинчастий характер і при збереженні частки елементів особистої залежності людини дати повний розвиток ринку не могли. Через це і інститути того часу більше відповідали доринковим, ніж ринковим відносинам, що проявлялось у присутності ***політичної форми монополії*** як головної, з наявністю якої неможлива поява такого атрибуту ринкового соціуму як ***громадянське суспільство***.

За останні роки розбудови української держави, процеси натуралізації господарювання значно посилились, про що писав у своїх останніх статтях, засновник Одеської школи політичної економії **А. К. Покритан (1920-2003)**, а з ними окреслились і чіткі тенденції до занепаду виробництва. Особливо після революції гідності і свободи, коли запанували націоналістичні ідеї, а проведені «реформи» призвели до зниження рівня добробуту переважної частини населення у 2 рази на фоні збільшення податків на пересічних громадян та скорочення робочих місць. Все це мало наслідком небачене зубожіння більшості громадян України та казкове збагачення українського олігархату, який в результаті відмічених подій, нарешті, отримав необмежені можливості для свого збагачення.

До цього додалась недолуга економічна політика та діяльність іноземних фахівців, які про економіку України або мало що знали, або знаючи не зважали, або не хотіли зважати на її економічні закони та мозаїчну структуру. Тому, замість регулювання ринку, як визначальної тенденції функціонування економіки з побудовою адекватної йому інфраструктури вони відпустили ринок, залишивши не до кінця демонтовану стару інфраструктуру, продовжуючи управління нею позаекономічними методами у так званому «ручному режимі».

Наприклад, у вигляді міністерств, відомств, керівників різних рівнів на місцях які, за своєю суттю, були феодальними формами впливу на процеси господарювання, і, зрозуміло, не могли ефективно впливати на розвиток ринку, бо для цього використовувалися чужорідні йому інститути з відповідними доринковими методами управління. Зарубіжні гості змінювали один одного, а економіка продовжувала своє піке з розповідями чергового керівника про початок роботи нової комісії по боротьбі з корупцією. Звідси відсутність завершеної ***ринкової*** інфраструктури потребувала участі у процесах господарювання чиновника, який робив це звичайно не безкоштовно.

Варто, ***по-перше***, нагадати і те, що до початку реформ у 1991 році українська економіка була сильно монополізована, що стало наслідком сталінської індустріалізації, і тільки на 20% мала завершений цикл в Україні. ***По-друге***, її населення виявилось сформованим двома цивілізаціями – Західною та Східною з різною релігією та світоглядом, а тому у цих умовах потрібна була регіоналізація цих територій, але замість цього виникло унітарне суспільне утворення, що загальмувало утворення України як

держави. Але була, ***ще одна причина*** – це ті лідери, які прийшли до влади, показавши свою повну неспроможність вирішувати поставлені завдання, що мало наслідком відторгнення від процесів побудови країни значної кількості людей, які з появою вільного ринку отримали не нові можливості достойно заробляти, а нові форми зубожіння.

У зв'язку з цим, виникає закономірне питання, а чи можна було цього уникнути? Так. Це питання вирішує регулювання ринку із одночасним створенням адекватної йому ринкової інфраструктури, де в підґрунтя системи кладуться товарні, фондові біржі, банківська, фінансова системи ринкового типу, де особливу роль відіграє фондова біржа, яка в Україні, на жаль, перебуває і досі в іграшковому стані.

Звідси, ***головна причина стагнації ринкової системи нашої країни продовжує залишатись у невідповідності інститутів, що повинні відповідати середовищу існуючої економіки (ринку). Тому продовжує зберігатись доринкове, за своєю суттю, середовище із залишками інститутів феодального типу. як і методи управління ними.*** Як це не дивно, але більш ніж за чверть віку отримання Україною незалежності нічого кардинально у цьому питанні не змінилось, окрім керівників країни та їх оточення.

Тому, усі інші негаразди є нічим іншим, як наслідком окреслених вище проблем, що накладаються при вирішенні будь-яких конкретних господарських питань. Достатньо вказати на фінансову систему, що продовжує зберігати старі принципи оподаткування, хоча час потребує впровадження нових підходів, наприклад, у визначенні відсоткової ставки податків, коли основний тягар повинні нести особи з великими та надвеликими статками.

Потрібно терміново диференціювати відсоток податків, левову частку яких повинні вносити до бюджету найбагатші верстви населення. Так, у розвинених країнах Скандинавії до 40-50% податків до їх бюджетів платить 1% багатого населення, у США – 37%, а в Україні цей показник становить лише 3%. При цьому, у нас для поповнення бюджету навіть вводились податки на пенсії, проценти на заощадження, хоча основні доходи, що отримують українські олігархи, як свідчать вище наведені статистичні дані, не підпадають під оподаткування. Зараз, у зв'язку з підвищенням цін на газ, Прем'єр-міністр України В. Б. Гройсман заявив, що це потрібно зробити для сплати заборгованості МВФ пересічними громадянами країни. Додамо, що й досі, на жаль, вітчизняна фінансова система продовжує триматись на ***оподаткуванні фізичних осіб***, а повинна, і це головне, як і у всьому цивілізаційному світі, на оподаткуванні ***юридичних осіб***.

У значній мірі функціонування банківської та фінансової системи визначається станом розвитку грошей. Якщо брати їх ***три основні функції*** за К. Марксом (у посібниках з політичної економії їх п'ять): ***міри вартості***, ***засобу обігу*** та ***грошей як грошей,*** то у сучасній Україні вони виконують, фактично, ***тільки другу функцію – засобу обігу***, а тому повноцінними грошима не являються. Звідси чітко проявляється нерозвиненість нашої

ринкової системи відносно до країн цивілізованого Заходу. Наслідком чого є неможливе повноцінне використання грошей у функції від M_1 до L, що є нічим іншим, як діалектичне зняття грошей і їх рух до ***інвестиційного матеріалу*** як прояву елементів більш розвиненої планомірної форми зв'язку. Тому у процеси розгортання соціалізації у нас закладені значні обмеження.

Можна було б використати надбання НЕПу, бо досвід саме цієї економічної політики був би зараз надзвичайно корисним. Адже це була перша, феноменальна за своїми наслідками, вдала спроба використати регульований ринок для відновлення зруйнованої війнами економіки, причому в умовах відсутності розвинених форм капіталу.

Досвід НЕПу широко використав Дж. М. Кейнс, Швеція, США в період Великої депресії, а зараз КНР, включивши до нього надбання конфуціанства та легізму, що робить цю політику ***національно спрямованою***, з «китайською специфікою», а значить – більш дієвою та ефективною.

Нова економічна політика 1921-1927 рр. ставила перед собою два дуже складних завдання, які, на перший погляд, не можливо поєднати разом. По-перше, дати в тодішніх умовах, дозріти капіталістичним формам і, по-друге, закласти через розвиток електрифікації Росії фундамент новим процесам соціалізації як умови руху до соціалізму. Неспроста В. І. Ленін зазначав, що «комунізм є радянська влада плюс електрифікація всієї країни», додаючи плюс трестування по американськи, освіта по-прусськи тощо.

В основу цієї політики були покладені такі принципи, як орієнтація на регульований ринок з використанням для цього державно-капіталістичного укладу. Причому головне місце у регулюванні суспільних пропорцій повинен був відгравати ціновий сигнал як регулятор пропорцій між виробництвом та споживанням з використанням таких інфраструктур ринку, як банківська та фінансова системи, з поступовою та добровільною кооперацією значних верств населення тощо. Тож недивно, що втілення у життя першого і другого завдання швидко дали вагомі позитивні результати.

Однак рух до соціалізації був перерваний методами сталінської індустріалізації, які багато у чому стимулювала військова зовнішня загроза. Треба було у стислі строки створити власне крупне машинне виробництво. У зв'язку з цим, треба пригадати головний метод сталінської індустріалізації. Магістральним завданням зовні залишалися процеси регулювання економіки, але не через ***ціни ринку***, а ***державним апаратом***, тобто «з гори», де головним укладом, фактично, на багато наступних десятиліть став ***натуральний уклад*****,** а не ***державно-капіталістичний***, як колись його визначив В. І. Ленін**.**

Основним *регулятором пропорцій між виробництвом та споживанням* замість ***цінового сигналу***, що формує ринок через банківську та фінансову системи, стали ***міністерства*** та ***відомства***. У той же час, ***поступова та добровільна кооперація*** змінилася ***примусовою***, причому у ***самій розвиненій її формі як виробнича***, до якої економіка повинна була ще дорости, переходячи від простих її форм як постачальницько-збутова до виробничої. Приклади ***відмінностей*** ленінського та сталінського бачення

реформ у СРСР можна було б продовжувати. Однак головне вже сказано. Сталінський підхід – є антиподом ленінського.

Негативні результати впровадження у життя сталінського підходу, особливо в процесі індустріалізації, не забарились. Почалось різке падіння виробництва, особливо сільського господарства, різке зменшення поголів'я худоби, зниження добробуту населення тощо. Зникли стимули до праці, а з ними і катастрофічне падіння її продуктивності. Виникла нагальна потреба пошуку та залучення до роботи працівників з мізерною оплатою. І такі форми швидко віднайшли у вигляді примусу до праці шляхом репресій з підключенням до роботи засуджених у ГУЛАГах, де використовували, по суті, рабську форму праці, а на селі її різновид – кріпацьку.

Цим був закладений новий механізм господарювання, виходячи з якого стають зрозумілі всі наступні провали у спробі реформування економіки 1957 та 1965 років, при збереженні основних засад сталінської системи. Вони полягали у такому. По-перше, реформи почались без демонтажу старих суспільних інститутів і повернення до ідей ленінської моделі НЕПу. По-друге, за час сталінських методів керівництва сформувались продуктивні сили із адекватних йому так званих командно-адміністративних методів регулювання, які і досі зберігаються в Україні. По-третє, як результат, замість неоіндустріалізації як процесу створення нових продуктивних сил була проведена деіндустріалізація. Тому після більш, ніж четверті століття незалежності наша держава знаходиться перед необхідністю вирішення тих самих завдань, що постали перед нею одразу після 24 серпня 1991 року (тобто отримання української незалежності), як трансформація політичної та економічної систем та пошуку ефективної моделі розвитку економіки, правда вже без того запасу економічної міцності, що вона мала у 1991 році.

7.3.2. Стратегічні завдання держави по виходу з кризи

Для реформування будь-якого суспільства потрібно визначити ряд відправних пунктів, які будуть вказувати на особливості впливу держави на нього у вигляді трьох різновидів: політики держави, економічної політики або політики технологічних укладів. Для вибору зазначеного різновиду треба звернути увагу на домінуючий тип господарювання. Для України таким є рух від доринкового типу господарювання до ринкового. Тому нагадаємо сутність ринкового господарства. У відомому положенні В. І. Леніна, розкритому ним у праці «**З приводу так званого питання про ринки» (1893)** товарне виробництво представляється такою системою громадського господарства, «коли продукти виробляються окремими уособленими виробниками, причому кожен спеціалізується на виробленні одного якого-небудь продукту, так що для задоволення суспільних потреб необхідна купівля-продаж продуктів (що стають в силу цього товарами) на ринку» [166, т. 1, с. 86-87] (Курсів наш – О. А.)

З цього положення витікають чотири риси товарного виробництва, перші дві з яких є умовою його виникнення. Це – суспільний розподіл праці,

який має, з одного боку, спеціалізацію різних видів трудової діяльності, а з другого – її особливий вид здійснення – уособленість товаровиробників. Про це ще К. Маркс писав, що «тільки продукти самостійних, один від іншого незалежних приватних робіт протистоять один одному як товари». [179, т. 23, с. 51]

Із цього, як наслідок, витікають ще дві риси товарного виробництва. Це перетворення продуктів через обмін на ***товари*** та ***ринок***, що є основою опосередковування відносин між людьми. У подальшому, зміни у суспільному розподілі праці, з переходом його від продуктової, подетальної та технологічної спеціалізації відбувається поступовий підрив економічної уособленості, а з нею і товарної форми зв'язку, де ринкове господарство змінюється на асоційоване, а замість закону вартості (у марксистській інтерпретації) з'являється закон планомірності.

Виходячи з вище наведеного. можна визначити стратегію реформ в Україні. Вони повинні, з одного боку, спиратися на забезпечення економічної уособленості товаровиробників, що потребує захисту їх ***економічної свободи***, з одного боку, а з іншого – ***свободи політичної***, без яких неможливе повноцінне функціонування ринку, і як його наслідок – громадянського суспільства. Іншими словами, треба забезпечити максимальні умови для функціонування вільного ринку, який дав би можливість ***усім*** забезпечити достойний рівень свого життя.

У західних розвинених країнах стратегія розвитку інша. Рівень економічної уособленості, як і самої економіки, давно подоланий і стратегічне завдання розвитку полягає в створенні умов для гармонійного піднесення людини через використання процесів планомірності.

Як це не дивно, але в наших умовах із двох видів свобод (політичної та економічної) без яких ринок працювати не може, нам треба зосередитися на забезпеченні, перш за все, ***економічної свободи***, тобто оптимальному забезпеченню людям можливості заробляти гроші, виходячи із наявного стану ринку. Тільки по мірі її здійснення можна розширювати можливості політичної свободи, а не навпаки, як це було зроблено у так звані «лихі» 90-ті роки минулого століття на теренах колишнього СРСР, де головним орієнтиром стала політична, а не економічна свобода, що викликало масове зростання злочинності у всіх його проявах та попрання елементарних прав людини. На відміну від нас, при реформуванні суспільних відносин у сучасному Китаї нічого подібного не відбувалось. Причиною цього стало забезпечення ***економічної свободи***, а ***політична свобода*** надавалась поступово, по мірі оволодіння людьми можливостей самим заробляти гроші за допомогою ринку. Як наслідок, не було рекету, жорстокої боротьби за перерозподіл власності та масового свавілля, подібного до вітчизняного.

У ході наших «реформ» очевидним стало, що наша економічна система не може бути зліпком «чистого капіталізму», який він мав усередині XIX ст. Тим більше, що наш орієнтир – розвинені країни, а вони використовують змішані системи господарювання, де взаємодіють ринок як засіб підвищення ефективності економіки і система його коригування державою для

забезпечення оптимально справедливого розподілу доходів через структуру соціального законодавства, що має назву соціалізації інвестицій. Столітня практика господарювання цих країн показала, що ні без першого, ні без другого досягти ефективного господарювання і високого рівня життя усіх верств населення неможливо.

При визначенні на початку XXI ст. економічної політики України треба враховувати, що вона повинна мати орієнтиром **соціально-орієнтований ринок**, так поки що виписано у її Конституції. Виписано, але не виконується. Більш того, за останні два роки намітився курс повернення країни до часів первісного накопичення капіталу з методами їх здійснення у XVI-XVIII ст. Звідси маємо той жалюгідний стан економіки, який спочатку потрібно нарешті стабілізувати, звернувши увагу на розвиток промислового капіталу, а потім забезпечити реальне зростання економіки на якісно новому рівні.

Однак після початку функціонування в Україні повноцінного ринку важливо включити до нього і елементи асоційованого виробництва через стимулювання планомірності, що мають такі високотехнологічні підприємства, як космічні, військові, авіаційні тощо. Спосіб реалізації цього можливий при знаходженні адекватного ринковій системі країни заходів централізації та концентрації виробництва з підбором відповідної їй форми ***економічної монополії (картель, синдикат, трест, концерн)***.

Підводячи підсумки існуючого стану українського економіки, можна зазначити, що її головним «надбанням», серцевиною проведених «реформ», після президентства Л. Д. Кучми, став ***процес деіндустріалізації***, який продовжується і зараз, в якому все інше від корупції, падіння рівня життя тощо є його конкретними формами прояву.

Звідси виникає потреба визначити основні завдання української держави в галузі призупинення розвалу економіки і початку її стабілізації, а потім і зростання. Тобто, необхідно віднайти дієву ***стратегію та тактику реформ***, а це потребує проведення ряду кардинальних дій як у короткостроковому, так і довгостроковому періодах для визначення ряду площин, які стосуються як безпосередньо самої серцевини ***реформи***, так і ***середовища в якому вона буде проводитись***.

Дуже важливо перед її початком отримати кредит довіри у населення. На жаль, в Україні всі попередні Президенти та їх команди цей кредит довіри швидко втрачали. Населення за достатньо короткий проміжок часу починало розуміти, що до влади прийшла чергова група осіб для забезпечення свого власного збагачення. Нічого не змінилось на краще і з приходом до влади команди П. О. Порошенка. Більш того, процес деіндустріалізації отримав нове прискорення, як, наприклад, розпродаж стратегічних об’єктів, а корупція, боротьба з якою була головною у гаслах Євромайдану, вийшла на якісно новий виток.

Досить нагадати, що за даними німецького журналу «Шпігель», кожен рік з України вивозиться в офшорні зони до 10 млрд. доларів, а на митниці її працівниками незаконно привласнюється до 4.5 млрд. Звідси стає очевидним, що переважна більшість населення України, з приходом до влади нової

адміністрації, дуже швидко зрозуміла, що ця команда проводити реформи в інтересах пересічних громадян не збирається. Винятком із правил було, хіба що, президентство Л. Д. Кучми.

Правда, як тоді, так і зараз, впливати на керівництво країни неможливо. ***По-перше***, заблокована можливість волевиявлення народу, як проведення референдумів, що є головною формою реалізації волі народу, записаної у головному документі будь-якої країни – Конституції.

По-друге, депутатський корпус, у переважній більшості, який прийшов до влади змінювати економічне положення на краще не збирався, а відлучити його від влади існуючими важелями неможливо. Більш того, влада отримала підтримку з боку радикальних груп українців, що почали боротьбу з особами інших поглядів з залученням до цього і правоохоронних органів.

По-третє, практика показала, що ніяких реформ, по суті, особливо після Революції гідності 2013-2014 років не відбулось, на що вказує зростання державного боргу та круте падіння, у два рази НД, а рівня життя населення – у три. При цьому, тарифи на комунальні платежі та ціни на товари першої необхідності продовжували невпинно зростати, а з ними і субсидії, що підійшли до межі 90% населення, що вказує на його жалюгідний матеріальний стан. До речі, по Одеській області річний фонд з їх виплати вичерпався ще у жовтні 2018 року.

По-четверте, у країні немає політичних сил, які змогли б змінити ситуацію на краще, хоча кваліфіковані кадри, знавці своєї справи, в існуючих партіях ще лишились.

По-п'яте, є тривога відносно того, що вибори в Україні пройдуть у зазначені терміни і відбудеться зміна нинішньої влади. Сучасне керівництво добре розуміє, що на новий термін їх не оберуть, а тому буде використовувати різні способи для відстрочення волевиявлення народу.

Виникає закономірне питання, яке було поставлене більш, ніж сто років тому назад «Що робити?». Відповідь проста – почати **повноцінну політичну реформу**, включивши процес, і як найшвидше, по відбору дійсно розумних людей, знавців своєї справи, які знають що, коли і як робити і будуть це реально впроваджувати у життя. Для цього спочатку треба розблокувати проведення референдумів, поставивши на першому із них ряд стратегічних питань, які потрібно оформити як обов'язкові для виконання депутатами Верховної Ради України з їх повною відставкою у разі блокування затвердження його результатів, як це вже було раніше.

Що стосується депутатського корпусу, то для них повинно бути прийняте спрощене рішення з їх дострокового відзиву виборцями задовго до закінчення строку їх депутатства із збереженням за ними депутатської недоторканності, яка повинна бути припинена тільки після ***відзиву депутата виборцями, а не депутатським корпусом.*** Тобто знімати, чи залишати недоторканість депутатів, повинні вирішувати виборці, а не депутати.

Потрібно, також, заборонити уповноваженим від народу на строк депутатства мати у своїй власності об'єкти господарювання із забороною переписувати їх на інших осіб, наприклад, близьких родичів. Іншими

словами, бізнес повинен бути чітко відділений від влади як це зробив, у свій час, 26-й Президент США Т. Рузвельт (1858-1919), а активно продовжив його курс – дальній родич – Ф. Д. Рузвельт, 32-й Президент країни.

Кількість депутатів завчасно не встановлювати, а визначати тільки загальний фонд їх оплати, який повинен бути чітко прив'язаний до економічних показників економіки країни або регіону, де вони проживають або працюють, із зниженням розмірів фонду у разі падіння основних макро- та мікроекономічних показників. Тобто, всі керівники повинні бути переведені на ***тантьєми***, де оплата залежить від діяльності структур, якими вони керують з чітко виписаними нарахуваннями у загальний фонд їх оплати або вирахування із нього у разі падіння основних показників тієї ж макро- чи мікроекономічних показників їх діяльності.

Що це дасть? По-перше, почне працювати ***об'єктивна міра оцінки роботи кожного із керівників*** і вони будуть зацікавлені у тому, щоб працювати краще. По-друге, недолугі керівники будуть постійно відсіюватись, чим створювати працездатні колективи управлінців. По-третє, цей процес будуть контролюватися, і це найголовніше, знизу – виборцями, що будуть самі визначати, а не поставлене над депутатами керівництво, якість праці управлінських структур.

Нарешті важливо, не рідше одного разу на тиждень, робити звіт Президента або Прем'єра про результати їх роботи і плани на майбутнє з поясненнями, чому треба діяти саме так, а не інакше. Це може нагадувати тижневі спілкування Ф. Д. Рузвельта по радіо з американцями як «Бесіди біля каміну» під час Великої депресії в США. До речі вони дозволять більшості людей зрозуміти, що насправді робиться для них, а що є пустими балачками.

Таким чином, усе це згодом дасть можливість найбільш кваліфікованим та працездатним колективам об'єднуватись у партії нового зразка, які будуть надавати реформам новий подих. Одночасно з'являться нові лідери цих процесів на зразок О. фон Бісмарка у Німеччині або Ф. Д. Рузвельта у США із створенням під них нових партій для народу, а не свого збагачення як зараз. Автори представленого курсу у цьому вбачають головну умову політичної реформи по призупиненню розвалу економіки та початку виходу із кризи без яких вона знову переросте у нове «реформування» на кшталт «реформ» сучасної освіти та медичної охорони.

Іншою сферою економічної політики є якість плану реформування. Він повинен мати як ***довгостроковy***, так і ***короткостроковy перспективу,*** де потрібно розписати основні напрямки реформ з можливістю, незалежно від змін у керівництві країною та на містах, їх відслідковувати.

Важливим пунктом є ***визначення стратегії реформ***, де магістральним повинен стати ґрунтовний аналіз тієї господарської ситуації, яку переживає країна та національна економіка. Так, у ринкових суспільствах – це стратегія стимулювання трансформації ринку у бік його капіталізації, як визначальної для процесу створення адекватної ринку інфраструктури з магістральним аспектом співвідношення держава-господарство та економічної політики відповідно до ***стану ринку*** та ***права власності***.

У постринкових суспільствах – це ***стимулювання процесів соціалізації*** *через* ***планомірність*** *у* ***трьох її формах: виробництва товарів тривалого споживання; регулювання державою цінового сигналу для встановлення оптимальних загальних пропорцій між виробництвом та особистим споживанням та перерозподілом значних надходжень багатства від найзаможніших верств населення до незаможних груп шляхом установлення нової податкової політики****. Крім того, тут мова йде не стільки* ***про створення та модернізацію інфраструктури під ринок, а, перш за все, під технологічні процеси****.*

Важливо будувати економічну політику, виходячи з її різновидів: промислова, аграрна та ін., визначивши основні важелі її реалізації.

Однак повернемось до стратегічних аспектів реформування української економічної політики. Серцевиною реформи повинне стати переведення економіки України у форму **соціально орієнтованого та регульованого ринк**у зі створення української економіки як самодостатньої системи.

Для цього треба вибудувати ряд важливих засад, що витікають із закономірностей вартісного процесу саморегулювання, а саме:

- демонтаж існуючих інституційних структур національної економіки доринкового типу у вигляді існуючого апарату управління;

- надання людям повної економічної свободи і того, що з неї витікає, тобто захист приватної власності від рейдерства та інших незаконних дій із формуванням судів під ці процеси. Доопрацювання цього закону зараз отримало своє продовження, коли посилюється відповідальність за рейдерство, яке до цього розглядалось як дрібне хуліганство. Хоча, скоріше за все, ця дія викликана не бажанням установлення справедливості, а вже перерозподіленим (вкраденим) національним багатством між нашими можновладцями і намаганням запобігти його подальшого перерозподілу;

- захист вітчизняного товаровиробника шляхом створення фінансового, кредитного та податкового механізмів, які б стимулювали, перш за все, стратегічні напрями національного виробництва, незалежно від величини статків тих, хто працює на ньому;

- укріплення та стабілізація національної валюти з високим курсом для всебічного розвитку національного виробництва та впровадження у життя регульованої економіки;

- утвердження внутрішньо відкритого типу економіки, і закритої зовні через повернення монополії зовнішньої торгівлі (навіть шляхом призупинення членства у СОТ та співпраці з МВФ), при забезпеченні прозорості економічних процесів. При визначенні входження України у світовий економічний простір необхідно враховувати, перш за все, економічні інтереси її населення, а не її олігархів;

- розвиток аграрного сектора економіки з передачею землі у довготривалу оренду на зразок реформ сучасного Китаю, а не переведення її в товар. При проведенні оцінки реальної вартості землі з боку держави, треба постійно слідкувати за її якістю і у разі її погіршення негайно призупиняти користування нею орендатором.

Для посилення процесів капіталізації у сучасній Україні важливо продовжити легалізацію «тіньових» капіталів і виробництв, «тіньової» економіки і її відносин.

Усе вище зазначене надасть можливість створити умови для подолання кризи виробництва і підвищення його конкурентоспроможності.

Як наслідок цього, ***завершиться перехід відносин між суб'єктами господарювання з бартерних принципів на грошові (товарно-грошові), що буде мати наслідком довготривалі процеси падіння цін, які єдині можуть об'єктивно показати початок ефективного функціонування ринку.***

7.3.3. Основні шляхи та методи вдосконалення вітчизняної економічної політики

Згідно з економічним положенням України **реалізація економічної політики**, ***на думку авторів даного курсу, передбачає використання таких методів впливу держави на економіку, як:***

- перехід правових норм в Україні із природного права на історичне право яке посилить спрямованість економіки на загальнонаціональні. а не приватні інтереси найбільш заможних верств та олігархату;.

- реформування електроенергетичного, космічного, військового, літакобудівного секторів з високим рівнем соціалізації;

- постійне підтримання пропорцій в економіці шляхом регулювання співвідношень між централізацією господарських процесів та ринком;

- використання елементів соціалізації у формі державних замовлень та планування з виходом на цільові програми розвитку, що мали б за мету вирівнювання економічних потенціалів та економічних умов проживання населення різних регіонів;

- якнайшвидше відсторонення олігархічних кланів від влади шляхом введення закону про достроковий і спрощений відзив депутатів усіх рівнів, робота яких іде в розріз із узятими перед виборцями зобов'язаннями;

- переведення оплати депутатського корпусу вищого органу України, як і місцевих органів влади на тантьєми, що визначаються доходами, що надійшли завдяки їх роботі до національного або місцевого бюджету, а не директивами та рішеннями прийнятими ними ж;

- коригування політики доходів населення та прийняття закону про стягування основних податкових надходжень до бюджету не з простих громадян, а олігархічних структур та найбільш заможних верств на кшталт «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта.

Модель економічного розвитку України зараз потребує поетапної, цілеспрямованої, науково обґрунтованої програми виходу з кризи шляхом поєднання регулюючого впливу держави на економіку та реформування ринкових відносин. Ключовим чинником у створенні економічної сфери, сприятливої для підприємницької діяльності, є держава, яка, не втручаючись у діяльність приватних підприємств, регулює ринок та стримує негативні тенденції його розвитку через відповідні юридичні важелі – програми

оподаткування, монетарну політику тощо. Причому держава покликана дбати тільки про поєднання приватних і суспільних інтересів, направлених на національні інтереси як головні для невпинного зростання економіки.

Здійснюючи стратегію виходу з економічної кризи, важливо брати до уваги й те, що перехід суспільства від тоталітарного устрою до демократичного не відбувається за декілька років. Економіка України потребує істотних структурних змін, а це неможливо зробити без формування механізму відтворення цілісної національної економіки, яка за роки незалежності так і не була сформована. Тому конче потрібна всебічно обґрунтована концепція економічних реформ, у які важливо закласти демонтаж доринкових залишків сталінської моделі управління, утворивши відповідні ринку управлінські структури, професійно підготовлені кадри (менеджерів), які б володіли механізмами модернізації сучасного ринку.

Потрібно назавжди відійти від застосування авторитарних методів управління, які в умовах сучасної України хоча і мали успіх, але тимчасовий. Нарешті перейти від балачок до формування реально соціально орієнтованої економіки з утвердженням спочатку економічної, а потім, після оволодіння основною масою населення її перевагами, до повної політичної свободи шляхом піднесення рівня демократичної, соціальної та правової держави на зразок стратегії проведення реформ сучасного Китаю.

З огляду на реалії й особливості суспільного життя в Україні, становлення та розвиток її політичної системи характеризуватимуть такі параметри:

- подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин шляхом поступового відкриття максимального простору для самоуправління суспільства на всіх рівнях по мірі досягнення її громадянами уміння користуватися економічною свободою з поступовим переходом її у все більшу свободу політичну;

- поступове залучення населення до справ побудови громадянського суспільства, де кожна людина почувала б себе особистістю з виходом на справді демократичну, соціальну, правову державу з ефективно діючим парламентом, професійним висококваліфікованим урядом, незалежними судовими органами;

- постійне навчання українських громадян способам їх безпосередньої участі у формуванні громадянського суспільства через його інститути як співтовариства вільних людей і їх самодіяльних організацій, політичних партій, рухів, профспілок, кооперативів, асоціацій;

- розвиток через навчання громадян політичній свідомості та політичній культурі цивілізованих суспільств через набуття навичок окремої особистості з управління державою на всіх рівнях як на загальнодержавному, так і на побутовому рівні, коли «кожна кухарка повинна навчитися управлінню державою»;

- забезпечення необхідних умов для вільного розвитку нації загалом і кожного етносу зокрема, формування та підвищення національної

свідомості й самосвідомості, національної культури;

- удосконалення діяльності ЗМІ шляхом заборони володіння ними представниками олігархату та їх впливу на роботу влади;

- підвищення їх ролі у справі регулювання політичних відносин, управлінні суспільством, формуванні політичної свідомості та політичної культури суспільства і кожного громадянина;

- своєчасне самооновлення політичної системи з урахуванням внутрішнього та міжнародного становища України (постійна самоадаптація).

Необхідна гармонізація політичної системи українського суспільства разом з ефективними економічними перетвореннями, покликаними забезпечити політичну та економічну безпеку держави та високий рівень життя її громадян.

Із сказаного вище, стає зрозуміла основна теза В. І. Леніна періоду НЕПу, який писав ***«вчитися, вчитися і ще раз вчитися…»***. Цей вислів знають всі, але не всі знають ***чому***. А він має продовження ... ***управлінню державою***. Саме з цього витікає ***стратегічна ідея*** наших ***майбутніх реформ***. Звідси стає зрозумілим відомий вислів стосовно того, що кожна кухарка ***повинна навчитись управляти державою*** через використання нових продуктивних сил суспільства, сучасного технологічного способу виробництва з відповідними йому виробничими відносинами, де влада буде реально належати народу. Саме він і повинен здійснювати реальне управління всіма суспільними процесами для своїх виборців, а не окремих соціальних груп профінансувавши їх просування в раду.

Однак, треба зазначити, що це досить довгий процес, який для розвинених країн розтягнувся на століття і завершився формуванням громадянського суспільства. Подібний підхід необхідний ще з однієї причини. Вона зафіксована у Конституції України, у положенні про мету України – формування **соціальної ринкової економіки** (що до самого терміна, то тут є багато питань), які треба виконувати. Виходячи з вище зазначеного, можна побачити етапи, які треба пройти для створення громадянського суспільства з урахуванням його наявного стану, що характеризується безмежним пануванням олігархії, постійним попранням нею Конституції та чинного законодавства з бажанням зберегти подібний стан як найдовше.

Чи вдасться повернути ситуацію на краще залежить зараз від кожного із нас, а не від «гарантів» конституції яких ми бачили за роки нашої незалежності безліч. Таким чином, громадянське суспільство і ринкові або економічні реформи можуть стати початком і продовженням один одного, симбіоз яких приведе до ефективної роботи влади на інтереси кожного з нас.

Таким чином, підводячи підсумки третього питання даної теми, слід зазначити, що наявний стан економіки України вказує на те, що її структура носить мозаїчний характер, де мають місце уклади від натурального до державно-капіталістичного. Звідси виникають проблеми вибору такого укладу, який стане головним, ***перетворившись у***

пануючий спосіб виробництва. Цей уклад як державно-капіталістичний, може асимілювати усі інші.

При цьому важливо, на першому етапі, стимулювати перетворення особистої власності у приватну, що можливе з процесами інвестування грошей у промисловий капітал для самозростання вартості та запуску економічного циклу.

Зрозуміло, що для цього потрібно якнайшвидше призупинити масовий відтік капіталу українських олігархів у офшорні зони, встановивши на їх вивіз надвисоку процентну ставку, що зробить цю операцію економічно невигідною.

Потребує уваги керівників наведення порядку та призупинення розкрадання грошей на українській митниці. Тим більше, що для цього є все необхідне, як наприклад, нове високоефективне обладнання для здійснення логістики товарів.

Конче необхідно провести демонополізацію внутрішнього ринку, пов'язану із впливом на нього українського олігархату. Це б значно спростило входження у ринкову діяльність пересічних громадян і дозволило зменшити витрати на виробництво та, відповідно, ціни на товари, які вони будуть виробляти.

Назріла і реформа судової системи, особливо судів по розгляду господарських справ, які б керувались виключно законом, а судді мали б відповідну освіту і не назначались за принципом особистої прив'язаності до тих, хто їх назначив на ці посади.

Важливо провести і політичну реформу для безпосереднього впливу на дії уряду пересічних громадян країни. Для цього найбільш придатним, швидше за все, буде парламентсько-президентська республіка. Саме завдяки їй, виборці через швидкий та оперативний вплив на депутатів, через їх відозву, змогли б направляти їх діяльність у русло своїх потреб. Однак це тільки необхідний початок економічної реформи, що може відкрити виключно реформа політична, яку треба здійснювати поступово, по мірі входження в реформу економічну, а не навпаки.

Таким чином, головною реформою українського суспільства залишається реформа економічна. А для цього необхідно забезпечити повну економічну свободу громадян. З одного боку, це дасть можливість нормальному функціонуванню ринку, захист малого та середнього бізнесу від рекету, а з іншого – відкриє простір для використання елементів планомірності через запуск асоційованого виробництва, через знаходження в ринковій системі України міри між централізацією та концентрацією виробництва з вибором відповідної для країни форми економічної монополії, що дозволить зробити цей процес реальністю.

Зрозуміло, що із урахуванням процесів глобалізації в Україні важливо віднайти найбільш вигідні для неї товари на продаж, що мали б найбільшу додану вартість, а це високотехнологічні виробництва, які зі створенням умов нормального функціонування ринку оживуть. Але тут потрібно відшукати такі країни, які б ввійшли з Україною у дострокову

виробничу кооперацію зі збереженням цих виробництв на її території.

На жаль, у реальності, маємо зовсім іншу картину**.** Наприклад, таке високотехнологічне виробництво, як концерн «Антонов», що спеціалізується на літакобудуванні з високотонажних перевезень, по суті, перебуває у стані ліквідації та переводить своє виробництво, разом із висококваліфікованими спеціалістами, до інших країн. Тому, починаючи з 2017 року, повний цикл виробництва на ньому був призупинений. Країни ж ЄС роблять незначні замовлення на продукцію цього колись славетного підприємства.

Розрив довгострокових економічних зв'язків з Російською Федерацією призвів до закриття ряду найбільших підприємств України. Так, наприклад, у 2014 році зупинилось виробництво на Кременчуцькому ливарному та автоскладальному заводах, у 2017 році закрився Миколаївський суднобудівельний завод, «Львівсільмаш» визнаний банкрутом, а «Південмаш» готується до закриття. І це не враховуючи середніх та малих підприємств по всій Україні. Зазначені вище факти, наглядно вказують на розгортання в країні потужних процесів деіндустріалізації.

Потрібно як найшвидше призупини ці негативні тенденції та зрозуміти, що повноцінна співпраця з ЄС потребує величезних коштів, необхідних для приведення продукції нашої країни відповідно до її стандартів, що обчислюється сотнями мільярдів доларів. Таких коштів у нас, на жаль, не має, а Європа допомагати нам у цьому питанні не поспішає. Звідси треба шукати нові ринку зовнішнього збуту того, що у нас є, але не відповідає Європейським стандартам. Усе це дозволило б зменшити сировинний експорт України, що і досі є головним джерелом наших зовнішніх надходжень, які багато у чому залежать від зовнішньої кон'юнктури ринків.

Вінцем сьогоднішніх катастрофічних негараздів України є такі тривожні симптоми, як різке зменшення її населення. Так, якщо у 1991 році, до проголошення незалежності, воно складало 51994400 осіб, то у 2017 році було вже, відповідно, трохи більше 42 мільйонів. Зараз на батьківщині фактично проживає не більше ніж 30 млн. осіб. Решта, в основному, перебуває на заробітках у країнах Європи та Росії. При цьому продовжується стійке падіння рівня життя основної маси населення, яке потерпає від низьких зарплат, пенсій та зростаючого безробіття. Якщо дані тенденції збережуться надалі, то за прогнозами демографів у 2050 році на території нашої країни буде проживати, на жаль, майже 30 млн. осіб. Про це треба постійно пам'ятати, визначаючи ключові пріоритети економічної політики України.

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Еволюція економічної політики: провали; піднесення. Принцип ефективної економічної політики. Процеси усуспільнення. Політика технологічних укладів. Доринкові суспільства. Природа. Відносини особистої залежності: традиції, звичаї, міфологія. Привласнюючий тип господарювання. Соціальна доринкова сфера. Мета. Політична монополія.

Політика держави.

Ринок. ПНК. Чиста приватна власність. Протекціонізм. Фритредерство. Національна німецька економічна політика. Націоналізм. Економічний націоналізм. Етичний аспект. Природне право. Історичне право. Прискорена індустріалізація. Економічна національна модель.

Ринкове суспільство. Товарне виробництво. Риси: спеціалізація, уособленість, товар, ринок, НЕП. Уклади: натуральний; мілкотоварний; приватнокапіталістичний. Соціалістичний уклад.

Спосіб виробництва. Державно-капіталістичний уклад. Економічна монополія: картель, синдикат, трест, концерн. Феодальний соціалізм. Особиста, приватна, суспільна власність. Сталінська індустріалізація. Міністерства. Відомства. Олігархат. Українські клани. Соціальна ринкова економіка. Громадянське суспільство. Референдум.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому завжди важливо для ефективної економічної політики привести відповідно до стану ринку придатне йому інституційне середовище?
2. За рахунок чого і як це робиться у доринкових і постринкових соціумах?
3. Яке значення у досягненні цього має головна мета цих суспільств?
4. Які причини можуть викликати неефективний вплив держави на суспільство? У чому це конкретно проявляється?
5. Які причини у певний час історично викликали неефективну економічну політику? Наведіть конкретні приклади.
6. Що стало наслідком провалів в економічній політиці розвинених країн на початку її здійснення в 1929-1933 рр. XX ст.? Як із цієї ситуації вони змогли вийти?
7. Чи можна вважати політику, що вивела у 1929-1933 рр. XX ст. розвинені країни із кризи повною мірою економічною?
8. Чим викликаний жалюгідний стан сучасної економіки України та його основні причини?
9. Які процеси з радянського минулого викликали появу українського олігархату і в чому полягає небезпека збереження цього стану для української економіки ?
10. Чому для виходу із кризи економіки України потрібно віднайти відповідний їх спосіб виробництва? Як він може вплинути на інші уклади?
11. В якій мірі і чому можна використати процеси соціалізації? Які перепони стоять перед Україною на цьому шляху?
12. Чому для виходу із кризи економіки України необхідно забезпечити економічну свободу, під яку потім поступово підводити свободу політичну, а не навпаки?
13. Які головні кроки реалізації політичної свободи?
14. Що таке громадянське суспільство і як його досягти?

ЛІТЕРАТУРА

1. Австрийская школа в политической экономии / К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер ; пер. с нем. ; предисл., коммент., сост. В. С. Автономова. – М. : Экономика, 1992. – 494 с.

2. Аджемоглу Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты = Why nations fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Д. Аджемоглу, Дж. А. Робинсон ; пер. с англ. Д. Литвинова, П. Миронова, С. Сановича. – М. : АСТ : Сбербанк, 2015. – 574, [2] с.

3. Акерлоф Дж. Spiritus Animalis: или как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / Дж. Акерлоф, Р. Шиллер. – М. : Юнайтед Пресс, 2010. – 273 с.

4. Ананьин О. И. Ричард Кантильон – конструктор первой экономико-теоретической системы (Краткая версия доклада) / О. И. Ананьин // XIV Апрельская международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества [Текст] : в 4 кн. / отв. ред. Е. Г. Ясин ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. –

Т. 1. – 2014. – С. 632 – 638.

5. Ананьин О. И. Структура экономико-теоретического знания : Методологический анализ / О. И. Ананьин. – М. : Наука, 2005. – 243, [1] с.

6. Ананьин О. Карл Маркс и его «Капитал»: из девятнадцатого в двадцать первый век / О. Ананьин // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 72 – 86.

7. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А. В. Аникин. – М. : Политиздат, 1985. – 367 с.

8. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975-1983.

9. Артеменко О. А. Про енергетичні аспекти формування вартості / О. А. Артеменко, П. П. Несененко // Економіка АПК. – 1998. – № 11. – С. 68 – 71.

10. Артхашастра, или Наука политики. – М. ; Л. : АН СССР, 1959. – 793 с.

11. Балуков И. Т. Процесс социалистического производства (вопросы теории и методологии) / И. Т. Балуков. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1978. – 175 с.

12. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох / Л. Бальцерович. – М. : Наука, 1999. – 352 с.

13. Baran P. A. Monopoly capital: an essay on the American economic and social order / P. A. Baran, P. M. Sweezy. – New York : Monthly Review Press, 1966. – IX, 402 p.

14. Барр Р. Политическая экономия : в 2 т. / Р. Барр. – М. : Международные отношения, 1995.

15. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность) : Курс лекций / С. А. Бартенев. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 352 с.

16. Бастиа Ф. Экономические гармонии и другие работы / Ф. Бастиа. – М. : Изд. К. Т. Солдатенкова, 1896. – 238 с.

17. Бастиа Ф. Экономические софизмы / Ф. Бастиа. – М. : Экономика, 2002. – 304 с.

18. Баумоль У. Чего не знал Альфред Маршалл. Вклад XX столетия в экономическую теорию / У. Баумоль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 110 – 126.

19. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р. И. Капелюшникова, предисл. М. И. Левина / Г. С. Беккер. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.

20. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 956 с.

21. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ / Е. Бем-Баверк ; пер с нем. А. Санина. – СПб. : О. Н. Попова, 1903. – 212, [2] с.

22. Бем-Баверк О. Критика теории Маркса : [Пер. с нем.] / О. Бем-Баверк ; Сост. А. В. Куряев. – М. : Челябинск : Социум, 2002. – 283 с.

23. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам.– М. : РОССПЭН, 1998. – 415 с.

24. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн ; пер с нем. К. Я. Бутковского. – М. : Д. П. Ефимов, 1901. – 360 с.

25. Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1989. – 2535 с.

26. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг ; под ред. А. А. Фофонова. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 352 с.

27. Блауг М. 100 великих экономистов после Кейнса = Great Economists since Keynes [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг ; ред. М. А. Сторчевого. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 384 с.

28. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе [Текст] : пер. с англ. / М. Блауг. – М. : Дело Лтд, 1994. – 687 с.

29. Бодриков М. Трудовая теория ценности: проблемные вопросы и историческое значение / М. Бодриков // Вопросы экономики. – 2008. – № 4. – С. 110 – 129.

30. Болдырев И. А. «Итак, этот том готов…» : (К истории создания окончательного варианта первого тома «Капитала» К. Маркса) / И. А. Болдырев. – М. : Мысль, 1984. – 172 с.

31. Болдирєв І. А. Мої «Грундріссе» / І. А. Болдирєв // Економічна теорія. – 2010. – № 1. – С. 75 – 90.

32. Болтански Л., Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Л. Болтански, Л. Тевено ; пер. с фр. О. В. Ковеневой ; науч. ред. перевода Н. Е. Копосов. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с.

33. Болтански Л. Новый дух капитализма / Л. Болтански, Э. Кьяпелло ; Пер. с фр. Под общей редакцией С. Фокина. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 976 с.

34. Большая советская энциклопедия : в 30-ти т. / Гл. ред. А. М. Прохоров – М. : Советская энциклопедия, 1969-1978.

35. Брагинский С. В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С. В. Брагинский, Я. А. Певзнер. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.

36. Браунинг П. Современные экономические теории – буржуазные концепции / П. Браунинг. – М. : Экономика, 1986. – 160 с.

37. Бреннан Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 272 с.

38. Брентано Л. Классическая политическая экономия : вступ. лекция, чит. при Венском ун-те 17 апр. 1888 г. / Л. Брентано ; пер. с нем. И. Белявского. – СПб. : Зябицкий и Пятин, 1900. – 26 с.

39. Брентано Л. Об отношении заработной платы и рабочего времени к производительности труда / Л. Брентано ; пер. В. Э. Дена и В. В. Святловского 2-го. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1895. – XII, 87 с.

40. Брентано Л. Этика и народное хозяйство в истории / Л. Брентано ; Пер. с нем. – СПб. : Амиран, 1906. – 44 с.

41. Буагильбер П. Л. Рассуждение о природе богатства, денег и налогов / П. Л. Буагильбер // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 243 – 260.

42. Бузгалин А. «Капитал» в XXI веке: pro et contra / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 104 – 120.

43. Бузгалин А. Политическая экономия постсоветского марксизма (тезисы к формированию научной школы) / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2005. – № 9. – С. 36 – 55.

44. Бунге Н. Х. Гармония хозяйственных отношений. Первая политико-экономическая система Кери / Н. Х. Бунге. – СПб. : Изд-во Д. Е. Кожанчикова, 1860. – [2], 72 с.

45. Бунге Н. Х. Основания политической экономии / Н. Х. Бунге. – Киев : Унив. тип., 1870. – [4], 136 с.

46. Бункина М. К. Экономическая политика [Текст] : учебное пособие / М. К. Бункина, А. М. Семенов. – М. : Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1999. – 336 с.

47. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Т. 1: Нобелевские лауреаты по экономике / Дж. М. Бьюкенен ; Фонд экономической инициативы. – М. : «Таурус Альфа», 1997. – 560 с.

48. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон – М. : Мысль, 1971-1972.

49. Бюхер К. Возникновение народного хозяйства. Публичные лекции и очерки : в 2 т. / К. Бюхер. – Пг. : Academia, 1923.

50. Вагнер А. Социальный вопрос. – СПб. : тип. т-ва «Общественная польза», 1906. – 44 с.

51. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии, или Теория общественного богатства [Текст] / Л. Вальрас ; предисл. Н. Макашевой ; пер. с фр. : И. А. Егоров, А. В. Белянин. – М. : Изограф, 2000. – XXVI, 421 с.

52. Варналій З. С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : монографія / З. С. Варналій, Д. Д. Буркальцева, О. С. Саєнко. – К. : Знання України, 2011. – 299 с.

53. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; сост., общ. ред. и посл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.

54. Вебер М. История хозяйства. Очерк всеобщей, социальной и экономической истории / М. Вебер. – Петроград : Наука и школа, 1923. – 239 с.

55. Veblen T. B. Why is Economics Not an Evolutionary Science? // Quarterly Journal of Economics. – 1898. – Vol. 12. – P. 373 – 397.

56. Veblen T. B. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays / T. B. Veblen. – New York : Russel & Russel, 1961. – 509 p.

57. Веблен Т**.** Теория делового предприятия [Текст] / Т. Веблен ; перевод с англ. М. Я. Каждана, науч. ред. пер. В. Г. Гребенников ; Центр эволюционной экономики (Россия), Академия народного хозяйства при Правительстве РФ. – М. : ДЕЛО, 2007. – 287 с.

58. Веблен Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен ; вступ. ст. С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.

59. Витте С. Ю. Конспект лекций о государственном хозяйстве / С. Ю. Витте – СПб. : Брокгауз – Ефрон, 1914. – III, 154, VIII с.

60. Всемирная история экономической мысли : в 6 т. – М. : Мысль, 1987-1997.

61. Гайдар Е. Марксизм: между научной теорией и «светской религией» *(либеральная апология)* / Е. Гайдар, В. Мау // Вопросы экономики. – 2004. – № 5. – С. 4 – 27; № 6. – С. 28 – 56.

62. Гальчинский А. С. Кризис и циклы мирового развития / А. С. Гальчинский. – 2-е изд., доп. – Киев : АДЕФ-Украина, 2010. – 480 с.

63. Гальчинский А. С. К. Маркс и развитие экономической мысли Запада / А. С. Гальчинский. – М. : Экономика, 1990. – 197, [2] с.

64. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970-1972.

65. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970-1971.

66. Геєць В. «Інноваційна Україна – 2020»: основні положення національної доповіді. Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 13 травня 2015 року // Вісник НАН України. – 2015. – № 7. – С. 18–22.

67. Геєць В. М., Вихід з кризи (роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним) / В. М. Геєць, А. А. Гриценко // Економіка України. – 2013. – № 6. – С. 4 – 19.

68. Геєць В. М. Економіка України: ключові проблеми і перспективи / В. М. Геєць // Економіка і прогнозування. – 2016. – № 1. – С. 7 – 22.

69. Геєць В. М. Інноваційні перспективи України: Монографія [Текст] / В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.

70. Геєць В. М. Про єдність і суперечності у розвитку суспільства, держави та економіки / В. М. Геєць // Економіка України. – 2012. – № 10. – С. 4 – 23.

71. Геєць, В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць ; НАН України, Ін–т економіки та прогнозування. – Київ : Експрес, 2009. – 864 с.

72. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / Б. Гильдебранд. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – XIV, 279 с.

73. Гильдебрандт Б. Историческое обозрение политико-экономических систем / Б. Гильдебрандт; Пер. под ред. В. Безобразова. – СПб. : изд. тип. В. Безобразова и К°, 1861. – [4], II, 209 с.

74. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Исследование новейшей фазы в развитии капитализма / Р. Гильфердинг ; перевод с нем. И. И. Степанова-Скворцова, [проверен и испр. Г. Б. Ардаевым]. – М. : Соцэкгиз, 1959. – 491 с.

75. Глазьев С. Ю. Новый технологический уклад в современной мировой экономике / С. Ю. Глазьев // Международная экономика. – 2010. – № 5. – С. 5 – 27.

76. Гловели Г. Д. История экономических учений: учеб. пособие для бакалавров / Г. Д. Гловели. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. – 777 с.

77. Гобсон Дж. Империализм = Imperialism / Дж. Гобсон ; пер. с англ. с предисл. к рус. изд. В. Б. Беленко. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 286 , [1] с.

78. Гобсон Дж. Развитие современного капитализма. Машинное производство / Дж. Гобсон. – М. ; Л. : Госиздат, тип. им. Гутенберга, 1926. – 436 с.

79. Госсен Г. Г. Развитие законов общественных связей обмена и вытекающих из него правил человеческой деятельности / Г. Г. Госсен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 119 – 133.

80. Гриналюк А. В. Невизначеність та економічний розвиток [Текст] / А. В. Гриналюк // Економіка України. – 2016. – № 9. – С. 19 – 30.

81. Гриналюк А. В. Сверхпредпринимательство (Методологические основы концепции двухуровневой рыночной экономики) / А. В. Гриналюк. – Киев : Аврио, 2007. – 548 с.

82. Гриналюк А. В. Теоретичні основи дворівневої інвестиційної системи / А. В. Гриналюк, Т. Р. Майорова // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2015. – №1. – С. 3 – 42.

83. Гриналюк В. А. Непосредственно обобществлённый труд / В. А. Гриналюк. – М. : Мысль, 1985. – 112 с.

84. Гриналюк В. А. Общественное разделение труда и основное производственное отношение социализма / В. А. Гриналюк. – М. : Мысль, 1970. – 134 с.

85. Гриналюк В. А. Социалистическое обобществление труда / В. А. Гриналюк. – М. : Экономика, 1972. – 159 с.

86. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. Избранное / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с.

87. Декарт Р. Рассуждение о методе для руководства разума и отыскания истины в науках. Пер. и предисл. Г. Тымянского / Р. Декарт. – М. : Новая Москва, 1925. – 116 с.

88. Диль К. Комментарии к «Основным началам» Д. Рикардо / К. Диль // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. III : Эпоха социальных переломов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 310 – 314.

89. Джевонс В. С. Основы науки. Трактат о логике и научном методе / В. С. Джевонс ; пер. со 2-го англ. изд. М. Антоновича. – СПб. : Л. Ф. Пантелев,1881. – [4], XXII, [2], 713 с.

90. Джевонс В. С. Политическая экономия / В. С. Джевонс ; пер. под. ред. и с предисл. Р. Маркович. – СПб. : тип. т-ва «Народная польза», 1905. – [2], VIII, 120 с.

91. Дзарасов С. С. Михаил Калецкий: жизненный путь и научный вклад. К 100-летию со дня рождения / С. С. Дзарасов // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 2. – С. 116 – 139.

92. Дзарасов С. С. Михаил Калецкий: интеллектуальное наследие / С. С. Дзарасов // Экономическая наука современной России. – 1999. – № 3. – С. 151 – 168.

93. Древнекитайская философия : собр. текстов : в 2 т. – М. : Мысль, 1972-1973.

94. Дэвидсон П. Посткейнсианская школа в макроэкономической теории / П. Дэвидсон // Вопросы экономики. – 2006. – № 8. – С. 82 – 101.

95. Дюпюи Ж. О полезности гражданских сооружений / Ж. Дюпюи // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. – – СПб. : Экон. шк., 2000. –

Т. 1 / под ред. В. М. Гальперина. – 2000. – С. 28 – 66.

96. Економічна історія зарубіжних країн : навч. посіб. / Уперенко М. О., Кузнєцов Е. А., Деречин В. В. [та ін.] ; за ред. д. е. н., професора М. О. Уперенка. – Харків : Бурун Книга, 2009. – 560 с.

97. Економічна історія України : навч. посіб. / Уперенко М. О., Кузнецов Е. А., Парієнко Г. К. [та ін.]. – Одеса ; Харків : Одіссей, 2005. – 496 с.

98. Економічна політика: Навч. посіб. / О. О. Бєляєв (кер. кол. авт.), А. С. Бебело, М. І. Диба та ін. – К. : КНЕУ, 2004. – 287 с.

99. Жданова Л. Л. Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика / Л. Л. Жданова. – Одеса : Астропринт, 2014. – 296 с.

100. Зайцев Ю. К. Економічна політика: методологія, теорія, практика / Ю. К. Зайцев. – Чернівці : Рута, 1998. – 140 с.

101. Законы Хаммурапи // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 47 – 55.

102. Зверяков М. И. В поисках выхода из кризиса / М. И. Зверяков // Экономика Украины. – 2013. – № 8. – С. 4 – 21.

103. Звєряков М. І. Глобалізація і деіндустріалізація: зміст, суперечності та способи їх розв'язання / М. І. Звєряков // Економіка України. – 2017. – № 12. – С. 3 – 12.

104. Звєряков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії / М. І. Звєряков. – Одеса : Астропринт, 2012. – 320 с.

105. Звєряков М. І. Нова індустріалізація як модель економічного розвитку України / М. І. Звєряков, Л. Л. Жданова, О. С. Шараг: [Монографія]. – Одеса : Астропринт, 2017. – 244 с.

106. Звєряков М. І. Одеська школа та сучасність / М. І. Звєряков, А. В. Грималюк // Економічна теорія. – 2018 – № 2. – С. 5 – 21.

107. Звєряков М. І. Про зміну моделі економічного розвитку / М. І. Звєряков // Економіка України. – 2015. – № 6. – С. 41– 49.

108. Звєряков М. І. Про зміну предмета і методу політичної економії: Політична економія як наука про функціонування і розвиток ринкової системи / М. І. Звєряков // Економічна теорія. – 2015. – № 4. – С. 5 – 11.

109. Звєряков М. І. Промислова політика і механізм її реалізації / М. І. Звєряков // Економіка України. – 2016. – № 6. – С. 3 – 18.

110. Звєряков М. І. Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії / М. І. Звєряков // Економіка України. – 2018. – № 10. – С. 10 – 31.

111. Звєряков М. І. Уроки ринкової трансформації в Україні / М. І. Звєряков // Економіка України. – 2016. – № 8. – С. 7 – 25.

112. Зомбарт В. Собрание сочинений : в 3 т. / В. Зомбарт ; пер. с нем. Д. В. Кузницын – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2005-2008.

113. Зомбарт В. Современный капитализм : в 2 т. / В. Зомбарт. – М. : Д. С. Горшков, 1903-1905.

114. Ибн-Хальдун. Пролегомены к «Книге поучительных примеров и дивану сообщений о днях арабов, персов и берберов и их современников, обладавших властью великих размеров / Ибн-Хальдун // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 135 – 138.

115. Иванюков И. И. Основные положения теории экономической политики с Адама Смита до настоящего времени / И. И. Иванюков. – СПб. : Тип. АО «Брокгауз-Ефрон», 1904. – IV, 164 с.

116. Иванюков И. И. Политическая экономия как учение о процессе развития экономических явлений / И. И. Иванюков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1885. – VIII, 548 с.

117. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia : Наука, 1998. – 640 с.

118. Институциональная экономика : учебник / под общ. ред. А. Олейника. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 704 с.

119. История экономических учений (современный этап) : учебник / под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 733 с.

120. История экономических учений : учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 784 с.

121. Історія економічних вчень [Текст] : підручник / за ред. Тарасевича В. М., Петруні Ю. Є. – Київ : Центр учбової літератури, 2013. – 352 с.

122. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. – Київ : КНЕУ, 2010. — 743, [1] с.

123. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2005.

124. Калецкий М. Очерк теории роста социалистической экономики [Текст] / М. Калецкий ; Пер. с пол. ; Под общ. ред. и с предисл. акад. Т. С. Хачатурова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Прогресс, 1970. – 143 с.

125. Кант И. Собрание сочинений : Юбил. изд., 1794-1994 : В 8 т. / Под общ. ред. А. В. Гулыги / И. Кант. – М.: ЧОРО, 1994.

126. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім., прим. Ігоря Бурковського / І. Кант. – Київ : Юніверс, 2000. – 504 с.

127. Кантильон Р. Эссе о природе торговли в общем плане / Р. Кантильон // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 260 – 278.

128. Kasper W. Institutional Economics: Social Order and Public Policy / W. Kasper, M. E. Streit. – Bodmin : Cornwall, 1998. – 517 p.

129. Катон. О сельском хозяйстве / Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. – М. : Гос. изд-во с.-х. лит, 1957. – 351 с.

130. Каутский К. Сочинения / К. Каутский. – М. ; Л. : Госиздат, 1930. –

Т. 2 : Экономические работы. – 1930. – X, 404 с.

131. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 224 – 518.

132. Кейнс Дж. М. Пересмотр мирного договора. Продолжение книги «Экономические последствия Версальского договора» (фрагменты) / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 67 – 85.

133. Кейнс Дж. М. Трактат о денежной реформе / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 86 – 203.

134. Кейнс Дж. М. Экономические последствия валютной политики мистера Черчилля / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 204 – 223.

135. Кейнс Дж. М. Экономические последствия Версальского договора (фрагменты) / Дж. М. Кейнс // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1993. – С. 25 – 66.

136. Кейнс Дж. Н. Предмет и метод политической экономии / Дж. Н. Кейнс ; Пер. с англ. А. Гуковского ; Предисл. А. А. Мануилова. – М. : Тип. И. А. Баландина, 1899. – IV, 279 с.

137. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени [Текст] : в 2-х т. / под ред. Т. Дробышевской. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара – . –

Т. 1. – 2014. – 464 с. ; Т. 2. – 2013. – 624 с.

138. Кенэ Ф. Предисловие к I тому «Записок королевской хирургической академии» (1743) / Ф. Кенэ // Вопросы экономики. – 2008. – № 12. – С. 99 – 111.

139. Кларк Дж. Б. Распределение богатства / Дж. Б. Кларк ; пер. с англ. А. Бесчинского, Д. Страшунского ; науч. ред. А. А. Белых, А. В. Полетаев. – М. : Экономика, 1992. – 448 с.

140. Knies K. Die politische oekonomie vom standpunkte der geschichtlichen methode / K. Knies. – Braunschweig : C. S. Schwetschke und sohn, 1853. – XII, 355 s.

141. Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) ; Пер. с кит., вступ. ст., коммент. и послесл. Л. С. Переломова. – 2-е изд., доп. – М. : Ладомир, 1993. – 392 с.

142. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – Київ : Знання, 2008. – 647 с.

143. Ковальчук В. М. Світова економіка: її історія та дослідники [Текст] : навч. посібник / В. М. Ковальчук. – 2-ге вид. перероб. та доп. – Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 632 с.

144. Колодко Г. В. Куда идет мир: политическая экономия будущего [Текст] / Г. В. Колодко ; пер. с пол. Ю. Чайникова. – М. : Магистр, 2014. – 526 с.

145. Колодко Гж. Неолиберализм и мировой экономический кризис / Гж. Колодко // Вопросы экономики. – 2010. – № 3. – С. 56 – 64.

146. Commons J. R. Institutional Economics. Its Place in Political Economy / J. R. Commons. – New York: The Macmillan Company, 1934. – 921 p.

147. Коммонс Дж. Р. Правовые основания капитализма / Дж. Р. Коммонс ; пер. с англ.: А. Апполонов, А. Маркова ; ред. М. Одинцова. – М. : Издательский дом Высшей школы экономики, 2011. – 414 с.

148. Кондильяк Э. Б. Сочинения : в 3 т. / Э. Б. Кондильяк. – М. : Мысль, 1980-1983.

149. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев ; Международный фонд Н. Д. Кондратьева и др.; Ред. колл.: Абалкин Л. И. (пред.) и др.; сост. Яковец Ю. В. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 765, [2] с.

150. Конт О. Общий обзор позитивизма / Перевод с французского И. А. Шапиро. Под ред. Э. Л. Радлова / О. Конт. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 296 с.

151. Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения / Конфуций. – М. : Эксмо ; Харьков : Фолио, 2002. – 958 с.

152. Концепція економічної безпеки України / Кер. проекту В. М. Геєць; заст. кер. Б. Є. Кваснюк. – Київ : Логос, 1999. – 56 с.

153. Коран / пер. и коммент. И. Ю. Крачковского. – М. : Наука, 1986. – 727 с.

154. Коуз Р. Г. Институциональная структура производства / Р. Г. Коуз // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 676 – 687.

155. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз. – М. : Дело ЛТД : Catallaxy, 1993. – 192 с.

156. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой опыт глазами нобелевского лауреата / П. Кругман. – М. : Эксмо, 2009. – 336 с.

157. Кругман П. Р. Международная экономика: теория и политика / П. Р. Кругман, М. Обстфельд. – СПб. : Питер, 2004. – 832 с.

158. Krugman P. R. Economics / P. R. Krugman, R. Wells. – Worth Publishers, 2005. – 1200 p.

159. Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения / Ксенофонт Афинский. – М. ; Л. : Академия, 1935. – 417 с.

160. Кузнец С. Современный экономический рост: результаты исследований и размышлений / С. Кузнец // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – М. : Мысль, 2004. – С. 106 – 123.

161. Курно А. О. Исследование математических принципов теории богатства / А. О. Курно // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 74 – 88.

162. Курс политической экономии : учеб. пособ. для экон. вузов и фак. : в 2 т. / под ред. Н. А. Цаголова. – М. : Экономика, 1973. –

Т. 1. – 1973. – 831 с.

163. Кэри Г. Ч. Руководство к социальной науке / Г. Ч. Кэри. – СПб. : Тип. Департамента Уделов, 1869. – 704, [4] с.

164. Лейонхуфвуд А. Кейнс как последователь Маршалла / А. Лейонхуфвуд // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 32 – 47.

165. Ленин В. И. Империализм как высшая стадия капитализма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 27. – С. 299 – 426.

166. Ленин В. И. По поводу так называемого вопроса о рынках / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 1. – С. 67 – 122.

167. Ленин В. И. Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 3. – С. 1 – 609.

168. Ленин В. И. Три источника и три составные части марксизма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – изд. 5-е. – т. 23. – С. 40 – 48.

169. Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика = Essays in economics. Theories, theorizing, fakt, and policies : пер. с англ. / В. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.

170. Лист Ф. Национальная система политической экономии / Ф. Лист ; Пер. с нем. под ред. К. В. Трубникова. – СПб. : Изд. А. Э. Мертенс, 1891. – XXVI, 452 с.

171. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985-1988.

172. Лукас Р. Э. Лекции по экономическому росту [Текст] / Р. Э. Лукас ; пер. с англ. Д. Шестакова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 288 с.

173. Львов Д. С. Теоретические и прикладные аспекты управления НТП / Д. С. Львов, С. Ю. Глазьев // Экономика и математические методы. – 1986. – № 5. – С. 793 – 804.

174. Люксембург Р. Накопление капитала : в 2 т. / Р. Люксембург ; Пер. под ред. Ш. Дволайцкого ; Пред. В. Мотылева. – Изд. 5-е. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 16 тип. треста «Полиграфкнига», 1934. – XLIII, 478 с.

175. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров / Е. М. Майбурд. – М. : Дело : Вита-Пресс, 1996. – 544 с.

176. Мак-Куллох Дж. Р. О начале, успехах, особенных предметах и важности политической экономии / Дж. Р. Мак-Куллох. – М. : Тип. Августа Семена, 1834. – III, 121 с.

177. Мальтус Т. Р. Опыт закона о народонаселении [Текст] / Т. Р. Мальтус ; сокр. пер. И. А. Вернера. – М. : Изд-во М. Н. Прокоповича, 1908. – 180 с.

178. Мальтус Т. Р. Принципы политической экономии, рассмотренные в плане их практического применения, 1820 / Т. Р. Мальтус // 25 ключевых книг по экономике. – Челябинск : Урал ЛТД, 1999. – С. 138 – 154.

179. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. I. – т. 23. – С. 43 – 784; т. II. – т. 24. – С. 31 – 596; т. – III. – т. 25. ч. I. – С. 29 – 505, т. 25. ч. II. – С. 3 – 458.

180. Маркс К. Капитал. Предисловие к первому изданию. Послесловие ко второму изданию / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. I. – т. 23. – С. 5 – 22.

181. Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 13. – С. 1 – 167.

182. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – т. 4. – С. 419 – 459.

183. Маркс К. Письмо к Иосифу Вейдемееру / К. Маркс, Ф. Энгельс Ф // Соч. 2-е изд. – т. 28. – С. 422 – 428.

184. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд.– т. 3. – С. 1 – 4.

185. Маркс К. Теории прибавочной стоимости / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 26. ч. I. – С. 3 – 426, т. 26. ч. II. – С. 3 – 658, т. 26. ч. III. – С. 3 – 568.

186. Маркс К. Экономические рукописи 1857-59 гг / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 46. ч. I. – С. 3 – 560, т. 46. ч. II. – С. 5 – 618.

187. Маркс К. Экономическая рукопись 1861-63 гг / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 47. – С. 3 – 659, т. 48. – С. 3 – 681.

188. Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – т. 42. – С. 41 – 174.

189. Марксово наследие и современная экономическая наука *(«круглый стол» журнала «Вопросы экономики»)* // Вопросы экономики. – 2005. – № 1. – С. 87 – 132 ; № 2. – С.118 – 140.

190. Мартыновский С. В. Модификация экономического цикла в процессе исторического развития капитализма: Методология анализа / С. В. Мартыновский. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1977. – 175 с.

191. Мартыновский С. В. Монопольные цены мирового рынка: Вопросы теории и методологии / С. В. Мартыновский. – М. : Международные отношения, 1985. – 247 с.

192. Мартыновский С. В. Эволюция капитала и становление нового общества / С. В. Мартыновский. – Одесса : Друк, 2005. – 192 с.

193. Мартыновский С. В. Экономическая наука от Аристотеля до наших дней: Основные направления анализа / С. В. Мартыновский. – Одесса : Друк, 2001. – 192 с.

194. Мартыновский С. В. Экономическая политика: проблемы достижения цели / С. В. Мартыновский. – Одесса : Пальмира, 2008. – 186 с.

195. Мартыновский С. В. Этот «всесильный» рынок / С. В. Мартыновский. – Одесса : Маяк, 1990. – 127, [1] с.

196. Мартыновский С. Товарный фетишизм – основа познания экономики [Текст] / С. Мартыновский // Економіст. – 2012. – № 9. – С. 22 – 26.

197. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. / А. Маршалл. – М. : Прогресс : Универс, 1993.

198. Менгер К. Избранные работы / К. Менгер. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 496 с.

199. Меркантилизм [Текст] : научное издание / под ред. И. С. Плотникова. – Л. : Соцэкгиз, 1935. – 340 с.

200. Методические указания по спецкурсу «Проблемы товарно-денежных отношений при социализме» для студентов III курса заочной формы обучения всех специальностей / Сост. К. В. Лыков. – Одесса: ОИНХ, ротапринт, 1984 г. – 32 с.

201. Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ [Текст] / Л. Мизес ; пер. с англ. – М. : Catallaxy, 1994. – 414 с.

202. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории [Текст] / Л. Мизес; Пер. с 3-его испр. англ. изд. А. В. Куряева. – М. : Экономика, 2000. – 878 с.

203. Милль Дж. С. Основы политической экономии : в 3 т. / Дж. С. Милль. – М. : Прогресс, 1980-1981.

204. Міл Дж. С. Про свободу: Есе / Дж. С. Міл ; перекл. з англ. Євгена Мірошниченка та Василя Триліса. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.

205. Mirowski Ph. The Philosophical Bases of Institutionalist Economics / Ph. Mirowski // Journal of Economic Issues. – 1987. – Vol. 21. – № 3. – P. 1001–1038.

206. Митчелл У. К. Экономические циклы. Проблема и её постановка / У. К. Митчелл ; Пер. с англ. ; Вступ. статья А. Г. Герценштейна. – М. ; Л. : Госиздат, тип. Печатный двор, 1930. – LXXX, 504 с.

207. Монкретьен А. Трактат о политической экономии / А. Монкретьен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. I : От зари цивилизации до капитализма / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 168 – 182.

208. Московский А. Институционализм: теория, основа принятия решений, метод критики / А. Московский // Вопросы экономики. – 2009. – № 3. – С. 110 – 124.

209. Мюллер-Армак А. Предложения по осуществлению социальной рыночной экономики / А. Мюллер-Армак // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 306 – 314.

210. Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы / Г. Мюрдаль ; пер. с англ. А. В. Еврейскова и О. Г. Клесмет.– М. : Изд. иностр. лит., 1958. – 555 с.

211. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль ; Сокр. пер. с англ. Общ. ред. д-ра экон. наук, проф. Р. А. Ульяновского. Предисл. д-ра ист. наук В. И. Павлова. – М. : Прогресс, 1972. – 767 с.

212. Найт Ф. Х. Риск, неопределённость и прибыль [Текст] / Ф. Х. Найт ; пер. с англ. – М. : Дело, 2003. – 360 с.

213. Невский С. И. Концептуальные основы послевоенного экономического строя ФРГ/ С. И. Невский // Экономический журнал. – 2006. – № 12. – С. 180 – 211.

214. Нельсон Р. Р. Эволюционная теория экономических изменений [Текст] / Р. Р. Нельсон, С. Дж. Уинтер ; пер. с англ. М. Я. Каждана. – М. : Дело, 2002. – 536 с.

215. Несененко П. П. Генеза методології класичного економічного напряму та кейнсіанства : навчальний посібник / П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ : ФОП Гуляєва В. М., 2018. – 262 с.

216. Несененко П. П. Економічна система А. Р. Ж. Тюрго як початок становлення наукового етапу економічної думки / П. П. Несененко, О. А. Артеменко // Економічна теорія. – 2010. – № 4. – С. 85 – 92.

217. Несененко П. П. Історія економічних учень : навчальний посібник / П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ : ФОП Гуляєва В. М., 2017. – 448 с.

218. Несененко П. П. Роль и значение экономической политики физиократов в свете современных проблем Украины / П. П. Несененко, А. А. Артеменко // Науковий вісник : зб. наук. пр. / Всеукраїн. асоц. мол. вчених. – Одеса : ОДЕУ, 2008. – № 16(72). – С.114 – 124.

219. Несененко П. П. Роль та значення творчості Ричарда Кантільона для розвитку теорії аграрних відносин та економічної науки взагалі / П. П. Несененко // Економіка харчової промисловості. – 2014. – № 2(22). – С. 10 – 13.

220. Несененко П. П. Сучасні економічні теорії : Навчальний посібник / П. П. Несененко, О. А. Артеменко, О. Є. Патлатой. – Одеса : ОНЕУ, 2017. – 326 с.

221. Норт Д. С. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. С. Норт. – Київ : Основи, 2000. – 198 с.

222. Норт Д. С. Экономическая деятельность в масштабе времени / Д. С. Норт // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 707 – 723.

223. North D. C. Understanding the Process of Economic Change / D. C. North. – Princeton : Princeton University Press, 2005. – 200 p.

224. Нуреев Р. М. Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. – Ростов н/Д. : Содействие - XXI век, 2010. – 415с.

225. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 262 – 287.

226. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995. – 494 с.

227. The Oxford Handbook of Comparative Institutional Analysis / Ed. by G. Morgan, J. L. Campbell, C. Crouch and oth. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 728 p.

228. The Oxford Handbook of Philosophy of Economics / Ed. H. Kincaid, D. Ross. – Oxford : Oxford University Press. – 2009. – 670 p.

229. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон ; пер. з англ., післямова С. Слухая. – Київ : Лібра, 2004. – 272 с.

230. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2001. – 298 p.

231. Отунбаева Т. Стадии производства прибавочной стоимости в свете современных тенденций капиталистической экономики / Т. Отунбаева // Экономические науки. – 1985. – № 1. – С. 75 – 83.

232. Парето В. Учебник политической экономии / В. Парето // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. II : Восходящий капитализм / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2005. – С. 411 – 416.

233. Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма : в 2 т. / А. Пезенти. – М. : Прогресс, 1976.

234. Перру Ф. Экономика XX века / Ф. Перру // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т . – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. IV : Век глобальных трансформаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 404 – 414.

235. Петти В. Экономические и статистические работы : [Т. 1–2] / В. Петти ; пер. под ред. М. Смит ; предисл. Д. Розенберга. – М. : Соцэкгиз, 1940. – XXVIII, 324 с.

236. Пигу А. Экономическая теория благосостояния : в 2 т / А. Пигу. – М. : Прогресс, 1985.

237. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / Т. Пикетти ; пер. с фр. А. Л. Дунаев ; науч. ред. пер. А. Ю. Володин. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.

238. Платон. Государство. Законы. Политик : пер. с древнегреч. / Платон ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1998. – 798 с.

239. Покрытан А. К. Вопросы социалистического воспроизводства общественного продукта / А. К. Покрытан. – Киев : Изд-во Киевского ун-та, 1965. – 188 с.

240. Покрытан А. Современный кризис и практика реформ / А. Покрытан, М. Зверяков // Экономика Украины. – 1994. – № 7. – С. 14 – 25.

241. Покрытан А. К. Историческое и логическое в экономической теории социализма / А. К. Покрытан. – М. : Мысль, 1978. – 248 с.

242. Покрытан А. К. Социалистическая собственность при переходе к коммунизму / А. К. Покрытан, В. И. Касаткина, В. Н. Мазур. – М. : Мысль, 1964. – 152 с.

243. Покрытан А. К. Фонд возмещения I подразделения и проблемы сбалансированности / А. К. Покрытан, В. В. Лапин. – М. : Экономика, 1982. – 167 с.

244. Покрытан А. К. Ленинские работы 90-х годов и современность / А. К. Покрытан. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1985. – 159 с.

245. Покрытан А. К. Восхождение от абстрактного к конкретному в политической экономии социализма / А. К. Покрытан, С. В. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 120 с.

246. Покрытан А. К. Производственные отношения и экономические законы социализма : очерки метода анализа и теории / А. К. Покрытан. – М. : Мысль, 1971. – 248 с.

247. Покритан А. Ринкова трансформація і проблеми пріоритетів в економіці України / А. Покритан // Економіка України. – 1997. – № 12. – С. 18 – 27.

248. Покрытан А. К. Экономическая структура социализма : функционирование и развитие / А. К. Покрытан. – М. : Экономика, 1985. – 263 с.

249. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева ; Под общ. ред. С. Е. Федорова. – СПб. : Алетейя, 2002. – 320 с.

250. Поланьи К. Избранные работы / К. Поланьи / пер. с англ. ; предисл. Н. Розинской. – М. : Территория будущего, 2010. – 198 с.

251. Поппер К. Логика и рост научного знания : избранные работы / К. Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 605 с.

252. Поппер К. Логика социальных наук / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 65 – 75.

253. Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве и другие сочинения / И. Т. Посошков. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 409 с.

254. Природа фірми : походження, еволюція і розвиток / за ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінтера. – Київ : А.С.К., 2002. – 335 с.

255. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 19.06.2003 р. № 964–IV / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15.

256. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо / Антология экономической класики. Предисловие И. А. Столярова. – М. : МП «ЭКОНОВ», «КЛЮЧ», 1993. – 475 с.

257. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон. – М. : Прогресс, 1986. – 471 с.

258. Розмаинский И. В. История экономического анализа на Западе : текст лекций / И. В. Розмаинский, К. А. Холодилин. – М. : Директ-Медиа, 2013. – 213 с.

259. Розмаинский И. Посткейнсианская макроэкономика : основные аспекты / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2006. – № 5. – С. 19 – 31.

260. Романишин В. О. Центральний банк і грошово-кредитна політика [Текст] : навчальний посібник / В. О. Романишин, Ю. М. Уманців. – Київ : Атіка, 2005. – 480 с.

261. Roscher W. Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland / W. Roscher. – München : R. Oldenbourg 1874. – VIII, 1085 s.

262. Roscher W. Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode / W. Roscher. – Göttingen : Druck und Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1843. – VI, 150 s.

263. Рошер В. Начала народного хозяйства. Руководство для учащихся и для деловых людей. Пер. и предисл. И. К. Бабста. Т. 1, отд. 1-2 / В. Рошер. – М. : Тип. Грачева и К°, 1860-1862.

264. Rutherford M. The Institutionalist Movement in American Economics, 1918–1947: Science and Social Control / M. Rutherford. – Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2011. – 410 p.

265. Самуэльсон П. Экономика. Т. 1-2 / П. Самуэльсон. – М. : Алгон ВНИИСИ, 1992.

266. Сисмонди Ж. Ш. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению : в 2 т. / Ж. Ш. Сисмонди. – М. : Соцэкгиз, 1937.

267. Сирота Н. М. Идеология и политика : Учеб. пособие для студентов вузов / Н. М. Сирота. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 216 с.

268. Скидельски Р. Джон Мейнард Кейнс. 1883-1946. Экономист, философ, государственный деятель : в 2-х т. / Р. Скидельски ; пер. с англ. Д. Васильева. – М. : Московская школа политических исследований, 2005.

269. Скидельски Р. Хайек versus Кейнс : дорога к примирению / Р. Скидельски // Вопросы экономики. – 2006. – № 6. – С. 47 – 66.

270. Слудковская М. А. Политическая экономия Антуана де Монкретьена (к 400-летию выпуска Трактата по политической экономии) / М. А. Слудковская // Вестник Московского университета. Серия 6 : Экономика. – 2016. – № 2. – С. 107 – 118.

271. Слуцкий Е. Е. К теории сбалансированного бюджета потребителя. Вып. 1 / Е. Е. Слуцкий // Экономико-математические методы. – 1963. – С. 241 – 277.

272. Слуцький Є. Теорія граничної корисності / Є. Слуцький // Українська економічна думка : хрестоматія / упор. С. М. Злупко. – Київ : Знання, 1998. – С. 303 – 309.

273. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст] : в 2 т. / А. Смит. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935.

274. Смит А. Теория нравственных чувств [Текст] / А. Смит ; вступ. ст. Б. В. Мееровского ; подгот. текста, коммент. А. Ф. Грязнова. – М. : Республика, 1997. – 351 с.

275. Современные экономические теории в трудах нобелиантов : учебное пособие: [по специальностям: 080100 «Экономика», 080200 «Менеджмент»] / М. В. Довбенко, Ю. И. Осик. – М. : Академия естествознания, 2011. – 305 с.

276. Сойер М. Посткейнсианская макроэкономика / М. Сойер // Панорама экономической мысли конца XX столетия: в 2 т. / под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта. – СПб. : Экон. шк., 2002. –

Т. 1. – 2002. – С. 219–249.

277. Солоу Р. Теория роста и дискуссии о ней / Р. Солоу // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевських лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 574 – 592.

278. Солоу Р. Перспективы теории роста Р. Солоу // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 8. – С. 69 – 77.

279. Сраффа П. Производство товаров посредством товаров / П. Сраффа : Прелюдия к критике экономической теории. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 159 с.

280. Сталин И. В. Год великого перелома : К XII годовщине Октября. «Правда» № 259 от 7 ноября 1929 г. / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения. – М. : Госполитиздат, 1949. – Т. 12. – С. 118 – 135.

281. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 96 с.

282. Стиглиц Дж. Ю. Глобализация: тревожные тенденции [Текст] / Дж. Ю. Стиглиц ; пер. с англ. Г. Г. Пирогова. – М.: Национальный общественно-научный фонд, 2003. – 304 с.

283. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора [Текст] / Дж. Ю. Стиглиц ; пер. с англ. ; науч. ред. Г. М. Куманин. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М, 1997. – 720 с.

284. Сэй Ж. Б. Катехизис политической экономии, или Краткое учение о составлении, распределении и потреблении богатств в обществе / Ж. Б. Сэй ; Пер с франц. – СПб. : тип. III Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – XIV, 255, [2] с.

285. Сэй Ж. Б. Рассуждение о политической экономии / Ж. Б. Сэй. – СПб. : Тип. Воспитательного дома, 1827. – [II], 73 с.

286. Тевено Л. Множественность способов координации: равновесие и рациональность в сложном мире / Л. Тевено // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С 69 – 84.

287. Тинберген Я. О методе статистического исследования делового цикла. Ответ Дж. М. Кейнсу / Я. Тинберген // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 46 – 58.

288. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка [Текст] : пер. с англ. / Я. Тинберген ; предисл. Д. М. Гвишиани ; общ. ред. А. А. Рывкина. – М. : Прогресс, 1980. – 416 с.

289. Тинбэрхэн Я. Математические модели экономического роста [Текст] : пер. с англ. / Я. Тинбэрхэн, Х. Бос ; под ред. М. М. Голанского ; вступит. статья А. Д. Смирнова, С. С. Шаталина. – М. : Прогресс, 1967. – 174 с.

290. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» [Текст] / Тома Аквінський ; пер. з латини О. Кислюк ; авт. передм. В. Котусенко. – 2-е вид. – Київ : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 796 с.

291. Туган-Барановский М. И. Избранные сочинения : в 2 т. / М. И. Туган-Барановский ; Науч. ред. и вступ. ст. Л. И. Дмитриченко ; Донец. гос. ун-т экон. и торговли им. М. Туган-Барановского. – Донецк : ДонГУЭТ, 2004.

292. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов / М. И. Туган-Барановский . – СПб. : О. Попова, 1914. – 466 с.

293. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.

294. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историческое развитие русской фабрики в XIX в. / М. Туган-Барановский. – М. : Кооперативное издательство «Московский рабочий», 1922. – 428 с.

295. Тюнен И. Г. Уединённое государство в отношении к общественной экономии. Извлечено и приспособлено для русских читателей Матвеем Волковым / И. Г. Тюнен. – Карлсруэ : Придвор. тип. Б. Гаспера, 1857. – XVI, 374 с.

296. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства : соображения по поводу неудач рынка / О. И. Уильямсона // Вехи экономической мысли. –

Т. 2 : Теория фирмы / под ред. В. М. Гальперина. – СПб. : Экон. шк., 2000. – С. 33 – 53.

297. Wiliamson O. The Evolving Science of Organization / O. Wiliamson // Jornal of Institutional and Theoretical Economics. – 1993. – Vol. 149. – P. 36 – 63.

298. Williamson O. E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead // Journal of Economic Literature. – 2000. – Vol. 38. – P. 595–613.

299. Уманців Ю. М. Еволюція ролі та функцій держави в економіці / Ю. М. Уманців, О. І. Міняйло // Економічний вісник університету. Збірник наукових праць вчених і аспірантів. – 2016. – Вип. 28 (1). – С 140–148.

300. Уманців Ю. М. Механізм економічної політики: Навчальний посібник / Ю. М. Уманців, О. І. Міняйло, В. І. Косик – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 436 с.

301. Усанов П. В. Новый курс Ф. Рузвельта: ревизия политики и её результатов / П. В. Усанов // Экономическая політика. – 2018. – Т. 13. – № 5. – С. 176 – 199.

302. Утопический социализм : хрестоматия / общ. ред. А. И. Володина. – М. : Политиздат, 1982. – 512 с.

303. Фаворо О. Внутренние и внешние рынки / О. Фаворо // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 90 – 103.

304. Фавро О. Экономика организаций / О. Фаворо // Вопросы экономики. – 2000. – № 5. – С. 4 – 17.

305. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова ; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Прогресс, 1986. – 543 с.

306. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Л. Фейербах. – М. : Госполитиздат, 1955.

307. Фещенко В. М. Сучасні економічні теорії [Текст] : навч. посібник / В. М. Фещенко ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – Київ : КНЕУ, 2012. – 474 с.

308. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А. Р. Ж. Тюрго, П. С. Дюпон де Немур. – М. : Эксмо, 2008 – 1200 с.

309. Философия социальных и гуманитарных наук [Текст] : учеб. пособие для вузов / С. А. Лебедев [и др.] ; общ. ред. С. А. Лебедев. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Академический проект, 2008. – 733 с.

310. Философия экономики [Текст] : антология / под ред. Д. Хаусмана. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2012. – 518 с.

311. Философская энциклопедия: в 5-ти т. // Под ред. В. Ф. Константинова. – М. : Советская энциклопедия, 1960-1970.

312. Фишер И. Покупательная сила денег, её определение и отношение к кредиту, проценту и кризисам / И. Фишер. – М. : Финизд. НКФ СССР, 1925. – 402 с.

313. Фогель Р. У. Экономический рост, демография и физиология: воздействие долговременных процессов на разработку и осуществление экономической политики / Р. У. Фогель // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 724 – 763.

314. Фридмен М. Инфляция и безработица / М. Фридмен // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. V, кн. 1 : Всемирное признание : лекции нобелевских лауреатов / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 258-283.

315. Фридмен М. Количественная теория денег / М. Фридмен. – М. : Эльф пресс, 1996. – 181 с.

316. Фридмен М. О свободе / М. Фридмен, Ф. Хайек. – М. : Три квадрата ; Челябинск : Социум, 2003. – 192 с.

317. Фуруботн Э. Г. Институты и экономическая теория: достижения новой институциональной экономической теории / Э. Г. Футуботн, Р. Рихтер / под ред. В. С. Катькало, Н. П. Дроздовой ; пер. с англ. – СПб. : Издат. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 702 с.

318. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек. – М. : Новое издательство, 2005. – 264 с.

319. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. Хайек. – М. : Изограф, 2000. – 256 с.

320. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода : современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

321. Хайек Ф. Судьбы либерализма в XX веке / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН : Мысль ; Челябинск : Социум, 2009. – 337 с.

322. Хайек Ф. Цены и производство / Ф. Хайек. – Челябинск : Социум, 2008. – 199 с.

323. Хандруев А. А. Гегель и политическая экономия / А. А. Хандруев. – М. : Экономика, 1990. – 125, [2] с.

324. Хансен Э. Послевоенная экономика США / Э. Хансен. – М. : Прогресс, 1966. – 176 с.

325. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 760 с.

326. Харкорт Дж. Посткейнсианская мысль / Дж. Харкорт // Экономист. – 2005. – № 4. – С. 33 – 46.

327. Харрис Л. Денежная теория / Л. Харрис. – М. : Прогресс, 1990. – 750 с.

328. Харрод Р. Классики кейнсианства : в 2 т. / Р. Харрод, Э. Хансен. – М. : Экономика, 1997.

329. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики / Р. Ф. Харрод. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 202 с.

330. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего / Р. Л. Хайлбронер ; пер. с англ. И. Файбисовича. – М. : Астрель ; CORPUS, 2011. – 432 с.

331. Хикс Дж. Движущая сила экономического роста / Дж. Хикс // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т . – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. V, кн. 1 : Всемирное признание. Сквозь призму веков / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 124 – 138.

332. Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал / Дж. Р. Хикс. – М. : Прогресс, 1993. – 488 с.

333. Хикс Дж. Теория экономической истории / Дж. Хикс. – М. : НП «Журнал Вопросы экономики», 2006. – 224 с.

334. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты : Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.

335. Hodgson G. M. Choice, Habit and Evolution / G. M. Hodgson // Journal of Evolutionary Economics. – 2010. – Vol. 20. – № 1. – P. 1–18.

336. Hodgson G. M. Darwin's Conjecture: The Search for General Principles of Social and Economic Evolution / G. M. Hodgson, K. Thorbjorn. – Chicago : University of Chicago Press, 2010. – 304 p.

337. Hodgson G. M. From Pleasure Machines to Moral Communities: An Evolutionary Economics without Homo Economicus / G. M. Hodgson. – Chicago : University of Chicago Press, 2012. – 328 p.

338. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости / Э. Чемберлин. – М. : Изд. иностр. лит., 1959. – 415 с.

339. Шапиро Н. Дж. М. Кейнс как завершающий экономист «мейнстрима» и предвестник теоретико-методологического плюрализма / Н. Шапиро // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 120 – 130.

340. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 2010. – 828 с.

341. Шаститко А. Е. Фридрих Хайек и неоинституционализм / А. Е. Шаститко // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 43 – 53.

342. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії : навчальний посібник / О. О. Шевченко. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.

343. Шмоллер Г. Народное хазяйство: Наука о народном хозяйстве и её методы / Г. Шмоллер ; пер. с нем. В. М. Нечаева ; вступ. ст. А. А. Мануилова. – Изд. 2-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 168 с.

344. Шмоллер Г. Справедливость в народном хозяйстве. Разделение труда / Г. Шмоллер ; пер. с нем. В. М. Нечаева. – Изд. 2-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 224 с.

345. Шпанн О. Философия истории / О. Шпанн. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 485 с.

346. Штамлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории / Р. Штамлер. – СПб. : Тип. Меркушева, 1899. – 310 с.

347. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : в 3 т. / Й. А. Шумпетер ; Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. – СПб. : Экономическая школа, 2001.

348. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия [Текст] : пер. с англ. / Й. А. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.

349. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й. А. Шумпетер ; пер. з англ. В. Старка. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.

350. Эклунд К. Эффективная экономика – шведская модель : экономика для начинающих и не только для них…/ К. Эклунд ; пер. со швед. – М. : Экономика, 1991. – 350 с.

351. Экономическая политика : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / под ред. А. Н. Лякина. – М. : Издательство Юрайт, 2014. – 432 с.

352. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. Т. 1-4 / под ред. А. М. Румянцева. – М. : Советская энциклопедия, 1972-1980.

353. Эмар-Дюверне Ф. Конвенции качества и множественность форм координации / Ф. Эмар-Дюверне // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 104 – 116.

354. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 20. – С. 5 – 338.

355. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд., – т. 21. – С. 23 – 178.

356. Эрроу К. Дж. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / К. Дж. Эрроу ; Пер. с англ. ; Науч. ред. Ф. Т. Алескеров. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 204 с.

357. Эрроу К. Дж. К теории ценового приспособления / К. Дж. Эрроу. – СПб. : Экон. шк., 2000. –

Т. 2 : Теория фирмы / под ред. В. М. Гальперина. – 2000. – С. 432 – 447.

358. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004-2005.

Т. IV : Век глобальных информаций / отв. ред. Г. Г. Фетисов. – 2004. – С. 314 – 322.

359. Эрхард Л. Полвека размышлений: речи и статьи / Л. Эрхард. – М. : Русинко : Ордынка, 1993. – 608 с.

360. Юм Д. Сочинения : в 2 т. / Д. Юм. – М. : Мысль, 1965.

361. Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки : підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2011. – 646 с.

362. Юхименко П. І. Історія новітніх економічних учень : (від Кейнса до наших днів) / П. І. Юхименко. – 2-е вид., доповн. – Біла Церква : БДАУ, 2003. – 306 с.

363. Юхименко П. І. Монетаризм: теорія і практика [Текст] : монографія / П. І. Юхименко. – Київ : Кондор, 2005. – 312 с.

364. Ядгаров Я. С. История экономических учений : учебник / Я. С. Ядгаров. – 4-е изд., перераб. и доп.– М. : Инфра-М, 2009. – 480 с.

365. Яковец Ю. В. История цивилизаций [Текст] : учебное издание / Ю. В. Яковец. – М. : ВлаДар, 1995. – 461, [2] с.

Н А В Ч А Л Ь Н Е В И Д А Н Н Я

Несененко Павло Петрович
Артеменко Олександр Андрійович
Патлатой Олександр Євгенович

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Коректор А. О. Ковальова

Макет обкладинки А. О. Марушкевич

Підписано до друку 22.01.2019. Формат 60х84/16.
Друк цифровий. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 21,46. Замовлення 12877.
Наклад 100 прим.

Видавець ФОП Гуляєва В.М.
Свідоцтво ДК 6205

Друкарня ФОП Гуляєва В.М.
Київська обл., м. Обухів, мкрн Сосновий, 2, офіс 2
(044) 495-02-79
drukaryk.com